

НАШІ ТАЙНИ

РОМАН

I

КОМАНДА ФУТБОЛІСТІВ

ПЕРШОГО СЕРПНЯ ДЕВ'ЯТСОТ ЧОТИРНАДЦЯТОГО РОКУ

Це була перша в нашому житті газета, яку ми читали. Досі ми використовували пресу лише на те, щоб обгорнути ноги, взуваючи перед матчем буци. Правда, від паперу ногу парить. Алеж зате як цупко держиться на ній тоді черевик!

В газеті писалося про Сараєве, про братів слав'ян, про знедолену й скривджену сестру — Сербію, про вірнопідданчі почуття руського народу, про загрозу світовій цивілізації від варвара-шваба, про те, яке прекрасне майбутнє чекає на людство після того, як швабів буде покарано і навіть знищено. Карати й знищувати закликалося великий і добрий руський народ.

А втім, не це було в газеті найголовніше. Найголовніше було надруковане попереду всього тексту, на першій же шпальті — великим і жирним шрифтом. Два короткі рядки довгих і виструнчених літер — немов дві шеренги урочистих фігурантів похоронної процесії, у чорних траурних касках і чорних лівреях. То був царський маніфест про оголошення війни.

Читання газети відбувалося прилюдно, на футбольному полі. Десятеро юнаків з розхристаними грудьми та голими коліньми, у чорних трусах та синіх з червоними комірами фуфайках, обступили одинадцятого, зодягнутого точнісінько так само. Він високо тримав газету, щойно одержану від хлопця-газетяра. Він був схвильований і голос його тремтів та вібував на неприродно високих нотах піднесення. Тихе, прозоре і непорушне літнє надвечір'я було вже тої пори. Сонце сідало і останні його проміння ледь на мить затрималися ще на самісіньких верхів'ях пірамідальних тополь, що оточували наше квадратне футбольне поле. Від другого, противного, голу хутко тупотіли сюди ще одинадцять пар голих ніг. То, сполошена несподіваною перервою в гавтаймі,

бігла сюди ворожа команда. Випадкові перехожі та глядач нашого матчу поспішали й собі з різних кінців плацу.

„... божию милостию... братские чувства русского народа.. в грозный час испытания... с железом в руках і крестом в сердце...“

Голос першого бека Туровського — молодий, щойно виплеканий басок — забирав чимраз угору і загрожував зірватися ганебним півником недоростка десь на найпатетичнішому місці маніфесту. Але Туровський не марно був солістом гімназичного церковного хору. В найнебезпечніший момент, коли вже, здавалося, от-от щось лусне там, у його піднебінні, щось там із хрускотом розірветься надвое, — він раптом пересиливав короткі спазми, ковтав слину, і його інфантильний басок виринав знову на нотах цілком мужніх і дзвінких. Аудиторія тим часом розросталася щосекунди. Від залізничної колії бігли службовці блок-посту і робітники, що ремонтували насип. З солдатських казарм — наш плац був на військовому майдані стрілецького полку — бігли групами і поодинокі кашовари, пекарі, аптекарі та інша полкова челядь, що в цю годину не була на муштрі. З офіцерських корпусів, розташованих по той бік шосе, вийшли в кисейних маревах хатніх пеньюарів дами офіцерських сердець. Натопи на військовому майдані притягував до себе всіх. Ці дні були такі тривожні і повні несподіванок.

Туровський читав. Він читав із швидкістю максимально можливою, але чудово й метко маневруючи серед усіх крапок, ком та інших розділових знаків. Знак оклику в його вимові жив. Він майже бренив, як самостійний звук. Лекції латині не пішли для Туровського намарне. Ось вже він міг користати з них у житті. Римську літературу викладав у нас інспектор гімназії, педант і деспот, але великий аматор декламації, академіст Богуславський. „Квоускве тандем, Катіліно!“, „Дéдалюс інтереа...“ Туровський скандував: „Великий русский народ!“, „Доблестная русская армия!“, „Ми божией милостию!“, „непобедимая!“, „священная!“, „боголюбивая!“, „с нами бог!..“ Ми почували, як хвилі високого патріотизму б'ють нас одна по одній і мало не звалюють з ніг своєю гістериною запаморочливістю. Голови наші йшли обертом, ноги тремтіли з молодечого ентузіазму. Прекрасні, загартовані, м'язисті ноги футболістів! Чи не такими ногами й міряти міждержавні відстані, топтати завойовані землі, бігти в атаку, ставати на груди переможеному ворогові?

Буде війна!

Правда, це для нас не була новина. Наше місто ніколи не жило з газетних новин. Величезний прикордонний залізничний пункт з чотирма розквартированими стрілецькими полками. Прямий дріт залізничного телеграфу та три височенні мачти бездротового іскровика блискавично інформували нас

про події в усьому світі. Ми були підготовлені. Але, нарешті, ми переживали це як дійсність, як факт. Війна!

О! Ми знали, що таке війна. Нас навіть вчено цього протягом восьми років з підручника Іловайського. Війна — це щедра джерело слави для вітчизни. Крім того, це ж прекрасна і захоплююча пригода. „Отечественна“ війна вісімсот двадцятого року, русько-японська — дев'ятсот п'ятого, оборона Севастополя, Балкани, Тріполі. І насамперед — англо-бурська війна. О! В цю війну ми всі були закохані. Учителю історії так красно змальовував нам велику цивілізаторську роль Англії. В перервах між лекціями ми гралися в цю війну щоденно. І, гімназичному історикові на зло, всі хотіли бути бурами. Англіїців доводилося призначати по черзі. Війна! Скільки надзвичайних образів, скільки прекрасних асоціацій! Бури. П'єр Безухов. Генерал Кондратенко. Порт-Артур. Пожежа Москви. І сніг, що засипає відступаючу французьку армію. І Антон Кречет — у гаолянових хащах Ляояна. А — Трансвааль? А — тріпольські інсургенти? Гарячі, хвилюючі образи реальності й літератури — вони випереджали одне одного. Війна.

Туровський кінчив. Він спустив руку з газетою і натомисть підніс угору другу. Схоже було, що він збирався виголосити промову. Він навіть роззявив рота. Але говорити промови його не вчено ні в церковному хорі, ні на лекціях латині.

— Ура! — вигукнув Туровський.

— Урррааа!!! — вибухнули ми. І це було надзвичайне „ура“. Це не було те „вра“, яке ми кричали в гімназії на честь „пустого урока“. Це не було й те „гіп-гіп-ура“, яке ми виголошували традиційно на знак перемоги на футбольному полі. Це не було також і те „ура“, яке ми горлали в перервах між лекціями, в черговій бійці бурських повстанців проти британського регулярного війська. Це було справжнє ура. Це було „доросле“ ура. І ми були горді з цього. Ми — чотирнадцятилітні юнаки — вперше в житті кричали доросле і справжнє ура. Кашовари, пекарі в синіх хвартушках і аптекарі в білих балахонах — справжні, дорослі військові — кричали це ура разом з нами. І це ура різняло нас. Це ура робило нас дорослими. Чи — немовби дорослими.

Матчеві не судилося бути закінченим. Треба було вертатися до міста, треба було бігти на залізничу станцію — осередок і центр усього громадського життя. Там щось, очевидно, мало відбутися. Хто його зна, що саме. Але треба було йти. Молодечий ентузіазм одинадцятьох футболістів, нехай і „несовершеннолетню“ ще рікою, прагнув влитися в загальне бурхливе море ентузіазму „соотечественників“.

Ми накинули на плечі наші шинелі, які ми носили завжди наопашки, щоб спід них світити голими коліньми і красувати нашими широкими грудьми спортсменів, і з звичайними спі-

вами рушили до міста. Коли назустріч нам траплялися гурти солдатів чи офіцерів, що, навпаки, поспішали з міста до казарм,—ми уривали спів і вибухали гучним одчайдушним ура. Ми—одинадцятро—йшли в ряд, широким строем, на всю широчінь вузької вулички передмістя. Ми перегородили її впоперек. Розпанахані груди, кашкети на потилицях, по вітру чуби. Найстаршому з нас ледве доходив сімнадцятий рік. Але більшість були ровесники, чотирнадцятилітки, однокашники і однокласники. І ми були футболісти одної команди. Це більше, як рідні брати. Ми несли зараз в собі надзвичайне піднесення—після фізичної радості гри і після нового, незнанного ще духовного трансю. І мимоволі кожний з нас одинадцятьох молодече милувався з десятьох інших. Ми любили один одного. Ми були одноступці. Ми були прекрасні спортсмени. Не випадкові „гравці“ в спортивних іграх. Ми були справжні, ідейні спортсмени. Ми були з нового покоління середньошкільників, що йшло на зміну попереднім довговолосим і неохайним гаріновським романтикам, „гімназістам до гробової доски“ та арцибашівським „санінцам“—білопідкладочним пшутам. Нашим прапором ми підіймали спорт! Ми були за повнокровне спортивне виховання. Ми були за спорт, як спосіб утворення нової людини, нового героя нашого часу. Мужнього, демократичного і—неодмінно з чисто виголоною фізіономією. Спорт—це був наш світ, наш фетиш, наша релігія. І ця релігія міцно єднала нас. Ми не могли вже жити один без одного і за межами футбольного поля. Ми були товариші, друзі, побратими. В гімназії, в класі, взагалі. Ми жили одними і однаковими інтересами. Ми були як один чоловік. От ми йшли стрункою, однодушною лавою, і гравій вулички шорстко рипів під шипами наших буц. Голкіпер Піркес. Беки Туровський та Воропаєв. Гавбеки Жайворонок, Кульчицький, Зілов. Форварди Кашин, Теменко, Репетюк, Сербин і Макар. Одинадцятро. Як один.

Васька Жайворонок—наш мікроскопічний на зріст правий гавбек, чорний, як антрацит, і з мордою, подзьобаною лишаями, як завжди, біг попереду і гнав перед собою футбольний м'яч. Коли назустріч траплялися дівчата, він метко й влучно шутував по них. Дівчата в'єрещали і розбігалися врозтіч. По-молодецьки ми співали:

„Что ты вьешься, черный ворон, над моею головой?
Ты добычи не добьешься, черный ворон,—я живой!..“

Серця наші холонули, голови палали. Прекрасні батальні образи буйно вирували в наших уявах. Бої. Стрілянина. Вогонь. Дим. Кров. Смерть. „Уланы с пестрыми значками, драгуны с конскими хвостами..“ і ми—попереду на конях, із закривавленими шаблями в руках. Ми мчимо, кричимо і тро-

щимо ворога. Ворог подоланий. Він біжить. Ми перемагаємо. Ми — герої.

Героїзм в нас ріс. Нам забивало дух. Ми робилися зухваліші. Жадібно й хижо ми позирали по сторонах. Ми шукали нагоди, причини, приводу. Нам треба було якось виявити свою снагу, свій екстаз, свій транс. Нам треба було зразу, негайно, тут же, вчинити щось героїчне... І Васька Жайворонок — чорний, лишаїстий, мікроскопічний гавбек — насмілився. Коли нам трапилася назустріч якась самітна дівчина, що боязко пробиралася попід парканом, тікаючи від нашої орави стороною, — Васька раптом зблід. Ніздрі його затремтіли. Кров одлила від його голови, і він мало не втратив притомність. Якусь секунду він хитався на своїх дебелих ніжках футболіста. Але враз зірвався з місця і з диким бойовим покликом кинувся просто на сердешну дівчину. Він наздогнав її під парканом і пустив руку їй за пазуху...

Це було з Ваською Жайворонком перший раз у житті. Васьці Жайворонку не було ще п'ятнадцяти років. Він був чистий, з душею ніжною, ліричною і соромливою. Любовна тайна лякала його... І вдруге Васька захитався і мало не впав. Його вдарила раптова шумлива хвиля нових, незаних і надзвичайних почувань. Його рука — вперше за життя — торкалася прекрасного, гарячого жіночого тіла! І вона брутально паскудила його. Вона брутально паскудила і Васькину дитячу душу. Паскудила назавжди, на все життя.

В інших обставинах Васька Жайворонок ніколи б і нізащо не наважився на такий вчинок. Він вмер би з сорому, ганьби і огиди до себе. Алеж — оголошено війну і треба бути мужнім. Треба бути героєм. Треба бути мужчиною...

Дівчина висмикнула праву руку, розмахнулася і так затопила Ваську по морді, що він впав. То була здорова, років на п'ять старша від Васьки, селянка з передмістя. Днів два після її удару у Васьки боліло ліве вухо. Це отруїло йому радощі перших днів оголошення війни.

Васька схопився і прожогом кинувся наздоганяти нас. Весело зустрівши першу половину цієї пригоди і Васькин героїзм, ми шляхетно вдали, що другої половини, Васькиної ганьби, ми не побачили. Лише дівчина ще довго надсилала нам наздогін верескливі й довжелезні, з майстерними закрутками, важкі, як пудові гирі, побажання. Васькине серце спинялося і терпло від сорому й образи. Але він закинув кашкет ще далі набакир і хвацько реготав та недвозначно підморгував з виглядом старого й дійшлого Дон-Жуана. Ліва щока його була майже фіалкова. Ми гримнули приспів:

Черный ворон за горами, там девчонка за морями,
Слава, слава - а - а... там девчонка за морем!

Так почалася війна!

Другого ж дня всі чотири стрілецькі полки, що стояли за мирного часу в нашому прикордонному місті, вирушали на фронт.

На розлогому військовому плаці перед гарнізонним собором—на нашому футбольному полі—величезним каре вистроїлися десять тисяч стрільців пішої стрілецької дивізії. Вони їхали воювати „за веру, царя и отечество“. З ними не прийшли прощатися десять тисяч їхніх матерів і дружин. Прикордонні полки царської армії не мали в своєму складі солдатів місцевого походження. Австрійський кордон Російської імперії не охороняли подоляни, волинці, басарабці або кияни. Його охороняли казанські татари, уральські башкири, тамбовські великороси, грузини чи фіни. Але випроводжувати їх на фронт прийшли десять тисяч місцевих жінок і дітей, що їхні батьки, сини й чоловіки охороняли царські кордони в Манчурії, в Тибеті, в Закавказзі, в Фінляндії. Величезний багатотисячний натовп оточив струнке військове каре. На дев'яносто відсотків він був із випадкових жінок і дітей. Лише в кутку, біля виходу на шосе примостилася організована частина прощальників. Там стояла лава патріотичної маніфестації—з іконами, хоругвами і трикольоровими прапорами.

Посередині каре, на вільному полі плацу, як мушина крапка на шибці вікна, стояв крихітний аналой. На ньому лежали євангеліє і хрест. Перед аналоєм—тоненький ставник із товстелезною—„річною“—восковою свічкою. Надвечір'я знову стояло тихе та літнє, повітря не рухалося. Свічка горіла, і вогник її покрученою, ледь тріпотливою цівкою кіптявотягся догори. Піп махав кадилом і густі хмари пахучого з перепаленої смірної диму знімалися немов з самої землі і тихою пеленою ліниво злітали догори. Там, за п'ять метрів над землею, важкий дим спинявся і простилася знову поземно, немовби вінчаючи куполом аналой. Натовп прощальників стояв напружений, нерухомий і німий.

Молебень доходив до кінця. Піп віддав кадило служникові і зняв руки догори:

— Премудрость прости, услышим святого евангелия, мир всем!..

Він нахилився і підняв велике важке євангеліє. Командир дивізії—дебелий, сивоусий генерал—повагом підійшов до аналою. Він спинився і молодецьки підкрутив свої вуса вгору. Потім нахилився, поцілував книгу і ефектно спустився перед аналоєм на одне коліно. Надсилу підніс піп важке євангеліє і поклав романтичному генералові на схилені плечі. В цю урочисту хвилину генерал волів особисто виконати функції дерев'яного аналою. Піп розгорнув книгу і почав

читання про „воинов, живот свой кладущих на алтарь отечества“. І, як стій, десять тисяч солдатів клякли навколюшки. Вони похилили голови, спершилися лобами на свої гвинтівки у правій руці. Їх амуніція забрязчала тисячма тихих дзвоників. З шурханням клякли позаду них десять тисяч прощальників. Клякли і ми — десятеро. Але одинадцятий зостався стояти. Шая Піркес був єврей.

Ми не звернули на це уваги. Ми звикли. На наших молебнях, у гімназії, коли ми ставали навколюшки, євреям, татарам і караїмам дозволялося стояти рівно. Але по натовпу пройшло тихе, жорстоке: „жид“, „охрестить жид“, „поставте жиди навколюшки“... Шая Піркес обвів навкруги сумним, далеким, невидючим поглядом. Так дивився він завжди, коли чув це ненависне, образливе „жид“. Він один стирчав серед двадцятитисячного моря укляклих. Не може бути, щоб, окрім нього, не було серед двадцяти тисяч інших євреїв. І Шая Піркес, сумно зітхнувши, присів і собі. Він був оточений нами з усіх боків, і стороннім не було видно, навколюшках він чи накарачках. Обличчя Шаї було червоне.

— Ненавиджу... ненавиджу... ненавиджу... — шепотів він, напівпритомлений від сорому і образи.

Піп скінчив. Але солдати не звелися з колін. Десятитисячним — важким, могутнім і моторошним — хором розлягалася на майдані патріотично-релігійна кантата:

„Спаси го-о-осноди лю-у-ди твоя и благослови достоя-а-ние твое...“

За нашими плечима, з жіночого натовпу, тут і там сплеснув придушений, весмільвий плач.

— ...побе-еды благоверному императору на-а-а...

На кінчику носа у Васьки Жайворонка тремтіла крапелька. Вона більшала, більшала і, нарешті, одірвавшись, упала йому на штани. Шая Піркес із червоного став білий з жовтими плямами. Ми презирнулися. Але ми побачили один одного погано. Вогка заслона застилала нам зір.

— Слухай,—прошепотів, невідомо до кого саме, Ваня Зілов,—як ти думаєш, це може бути, щоб на війні вбили стільки солдатів, як отут є? Га? Не саме цих, і не зразу всіх, а — взагалі?

Йому ніхто не відповів. На його запитання взагалі не обов'язково було відповідати. Це вже така була в нього звичка — ставити запитання. Це зовсім не значило, що він питав. Це тільки значило, що він сам над цим запитанням задумався. Ваня Зілов — наш лівий гавбек — був хлопець не на свої чотирнадцять років зосереджений і, крім того, не по роках розвинений фізично: пружний, жилавий, найперший в гімназії гімнаст. Його батько був залізничний слюсар з ковалів і в своїй хатній кузні зм-лку привчав Ваню до ковальської справи.

„... и твое-е сохраня-а-я крестом твоим жи-и-и-и-тельство...“

Тепер натовп заплакав весь. Шелест плачу і зітхання, здавалося, знялися з натовпу і спинилися над ним у повітрі. Так з рясним порханням крил знімається з очеретів сполохана згряя пернатих і на мить застигає в височині. Люди схлипували, плакали, ридали. Жінки падали ниць і простилалися по землі. Сльози текли і по наших щоках. Жайворонок плакав уголос.

Сивий генерал хвацько звівся з коліна і незадоволеним, сердитим оком повів на людей. Вони псували весь народ. Хіба ж годиться виражати солдатів на війну з плачем і побиванням? Треба кричати „ура“ і підкидати вгору капелюхи. Генерал подав адьютантові короткий знак. Чотири полкові оркестри, гучно й бадьоро, вдарили: „Коль славен наш господь в Сионе“.

Генерал нахилився і ще обтрусив двома пальцями праве коліно, замашене порохом муштрового плацу. Потім відійшов набік, на своє місце — приймати парад. Чотири полки мали пройти повз нього церемоніальним маршем, простуючи до військової рампи. Там чекали вже на них ешелони.

І вони пройшли. Один в один, нога в ногу, вигнувши груди, вибиваючи церемоніальний крок, звихнувши голови і поїдаючи очима генерала з його почотом — десять тисяч стрільців. Кожній роті генерал брав на честь і гукав — „орли!“ І орли вибухали надприродним „ура“. Шеренга наглянцованих чобіт блискала після них, збиваючи куряву важким відбиванням церемоніального маршу. На шеренгу насувалася нова шеренга. Один в один. Нога в ногу. Випнуті груди. Звихнуті голови. „Орли! Ура!“ І знову тільки шеренга наглянцованих чобіт. Змах правого рукава. І знову шеренга. І знову. Це було все. Все, що зоставалося тепер від десяти тисяч людських життів. Вони пройшли повз генерала, завернули за ріг, перейшли залізничу колію, пройшли на військову рампу і за номерами розсілися по червоних вагонах із свіжим білим написом „40 человек и 8 лошадей“. Ешелон за ешелон, рушили вони від рампи. Туди, на захід, на війну. На фронт. Ешелон за ешелон, вагон за вагоном. З зухвалими співами, молодецьким підсвистуванням, одчайдушними вигуками, тупотінням ніг у танцю, моторними схлипуваннями гармошки. „40 человек и 8 лошадей“...

Вслід за полками з плацу рушила і патріотична маніфестація. Попереду йшов міський голова, власник міських аптек, купець Добротворський. На розкішно вишитому рушнику він ніс півметрового царського портрета. За ним виступали інші мужі міста — торговці, власники, великі чиновники. Вони несли на рушниках ікони, портрети членів царської фамілії, хліб із сіллю. Церковні служки, в стихарях, інституційні швейцари в лівреях та жандармські вахмістри в мундирах і при всіх медалях несли важчий асортимент: хрести, хоругви, свічники,

а також трикольорові прапори. Вони співали по черзі „спаси господи“ та „боже, царя храни“. Боса ватага хлопчиків оточувала маніфестацію, захоплено переживаючи це небачене чудо розкоші й урочистості. Стільки оздоб, мундирів, медалів і хрестів траплялося бачити хібащо в хресний хід уночі під великдень. Стільки ж народу зараз не доводилося ще бачити ніколи. Ціле місто вийшло прощатися з своїми полками. Дами офіцерських сердець, в довгих і білих бальних сукнях, з хустинками, дещо манірно притиснутими до очей, завершували цей похід.

Ми примістилися на деревах проти перону військової рампи. Крім усього іншого, ми прийшли сюди ще й проводити наших друзів. В кожному полку у нас було багато друзів між солдатами й вольноп'юрами¹. Адже кожний полк мав свою, правда поганеньку, футбольну команду. Наша команда—із тренованих, майже професійних спортсменів—побивала їх всі. Але окремі, хороші футболісти серед військових були. Ешелон за ешелоном, вагон за вагоном пропливали повз нас. Широкі червоні двері були скрізь зсунуті набік. Звідтіля, знад сорока зухвалих і збентежених солдатських облич, визирало восьмеро здивованих кінських морд.

— Дев'ята рота, третій взвод! — вигукував Жайворонок, що звисав з крайньої гілляки нашої трибуни — крилатого старезного дуба, і всі ми вибухали надсадним „ура“, що покривало навіть мідь невгавних оркестрів. В третьому взводі дев'ятої роти був найкращий нашого міста голкіпер—вольноп'юр Лебеденко. Вагон проплив повз нас і з сорока облич одне всміхалося до нас особливо радісно і махало руками особливо заповзято. То був Лебеденко.

— П'ятнадцята рота, другий взвод!

— Ура-а-а!

То проплив у рамці з восьми кінських голів прекрасний рефері, ефрейтор Вахмянін.

На пероні вирували прощальні вигуки, зойки і сміх. Міські дами розкидали з кошків пачки з цигарками, яблука, цукерки, піріжки. Хор залізничної церкви, під керівництвом гіркого п'яниці, гладкого регента Хочбихто, підспівував кожному ешелонові якийсь спеціальний патетичний викрутас, подібний до музикального тушу. Невгавно, по-великодньому, гули дзвони військового собору. Міський авторитет, громадський діяч, приміський поміщик і покоритель сердець, пан Збігнев Казімірович Заремба кожному ешелонові виголошував промову. Він зичив солдатам мужності й перемоги, вітчизні — слави та процвітання, цареві — многі літа. Він запевняв солдатів, що за два тижні, коли вони повернуться вже сюди переможцями,

¹ Вольноп'юр — так звали скорочено тих військових, що пішли служити у військо добровільно, а не за призовом.

розтрощивши зухвало́го ворога, почнеться нове, прекрасне надзвичайне і безнещасне життя.

Вітька Воропаєв, наш другий бек, сидів на нижній гілляч насуплений. Він заздрив. Вуха були його червоні, а розкішні майже білі його кучері злиплися від поту.

— Який жаль,— шепотів він,— що війна так скоро скінчиться, а мені ще нема навіть шістнадцяти років...

Йому було дуже шкода, що він не встигне повоювати. Вася Теменко — його нерозлучний друг, такий же пишнокучерявий, тільки що чорнявий — як і завжди, сидів поруч із Воропаєвим. Він не сказав нічого, тільки зітхнув. Людини мочазнішої від Васи Теменка, на світі взагалі, мабуть, не було.

Залізнична колія розтинає наше місто на три нерівні сектори. Поїзди приходять просто до міста і просто з міста розходяться в три кінці. Один з тих кінців ще роздвоюється — до двох кордонів, австрійського і румунського.

Чотири роки не кінчалась імперіалістична війна, та сама війна, яку наш міський авторитет обіцяв закінчити за два тижні, коли і Вітька Воропаєв журився, що не встигне на ній повоювати. Чотири роки безперестанку бігли ешелони на австрійський і румунський кордон. І чотири роки безперестанку миготів перед нашими очима білий напис на червоних дверях вантажних вагонів: „40 человек и 8 лошадей“. Він постарів, забруднився, ніхто його не підновлював. Теперішні статистичні зведення кажуть, що на південно-західному фронті загинуло два мільйони солдатів російської армії. Ми бачили всіх їх, кожного з тих двох мільйонів, коли вони їхали на свою смерть. Крім того, ми бачили всі десять мільйонів, що йшли туди й назад, на фронт і в тил, чотири роки, під цим білим „40 человек и 8 лошадей“.

— Третя рота, перший взвод!

В першому взводі третьої роти був найкращий форвард нашого міста та, мабуть, і цілого Правобережжя, капітан полкової команди, рядовий стрілець, Ворм. Диким, одчайдушним лементом зустріли ми вагон першого взводу. Ура! Наш Ворм їхав на фронт. Ура Ворму, найпершому футболістові.

Ворм сидів на порозі вагона, звисивши ноги. Його подзьобане віспою обличчя було жовте і якесь немов відсутнє. Його товариші з першого взводу висувалися з вагона і махали кашкетами назустріч нашому оглушному лементові. Але Ворм не ворухнувся. Він дивився набік і вниз. З його лівого ока одна по одній котилися тихі сльози.

А втім, можливо, що це нам тільки здалося. За секунду отвір дверей блимнув і зник — разом із Вормом, його 40 товаришами та 8 кіньми. Тільки білий напис ще мигтів якийсь час: „40 человек и 8 лошадей“ — це було все, що залишилося нам від любого Ворма.

Якщо десь, колись, хтось ставитиме братський монумент

загиблим під час імперіалістичної війни, то найкраще було б просто зіп'яти на велику могилу звичайний червоний вантажний вагон із цим тоскним написом :

„40 ЧЕЛОВЕК И 8 ЛОШАДЕЙ“...

— Ти не знаєш, чого плакав Ворм?—запитав Ваня Зілов. Йому, як і завжди, ніхто нічого не відповів. Коли Зілов питався, це зовсім не значило, що він чекав на відповідь. Це тільки значило, що він сам задумувався над цим запитанням.

НАШІ ПЕРШІ ПЕРЕМОГИ

А взагалі в ті перші дні було так цікаво і весело.

Насамперед ми кинулися до спорожнілих казарм.

Це було надзвичайне видовисько. Довгі каземати, що в кожному містилася ціла рота—півтора-двісті чоловіка, стояли тепер, здавалося, покинуті й порожні. Нечисленна варта загубилася в плесі величезної, спорожнілої аудиторії. Одне в одне вистроєні десятки залізних ліжок були тепер нежилі і голо світили своїми сірими, непокритими сінниками. На підлозі валялося рясно сміття, солома, подерті папірці й різні зношені деталі скромного солдатського туалету. Було холодно, похмуро і неприродно. Здавалося, якийсь гураган пройшов тут по цих дортуарах і змів усе живе і все обжите, що трапилось на його путі, що не могло вдержатися за холодну, ковзьку асфальтову долівку. Встояли тільки ці важкі, чавунні солдатські ліжка. І тайна солдатських казарм перестала існувати.

Ми оббігали роту за ротою, батальйон за батальйоном. Ми ковзалися на ковзкій долівці і перегукувалися з кінця в кінець. Гучна луна лящала в тонких, зеленавих шибках дрібно покартованих широких вікон. Ми нишпорили по кутках і закутках. Ми залазили до спорожнілих цейхгаузів. Леле! Скільки було там ще скарбів для нас! Порожні патрони. Несправні підсумки. Старі кокарди. Призові ціхи. Браковані казанки. Поіржавілі машинки. Бляхи до поясів. Нарешті, піхотинські лопатки і кайла. Ми хапали ці речі, видирали один в одного, билися. Потім викидали через вікна в бур'ян, щоб пізніше прийти і забрати ці дорогоцінні знаки солдатського—тобто дорослого—побуту та війни. Обшукавши одну казарму, ми перебігали до другої.

Поступово вийшло так, що казарми—це зовсім не були казарми. Це були ворожі бастіони. Наше завдання було їх здобути. Наступ і атака набули організованих форм. Ми лягали перед черговою ротною казармою в зарослі високої і густої трави. Потім Володька Кашин подавав знак. З криками „ура“ ми зривалися і розгорнутим строем бігли на ба-

стіон. З розгону ми плигали в розчинені вікна. Двері вважалися за „умовно неіснуючі“. Абордаж розгортався на всю широчінь фасаду, з таким розрахунком, щоб відразу заскочити по одному чоловіку до кожної кімнати — чотири кімнати взводів, цейхгауз, ротна канцелярія, ротна майстерня тощо. Кожна з цих кімнат належала тільки „переможцеві“. Тільки він один мав право грабувати все, що в ній знаходив. Командирів Володьці Кашину дозволялося грабувати навибір. Обрання Кашина на командира сталося, як завжди, само собою. В усіх справах такого роду — недозволенних грищах, ризикованих башкетах та хуліганствах — водійство і пальма першенства були в руках Володьки Кашина. Тут він був найспритніший, і найвинахідливіший. Меткий, пруткий, в'юнкий і сухорлявий, він був прекрасний крайній правий форвард. Вести по краю і пасувати півгол із корнера — це було його неперевершене майстерство.

До вечора ми звоювали всі шістнадцять рот. Як весело і радісно було почувати себе самотніми господарями і власниками всього цього романтичного військового майна. Ми переживали волю і самостійність.

Не брав участі в нашому абордажі один тільки Левко Репетюк, капітан нашої команди і наш центр — форвард. Він був найстарший поміж нас. Йому близько сімнадцяти років. Він був вже дорослий. Він був вже не такий, як ми. В нього навіть холоші штанів звисали не так, як у всіх нас — такими рівними, мужніми, певними себе складками. Він носив пенсне на золотому ланцюжку і під тужурку одягав білий комірець готовим галстухом. Крім того, він упадав біля нашої гімназичної красуні, Ліди Морайлової. Репетюк почистив тужурку від глини, причепурив волосся за допомогою гребінця, щіточки й дзеркальця, які завжди носив при собі і, закуривши „офіцерську“ (десять копійок десяток, а ми всі дозволяли собі курити тільки десяток за три копійки), просто з військової рампи рушив од нас геть.

В полковій кравецькій майстерні ми знайшли цілу купу старих цивільних „головних уборів“. Тут були сукняні кашкети, смушкові шапки, солом'яні брилі. Гора — сотні і тисячі різноманітних „головних уборів“. В них колись, призиваючись, прийшли новобранці до полку. В них, відбувши службу, вони мали повернутися додому. А тим часом два роки старі шапки висіли під нумерами на стінах кравецької майстерні. Не раз, мабуть, потрапляючи до майстерні залатати роздертий на муштрі мундир, спинявся солдат перед своєю шапкою і сумно зітхав. Ця шапка була для нього втіленням волі й незалежності.

Здобувшись на високу залізну грубу, як з високого берега в глибоку воду, ми один по одному плигали і поринали в гору головних уборів. Це було надзвичайно весело. Можна

було справді поринути, сховавшись зовсім в купі кашкетів і в той же час м'яко гойдатися на пружних хвилях крисів, каркасів та околичок.

Потім Володька Кашин знайшов бовванчика — отакого розсувного стовпчика, на який надягають кашкета шапкарі, коли їм треба його трохи роздати проти мірки. Шапкарське мистецтво було зразу ж випробоване на практиці. Ми настроювали на бовванчика старі кашкети, розкручували гвинт проти міри, аж поки шапки лопалися й дерлися. Гучне „ура“ вітало трагічну загибель кожного чергового кашкета.

Ми переполовинили кілька кашкетів. Це була надзвичайна втіха. Геній війни, геній руйнації і нищення опанував нас. Ми хотіли вбивати, руйнувати, нищити. Треба думати, наші почування, коли ми дерли старі кашкети, були точнісінько такі, як у заповзятого рубаки, коли він під час атаки ударом шаблі стинає ворогові голову.

Нарешті, на путі нам трапився патронний льох. Дві години тому ми бачили, як до льоху підходили рота по роті і діставали ящики з бойовими патронами. Ящики розбивалися тут же і патрони пересипалися до підсумків. Купи потрошених ящиків валялися довкола на землі. Нікого близько не було. Льох був зачинений на колодку і запечатаний сургучевою печаткою. Але двері на горище були розчинені навстіж.

Нерозлучні Воропаєв і Теменко вже тягли драбину. Володька Кашин поліз перший. За мить він зник у чорній дірі горища. Але негайно ж він з'явився знову.

— Віра! — гукнув він і зник.

З скаженим „ура“ ми кинулися за ним на абордаж. О, диво! На дерев'яній підлозі горища просто купами було накидано патронів, без обійм. Справжні, начинені, бойові патрони. Ура! Ми кинулися набивати наші ненажерливі кишені. Ми напихали за пазуху, набирали в шапки, зав'язували внизу холоші штанів і насипали їх до пояса патронами. Потім важкі, ледве рухаючись, ледве пересуваючи ноги під вагою багатьох фунтів металу й пороху, ми спускалися назад по драбині. Спустившись, ми повертали за ріг, щоб вийти на дорогу.

За рогом стояло чоловіка з десять солдатів з гвинтівками. Це була команда, zostавлена вартувати казарми. Один по одному ми потрапляли простісінько в їхні обійми.

Нас потрусили, відібрали патрони і, вистроївши, повели до міста, в поліцію.

Перспектива потрапити до поліції була жахлива. Це були часи Кассо. Гімназист, що потрапляв до поліції, — хоч би з якої причини, — більше до гімназії не повертався. Алеж — розкрадання патронів за воєнного часу! О, ми знали вже про закони воєнного часу, та ще і в прифронтовій зоні! Нам ввижались вже воєнно-польові суди, тюрма і розстріл. В кожному разі,

виключення з гімназії було, справді, гарантоване. Ми йшли бліді й похололі, страшенно бажаючи, але й соромлячись по-дитячому заревти з благальними зойками: „я більше не буду!“

Бронька Кульчицький позирав навколо загнаним вовком. Він був з найстарших між нами. Йому був сімнадцятий рік. Крім того, результати арешту були для нього найзагрозливіші: за неуспіхи в науках та переуспіхи в поведінці Броніслава Кульчицького вже виключили з двох гімназій. Тепер вовчого білета йому не минути. Ми знали всі й Броньчиного батька. Старий машиніст шмагав ременем свого сина до зомління його за кожну найменшу провину. Дарма що син його вже намагався підкручувати вуса.

І Бронька наважився. Коли ми переходили місток через рівчак, що відділяв територію полку від приміської слободи, він раптом кинувся на двох солдатів, що йшли попереду нього, і влучними підніжками збив їх обох. Вони беркицьнулись через край безпоручного містка і лягнулись у зелене багівня рову.

— Ходу! — закричав Бронька.

Ми всі зірвалися. Солдати з несподіванки змішалися. Крім того, ще двох, за прикладом Кульчицького, збили по одному в рівчак Кашин та Воропаєв. Як миші, ми чкурнули врозтіч. Міцні, треновані ноги футболістів за секунду винесли нас за сотню кроків, на другу вулицю.

Але тут ми спинилися. Дикі й одчайдушні крики позаду спинили нас. Ми перезирнулися. Нас було дев'ять. Десятого — Жайворонка — не було. Йому не пощастило. Його одного перехопили солдати.

Справді, за сто кроків позаду нас він пручався в руках п'ятьох. Він був засуджений на загибель.

— Вперед! — скомандував Зілов. — Віра!

І Зілов кинувся рятувати Ваську. Ми повернули назад і кинулися за Зіловим.

Тепер з солдатами ми збилися груди в груди. Їх було менше, але вони були старші й дужчі. Крім того, у них була зброя. Але, признатися, ця зброя їм тільки заважала. Вони, звичайно, не бралися її вживати, але й не наважувалися пустити з рук. Зате ми їх не милували. Ми били їх кулаками, ногами, камінням. Жайворонка був відбитий.

Ще хвилина, і солдати не витримали. Прикриваючись гвинтівками, вони відступили за місток. Град каменюк сипався їм наздогін.

Відігнавши їх за рівчак, ми повернулися і знову вдарили навтікача. Поки солдати не одумались або не нарobili гвалту! На розі ми наздогнали Кульчицького. Він не брав участі в бою. Він не був певний за його результати і не наваживсь удруге ризикувати своєю свободою.

Тим часом громадянство нашого міста знайшло спосіб виявити свій патріотичний ентузіазм в цілком організованій формі громадської акції. Про це можна було довідатися з величезних афіш, що вкрили всі паркани за два чи три дні. Афіші сповіщали про улаштування „величезного балу — бій серпантин і конфеті, два оркестри музики, танці до ранку, буфет з міцними напоями, бенефіції на користь червоного хреста — приймаються з подякою — на користь установ Червоного хреста. Але найцікавіше було аж внизу афіші, перед самим підписом: „відповідальний розпорядчик Збігнев Казімірович Заремба“. Там чорним шрифтом притулилися два рядки — два несподівані, дивні, неправдоподібні і запаморочливі рядки: „Вхід на бал і участь у танцях дозволяється вихованцям чотирьох старших класів середніх учбових закладів...“

Це було надприродне! „Правила поведення“, які були записані в учнівському білеті кожного вихованця середніх учбових закладів, зовсім недвозначно попереджали цих вихованців, що їм дозволяється ходити по вулицях не пізніше сьомої години вечора, що їм забороняється відвідувати будьякі публичні місця і кінематографи, а бувати в театрах вони можуть на виставах класичних драматичних п'єс, та й те лише в супроводі батьків і з спеціальним на кожний окремих раз писаним дозволом директора гімназії. В цьому ж параграфі вихованцям середніх учбових закладів категорично заборонялося „ношение усов и бороды, а также всякого рода холодного и огнестрельного оружия“ та „встречи, прогулки, а равно совместное пребывание на улицах и в закрытых помещениях с лицами другого пола вне наблюдения родителей или лиц, особо их заменяющих“. Такі були часи міністра освіти Кассо! І раптом „вхід на бал і участь у танцях дозволяється вихованцям чотирьох старших класів середніх учбових закладів“. Це була революція!

В кожному разі, це на нас справило вражіння не менше, а може й більше, як саме оголошення війни. Це був метеорит, що гепнувся на головну вулицю нашого брудного й глухого закутня — з далеких, принадних і недосяжних просторів прекрасного сонцесяйного неба.

Вася Теменко квартирував у свого нерозлучного друга Вітьки Воропаєва. Вони ще спали, коли вікно їхньої кімнати розчахнулося і в кімнату вскочив Жайворонок. Він захекався і, блідий, тримався за серце. В другій руці він тримав клапоть паперу.

— Що трапилось? — схопилися Воропаєв і Теменко.

Жайворонок не міг ще говорити. Він відсапував.

— Одеса відхилила наш виклик? (Ми викликали на футбольне змагання якусь з одеських команд).

— Війну скасовано?

Це були дві справи, які могли зараз зацікавити Воропаєва і Теменка: щоб Одеса не відхилила нашого виклику і щоб війна не кінчалася так хутко.

Замість відповіді Жайворонки простяг їм клапоть паперу, що тримав у руках. Це був низ вищезгаданої афіші. Жайворонка знав, що йому не повірять, коли б він просто розповів, і тому захопив речовий доказ. Воропаєв і Теменко перечитали і незрозуміло дивилися на Жайворонку. Теменко свиснув і сказав „бігме!“ Це було єдине слово, яке він взагалі вимовляв уголос. Воропаєв скинув ковдру і став дибки — він був один з найперших танцюрів і кавалерів нашої гімназії. Красень, з білими кучерями і ставною фігурою, він був об'єктом зітхань багатьох „лиць другого пола“, забороненого вихованцям середніх шкіл. А втім, кавалерським успіхам Вітьки Воропаєва дуже потурав його власний батько. Він був залізничний касир, в минулому гусар і жандармський вахмістр, і вважав, що широкий життєвий шлях може лежати тільки через серце красуні вищого світу. Син же жандармського вахмістра і залізничного касира міг одімкнути для себе цей вищий світ лише ключем власних якостей. Для жиначого серця найперша така якість — це кавалерство. Вітьці Воропаєву філософія його батька цілком імпонувала. Він став дибки і оглушно заіржав.

Вася Теменко, нерозлучний приятель Воропаєва і такий же гарний та кучерявий, як він, тільки що чорнявий — був, проте, дещо скромніший в своїх життєвих претензіях. Батько його був миршавий сільський учитель. Бальних танців він Васю не навчив. Вася був хлопець тихий і соромливий. Перед особами забороненої жіночої статі він губився і скоріше згодився б провалитися крізь землю, ніж протанцювати з дівчиною якийсь краков'як. Але припечатка на афіші глибоко промовила й до його серця. Це був сигнал волі, свободи, незалежності. Це був знак фіналу Кассо. Схопивши Жайворонку за попереки, Вася козирем пройшов з ним тур краков'яку.

Подібна до цього відбулась одночасно сцена в іншому кінці міста. Так само з клаптем афіші, блідий, захекавшись і тримаючись за серце, вдерся до Броньки Кульчицького Володька Кашин. Бронька взяв клапоть і, перечитавши, поглянув на себе в дзеркало. В дзеркалі показався довготелесий хлопець, шатен, з густо весняним обличчям і вузькими примруженими хтивими очима. Губи були соковиті й повні.

— Фасон! — розніжено потягся він. — Епсенбібілі!

Бронька Кульчицький взагалі висловлювався здебільшого чудною мовою, яку він сам собі вигадав і якої ніхто, крім нього, не знав. А проте, при звичаї, її легко починав розуміти кожний. Її лексикон не був багатий, а граматики вона не мала ніякої.

— Чотирьох старших класів!—захлинався Кашин.— Це ж значить, що й нам також можна. От здорово!

— Форц міде грібілі!—відгукнувся Кульчицький.

І, схопивши кашкети, вони побігли до Колі Макара, який жив через паркан.

Цілком зрозуміло, що на бал ми з'явилися всі одинадцятєро.

Це був перший бал, на якому ми, гімназисти, були присутні на рівних правах з іншими громадянами. Нам було дозволено танцювати, розмовляти з особами іншої статі і навіть заходити до буфету пити лимонад і сідати там в присутності директора та вчителів гімназії. Втім, директор дуже скоро з балу зник, за ним розійшлися по домах і інші педагоги. Навіть наша гроза „внешкольного надзора“, надзиратель Іван Петрович Петропович, прозваний відповідно до його професії просто Піль („піль!“), о дванадцятій годині вдав, ніби він вже не бачить жодного гімназиста, і рушив додому спати. Гімназисти, вперше за життя, були покинуті на себе самих. На ознаку такої виключної події Вітька Воропаєв у перерві між танцями, коли в буфеті було особливо завізно, підійшов до шинквасу і гнучкоголосо проголосив:

— Чарку горілки і, будь ласка, якнайбільшу!

Фурор був цілковитий. Присутні на балу гімназистки почали дивитись на Воропаєва, як на видатного героя. Заздрячи його успіхові, три чверті всіх гімназистів до ранку напилися п'яні.

Якщо вам, читачу, менше від тридцяти п'яти років і походите ви не з буржуазних кіл, то навряд чи доводилося вам замолоду бачити „бали“ старого часу. На цьому ви, звичайно, нічого не втратили. Але ми дамо деякі риси для вашої уяви.

Вся площа підлоги танцювальної зали була вільна для танців. Попід стінами зали вряд, один коло одного, тісно ставилися стільці. На ці стільці сідали тільки „дами“, тобто жінки, які воліли танцювати. „Кавалери“,—так звалися чоловіки, які танцювали,—посадовивши свою даму після танцю, могли для розмови з дамою тільки стати позаду її стільця. Одружені жінки сідали на ці стільці сами. З дівчатами неодмінно мали сідати їхні матері, тітки або, принаймні, старші заміжні сестри. Зодягнуті були всі в спеціальні бальні туалети, тобто в плаття світлих, ніжних кольорів, переважно зовсім білі, з дуже оголеними, декольтованими плечима та грудьми. Зате на руки вдягали довгі, мало не до плечей, білі рукавички—мітенки. Відзначимо, що загальна „мода“ на той час визначала для жінок плаття темних тонів з довгими рукавами і зовсім закритими плечима і грудьми. Сиділи на своїх стільцях дами зовсім рівно, виструнчившись, немов прип'яті до бильців, ноги мали тримати теж рівно, боронь боже не перекинувши одна на одну, а руки мати схрещені

на животі. На обличчі в цей час мав бути вираз цілковитої невинності, соромливості і звищості. Вираз невинності і соромливості був обов'язковий навіть для найсварливіших і найпаскудніших мегер півстолітнього віку. Кавалери мали більшу самостійність і волю. Вони могли ходити і стояти де завгодно. Правда, сидіти їм не було де. Вони здебільшого купчилися в проходах біля дверей. На обличчях вони несли м'який вираз рицарства, аристократизму та бонвіанства. Незалежно від того, кому належало це обличчя—пішому підпоручикові, синові приміського посесора чи залізничному телеграфістові. Зодягнуті всі мали бути у фраки або у відомчі мундири, хто був на державній службі. А втім, у нашому місті танцював у фракі тільки сам пан Заремба. Решта були в мундирах. В мундирах мали бути й ми—гімназисти. Але наша гімназія була демократична, наполовину в ній вчилися діти дрібних службовців та залізничних робітників, і батьківський комітет добився таки дозволу, щоб нам мундирів не мати. Ми прийшли на бал у звичайних наших ту-журках.

Коли вдарили перші звуки танця, табун кавалерів зірвався і покотився по паркету в різні боки, немов яблука з перекинутого кошика. Кожний спинявся перед дамою, яка вражала його, і низько їй вклонявся. Це значило, що він запрошує її до танцю. Вона підводилась і клала руку йому на плече. Ніжні чи пристрасні звуки танця підхоплювали пару і, влившись в загальне коло, пара починала томно і чопорно кружляти по залі. Танцювали тих часів здебільшого вальс, а також різні „бальні“ і характерні танці. Хеовата, падеспань, падскатр, венгерка, краков'як, полька, мазур, котильйон, кокетка — оце їх назви, але чорт їх знає, чим вони, крім мелодії, відрізняються один від одного. Проте, сьогодні був незвичайний бал. Сьогодні був бал на честь війни. На користь поранених. Патріотичний бал! І, щоб підкреслити це, головний розпорядчик балу, Збігнев Казімірович Заремба наказав після кожного іншого танця грати „русскую“. Щоб продемонструвати свої гарячі вірнопідданчі почуття, пан Заремба щоразу сам починав її танцювати. А втім, крім пана Заремби, ніхто більше руської танцювати не вмів.

Тут, нарешті, можна було зрозуміти, чому організатори балу подбали про дозвіл прийти на бал гімназістам. Потрібні були кавалери. Наші кавалери—офіцери наших полків—позавчора виїхали. „Тил“ ще не був утворений і нових офіцерів з тиловими штабами ще не було. Танцювати не було кому. Але розрахунки організаторів були марні. Гімназистів танцювало дуже мало. Більшість не вміли зовсім, а хто і вмів—не наважувався в незвичній обстанові не тільки запросити даму до танцю, а й забалакати до неї. З нашої команди футболістів танцював один Воропаєв. Танці була його стихія. Він

метеликом пурхав від дами до дами. В чергу з самим паном Зарембою він диригував.

« — Гран рон! — репетував він. — Кавальє, ангаже во дам! Турне!

Ми товпилися при порозі, заздро позираючи на нашого бравого товариша. То ніжна, то пристрасна мелодія вальсу колихала залу і з тихим шурхотом пропливали повз нас пара за парою. Пан Заремба з панією Загржембицькою, Воропаєв із дочкою самого директора (I), телеграфіст Пук з гімназичною красунею, Лідою Морайловою, ще трое кадетів, сини командирів полків з нашими кращими гімназистками. Пропливаючи повз нас, кадати відкопювали нижню губу і кидали на нас презирливим, аристократичним оком. За браком військових в цю годину військового ентузіазму країни, вони почували себе справжніми героями серед нас, жалюгідних штафірок.

Левко Репетюк стояв червоний, лихий і нервово смикав золотий ланцюжок свого пенсне. Прекрасні складки на його штанах здригались і морщились. Він ревнував зрадливу Лиду до телеграфіста Пука. Коло Репетюка стояли Теменко, Зілов, Жайворонок, Туровський. Вони не вмiли танцювати, і тому гнівно балакали про те, як це в таку пору, коли там, за вісімдесят кілометрів, ллється кров героїв за відчизну, тут, ці підлі лобуряки, шаркають ногами по паркету і ганебно розкошують.

Трохи осторонь стояли Сербин і Макар.

Високий, стрункий, чорнявий, з очима гарячими і носом тонким — Хрисанф Сербин стояв, схрестивши руки на грудях, в позі принаймні лорда Байрона. Він глибоко зневажав танці. Крім того, він зневажав жінок. Ще зневажав він поета Пушкіна за те, що він виспівував „ніжки і перса“, замість підносити голос своєї поетичної музи за ідеї людства і громадськості.

Сербин Хрисанф був похмурий і скептичний юнак. До людей він підходив з упередженням. До „лишних людей“ він причисляв не лише Рудіна та Лаврецького, як того вимагав підручник словесності Сіповського, а й самого Сіповського. За це учитель словесності, той же інспектор Богуславський, поставив йому одиницю і залишив у карцері на вісім годин. Лівий інсайт з Сербина був прекрасний.

Поруч із Сербином стояв Коля Макар. Це був зовні цілковитий контраст до Сербина. Білявий, з весняним, дуже неправильним обличчям, негарний. Але він був найкращий у нашому місті лівий край. Крім того, Макар був книжник. До нової, нечитаної книжки він аж тремтів. Він читав завжди і скрізь. Вдома, в перерві між гавтаймами, в убиральні, під час обіду, на всіх лекціях. За це мав двійки і постійно сидів в карцері. Правда, в карцері він знову собі читав.

В особі Макара було дивне і рідке сполучення книжника

і спортсмена. Книжка і футбол — цим, либонь, вичерпувалося для Макара все його п'ятнадцятилітнє життя. От і зараз він тримав під пахвою книжечку, тоскно позираючи своїми водяними, м'якими й добрими очима, де б йому знайти куточок, де б йому притулитися й гортати сторінки.

Сербин, теж досить старанний читець, взяв у Макара книжку і розгорнув її. Це був Ніцше: „Так сказав Заратустра“. Між сторінок грубенького томика замість закладки було зашунуто ще тоненьку брошурку. Це був Нат Пінкертон „Тайна старої мельниці“.

Вальс скінчився. Після чергової „русской“ чітко вдарили моторні, хвацькі й мрійні темпи мазура. Пан Заремба, Воропаєв, Пук, трое кадетів промайнули в скажених викрутасах прекрасного, буйного танцю. Їхні дами томно пливли поруч них.

До проходу, де стояли ми всі, хутко проштовхалися Кашин і Кульчицький.

— Хлопці! — захоплено зашепотів Кашин, — після балу виходити всім разом. Будемо бити кадетів!

— За що? — поцікавився Зілов.

— Щоб не задавалися.

— На понт! — potwierдив Кульчицький. — Фраєри!

Всі підтяглися і повели плечима. Бити — так бити! Репетюк мовчки кивнув головою, не одриваючи очей від Ліди і Пука. Він придумував, як би разом з кадетами пристукнути й цього клятого телеграфіста.

Шая Піркес самотньо бродив по задніх кімнатах. Там розташувалося все те, прибуток від чого мав піти пораненим: лотерея - алегрі, кіоск з квітками, шатро з циганкою, що відгадує всім майбутнє. За циганку сиділа дружина інженера Феніна — безперечно, найкрасивіша жінка нашого міста. Цілий рік ловеласів шумів довкола неї. Піркес подивився на її прекрасний профіль, зітхнув і побрів далі. Шая сумував і нудився. Мелодія танців його дратувала, виконання цієї мелодії обурювало.

— Ненавиджу! — шепотів Шая, тікаючи в найдальші кімнати, куди звуки оркестру майже не досягали.

Шая був музика, скрипач. Ах, скрипку і музику Шая так любив! Як добре було б піти зараз додому, взяти скрипку і заграти щось ніжне і тужне! А потім лягти лицем у подушку і навіть поплакати трошки.

Але це було неможливо. Щойно підходив вже Кашин і сповістив, що після балу виходити всім разом, бо треба бити кадетів. Раз треба, то треба. Шая не спитав — за що. Товариське вирішення виконується свято. Битися, правда, Шая не любив. Але кадетів він не зносив. Він їх ненавидів.

Шаїне серце між любов'ю і ненавистю було розділене нарівно. Шая або любив, або ненавидів. Середніх почуттів він,

мабуть, не знав. Для них він був надто гарячий. Він любив скрипку, товариство, сонячний день, тютюн „Месаксуди крепче-крепкий“ і взагалі — жити. Він ненавидів латинську мову, юдофобів, цадиків з пейсами і поліцаїв. Одинадцять років тому, коли чорна сотня громила кишинівське гетто, Шаїні батьки, захопивши Шаю та його брата Герша, пробиралися з проклятого єврейського передмістя до центру. Там було безпечніше. Там не різали. Там не було погрому. Але за Собачим Яром громили їх наздогнали. Вони навалилися на Шаїну матір і схопили батька за бороду. Мати мовчала, зціпивши зуби, батько не витримав і зарепетував на гвалт. Бороду йому висмикували пасмами і кров заливала лице. Але закричав він не того, — чорні¹ підколювали жінку під ребра фінками, щоб вона не лежала холодна. Шая заверещав і метнувся вулицею. Кроків за сорок, на розі, стояв поліцай. То був квартальний. Шая наскочив на нього, обняв його за живіт і з плачем благав урятувати батька й матір... Шаї було тоді п'ять років, проте він і тоді не дуже вже довіряв поліцаям. Але він знав — поліцаї стоять „для порядку“, а скубити бороду, гвалтувати, колоти ножами — це не порядок. Поліцай поглянув назад. Шаїного батька зв'язали мотузом за ноги і тягли до дерева — повісити догори ногами. Мати знепритомніла і не реагувала вже на підколювання фінками. Чорні били її ногами. Поліцай скривився, циркнув крізь зуби і одвернувся. Шаїне хлипання набридло йому і ударом ноги він відкинув Шаю далеко в рівчак...

В залі кінчався котильйон. Дами пропливали з букетиками гвоздик, кавалери сипали на них конфеті й обмотували серпантинном. Коли пари проходили під утворені Збігневом Казіміровичем „живі ворота“, згори, з люка, на них сипалися по черзі — зелена трава, різні квіти, потім жовте осіннє листя і, нарешті, шматки гігроскопічної вати та бертолетова сіль. Це все мало означати весну, літо, осінь і зиму. Танець був присвячений порам року.

Нарешті, вдарили марш. Бал закінчився. Ми вийшли перші і притаїлися за рогом. Кадети з'явилися незабаром разом з їхніми дамами. То були гімназистки. Серця наші залила хвиля образи, ревнощів і люті. Рівною лавою ми відокремилися від стіни і миттю зімкнули коло. Кадети з дамами опинилися всередині. Переляканих дам ми галантно попросили почекати тут. Вартувати їх і пильнувати їхньої недоторканості ми залишили Колю Макара. Він негайно ж розгорнув Ніцше і, зіпершись на стіну під ліхтарем, пірнув у саму глибину сокровенної філософії надлюдини. Кадетів ми завели за ріг. Там ми запропонували їм скинути пояси з мідними бляхами і висипати з кишень усі металеві речі. Вони понуро

¹ Чорні — чорносотенці.

виклали ножі, ключі й мідні п'ятаки. Ми так само скинули на купу все, чим в запалі бійки можна було поранитися. Після того Кашин гукнув „Віра!“, і ми почали їх бити.

Бійка відбувалася похапцем і з додержанням абсолютно тиші.

За рогом стояв полціай і потрапити в його лапи не було ні в наших, ні в кадетських інтересах. Ми молотили одне одного, зціпивши зуби. Тільки тихе зойкання, приглушений хрип і тяжке сопіння порушували інколи цю напружену і урочисту тишу. Кадети були старші від нас, відгодованіші й дебелиші. Але нас було більше. За п'ять хвилин вони лежали, зарившись носом в пісок, і нишком хлипали.

— Майна! — дав відбій Кашин.

Биття ту ж мить урвалося. Ми звели кадетів на ноги. Вигляд їхній був мало презентабельний. Сорочки були роздерті, погони зірвані, фізіономії рясніли синцями й саднами. З носів струмилася кров.

— Будете? — грізно запитав їх Кашин.

— Ні...

Але тут ми всі враз здригнули і зовсім принишкли. Щось дивне, якийсь чудний, нечуваний досі звук вразив нас. Ми звели голови й прислухалися. Звук повторився. Він линув звідкілясь здалеку, зза самого обрію, здавалося — з другого боку земної кулі. Це було якесь негучне, ледве чутне, але дуже протяжне, рокотливе гарчання. Тембр його був дуже низький, майже невіддільний від самої низької, густої тиші задушливої серпневої ночі. Але за ним відчувалася величезна напруга і могутність. Від цього гарчання здавалося, що саме повітря здригалося й тремтіло.

— Важкі гармати... — прошепотів один з кадетів. — Це йдуть бої під Кам'янцем...

— Хіба гармату так далеко чути? — прошепотів Зілов.

Йому ніхто не відповів. Ми стояли заціпенілі, притихши й не рухаючись, щоб не сполохати ці чудні звуки. Тільки серця наші колотилися чимдуж і в грудях намотувався клубок чудного, незнамого ще, велетенського й непереможного — незрозумілого піднесення...

Наш світ був малий, мікроскопічний — скільки сягає людський зір, не більше. Здається, сім кілометрів радіусом по виднокругу. З географічними горизонтами кінчалися й наші обрії.

Далі за виднокругом починалося вже справжнє, велике і доросле життя. По колу, по виднокругу, воно обступало нас своїми хвильними й нерозгаданими, такими манливими і такими моторошними тайнами.

Велика, манлива й моторошна тайна гарчала зза обрив до нас.

До початку навчального року в гімназії зоставалося якихось три-чотири дні. Приміські гімназисти почали з'їжджатися: передержки¹ вже тривали кілька днів.

Сербин і Макар мали передержки з німецької мови. За інтенсивним тренуванням і матчами цього літа, звісно, не лишилося часу на німецькі вокабули та винятки. Хіба до деклінацій та кон'югацій було, коли треба було відбутися цілу низку найвідповідальніших міжміських змагань в гонитві за „очками“, які давали право пройти в лігові команди? „Очки“ здобуто, від цього літа наша команда вже лігова і кожний з нас був вже не просто грач, а — дійсний член російської футбольної ліги. Алеж сердешні „Глейзер і Пецольд“ такі зосталися нерозгорнуті з весни. І час розплати настав...

В класній кімнаті, в якій провадилося передержку з німецької мови, було нудно і тоскно. Чоловіка сорок гімназистів різних класів понуро підперли кулаками зблідлі вилиці. Під грудьми, там, у цій такій таємничій чутливій западні між ребрами — у кожного щось немовби тремтіло, нило і лячно завмирало. За великим столом посередині сиділа сама Ельфріда Карловна, наша німкеня, та двоє її асистентів. Був ранок, іспити тільки почалися. Не більше, як чоловіка п'ять-шість пройшло повз екзаменаційний стіл. Ельфріда Карловна не подобришала і на цей рік. Вона була, як завжди, сувора, невблаганна, вимоглива і справедлива. Вона була одним з п'яти найбільших нещасть гімназії — Мопс, Вахмістр, Піль, Чир і Фріда. Директор, інспектор, позашкільний доглядач, латинець і вона. Вона покликала до столу вже шостого і з п'ятох попередніх не випустила ні одного. Сербин і Макар пожовкли і зів'яли. „Бокль. Історія цивілізації“, закладена брошуркою Ніка Картера „Кривава ніч“, — книжки, які Макар захопив на екзамен замість німецьких підручників, — лежали перед ним нерозгорнуті й німі. Тоска зависла в повітрі, немов щось реальне і матеріалізоване.

Сидіти й чекати екзамену, який ти не маеш ніяких підстав і надій скласти, — це страшна річ. Скільки докорів совісті, самонарікань, пізніх жалкувань і присяг, найгарячіших, але й найбрехливіших, яким роковане цілковите забуття, як тільки пощастить і цього разу якимось прослизнути „між пальці“ екзаменаторів! Сидіти й чекати на свою смерть, коли життя таке прекрасне і таке близьке! Он же воно, зразу за розчиненими вікнами. Верхів'я крислистих каштанів вже трохи пожовкли і припали густим пилом. Дощу вже не було давно. Це літо було посушливе. Яка розкіш була — ходити на річку! Макар завжди перший плигає у свіжу, цілющу воду і вихо-

¹ Повторні іспити восени для тих, хто не склав навесні.

дять з неї останній, коли вже посиніють губи і задубіють пальці. Одного разу його навіть взяли були корчі. Ех, піти б зараз купатися! Перейти луку, вийти на шосе і просто по шосе ...

Шосе ці останні дні зовсім переродилося. Раніш пустинне, проросле між каменюк травою, воно враз зажило метушливим і гомінким життям. Тепер воно не вмовкно гуркотило. Військові обози сунули по шосе день і ніч безупинно. Туди, на захід, на фронт. Між шосе і будинком гімназії, на великій луці, лави мобілізованих запасних вправлялися в прийомах з рушницею. Вони брали гвинтівку на руку, широко роззявляли роти і з одчайдушним „вра“ бігли, щоб загнати багнет у лантух з соломою, почеплений на дерев'яній рамі. Вони готувалися воювати... Коли ж то, нарешті, і Сербин з Макаром зробляться дорослими, самостійними й незалежними!

— Микола Макар! — розітнулося раптом від столу. Ельфріда Карловна викотила свої гудзикоподібні оченятка і прип'яла їх до Макарової постаті.

Макар сіпнувся і зірвався на рівні ноги. Бокль і Нік Картер злетіли з парти і дзвінко хряснули на підлогу. Макар хутко нахилився і підняв книжку. Коли він розігнувся, лице його було таке ж бліде і жовтаве під рясним ластовинням, навіть від раптового нахилу кров не відсвіжила його. Макар обсмикнув тужурку і тихими, непевними кроками, забираючи трохи вперед лівим боком (звичка від довголітньої гри лівим краєм), посунувся між партами до столу. Обличчя його було сумне й безнадійне. Розплата настала, і виходу не було. Треба було йти складати іспита і провалюватися.

Сербина починало млоїти. З гидкою тоскою, що переходила вже в чисто фізичний спазм десь між діафрагмою і шлунком, він слухав печальний Макарів голос. Макар читав для перекладу якусь казку братів Грім і вже з самих його інтонацій було зрозуміло, що він не розуміє з тексту анічогісінько і зрозуміти ніколи не зможе.

Двері класу раптом розчинились. На порозі з'явилась височенна, ставна і огрядна постать інспектора Богуславського. Ми, як один, зірвались на рівні ноги. Що за чорт? Чого це інспектора притаскало на німецьку передержку? Невже він збирається особисто асистувати? Тоді це загибель ...

Богуславський привітався до вчителів і звернувся до гімназистів:

— Господа! — сказав він по короткій паузі. — Ми переживаємо зараз надзвичайні дні... Можете сісти ...

З глухим рокотом ми завалилися назад на парти. Тридцять пар легенів зітхнули з полегшенням. Було очевидно, що інспектор прийшов сюди не з наміром особисто вислуховувати німецькі відмінки та винятки. Він мав виконати якусь більш високу місію. Він прокашлявся і почав:

— Наша дорога вітчизна, наш улюблений і гаряче обожнюваний монарх...

Добрих п'ять хвилин Вахмістр виголошував патетичну патріотичну промову. Вахмістром ми його звали не лише за його кремену постать, а й за відповідне, цілком гідне такого чину поведження з своїми вихованцями. Крім того, справжній вахмістр жандармського ескадрону, що стояв у нашому місті, Кошевенко, був схожий на нього і лицем, і постаттю, немов його рідний брат, так само, як інспектор був схожий на справжнього вахмістра—в методах виховання своїх підлеглих. З нашого Вахмістра був рідкий, навіть на часи Кассо, держиморда. А втім, у цю хвилину він був навдивовижу лагідний і піднесений. Високим штилем і тоненьким, ніяк не відповідним до його величезної постаті, голоском він прокричав нам про божий промисел, про силу народу і царя-богоносця.

Все це було нам дуже добре відомо. Академіст Богуславський мав нахил до літератури, і саме він був автором відомої кожному середньошкільникові нашого часу брошури „Трехсотлетие дома Романовых“. Минулого року, в рік святкування трисотліття, її роздавали по всіх гімназіях Російської імперії всім учням. Ми, учні гімназії, де інспектував сам автор, повинні були вивчати прокляту брошуру напам'ять і на зубок.

Після патетичного і досить абстрактного вірнопідданчого вступу Вахмістр виклав, нарешті, і мету своєї появи. Війна почалася, бої точилися вже на прикордонні, наше доблесне військо розпочало переможний наступ, але й перемоги на війні не даються дурно. Шлях перемог теж встилається трупом і тілами поранених. Держава, проте, ще не встигла приготуватися до війни, яку їй так нагло і зухвало накинув її підлий ворог, шваб. Тому зараз вона жде якнайширшої допомоги від самого населення, сповненого найвищих вірнопідданчих почуттів та найгарячішого патріотичного ентузіазму. Сьогодні, не пізніш, як через три-чотири години, мають прибути до нашого міста ешелони з першими пораненими. Ціле місто вже встало на ноги. Громадські комітети вже організують прийом дорогих героїв—готують харчі, білизну тощо. Потрібні лише руки, які нагодують нещасних страдників, допоможуть лікарям перев'язати їхні рани, роздадуть їм подарунки від зворушеного і вдячного населення. Бути цими руками від імени міських комітетів Вахмістр пропонував саме нам, гімназістам старших класів.

— Ура - а - а! — гримнули ми на відповідь так, що шибки у вікнах забряжчали. Коротким знаком вказівного пальця—це був його звичайний жест—Вахмістр спинив наш ентузіазм.

— Отже, господа, всі, хто воліє послужити царю і отечеству,—а хто не воліє (Вахмістр стенив плечима), того ми неволити не будемо,—через три години мусять прибути до комендатури військової рампи.

З милою посмішкою Вахмістр повернувся до Ельфріди Карловни.

— Я сподіваюся, дорога Ельфрідо Карловно, що ви встигнете за ці три години відпустити всіх ваших „клієнтів“?..

Ми здригнули і пильно глянули на Вахмістра. В милій Вахмістровій посмішці, в повороті його тулуба, подібному до реверансу, в самому брєнні його запитання ми раптом відчували щось чудне, несподіване, неприпустиме. Щось немовби подібне до легкої іронії. Але що за дурниці! З чого тут бути іронії?

Ельфріда Карловна невдоволено знизала плечима і розвела руками. Пропустити за три години тридцять чоловіка, які протягом цього року, та і всіх попередніх років, нічого не робили з німецької мови,—це, звичайно, недостатньо. Але, якщо герр інспектор того вимагає...

Ельфріда Карловна запнулася. Вона зле знала руську мову і, не дібравши потрібного слова, переходила завжди на німецьку. Так зробила вона й цього разу. Про свою згоду зробити так, як інспектор того вимагає, вона заявила вже по-німецькому.

— Не інспектор,—нетерпляче перебив Вахмістр,—а інтереси нашої дорогої вітчизни!

По класу поміж учнів пройшов тихий, ледь-ледь чутний шелест. В інспекторів мові тепер вже цілком виразно брєніла нотка виклику до його колеги, вчительки німецької мови. В чому ж річ? Ми нічого не розуміли.

— Крім того,—тоненький писклявий голосок велетенського Вахмістра на цей раз задьорився зовсім недвозначно.— Крім того, я гадаю, що висловлювання німецькою мовою ви могли б залишити виключно для годин вашої лекції, в межах програм, затверджених Міністерством народної освіти!

Короткий, як подих, але густий і соковитий гомін перекотився класом. Так, мабуть, нишком муркоче і гарчить до себе тигр, побачивши між стеблинами бамбуку беззахистну й привабну жертву... Ми зрозуміли Вахмістра цілковито. Тепер ми мали індульгенцію на всі невивчені німецькі деклінації та коньюгації принаймні до дня закінчення війни.

Ельфріда Карловна звела свої гудзикоподібні оченятка на Вахмістра і зблідла. Вдруге кровожерне і задоволене гарчання перекотилося класом. З Ельфрідою Карловною було покінчено. Суворого і вимогливого, але вмілого і справедливого педагога вже не було. Вже ніхто з учнів не шануватиме Ельфріду Карловну. Ніхто не боїтиметься її. Ніхто не поважатиме її. Вже ні один гімназист нашої гімназії ніколи не знатиме німецької мови!

— Юрію Вікторовичу!—пропищав чийсь улєсливий голосок з перших парт.—Алеж, перед тим як прийти на військову раму, треба було б зайти додому попередити батьків...

— І пообідати треба...— прогарчала чиясь октава з останніх парт.

Вахмістр на мить замислився. Потім обернувся до Ельфріди Карловни і цілком офіційним тоном сказав:

— Я гадаю, дорога Ельфрідо Карловно, що ви вправитесь покінчити з усіма за годину-півтори. В такий, знаєте, час, який ми переживаємо... А ви чого тут стоїте?— побачив він раптом бліде воскове Макарове обличчя.— Ви екзаменуєтеся? Вже скінчили? Можете сісти.

Кивнувши головою, Вахмістр тоненько кашлянув і вплив геть.

Хвилину чи дві— той час, поки звучали ще, віддаляючися по коридору, Вахмістрові кроки, в класі стояла цілковита тиша. Макар сів на місце. Його обличчя було рожеве. Кров, нарешті, здобула свої периферії. Розплата не відбулася. Він склав іспита, не склавши його. Всі поглядали на нього радісно і заздро. А втім, вираз страху і тоскного очікування вже зник з усіх фізіономій. Всі знали, що й вони тепер „складуть“ передержку з німецької мови.

І враз— коли лункі відгомони останніх Вахмістрових кроків завмерли за сходами до першого поверху— враз сталося неможливе, надприродне...

Голосно-просторо, на повні свої широкі груди футболіста, своїм високим і дзвінким фальцетним тенором Коля Макар раптом заспівав:

Расскажи мне, черный ворон, я прошу тебя о том,
Где похитил руку эту, руку милого с кольцом?

Це було в класі. На лекції. На лекції Ельфріди Карловни, найтвердішої й найсуворішої поміж учителів, яку ми завжди шанували і якої завжди боялися! На лекціях Ельфріди Карловни завжди бувало тихо, і не виникало ніяких бешкетів. Ми аж захлинулися з Макарового нахабства. Але, коли він скінчив заспів і ритм дійшов до приспіву,— двадцять дев'ять інших голосів повним духом і з хвацьким викликом підхопили:

Черный ворон за горами, там девчонка за морями,
Слава, слава, там девчонка за морем...

ВІЙНА, НАРЕШТІ, ПОЧИНАЄТЬСЯ...

А втім, війна і, зокрема, ешелони з першими раненими полеглими іспити не лише з німецької мови. Вихмістр обішов також і інші класи і скрізь запропонував покінчити з іспитами протягом години. Зоставлених за неуспішність на другий рік майже не було. Навіть ті п'ятеро, яких встигла проекзаменувати і провалити Ельфріда Карловна, були з патріотичних міркувань пізніше амністовані Педагогічною радою і переведені до слідуючого класу.

Веселою оравою видерлися ми через годину з гімназичних зал і коридорів на широку й вільну вулицю. Сербин і Макар склали німецьку передержку. Жайворонок і Зілов — латинську. Кульчицький — з математики. Воропаєв, Теменко і Кашин — і з латині, і з математики. Все це було радісно і несподівано.

Йти додому обідати або „сповіщати батьків“, звісно, ніхто ніколи й не збирався, дарма що попереду було ще дві вільні години. Віддавня традиція вимагала йти до кондиторської Банке — з'їсти по п'ять пирожних і випити по п'ять склянок зельтерської з сиропом. П'ять пирожних і п'ять склянок води — це був, так би мовити, офіціальний і неодмінний „банкет у Банке“ після кожної визначнішої події в нашому тоскному гімназичному житті.

Майже повним складом нашої команди, на чолі з самим капітаном Репетюком, ми рушили на „банкет до Банке“. Разом з нами туди ж сунули й інші групи ошчасливлених гімназистів.

Кондиторська Банке була нашим улюбленим пристановищем. Поперше, це було єдине прелюдне місце, куди дозволялося заходити гімназістам — до ресторанів, пивниць абощо вхід нам був абсолютно заборонений. Можна було прийти, зайняти один з двох десятків білих мармурових столиків, розвалитися на стільці і, почувавши себе вповні дорослою й самостійною людиною, з почуттям власної гідності замовити навибір пирожні з водою, гаспарони з лимонадом, торт із кавою, ба навіть кафе-глясе і морозиво — як до ресурсів.

Подруге, всі ці ласощі в кондиторській Елізи Францовни Банке були, справді, надзвичайно смачні. Вона була кондиторка старої західної школи марципанів, банкухенів і конфітур.

Потрете, сама Еліза Францовна та її три доньки-близнята — біляві, рум'яні й пухнасті Труда, Еліза і Марія — були так привітні, ласкаві й доброзичливі! Вони майже кожного з своїх постійних клієнтів-гімназистів знали на прізвище. Вони дозволяли гімназістам закурювати в залі кав'ярні і сами поглядали через вікно, чи не наближається з вулиці Вахмістр Мопс або Піль. Коли ж, траплялося, хтось із наших гімназичних церберів залітав до кав'ярні зненацька, коли ще не встигли розійтися під стелею хмари тютюнового диму з покинутих нами цигарок, — сама Еліза Францовна виймала з свого срібного портсигара грубезну цигарку й закурювала її, вдаючи що то вона напустила стільки диму у власній кав'ярні.

Словом, кондиторська Елізи Францовни Банке була одним з дуже небагатьох місць відпочинку наших пригноблених гімназистівських душ. І Елізі Францовні ми силкувалися віддячити, чим могли. Ми проїдали наші мізерні мідяні ресурси тільки у неї. Піти до іншої кондиторської вважалося у нас

за зраду і безчесне діло. Ми ніколи не пробували обшахрати привітних Труду, Елізу і Марію на кількості пирожних, котрі ми з'їли. Бо в кондиторській Елізи Францовни був заведений „німецький порядок“ торгівлі — кожний їв без попереднього підрахунку, і потім заявляв сам, скільки з нього належить. Ми тим паче не дозволяли собі щось „свиснути“ з прилавку, як це, треба признатися, практикували ми задля „пушого молодецтва“ по інших крамницях.

Веселою і гомінкою оравою вдерлися ми до кондиторської. Еліза Францовна, Труда, Еліза та Марія привітно вітали нас. Вони були цілком в курсі гімназичного життя, і з нашої поведінки вже зрозуміли, що передержки минули для нас несподівано щасливо.

— Вітаю панів гімназистів! — з сильним акцентом і дещо калічачи російську мову, всміхнулася назустріч нам Еліза Францовна. — Я бачу, пани-гімназісти щасливо покінчили з екзаменами?

Ми відповідали зливою радісних вигуків, привітань і подяк і кинулися займати вільні столики. Труда, Еліза й Марія вже поспішали з пирожними.

— Свіженькі наполеони, панове!.. А я рекомендую вам марц-пан!.. Ні, ні, візьміть краще мікадо! — кожна з сестер вихваляла якийсь гатунок пирожних, автором якого була вона в пекарні позаду кондиторської.

Ми накинулись і на наполеони, і на марцепани, і на мікадо. В кондиторській зробилося метушливо й галасливо. Ми ділилися вражінням щасливого дня, розповідали кожний за себе, вихвалялися, реготали і один одного, певна річ, не слухали. А втім, несподівано щасливі передержки — це не була єдина тема наших запальних розмов. Не менш палкі дебати розгорнулись і про нашу майбутню участь в „самій війні“ — про допомогу при прийманні ранених. Всі були захоплені. Ми почували себе справжніми, дорослими, повноцінними громадянами. Суспільство і держава покликали нас на допомогу. Значить, вони, потребують нас. Значить, без нас вони не могли обійтися. Та й справді, — ну хто ж, крім нас, може прийняти на себе обслуговування ранених? Ми будемо роздавати їм подарунки, ми будемо годувати їх, ми будемо допомагати докторам перев'язувати рани. Чорт побери, але ми почували себе вже справжніми героями! Немовби ми оце мали йти не помагати на харчовому пункті, а на фронт — наражатися на небезпеки боїв і покладати життям за отечество. Ми намагалися триматися стрункіше, випинали груди, по-молодецькому зсували кашкети набакір і говорили голосами грубішими, ніж вони насправді в нас були.

Макар, який, крім книжок і футболу, мав ще й третій інтерес у житті — рожеве пухнасте личко шістнадцятилітньої Труди Банке, відокремився від компанії і воркував із своїм

„предметом“ в кутку біля прилавку. Очі його іскрилися м'яким сяйвом, кінчики вух пашіли і губи вигиналися непевною та соромливою рурочкою. А втім, його яси сьогодні не мали великого успіху. Обличчя Трудине, як і інших Банке, було тихе, сумовите, заклопотане, без звичайних вогників веселощів і задьору. Не розваживши сердешної дівчини, Макар повернувся до нас.

— Чого це Труда, та й всі інші, сьогодні такі кислі?— поцікавився хтось із нас.

— Взагалі вони заклопотані долею їхнього дядька, що живе в Берліні. Він призовного віку і його, мабуть, покличуть на війну.

— О!— зацікавився Воропаєв.— Хіба Банке—німецькі підданці?

— Ні, вони взагалі російські підданці, але їхній дядько живе в Берліні і підданець німецький.

Капітан Репетюк закопилів губу і зневажливо смикнув себе за ланцюжок пенсне.

— Я дивуюся з вас, сер,— примружився він до Макара,— що ви підтримуєте такі близькі і „ніжні“ знайомства з особами, які мають у Берліні дядьків, німецьких підданців. Га, сер?

Репетюк мав звичку звертатися до всіх на „ви“, вважаючи це за ознаку найкращого тону. Крім того, в хвилини, на його погляд особливо урочисті, він уживав тону трохи підвищено фальшуватого і називав всіх сер, містер, мілорд, кабалеро, сеньйор тощо. Думка, яку він щойно висловив, в процесі висловлення вподобалась йому самому. Справді, як це так— водитися з дівчатами-німкенями, які мають дядька німецького підданця! Він же піде в німецьку армію і буде убивати наших! Карамба! Докінчуючи свою випадкову фразу, Репетюк так розпалився, що аж почервонів, а очі його спалахнули патріотичним обуренням і національним гнівом.

Дехто заохотливо підхихикнув. Макар засоромився і розгубився.

— Свзьольота!.. — підтримав, підроблюючись під бравого офіцера, Кульчицький.— Епсенбібілі!

— І потім!— скрикнув Репетюк, патріотичний ентузіазм якого ріс, підбадьорений реакцією слухачів, а обличчя шарілося дедалі більше.— І потім ми ще покажемо цим швабським шльондрам!

Останні слова він вигукнув вже на повний голос. Їх почули всі присутні в кондиторській. Розмови враз урвалися, гомін ушух і всі очі звернулися на Репетюка і на хазяйок кондиторської, що стояли за прилавком. На щастя, хазяйки кондиторської не почули Репетюкових слів. Саме в ту хвилину Еліза Францовна, зібравши своїх дочок-помічниць, віддавала їм якесь розпорядження по господарству. Але раптова тиша вразила їх, і вони всі здивовано обернулися до зали.

— Що трапилось, панове? — запитала Еліза Францовна і кивнула своїм дочкам. — Біжіть же, дітки, і кінчайте мерщій! — Потім вона знову повернулася до нас, чекаючи відповіді на своє запитання.

Але останнє слово речення, заадресоване до дочок, вона, як і завжди в прямій розмові з ними, проказала голосно по-німецькому.

Репетюк раптом зблід. Золоте пенсне заплигло на його носі і, зірвавшись, повисло на золотому ланцюжку. Він зробив три кроки і спинився перед прилавком, просто перед враженою Елізою Францовною.

— А трапилось те, — закричав він, підплигнувши, і голос його забренів верескливо, — що я попросив би вас не забувати, де ви перебуваєте! Я попросив би вас висловлюватися тут по-руському! Або відправляйтеся собі до чортового батька і до вашого дядька в Берлін!..

Кондиторська — наша дорога й улюблена кондиторська — захилиталась і закрутилась, немовби їй зробилося млосно. Прилавок, піднос з пирожними, кругляки тортів, бомбоньєрки з цукерками та високі скляні циліндри з різнобарвними сиропами до зельтерської — дорогі й рідні свідки нашого чистого дитинства, наших щирих юнацьких радощів, наших юних нерозгаданих тайн — попливли довкола нас у чудному й огидному млосному танці. Вони ховали від нас своє лице. Їм було соромно глянути нам у вічі. Ніколи, ніколи більше не зможемо вже ми глянути на них спокійними і непорочними очима... Макар зірвався блідий, губи його тремтіли. Еліза Францовна стояла за прилавком нерухома. Але її вуста не всміхались, як завжди, милою і привітною посмішкою. Вони кривились і розпадались. Даремно вона силкувалася звести їх і стулити. Її обличчя зробилося враз сіре, безбарвне і старе. Труда, Еліза і Марія застигли біля неї, німі й бліді.

Страшний шарварок знявся в кондиторській. Півсотні гімназистів, що сиділи в залі, всі враз зірвалися, заговорили, заперечалися, загукали. Хтось гатив кулаком об стіл. Хтось тупотів ногами. Хтось штовхнув стільця, і він заgrimів на кахляній підлозі. В загальному галасі виразно брєніли і забивали одне одного і протести, і ухвали, і прокльони, і сміх. Хтось обурювався. Хтось підбадьорював і захочував Репетюка до дальших патріотичних подвигів. Перед очима всіх капітан нашої футбольної команди Репетюк із гімназиста п'ятого класу виростав на національного героя.

Потім всі ми рушили з кондиторської геть. На порозі Репетюк ще спинився і прокричав, що „нашої ноги“ тут більше не буде. Ми тислися в двері, поспішаючи на свіже повітря, а головне — зникнути з очей Елізи Францовни та її трьох дочок. Личка Труди, Елізи й Марії ще промайнули востаннє крізь лиск вітрини — з широкими, нерозуміючими очима і за-

плаканими щоками. Ми одвернулися, щоб їх не бачити. Треба сказати, що більшість із нас залишили кондиторську, так і не розплатившись за пирожні.

На вулиці Воропаєв запропонував вистроїтися і військовим строем рушити на військову рампу. Його пропозицію зустріли з перебільшеним ентузіазмом—за зухвалу поведінку нам треба було сховатися з своїм душевним збентеженням. Ми вистроювались, а довкола нас вже ріс натовп міських роззяв та обідраних гаменів вуличного гетто.

Кашин опинився в лаві поруч із Теменком. Він штовхнув товариша під бік і, таємниче підморгнувши, показав спід тужурки ріжок величезної бомбоньєрки. Він її потяг з прилавку, поки Репетюк виголошував свій патріотичний протест. Це була перша бомбоньєрка, вкрадена нами в кондиторській Елізи Францовни. Теменко почервонів і відвернувся.

— Кроком... руш! — подав команду Репетюк.

П'ятдесят юнацьких підосів вдарили об брук. Брук задзвенів, і вуличкою покотилася гулка луна. Точнісінько така, як і від справжнього солдатського кроку, коли, маршируючи, „дає ногу“ загін. Це було здорово! Ще дзвінкіше вдарили ми другою підосвою.

— Ать-два! — командував Репетюк. — Песельники, давай!

Високий, баритональний інфантильний басок Туровського бурнув угору звичайний заспів. Він заспівав хапливо й охоче, радий розрадити душевне замішання.

Расскажу тебе, невеста, не втаюсь перед тобой —
За горами есть то место, где кипел крававый бой...

Він виводив мотив недбало, а слова—старанно, особливо пильнуючи „чистоти прононсу“ солдатського діалекту. Матвій Туровський був неперевершений співун і неодмінний заспівувач. Його репертуар був невичерпний. Він знав сто сорок українських пісень, дев'яносто російських, п'ятдесят польських, п'ятнадцять німецьких, десять молдаванських, п'ять французьких і одну латинську. Крім того, він знав всі церковні кантати і концерти. А зрозуміло, в таку хвилину він вибрав заспівати тільки нашого моторного й зухвалого „Червоного ворона“..

Ми в захваті підхопили приспів:

„Черный ворон за горами, там девчонка за морями —
Слава, слава, там девчонка за морем...“

Вузенькою, кривою і брудною вуличкою провінціального міста Південно-західного краю ми простували на військову рампу з співами та посвистом—немов на широку арену життя.

Коли ми вийшли з вулиці на залізничу колію проти військової рампи, перше, що ми побачили, то був довгий червоний ешелон біля перону. Чорт побери, ми спізналися!

Порушивши стрій, ми кинулися бігцем до ешелону.

Проте, ще не добігши кроків з п'ятдесят, ми були вражені ще дужче. Коло ешелону, в натовпі цікавих городян, селянок та вуличної дітвори рясно плямилися військові мундири і кашкети. Але що ж то були за мундири та кашкети? Це зовсім не були знайомі нам гімнастюрки хакі та такі ж хакі безкозирки. Нічого подібного! Всі військові були зодягнуті в ладні сіроблакітні тужурки і на головах у них були високі, трубчасті, трохи загнуті наперед кепі.

— Хлопці! Німці!—закричав у шаленому захопленні Жайворонок і, мов куля, вирвався наперед.

— Не німці, а австріяки!—поправив його Кашин, теж прискоривши біг, скільки міг.

— Епсенбібілі!—прожогом кинувся і Кульчицький.

Вони були наші найкращі бігуни, і ми ледве поспішали за ними.

Дійсно, натовп цікавих купчився і юрмився довкола кількох сот австрійських солдатів. Це були перші полонені.

З почуттям високих патріотичних гордощів наблизилися ми до переможеного ворога. Ці гордощі були такі реальні, немовби це саме ми, а не хтось інший, полонили цих австрійських солдатів. Ми тут, а не наші солдати там, на фронті. А втім, наші перші почуття до цих перших бачених полонених австрійців були не такі вже прості. Вони були складніші.

З одного боку, ми почували свою безперечну „вищість“ проти цього безумовного „варвара“ - австріяка, свою пиху „переможця“ перед переможеним. І, розглядаючи цих чорнявих хлопців у вузьких, гімназичного фасону, тужурках та кумедних, зовсім не войовничого вигляду кепках,—ми стояли, широко розставивши ноги, засунувши руки в кишені і зневажливо й трохи поблажливо скрививши губи. Ми почували себе переможцями і людьми безперечно „вищої раси“.

З другого боку, в нас ворухилися зовсім інші, якраз протилежні почуття. Перед нами був ворог, ворожий солдат, який потрапив сюди до нас через бій, через справжню війну, через постріли, багнети, кров і трупи. Його не можна було не шанувати та й дещо йому... заздрити. Крім того, це ж були люди з іншої країни, з країни, яка жила зовсім іншим, відмінним від нашого життям, з країни, в якій ми ніколи не були і чули про неї тільки з підручника географії Іванова. Це були люди, які народились і жили там, на заході, в Європі, в краї-

¹ Німецьке — „чи не волієте закурити?“

нах... прогресу і цивілізації. Ми не могли не відчувати деякої їхньої над нами переваги і... вищості.

Дуже, дуже чудні почуття заворушилися в наших душах, поки, зсунувши кашкети набакир та циркуючи крізь зуби, ми тупцювали коло полонених австрійців, вдаючи, ніби вони нам зовсім не цікаві, і ми, власне кажучи, на них навіть і не дивимося.

А втім, цікавість перемогла. Нам так кортіло розбалакатися з цими переможеними, з цими чужоземцями, з цими людьми з іншого місця нашої планети. Ми підійшли ближче.

Сторожі коло ешелону з полоненими було обмаль. Вийшовши з вагонів, полонені поводитись, як кому з них хотілося. Вони прогулювалися, заводили розмови з городянами, ходили на базарчик недалеко від рампи. Взагалі вони почували себе чудово, так швидко й легко видершися з небезпечного для життя фронту війни. Дарма що полонені, вони почували переможцями себе, а не когось іншого. Вони були веселі, життєрадісні й бадьорі.

Зілов, Сербин і Туровський нагледіли трьох, що відокремилися від решти і притулилися під парканом по другий бік перону. Вони стояли осторонь від натовпу і, здавалося, мріяли, спершись широкими спинами на паркан. Вони поглядали на розжеврілий горизонт від призахідного сонця і, здається, сумували. Там, на заході, куди саме ховалося вечірнє сонце, зосталася їхня батьківщина. Їхні рідні місця, їхня оселя, родина. Сонце сховалося вже тут, але там — їхній оселі, їхній родині — воно світитиме ще кілька секунд. Воно пішло саме туди. Можливо, з цим розпеченим, але не вразливим вже для очей малиновим кругляком вечірнього сонця вони переказували свій далекий привіт своїй оселі, своїй родині. Воно пішло звідси туди, і воно погляне там їхнім привітом на рідні й дорогі їхньому серцю місця.

Зілов, Сербин і Туровський спинилися перед цими трьома.

— Пан хце запаличць? — по-польському заговорив Туровський, простягаючи свій портсигар з цигарками „Луна“.

— Вони ж не розуміють! — підштовхнув його під бік Сербин, чомусь зразу засоромившись.

— Волен зі... зі... — Туровський розгубився. Він забув, як по-німецькому „курити“.

— Раухен! — підказав Зілов.

— Волен зі раухен?

Ближчий з австрійців кивнув головою і потягся до портсигара. Власне, мова тут була ні до чого. Коли людина простягає інший портсигар, то це без мовних пояснень означає пропозицію закурити. Два інші також взяли цигарки. Взявши цигарки, вони привітно оскірилися і, клацнувши закаблуками, відкозиряли. Сербин вийняв сірника і дав прикурити. Кожний з австрійців чемно схилився до вогнику і прикурював, силку-

ючися не пустити диму в обличчя Сербинові. Припаливши, вони виймали цигарку з рота і, знову клацнувши закаблуками, знову козирили.

Сербин, Зілов і Туровський з деякою заздрістю подумали про те, як добре виховані ці чортові німці, і навряд чи дочекалися б вони від руського солдата такого елегантного способу прикурювати.

Тим часом Туровський натирив лоба, мобілізуючи всі ті знання німецької мови, які вклала в його голову сердешна Ельфріда Карловна.

— Ван унд во гат ман зі гефанген геноммен? (Де й коли вас заповонено?) — нарешті, сказав він. Туровський вважався у нас в класі за найкращого „німця“ і йому дуже кортіло вперше в житті забалакати до справжнього німця з Німеччини і козирнути перед ним своїми знаннями з німецької мови.

Німці поглянули на нього непорозуміло і соромливо ступили плечима.

Туровський почервонів і повторив своє запитання. Невже ж таки він говорить неправильно? Чи, може, в нього такий поганий прононс? Говорячи вдруге, він дуже дбав вимовити речення якнайакуратніше. Проте, ефект був той же. Німці презирнулися, немов шукаючи один в одного допомоги і поради.

Нарешті, старший споміж них, той, що перший взяв цигарку з Сербинового портсигара, соромливо всміхнувся до Туровського.

— Даруйте, пане, алеж по-німецькому ми не втнемо, — сказав він мовою, ніяк не німецькою, і зрозумілою нам од першого до останнього слова.

Ми, вихованці руської гімназії, чули, проте, довкола себе в нашому місті найбільше саме цю мову: на залізниці від робітників, на базарі від перекупок, підчас наших гулянок за містом від стрічних селян.

Розгублені, не знайшовшись, що відповісти „німцеві“, хлопці відійшли, дурнуватو презираючись.

— Слухай, — промимрив Сербин, — алеж вони теж говорять по-руському. — Сербин був син міської бібліотекарки.

— Це не по-руському, а по-нашому, — поправив Туровський, сам син містечкового урядовця-поштовика, — по-малоросійському.

Зілов, син робітника з Орловської губернії, мовчав, абсолютно спантеличений. Нарешті, він поставив своє чергове запитання:

— Як же це так, хлопці? І наші, і їхні солдати говорять одною мовою?

— Не руською і не німецькою, — пробурмотів Туровський, сердитий на себе за те, що вклепався з своїм німецьким запитанням.

Ешелони з пораненими не прибували до пізнього вечора. Їх затримано десь на полустанку, в десяти кілометрах. Попереду на захід проходили ешелони з частинами, що перекидалися на фронт. Точилися завзяті бої на прикордонні. Австрійська армія перейшла на нашу територію.

Був пізній вечір. Небо на заході вже давно втратило свої вечірні фарби. Рясні зорі мерехтіли на темному небосхилі. Було по-літньому прохолодно. З далеких полів, зза міста, прибігав інколи блаженський вітерець і розбивався об широкі груди високого залізничного насипу. Після нього зоставалися лиш уривки вільних, замиських пахощів. Висхле сіно, стигла гречка і чорнозем. Дивні пахощі, від яких у грудях родиться чудне зворушення, тремтлива родість і невиразне відчуття якоїсь близької, але нерозгаданої тайни.

Взагалі, цей вечір був надзвичайний. Дарма що вже ген далеко минула сьома година, дарма що тут же серед нас були і Піль, і Вахмістр, і навіть Мопс — нам, гімназістам, зовсім не треба було тікати. Навпаки, ми мали право ходити так хоч цілу ніч. Адже, ми були вже не просто гімназисти, ми були... Хто його знає, хто ми були! Очевидно, були ми ті ж таки гімназисти, але все те, що було довкола нас, раптом змінилося і стало зовсім інше. І серця тремтіли й холонули в тривожних і прекрасних, але невідомих передчуттях.

Ми передчували, здається, що наше тісне, мізерне і пригноблене гімназистське життя має стати тепер широке, наповнитися змістом і осяватися, бодай, відблиском волі й величі. Все — чисто все — має тепер стати іншим. Інакше бути не може. Війна ж! А війна — це величезна і значна подія. Ми були щасливі й горді, що випало нам стати сучасниками, а тепер от і співучасниками цієї великої історичної події. Чорт побери! Алеж історія — та сама історія, від якої досі ми мали лише одиниці та передержки, — ця сама історія почала от відбуватися перед нашими очима і, чорт побери, за нашою ж безпосередньою участю!

Інколи біля комендантської управи рампи загравав оркестр. Він був наготовлений для урочистої зустрічі героїв. Тим часом, знудьгувавши, музиканти розважали нас і розважались сами увертюрами опер і уривками „малоросійських“ попури. Ми ходили групами, плече в плече, і тихо, але схвильовано розмовляли. Кілька цьогорічних абітурієнтів нашої гімназії вже подалися до військових шкіл. І військові школи вже переведено на воєнний стан. Замість трьох років в них треба вчитися всього кілька місяців. За півроку вони будуть вже справжніми, дорослими людьми, а також і героями. Щасливці!

Двосотенний рій підлітків прогулювався по перону військової рампи — з почуттям сомоповаги й громадських гордощів.

Адже на лівому рукаві в кожного з нас була біла пов'язка і червоний хрест горів на ній. Ах, від цієї пов'язки з хрестом було так солодко! Здавалося, вона так і гукала до кожного стрічного: дивіться, і цей мужній юнак, і ця хоробра юначка,— вони вже не діти, вони теж дорослі!.. Гімназисти були вдягнуті в свої найкращі, нові костюми, гімназистки пришпилили до кіс кокетливі різнокольорові бантики.

Наша одинадцятка і тут трималася купи. Ми були нерозлучні, як скрізь і завжди. Ми розташувалися в закутку рампи, за пакгаузами, коло убиралень. Цей закапелок мав свої особливі, безцінні якості. Про його існування, безсумнівно, не знали ні Мопс, ні Вахмістр, ані пронира Піль. Задні стіни пакгаузів і убиралень утворювали тут кут, вихід з якого був тільки просто на колію. Потрапити сюди з військової рампи було неможливо. Ми сиділи над купою звалених старих шпал і спокійно покурювали.

Тиха передосіння ніч була над нами і довкола нас. Було так темно, що ми майже не бачили один одного. Лише вогники цигарок спалахували на мить і виривали з темряви то чийсь губи, то чийсь ніс, то чиясь ошелеп'я. Зза пакгаузів, з перону рампи долинали невиразні відгомони голосів. Здавалося, вони були десь далеко, аж по той бік землі. А втім, і наші голоси, голоси співрозмовників, брєніли якомсь віддалено, приглушено і м'яко. Так буває саме в такі тихі, теплі й темні вечори. В такі хвилини розмова точиться ліниво, спроквола, але напрочуд задушевно.

Ми мріяли війною. Війна виникла перед нами, немов далекий фейерверк з різнобарвних бенгальських вогнів. Сотнями кольористих іскор спалахнув фейерверк на горизонті, і кожна з тих іскор непереможно чарує і манить, але роздивитися зблизька її неможливо. Хто її знає, яка вона зблизька! Цілими серіями спалахували перед нами уявні образи війни. Але жодного ми не могли схопити і прослідкувати до кінця. Вони розпадалися, меркли, тікали й губилися серед відомих ілюстрацій з підручника Іловайського, батальних кінофільмів братів Пате та олеографій художника Самокіша, які видавалися безплатними преміями до підручників, куплених у магазині Грінштейна... А втім, один образ панував над усіма іншими. Він вабив, захоплював, хвилював. Він потрясав. Ось він,— наш мужній, відважний і непереможний руський воїн. Воїн, а не солдат. Солдата ми знали. Величезні грубі чоботи, засмальцьована гімнастюрка, прим'ятий кашкет. Пласке, забите, принижене обличчя. Ні, не такий наш воїн! Не такі й чоботи, і гімнастюрка, і кашкет. Він стоїть там, на фронті, і своїми грудьми зустрічає кровожерливого, нахабного ворога. Він високий, стрункий, з широкорозгорнутими могутніми плечима. Голова гордовито закинута назад. Спід дашка кашкету полискують мужніми іскорцями холодні, сталеві очі. Зір кинуту

далеко вперед — він пильнує ворога. І ми служитимемо йому — нашому чарівному воїнові. Ось ми прийшли саме для цього.

Раптом збоку рампи ми почули якусь метушню. Ми насторожилися. Потім зірвалися й кинулися бігцем туди.

Справді, на рампі було пожвавлення. Всі сновигали. Лікарі й сестри-жалібниці в білих халатах метушилися й перегукувалися. Схвильованим голосом скликав гімназистів Вахмістр. В кінці рампи музиканти похапцем продували свої мідні труби. Гобої, волторни й кларнети коротко покашлювали на різні голоси.

Ми вистроїлися. Перший ешелон з пораненими, виявляється, вже рушив з поста і зараз був за п'ять кілометрів. Перед нашими лавами з'явився комендант рампи. Він коротко поінформував нас про наші обов'язки. Ми мали виводити легкопоранених з вагонів і відводити їх до їдальні. Тяжкопораненим ми мали відносити їжу у вагон. Крім того, треба було носити за лікарем та сестрами скриньку з бинтами, ватою, йодом та іншими медикаментами. А головне — треба було привітати героїв, виказати їм наше захоплення, наш ентузіазм.

Потім перед нашими вистроєними й виструнченими шеренгами з'явився гаптований золотом синій мундир директора. Він був при всіх орденах і з лівого боку в нього висіла коротенька, чиновницька шпага. В такому параді він з'являвся перед нами тільки в „царські“ дні і церковні свята.

Директор хвилювався. Він оглянув нас коротко й махнув рукою. На напутню промову йому вже не лишалося часу: під семафором біля першої будки раптом з'явилися три вогневі крапки. То були три ліхтарі на грудях паровозу. Вони росли і більшали. Перший ешелон підходив.

Директор махнув рукою.

— Господа! Послужим же вере, царю и отечеству!

Він почував себе генералом Скобелевим на білому коні.

— Ура! — перекотилося по наших лавах схвильовано і глухо.

— Вра! — невлад несамовитим зойком вирвався голос Кашина і злякано урвався.

— Кашин, — цілком автоматично прогунявив директор, — когда начнутся занятия, вы отсидите „без обеда“ пять часов...

Кінець його речення пропав у гуркоті поїзда. Промайнув паровоз з шифром С-815. Закоптілі обличчя з гарним кашкетом з двома срібними галунами — помічник машиніста Шумейко. Поїзд вела бригада нашого депа. Пропливла довга валка червоних вагонів з знайомими написами: „40 человек и 8 лошадей“.

Нас трусила дрібна, нервова дрож. Зуби цокали від піднесення й хвилювання. В кінці перону оркестр ударив урочисто й молодецьки.

Ешелон підповз, востаннє grimнув буферами і спинився біля перону. По двоє, по троє ми кинулися назустріч до вагонів...

ЖИТТЯ — ЯКЕ ВОНО Є

Для евакуації перших ранених в тил ще не було спеціальних санітарних поїздів. Подано звичайні порожняки спід військових ешелонів. Кілька годин тому вони приставили до кінцевої передфронтної станції чергові армійські частини. По сорок людей або восьмеро коней на вагон. Телер вони верталися по нову партію. Їх і використали під ранених.

Ранених солдатів понакидано просто до невчищених, забруднених і закаляних вагонів, просто на долівку, загіджену кінським послідом, і лише де-не-де притрушену гнилою соломомою чи прілим сіном. Вони лежали покотом—скільки може вміститися тісно на долівці звичайного вантажного вагона. Певне, чоловіка по півсотні, по шістдесят. Коли комусь із легше ранених, що лежав у кутку під стіною, треба було до дверей—випорожнитися,—він брів просто по тілах своїх товаришів, віддавляючи руки й ноги, наступаючи на обличчя, вгрузаючи чоботом у рани своїх сусідів. Якщо в цей час сили зраджували його, і він втрачав притомність, то валився просто на інших—на їхні рани і болячки—придавлював їх зверху своїм тілом, і вони задихалися під ним, задушувалися під ним, задушувалися на смерть.

А втім, таких, що пробували звестися й піти до дверей, було небагато. Легко ранені втекли з жахливих вагонів ще на першій зупинці ешелону. Вони розбрелися по найближчих селах. У вагонах лежали лише такі, що не могли ні піти, ні ввестися. Вони лежали непорушно і випорожнювалися просто під себе.

Більшість ранених були з боїв під Кам'янцем, два дні тому. Тоді ж, на місці бою, їм і перев'язано їхні рани. Здебільшого то були власноручні перев'язки з матеріалів індивідуального пакета та різного ганчір'я. Після того ці дві доби жодної перев'язки не було. Рани позапалювалися й загноїлися. Багато хто вже мив у смертній гарячці сепсиса. Тіла ранених—опіюшені кров'ю, загноєні і закаляні—звісно, ніде й ніким не обмивалися. Гарячої їжі вони не мали за ці два дні після бою, а також і за дві доби перед тим. З часу поранення вони звагалі не їли нічого, а хто лежав далі від дверей вагона, в глибині, той за ці два дні не пив і води. Приблизно третина людей у кожному вагоні були вже мертві. Трупі лежали не прибрані.

Схвильовані, піднесені, розбуркані, під грім оркестру, ми

¹ Сепсис — затруєння крові.

кинулися до вагонів. Серця наші тремтіли і завмирили. Зараз ми побачимо героїв, справжніх, живих героїв, що пролили кров свою за „веру, царя и отечество“! Оркестр виконував молитовні акорди „Коль славен“. Ніяково спинилися ми на дверях вагонів...

Вагони зустріли нас чорним проваллям своєї страшною глибини. Світла в вагонах не було. І з цієї невідомої, незрозумілої, моторошною глибини й темноти ніхто не вийшов нам назустріч. Немовби там, в цій моторошній глибині й темноті, нікого й не було.

Там не було нікого, але там було щось. Щось таке, від чого наші піднесені серця враз упали, а наші 'розбуркані душі миттю знітилися.

Страшний, непередаваний жодним описом для того, хто його не знає, сморід вдарив на нас млюстю й жахом. Ті з нас, хто витримав цей звальний удар огидного смороду і не впав, ті після нього почули й інші відгомони життя з цих вагонів смерті. Там щось ворушилося, хлипало, хрипіло, стогнало, белькотало, ридало і проклинали. Злива проклять — ціла злива проклять передусім — зустріла нас на порозі цих вагонів муки й смерті.

Ми відступили, ми відсахнулися назад.

Ми хапали ротом свіже, живе повітря. Ми жадібно ловили очима все, що могли побачити зараз довкола себе. В жовтавому сьйві сліпеньких електричних ліхтарів ми могли бачити тільки темні контури й невиразні обриси, що потрапляли в світляне коло найближчого ліхтаря. Телеграфний стовп, асфальт перону, силует похідної кухні з кип'ятком, гілляку дерева. Все, що було за цим світляним колом, пропадало в пітьмі чорної серпневої ночі. А проте, і цих образів було досить для першої підтримки. Око хапалося за них — за телеграфний стовп, за гравій в асфальті, за кухню, за гілляку, — за ці життєві речі, за ці яскраві, виразні ознаки живого життя... Тоді, підсилившись таким чином, можна було обернутися знову туди, до мертвих вагонів з цією страшною, повною смерті темною глибиною...

Біля паровоза, з жмутом клоччя в руках, стояв помічник Шумейко. Молодий хлопець-кочегар тримав маслянку з довгим тонким дзьобом. З неухважно нахиленого носика масло капало на землю великими чорними краплями. Кочегар і Шумейко дивилися на нас, на поїзд, на вагони вздовж перону. Вони були бліді — сажа і вугільний порох не перемагали блідості. На наші вітання Шумейко кивнув головою неухважно, як відсутній.

— ... Як скотину... — прошепотів хлопець-кочегар ні до кого, але нам назустріч. — Привезли... одвоювали і... як скотину... Там таке!

Шумейко скинувся і гнівно зиркнув:

— А туди ти їх... з власного бажання возив?. солдат! — Він схопився і хутко поліз на паровоз.—Козубенко!—озирнувся він ще,—маслянку як тримаєш! Масло капає! Гляди!

Мало хто з патріотичних зустрічальників того першого ешелону з раненими зостався зустрічати і другий, що підійшов і став на другій колії через півгодини. До ранку цих ешелонів так стало вряд вісім.

Над територією військової рампи немов бренив якийсь чудний інструмент на одній, найнижчій, ноті. То зливалися в один звук стогони, зойки і божевільний лемент з чорних отворів вагонів спід „40 человек и 8 лошадей“. Це брениння—глупої, тихої серпневої ночі — було чути за кілометр від ешелонів...

До ранку від двохсот гімназистів та гімназисток на рампі залишилося не більше трьох десятків. З наших між ними були Піркес, Туровський, Зілов, Сербин і Макар.

Ми зустріли ранок зелені, схудлі, з гарячими очима, що вапали в глибини орбіт. Рукава наші були закачані і руки по лікоть були в чорній загусклій крові. Ми прожили ніч, і це була жахлива, але прекрасна ніч. Кілька годин тому—ще тільки вчора ввечері—ми були просто чуднуваті заповзяті чотирнадцятилітні юнаки, розпалені уявами про невідомі ще нам тайни життя. Минула одна ніч,—ми навіть не спали, це була, либонь, перша за наше чотирнадцятилітнє життя ніч, якої ми не спали,—і от ми зустріли сонце нового дня чотирнадцятилітніми дорослими людьми.

ХЛІЙ ЖИВЕ ПОДВИГ!

Матч з Одесою — із збірною командою одеських середніх шкіл — відбувався своєчасно. Тридцятого серпня, за два дні до початку навчального року. Це був щорічний традиційний прощальний канікулярний матч.

Точно о четвертій двадцять розітнувся перший (довгий) свисток рефері. Це значило, що туалет вже мав бути зовсім закінчений, збризнуте холодним душем тіло розтерте турецьким рушником, буци зашнуровані, змочена носова хустка пов'язана на голову. Всякі розмови з сторонніми глядачами матчу, а також між собою повинні були бути урвані на півслові. До чотирьох двадцять п'ять треба було вистроїтися вільним строем паралельно середній лінії, за межами поля, ключем. Двадцять два футболісти обох змагальних команд. Точно о четвертій двадцять п'ять розтинався другий свисток. Ключ здригався і один за одним, один по одному, немов відколюючись від шеренги, двадцять два юнаки рушали з місця неквапливим, розміреним, рівним марафонським бігом. Голови занинуті назад, руки зігнуті в ліктях і притиснуті до боків. Два рази навкруги поля. Розім'яти м'язи, розправити дихання,

розігріті ноги, унормувати биття серця, зрівняти шанси для всіх двадцяти двох. О четвертій двадцять сім ключ повертався до старту. По дорозі він встиг вже розколотися на дві половини, на дві команди. Сині з червоними комірами фуфайки і чорні труси — це ми. Червоні з чорними комірами фуфайки і білі труси — це одесити. Кожна команда підбігла до одного з корнерних прапорців. Там її зустрічав підсуддя своєї сторони з букетом квітів для капітана і одинадцятьма половинками лимон. Кожний футболіст діставав свою півлимону. Він хапав її з паперового кулька в руках підсудді, пробігаючи повз нього, не спиняючись. Затиснувши півлимони між губів, одинадцяттеро на бігу вистроювалися від корнерного прапорця по бісектрисі корнерного кута, ключем, обличчям до середини поля. Попереду був капітан з півцитриною в роті і букетом квітів у руках. Наш капітан — Репетюк — тримав цілий куш розкішних червоних троянд. У одеситів була ціла клумба білих айстр. За ними тремтіли й звивалися ключі їхніх команд, ключі з одинадцятьох палких, заповзятих, міцних, здорових, бадьорих, добре тренованих спортсменів. П'ятеро кремезних, але легких, одчайдушних, але розважливих напористих урвіголів, атлетиків — форвардів. За ними — трійця витривалих, невтомних, швидких, відважних і веселих — гавбеків. Далі — двійко флегматичних, але незламних і самовідданих — беків. І, нарешті, псаду всіх в одежі, одмінній від команди, в світері, рукавицях і кепі — спокійний, витриманий, зневажливий, але сторожкий і готовий до всього — астенік голківер.

Точно о четвертій двадцять вісім — розтинався третій, і останній, довгий свисток рефері.

З цим свистком життя спалахувало і все довкола ставало якесь зовсім інше. Серце здригалось, але йому вже не було коли схвильовано заколотитися. Духовий оркестр патетично вдаряв і багатотисячною зграєю злітали до отливі оплески запальних глядачів: з корнерних ріжків одна проти одной команди вибігали короткими ключами до середини поля. Завзяття і захоплення — від радісного відчуття власного молодого і міцного тіла, від передчуття заповзятого змагання, від патетичного голосу оркестру, від цих зичливих, гарячих, захоплених оплесків, від почуттів власної молодості й непережитності твого ще довгого - довгого і безперечно щасливого, привабного життя — завзяття й захоплення сповнювали серце і розпинали груди. Коли футболіст біжить від корнерного прапорця до середини поля для початку матчу, — він переживає найкращі хвилини людського життя.

Прибігши до середини поля, обидві команди спинялись і збирались кружка. Капітани команд тисли один одному руки й обмінювалися букетами, які зразу ж забирали і виносили за межі поля ті ж підсудди. В цей час рефері виймав з кишені срібного карбованця. Він запитував капітанів:

— Давайте?

— Орел! — сказав Репетюк.

— Решка! — відгукнувся капітан одеської команди.

Срібна монета злітала високо догори, підкинута вправною рукою рефері. Потім вона падала. Хто вигравав, той вибирав гол. Етика нашого часу вимагала вибрати не кращий, а гірший, — проти сонця. Вся процедура зустрічі й вибору гола забирала якраз одну хвилину й тридцять секунд. Ще тридцять секунд ішли на те, щоб, відскандувавши традиційне „гіп - ура, гіп - ура, гіп - ура, гіп - ура - ура - ура!“ — розбігтися на місця до початку. Точно о четвертій тридцять завмерлу тишу поля розтинав короткий, збурний і різкий, як удар бича — свисток. Матч розпочато.

Починали цього разу ми. Репетюк злегка підкинув м'яч наліво Сербинові; Сербин, немов знехотя і ліниво, перекинув його з ноги на ногу, потім ударив перед собою вгору. Два своїх зроблено і ворожий інсайт кинувсь йому під ноги. Але Сербин підхопив м'яч головою і легко переніс його через ворога. Потім враз, несподіваним від його юного, ще не змужнілого тіла сильним шутом послав м'яч далеко через поле на правий край. Це був наш звичайний початок. Тепер на правому краю Кашин, прийнявши Сербинового паса, мав привести м'яч по краю, майже до корнерного прапорця, унеможливаючи тим офсайт, і звідтіля давати зрізаний пас під гол. Репетюк і Сербин налітали на пас. Макар ішов зліва, трохи позаду. Кульчицький тримався ще далі — він мав підбирати одбиті м'ячі й шутувати по голу через голови ворожого захисту. З трьох вдалих пасів Кашина один був гарантований гол.

Товаришу! Чи граєте ви в футбол? У футбол треба грати неодмінно. Це — прекрасний спорт. Він виховує завзяття до боротьби, відважність, меткість, кметливість, наполегливість. Він гартує і дух і тіло. Він виховує ціле тіло — від пружності пальців ніг і до швидкості ока. Він гартує людину на все її дальше життя. Прекрасний, незабутній футбол!

Матч був для нас невдалий. Він закінчився три - один, і не на нашу користь. Дарма, що на чужому полі — одесити наклепали нам. Вони були дужчі від нас. Крім того, вони були в глибшому тилу.

А втім, найперша причина була не та. Найперша причина була в тому, що ми грали неповним складом. Троє з нашої команди на матч не прийшли. Це було неймовірно, нечувано, надприродно, але це було так. Їх довелося замінити запасними. Запасні були гірші, і їх було тільки двоє. Матч ми прийняли десять проти одинадцяти.

Зілов, Жайворонок і Воропаєв напередодні матчу таємно подалися добровольцями на фронт.

(Далі буде)

НАШІ ТАЙНИ

РОМАН ¹

II

ЗАСТІБНУТІ НА ВСІ ГУДЗИКИ

СТАРЕНЬКА АЛЬМА МАТЕР ПРИГОЛУБЛЮЄ НАС

Першого вересня тисяча дев'ятсот чотирнадцятого року зранку заторочив безперестанний дощ.

Це був дощ на межі літа й осені. Він був по-літньому теплий та лінивий, але й по-осінньому дрібний, дошкульний і густий. Сльота сіялася з усіх небесних сит. Цілий світ заплутався у хмарі, і вона повила його сивою й мокрою пеленою.

Ми йшли до гімназії. Каникули скінчилися. Був перший день нового навчального року.

В кожному навчальному році ми знали один прекрасний день. Саме цей, перший. Він такий яскравий, повний нових вражінь і оновленого юнацького піднесення. Далі, після цього дня, один-в-один попливуть інші дні, ціла смуга—аж триста днів навчального року. І все це будуть порожні, сірі, нудні гімназичні дні. Дні Малініних і Буреніних, Глезерів і Пецольдів, Крихацьких і Бурневських, Шапошнікових і Вяльцевих. Зате цей, перший день—наш. Він такий радісний, барвистий і веселий!

Як приємно цього дня знову—після двох місяців вакацій—побачитися з старими шкільними товаришами! Скільки кожний має розповісти! Адже кожний прожив літо окремо від інших—стільки побачив, почув, розвідав до того незаних тайн життя! Скільки треба розповісти і скільки... щиросердно прибрехати! Тільки раз на рік, цього першого дня, в загальній сірій масі гімназистів ми помічаємо один одного, відчуваємо, як ми ростемо, бачимо, як кожний з нас міниться й розвивається.

¹ Початок дивись „Червоний Шлях“, № 4, 1935 р.

А втім, цього року ми йшли до гімназії вже з іншими почуттями. Наступний рік мав бути якийсь зовсім інший. Де вже тут до гімназичної муштри, до позашкільного догляду, одиниць, нотацій та безобідів! Війна! Світ став інший, і ми стали інші. Має бути якась інша і гімназія.

Дощ не вгавав. І дарма, що було ще зовсім по-літньому тепло, доводилося брати наопашки шинелі, щоб не змокнути. О в годині 15 хвилин — молебень же о 8 годині 45 хвилин — місто наповнилося сірими гімназистськими шинелями з великими нікельованими гудзиками. Гімназисти поспішали. Малеча — щоб до молебня ще побавитися в довгих коридорах гімназії. Старшокласники — щоб устигнути ще в затишному класеті покурити з небаченими ціле літо товаришами й обмінятися втішними літніми вражіннями. Наближаючись до рогу, за яким була вже гімназія, гімназисти — і малеча, і старші — скидали шинелі з плечей і одягали їх у рукава. Носити шинелі наопашки гімназістам суворо заборонялось, і ні для чого було наражатись на небезпеку. Перебігши швиденько вулицю та палісадник перед гімназією, де дощ, здавалося, падав дужчий і густіший, — гімназисти розчахували двері і вискакували з дощу до сухого, розлогого і розкішного гімназичного вестибюлю. В перший день навчального року — на молебень — та в останній його день — на річний акт — гімназистів пускали до гімназії з парадного ходу. В усі інші, звичайні будні, парадним ходом користувалися тільки два десятки вчителів. Чотири ж сотні гімназистів товпилися в тісному чорному ході та темній роздягалці в підвалі.

Але чи увійти з парадного, чи увійти з чорного ходу — однаково треба було пройти площадку коридора перед сходами на другий поверх. На склепінні над сходами висів годинник. Обабіч сходів на мармурових розкішних постаментах стояли дешевенькі гіпсові бюсти Пушкіна і Гоголя. Між ними, якраз під годинником, стояв Піль.

Піль стояв рівно, виструнчений, заклавши руки за спину. В лівій руці він тримав книжечку, в правій — олівець. Вдягнутий був він у вузькі сині штани і чорну тужурку з орлами на мідних гудзиках. Піль був лисий впень, тільки ріденьке пасомко чорного волоссячка перерізало його череп надвое, зализане від лівого вуха до правого. Підборіддя його було чисто виголене, але спід носа збігали тоненькі, як шнурочок до черевиків, чорні-чорні вусики і химерно в'юнилися довкола блілого й вузького рота. Коли Піль стояв, його права нога безперестанку дригала коліном. Вона завмирала тільки тоді, як в кінці коридору з'являвся директор — Мопс. Це було, як пульсування, як биття гімназичного серця.

Вісім років, щонайменше, вчився гімназист у гімназії. Вісім років поза стінами гімназії його, гімназистським, життям безроздільно володів Піль. Дев'ять років, щоранку, прихо-

дячи до гімназії, перше, що бачив гімназист, була постать Піля під годинником, між Пушкіним і Гоголем. Піль дригав правою ногою і покусював кінчик чорного вуса. І серце гімназиста стискалося і тремтіло як овечий хвіст. Це стояла й чатувала на його гімназистську душу *розплата*. Іван Петрович Петропович був доглядач, головний виконавець поза-шкільного догляду. За все, що накоїв гімназист учора поза гімназією,—ходив п'ять на восьму по місту, не вклонився педагогові, читав Пінкертон, курич, переодягнутий заскочив до кіна—за все, за все він матиме сьогодні відплату тут, з рук ката, з рук Піля...

Сьогодні Піль стояв на тому ж місці. Його права нога здригалася, лівий кінчик вуса був затиснутий між зубів. Гімназисти проходили повз нього — всі чотири сотні — і, на мить спиняючись, перехилилися в попереку надвое. Це був уклін Пілеві. Їх щодня діставав Піль чотириста. За невіддання уклону належало карцеру дві години. Піль відповідав на уклін коротким поморгом повік. Обличчя його було кам'яне, як і в Пушкіна та Гоголя обабіч, нога його здригалася. Його очі поковзом пробігали по гудзиках шинелі. Шинель має бути застібнута на всі гудзики. Кожний незастібнутий гудзик коштує гімназистові одну годину карцера. Алеж сьогодні ще літо. В застібнутих шинелях парко. Вони ж тільки замість плащів. Крім того — війна. Все має бути якесь інше, не таке, як раніш. І гімназисти одвішують свої уклони — в шинелях, розстібнутих навстіж, і вже принаймні з розстібнутим коміром.

Нога Піля здригається, вус лізе між бліді тонкі губи, слід носа цідиться тільки три слова — три тихі, спокійні і бай-дужні — слова:

— Кульчицький три години... Сербин дві години... Кашин година... Теменко шість годин...

Прізвища всіх чотирьох сот гімназистів Піль знає напам'ять. За кожний незастібнутий гудзик належить одна година карцера.

Ошелешені, ми проходимо до роздягалки. Невже цьому правда? А війна? А те щось нове, що мало відтепер початися? Ми кидаємося до класу. Може, це помилка? Ні. Це правда. Це не омана. З сорока учнів вже тридцять тут. І майже всі тридцятьоро дістали хто дві, хто три, а хто і всі шість — за всі шість незастібнутих гудзиків — годин. Як же це так? Піль залишив нас „без обіда“? Тих, до кого директор вже звертався „гаспада, послужим вере, царю и отечеству“?! Тих, що от уже кілька днів і ночей не виходять з військової рампи, годують солдатів, ходять біля ранених, допомагають лікарям, по лікті барбаються в гною і солдатській крові! Тих, що поміж них троє вже подалися на фронт добровольцями? За незастібнутий гудзик? Так само, як торік? Це неможливо! А як же з національною свідомістю? З патріотичним ентузіазмом? Звільненням братів слов'ян?..

Клас гув, мов кубло роздратованих джмелів.

— Хлопці!—запропонував Туровський.—Ми підемо всі до директора і заявимо йому!

Піти до директора й заявити! Марна справа! Вони ж заодно! Раз Піль так робить, значить—він має на те директору згоду. А проте, може спробувати?.. Може непорозуміння?..

— Мілорди!—резюмував Репетюк,—нам оголошено війну! Так хай живе війна!

— Хай живе війна!—відгукнувся весь клас.

Наше схвильовання було таке велике, що навіть така видатна подія нашого життя, як недавня втеча на фронт трьох товаришів, якимось в цю хвилину відсунулася на другий план. Гімназія гомоніла й гарчала.

Нарешті, оглушне калатання розбитого дзвона сповістило про початок молебня. Вистроївшись лавами по двоє, ми рушили до церкви.

ГІМНАЗИЧНА ІСТОРІЯ

Після молебня при початку навчального року щороку процедура була така: кожний клас акуратними парами повертався до своєї класної кімнати. Там уже чекав класний наставник, тобто вихователь з педагогів, що керував саме цим класом. Класний наставник виголошував коротеньку привітальну, з приводу початку навчального року, промову і в півгодинній розмові інформував клас про програми наступного навчального року, давав розпис лекцій, список підручників, які треба придбати, і таке інше. Після цього гімназистів відпускали. З завтрашнього ранку мало початися нормальне навчання.

Але цього року було зовсім не так.

Саме тої хвилини, коли, по закінченні молебня, чергові старших класів збиралися підійти до директора для „заяви про гудзики“,—директор сам раптом вийшов на середину церкви.

— Гасьпада!—просюсюкав він.—Папрашу цетыре старсих класа отнюдь не расхадиться и висьтраиться перед храмом.

Він сюсюкав, гугнявив і шепелявив. Крім того, він був трохи недорікуватий і гундосий. В його роті був величезний, проти міри, язик і він весь час бовтався між зубів, заважаючи членороздільній мові. Коли директор гнівався і репетував—а інакше він рідко поводився й висловлювався—язик вилазив в нього між зубів і цілий фонтан слини летів просто в обличчя сердешного об'єкта гніву й репету. Директор був вже не молодий чоловік, років за п'ятдесят, і прожиті роки відзначилися на його фізіономії глибочезними зморшками згори донизу. Разом з одвислою нижньою губою та гидливо

опущеними кутками рота це й робило обличчя достоту схожим на мопса. Дебела постать з широкими грудьми, широко розведеними ногами та сутулими плечима блискуче доповнювала цю надзвичайну схожість. За все це та й за його, подібну до пса на цепу, поведінку і прозвано його таким собачим ім'ям—Мопс. А втім, його справжнє ім'я було мало чим краще. Звали його Іродіон Онісіфорович. Чудне, ніколи ніде нечуване й незбагненне ім'я. Ми вимовляли його—Ірод Семафорович. Іродом він і справді був. Не знаю—за що він так ненавидів нас, гімназистів, дітей?

Педагог старої формації вартій уваги з психологічного погляду. Хто знає, може, як встановити факти, то тридцять років тому, коли Іродіон Онісіфорович, молодий учитель, тільки но починав свою педагогічну кар'єру,—може, він не був тоді ні Іродом, ні Семафоровичем, ні Мопсом? Може, це був чистий, захоплений юнак, що вирішив присвятити себе високій справі виховання молодих поколінь—за новими, прогресивними й ліберальними методами виховання? Може, спогляди про старосвітську бурсу й військові гімназії викликали на його очі сльози жалю, а в горлі спазми обурення й протесту? Може, на справу виховання нових поколінь він поніс, немов свою священну жертву, всю чулість своєї душі, весь огонь свого серця, всю ясність свого розуму. Приніс і поклав на віттар мракобісся чорної царської російської школи. Рік по році життя одколювало криваві скиби від ніжної жертви. За тридцять років од неї не зосталося й сліду. Від чулості, вогню і ясності. В спустошеній, порожній душі директора гімназії, як вихрам у пустелі—стало вільно гуляти гіркоті, роздратованню і зненависті... Щось трагічне й убійче було в гидкій фізіономії Мопса.

Його заява холодом стиснула наші серця. Що трапилось? Чому порушується споконвічний ритуал? Для чого ми маємо вистроїтися тут же на коридорі, перед церквою?

Можна було бачити, як півтораєста гімназистів—учні чотирьох старших класів, юнаки чотирнадцяти—двадцяти років—зблідли, як один. Тихо вийшли ми з церкви і на широкому коридорі вистроїлися в каре. Кожний клас становив одну сторону каре. До середини каре ввійшли Мопс і Вахмістр. Решта педагогів скупчилися на порозі церкви.

— Гасьпада!—вдруге почав Мопс.—Персьт божзий указал на годину, в какову ми зивем...

Фарби поволі вертали на наші фізіономії. Голови підводилися і плечі випростовувалися. Хотілося зітхнути на повні груди. Адже Мопс збирався виголосити патріотичну промову з приводу війни, тільки й усього.

І справді, протягом добрих півгодини директор розгортав перед нами далекі обрії свого патріотичного світогляду. Він говорив про „возлюбленного монарха“, „христілюбивое во-

инство“, „немецкое варварство“ Крім того, він злетів до найвищих верховин патетики, здригнувши в голосі на виразах „высокая миссия русского народа“ і „великий Мессия новой цивилизации“.

Але марні були наші сподіванки, що на цьому буде кінець. Покінчивши з патетичним вступом, Мопс перейшов до висновків — практичних і конкретних. Він сказав про те, що нині, в годину найбільшого напруження всіх національних сил, перше, чим має реагувати гімназія на великі події, це — піднесенням і зміцненням дисципліни. В перші дві після оголошення війни він, виявляється, мав вже нагоду спостерігати деякий занепад дисципліни і деякі ознаки розкладу моральності гімназистів. І він заявив, що цього він в гімназії не потерпить.

— Не потерплю! — це й були останні слова його промови. Після них він трохи відступив і його місце зайняв Вахмістр з довгим аркушем паперу в руках. Верескливим своїм тоненьким голоском кастрата кремезний інспектор оголосив список всіх тих учнів, які протягом останнього місяця вакацій були кимнебудь з педагогічного персоналу запримічені на якихось переступах проти дисципліни та гімназичної моральності. Одночасно він сповіщав і кількість годин карцеру на спокуту зазначених провин.

Найбільш поширені провини були: ходіння після сьомої вечора, перебування з особами іншої статі, неохайний зовнішній вигляд, носіння одяжі недозволених зразків, як от, кольорових сорочок і сірих штанів, та поява в місцях, заборонених гімназістам для відвідування, як от, театрах, кіно, кафе, а також в залі першого класу залізничної станції без проїзного квитка. Каралися ці провини двома — чотирма годинами карцеру. Злочини вищого порядку, як от, хуліганство, куріння, — каралися карцером до шести годин, а також зменшенням балу з поведінки до чотирьох і навіть трьох.

Наша команда, дарма що ціле літо провела в місцях, мало відвідуваних педагогічним персоналом, — на футбольному полі, що було за містом на території військових казарм — заробила деякі покарання й для себе: Піркес і Туровський — по три години, Сербин і Макар — по чотири, Репетюк і Кашин — по шість, плюс чотири за поведінку. І, нарешті, Кульчицький дістав вісім годин і три бали з поведінки. Прізвища Жайворонка, Зілова і Воропаєва не були згадані.

А проте це ще було не все. Найголовніше Мопс приховав на кінець.

Коли Вахмістр закінчив читання кондуїтного списку, Мопс знову його відсторонив і вийшов наперед сам. Обличчя його зробилося лиховісне, голова пішла в плечі, нижня губа одвисла мало не на хрест святого Володимира, що теліпався в нього на горлі. Зимнім холодом війнуло по наших лавах.

Ми стояли, виструнчившись, не маючи права ні перемінити ноги, ні повести головою на заціпенілій шії. Піт стікав нам по спині, і ноги дрібно й гідко тремтіли. В очах попливли зелені й райдужні круги. Ми бачили з самої унади, що Мопс наготував нам щось страшне.

Мопс спинився з виглядом тигра перед загіпнотизованою його поглядом жертвою і — тихо, м'яко розтулив свої губи. За дві-три секунди звідтіля, з його рота, родився й очікуваний звук. Він був м'який, ласкавий, майже ніжний. М'які, ласкаві, майже ніжні тони — це були найстрашніші прийоми з Мопсового асортименту. Вони віщували якусь непоправну катастрофу для чийогось юнацького життя. Хтось мав бути вигнаний.

— Парчевський ... — ніжно промуркотів Мопс.

Тихий шелест перейшов по наших шеренгах. Тихий, але виразний. І дивно було, звідки ж він міг народитися, бо ніхто не наважувався зробити найменший рух.

Лави нашого, п'ятого, класу роздалися і наперед ступив високий, стрункий і красивий юнак. Одежа якось особливо охайно і навіть чепурно облягала його торс. Це було тіло молодого, міцного, але вповні вже сформованого чоловіка. Парчевському був уже вісімнадцятий рік. В двох чи трьох класах він затримався через незгоди з латиною і математикою. А втім, Парчевський був взагалі ферт. Він знався з контрабандистами, різався в „очко“, мав гроші і любив гульнути. Він зробив два кроки наперед і спинився. Він був блідий, але жодна риса в його обличчі не тремтіла.

Мопс якийсь час з насолодою розглядав свою жертву. Він смакував свою над нею могутність. Переситившись, він одвів очі набік і знову відвалив свою губу.

— Грачівський! — прогугнявив він з нотками закоханості в голосі.

Лави нашого класу роздалися вдруге і з них вийшла наперед друга жертва. Це був теж високий, але навдивовижу неукладистий та якийсь ненатуральний юнак. Він мав коротенький, немов обрубаний, тулуб та довжелезні тонкі ноги й руки. Його батько був ремонтний майстер.

Мопс витримав свої дві хвилини, милуючися з жертви. З його очей просто сочилася ніжність, любов і батьківська теплота. Тільки саме в такі хвилини ці почуття зринали в його невеличких зеленкуватих очах під навислим зморщеним чолом. Нарешті, він одвернувся по нову жертву.

— Польовик! — зойкнув він оскаженіло, і ми зрозуміли, що Польовик був третій і останній.

З лав шостого класу вийшов присадкуватий, огрядний хлопчина, виразного селянського походження. Йому, як і Грачівському, було сімнадцять років.

Одну секунду Мопс озирає їх з ніг до голови зажерливими, налитими кров'ю очима. Потім губи його розтулилися і з чор-

ного провалля його величезного рота, з його товстелезного язика, разом із жмутом запіненої слини — на трьох білих, як крейда, юнаків полетіли страшні слова прокльону і лайки:

— Мерзавцы! Негодяи! Сволочь! Вон!

Маре простяг руку з випростаним указовим перстом. Наше каре роздалося, утворивши неширокий прохід по коридору. Парчевський, Грачівський і Польовик посиніли, колихнулися на місці і тихо рушили. Немов сомнамбули, з поглядами нерухомими, невидючими й потойбічними, вони пройшли через прохід в каре, між плечей своїх товаришів, що вже, від цієї секунди, перестали бути їхніми товаришами. І вони пішли по коридору — через весь довжелезний, нескінченний коридор до сходів в кінці, що вели на перший поверх, до виходу. Ноги їхні були якісь розслаблені, не пружні й підгиналися. Ноги були мов ватяні. Їхні постаті віддалялися, губили виразність опуклих ліній, втрачали рельєфи і поступово ставали лише темними силуетами на фоні блілого неба за вікном. Потім силуети пішли вниз по сходах. Зникли ноги, потім по пояс, потім по плечі, нарешті й голова. Вони немов пішли в землю.

Лиш тоді директор опустил свою руку. Він обернувся до нас і зарепетував:

— Так будет с каздым преступником! Марс по местам!

Тихо ми розійшлися по класах. Тихо розсілися по місцях.

Парчевського, Грачівського та Польовика було вигнано з вовчим білетом. Тобто — без права вступу до будьякої іншої середньої школи. Вигнано, отже — на все життя.

Про причини, за що їх вигнали, ми довідалися вже від нашого класного наставника. Про них хтось сказав, що вони були п'яні на недавньому патріотичному балі. Федір Євгенович Мерцальський, наш молодий математик і класний наставник, розповідаючи, червонів і хмурився. Вся ця історія „з підвищенням дисципліни“ і особливо оце вигнання вразили його не менше від нас. Він був з молодшого покоління педагогів, сам нещодавно закінчив університет і всяке вигнання, тим паче з вовчим білетом, вважав за непоправний злочин. І от йому, членові педагогічної ради, довелося самому стати учасником цього злочину. Він червонів, хмурився й відвертався.

Федір Євгенович поінформував нас також, що будинок нашої гімназії реkvізують під військовий госпіталь і наша гімназія переходить через три дні на другу зміну в приміщення жіночої гімназії, а далі, очевидно, буде евакуйована в глиб Росії. За інших умов це повідомлення викликало б ціле заворушення в нашому запліснявілому гімназичному житті. Але сьогодні ми на нього майже не реагували.

Спішно покінчивши з своїми обов'язками, схвильований Федір Євгенович відпустив нас.

Увечері ми зібралися у Піркеса.

Квартира Шаї Піркеса мала особливі вигоди для наших конспіративних зібрань — після сьомої години вечора.

Поперше, Шая жив сам. І без батьків, і не на учнівській квартирі. Він жив у родичів. Таким чином, його квартира була вільна і від батьківського, і від позашкільного нагляду. Піль не мав права заходити до неї, раз родичі відповідали за учня, як батьки. Але Шаїни „родичі“ були фіктивні. Це були звичайні однофамільці, яких так багато буває серед євреїв. Отже, до Шаї їм не було ніякого діла. Але через те, що були вони люди в місті дуже шановані (вони мали великий колоніальний магазин, і начальство гімназичне завжди брало в ньому набір, „на книжку“), то на них не падало й найменшої підозри гімназичного начальства.

Подруге, сама позиція Піркесової квартири була надзвичайно вигідна. З вулиці було абсолютно неможливо простежити, чи заходив хто до Шаї. Шаїна кімната містилася в глибині двору, в кінці довгого коридору. Але ходів до неї було аж три: через двір з вулиці, через отой колоніальний магазин, і через вікно, що виходило на задвірки, до сусідньої асенізаційної команди. Колоніальний магазин був відкритий до одинадцятої, а в двір асенізаційної команди ні Піль, ні Вахмістр не наважувалися заходити. Отже, після одинадцятої ми розходилися від Шаї саме цим шляхом.

Нарешті, будинок, в якому була Шаїна квартира, стояв на центральній вулиці. А, як відомо, найкращі місця для схованки — це місця найбільш залюднені. Отже, Шаїна кімната була блискуча конспіративна квартира. Це була неприступна фортеця.

Але не це навіть було головною причиною наших збіговиськ у Шаї Піркеса. Шая Піркес взагалі був „душею“ нашої компанії. Він причаровував нас особливостями своєї натури, свого побуту, всього свого життя.

Шаї Піркесові було шістнадцять років. Це був трохи завеликий вік для п'ятого класу, але затримався Шая не через неуспіхи. Шая був талановитий, здібний і освічений юнак. Затримався Шая через процентну норму. Він не мав грошей, щоб заплатити хабаря, і мусив перед вступом до гімназії чекати кілька років, поки для нього звільниться випадкова єврейська вакансія. Коли така звільнилася в молодшому класі, Шая, не роздумуючи, вхопився за неї. Шая Піркес був сирота. Його батька замучено під час кишинівського погрому 1903 року. Батько був швець, мати робила на картонажній фабриці. На всьому світі у Шаї залишився єдиний родич, рідний брат Герш. Вони вдвох втекли з Кишинева до Одеси.

Ніякого майна Шая з Гершем не мали. Після погрому їх

безкоштовно виховувано якийсь час у хедері. Пізніше Герш попав на якусь єврейську стипендію до Одеської музикальної школи. За участь в якійсь демонстрації Герша з стипендії внято. Він жив з лекцій. Від своїх мізерних заробітків він віддавав частину на виховання Шаї. Коли Шаї пощастило таки вступити до гімназії, він також почав заробляти лекціями. От уже три роки — з третього класу — Шая жив самостійно, сам утримуючи себе і сам виплачуючи гроші за право навчання. Герш ніколи приїздив з Одеси і привозив Шаї подарунок — одеський, від самої Фіри Блувштейн, гоменташ!¹

Самостійність та „цілковита дорослість“ Шаїного життя надзвичайно імпонували нам. Шая був один з найавторитетніших гімназистів на цілу гімназію, навіть у старших класах. Його популярність була тим більша, що був з нього хлопець надзвичайно товариський, компанійської вдачі, веселий, життєрадісний та щирий. В Шаїній кімнаті з ранку до вечора товклися товариші. Вранці тут відсиджувалися втікачі від лекцій, екстемпорале та письмових відповідей. Від обіду до пізньої ночі тут завжди хтось був, хтось приходив і хтось виходив. Нерідко хтось зоставався й ночувати на проваленому „верблюді“ в кутку. Шаїна кімната була три сажні на чотири. В ній стояло Шаїне ліжко, канапа „верблюд“ напроти, стіл і один стілець. На стіні висіла карта всесвіту, портрет Шаїної матері і в чорному сап'яновому футлярі — скрипка. Шая Піркес, як і його старший брат Герш, був скрипач.

Але Шая Піркес був надзвичайний скрипач.

І, може, саме їй — своїй надзвичайній скрипці — найбільше мав завдячувати за свою популярність Шая Піркес...

Першим того вечора прийшов до Піркеса Макар. Ніколи незамикана кімната була порожня. Шая ще не повертався в лекцій. Їх він мав три і всі в різних кінцях міста. Макар вийняв з кишені книжку і повалився на ліжко. Це був Дарвін, заложений випуском Шерлока Холмса.

А втім, зачитатися Макарові не дали. Незабаром з'явилися Сербин, Туровський і Репетюк.

Настрій був пригнічений. Друзі розмістилися по двоє на ліжку та верблюді і, лежачи, мовчки курили. Невеселі думки бродили в юнацьких головах.

Після місяця високого нервового і психічного піднесення це був перший день раптового і цілковитого занепаду. З верховин захоплення та ентузіазму — в безодню депресії та іпохондрії. З радощів невиразних передчуттів, хвилюючих сподівань та гарячої віри — в провалля зневіри, безнадійності та одчаю, як у холодну воду. Ні, гірше — холодна вода свіжить, бадьорить, а тут якраз навпаки.

¹ Традиційний трикутний пиріжок з маком, що пекли релігійні євреї на свято „Пурім“.

— Ех! — хруснув пальцями Туровський. — Не хочеться й жити!..

Йому ніхто не відповів. Жити, справді, не хотілося.

Туровський гірко всміхнувся. От вона — віра в себе! Ха! Прагнення діяльності! Особистої і громадської! Покрутилися три дні біля ранених, погодували їх з ложки, допомогли випорожнитися і вже — увірували в свою громадську дорослість та рівність! Ха! Самоповага навіть якась з'явилася. Йй - право! Патріоти!.. Туровський плюнув через плече на підлогу.

Справді, якого ми встругнули дурня! Чомусь уявити собі, що з війною має прийти до нас якась вільність та незалежність! Поперше, якщо вільність та незалежність взагалі мають прийти, то, звісно, не для нас. Бо ми ще зовсім не дорослі — малюки. Гімназисти! Карандаші! Подруге, — чому це з війною мав би закінчитися наш солдафонський, єзуїтський режим Кассо? Навпаки! Це ясно. Він має ще більше поглибитися. Він має зробитися ще суворіший. Чудаки! Зібратися до Мопса з делегацією з приводу гудзиків! Ой, ідіоти! Гімназист мусить бути застібнутий на всі гудзики. І на лобі в нього мусить бути герб. На дванадцять гудзиків мусить бути застібнута його юнацька душа, срібним гербом запечатаний його юнацький розум...

Туровський знову сплюнув:

— Я більше на військову рампу доглядати ранених не підую..

Макар одірвав очі від Дарвіна і мрійно звів їх до стелі. Піркесова кімнатка була мікроскопічна, але стеля в ній була високо. Через малі розміри вона здавалася ще вищою. Денне світло падало на неї тільки розсіяним відблиском і неохоче освітлювало химерні візерунки цвілі та павутіння по кутках. Макар тихо зітхнув:

— Мопса, — сказав він, — треба б колись провчити.

— Як же ти його провчиш? — глузливо відгукнувся Сербин і навіть звівся на лікоть. — Га?

— Не знаю! — вдруге зітхнув Макар і розгорнув Шерлока Холмса.

Двері розчинилися і з'явилися Кашин і Теменко. Вони принесли новини. Парчевський, не заходячи додому, сів на поїзд і поїхав до Києва. Там у нього жив брат. З своїм свідоцтвом за чотири класи він вирішив вступити до армії, вольноп'яром другого розряду.

— Молодця! — привітали ми всі таке рішення Парчевського. — Цей не пропаде!

Всі заворошилися й пожвавішали. Туровський аж підскочив.

— Я б на його місті, тільки б надів військового мундира, зразу прийшов би до Мопса і мордяку б йому розбив!

Макар виринув із Шерлока Холмса і знову замріяно поглянув у стелю:

— Добре Парчевському. Йому вже вісімнадцять років!

Дрібненьке, але дошкульне жальце заздросів вколело кожного з нас. Справді ж, Парчевському вісімнадцять років. Він уже дорослий. Він може йти на війну.

— А як же Грачівський і Польовик?

У Кашина були вичерпні інформації:

— Польовик повертається на село. А Грачівського хтось намірив улаштувати конторником у депо.

Нам було дуже шкода наших товаришів. Але водночас почували ми і якусь дивну гордість, якусь дурну пиху — що, мовляв, і серед нас є такі, що вигнані з вовчими білетами! Адже так цікаво про це розповісти комусь із знайомих. Особливо — гімназисткам. Це ж підніме наш престиж в їхніх очах!

Вирішення Парчевського йти до армії викликало асоціації про інших наших „вояк“.

— Що чути про Жайворонка, Воропаєва та Зілова?

— Нічого.

— Молодця хлоп'ята! Принаймні, ніякий Мопс тепер не може знущатися з них. А, може, вони були вже навіть у бою? Адже Воропаєву вже шістнадцять. А Зілов, дарма що йому тільки чотирнадцять, такий здоровий, що зійде й за двадцятирічного. Правда, от Жайворонок...

І ми вибухли реготом, уявивши собі мікроскопічного Ваську Жайворонка у військовій одежі, з гвинтівкою.

— Слухайте, Теменко! — озвався Репетюк. — Як же це так трапалося, що Воропаєв поїхав, а ви залишилися? Ви ж такі нерозлучні друзі, мілорд?

Теменко почервонів, завовтузився на стільці, де він сидів, відкашлявся, але, як завжди, нічого й не сказав, тільки ще дужче почервонів. Втеча, справді, була несподівана і для нього.

Біля дев'ятої з'явився після лекцій і сам Піркес.

— О! — скрикнув він з такими інтонаціями, немовби й справді ніяк не сподівався побачити нас усіх. — „Друзья, под бурей ревущие!“ Га-га!

„Друзья, под бурей ревущие“ — так прозвав Піркес наші абіговиська в нього.

Піркес хрипло засміявся і одкинув волосся назад. Це була його манера. Він засміявся коротким, не то хриплим, не то горловим сміхом, подібним до воронячого крякання. Волосся в нього було рівне й довге, розчісане на боковий проділ. Це густе, чорне волосся завдавало Піркесові чимало прикростей. Борода й вуси почали рости в нього мало не з дванадцяти років. За тиждень борода віростала на цілий сантиметр. Він не встигав голитися і майже щотижня відсиджував по три години за „ношение усов и бороды“. Постанову Піркес мав струнку, але трохи „розгвинчену“ — ідучи, він хитався, розкидав руками й загірбав ногами. Плечі його в цей час випи-
с-

вали майже повне півколо. Зросту Піркес був цілком „голкіперського“.

Не діставши ніякої відповіді на своє привітання, хазяїн скинув шинель і, за браком іншого місця, сів на стіл. Голову він звисив на груди і похмуро втупився очима в долівку.

— Ненавиджу!—пробурмотів він.

Так з добрих п'ятнадцять хвилин тривала мовчанка. Похмура і гірка мовчанка. Чорні думи кволо ворушилися в юнацьких головах.

Потім Піркес раптом зіскочив на підлогу і підійшов до стіни. Він зняв сап'яновий футляр, розкрив його і обережно й любовно вийняв із нього скрипку. Ми заворушилися. Піркес гратиме! Взагалі Шая не любив грати при людях. Даремно було про це його просити. Він грав тільки насамоті. Але інколи він брав скрипку і грав при всіх. Це траплялося з Шаєю в хвилини особливих душевних зворушень. Це значило, що Шая цілком занурився в себе, „заліз у пляшку“, і відчуває себе зовсім „насамоті“. Він володів цим оригінальним і завидним умінням — бути „насамоті“ серед людей, серед гамору і шарварку.

А втім, і на цей раз нам не довелося почути Шаїну гру. Вікно раптом розчахнулося і знадвору до кімнати ввалився Бронька Кульчицький. Шаїне бажання сполохане, здобута довгим мовчанням „самотність“ втрачена. З помітним жалкуванням Шая поклав скрипку назад і повісив футляр на стіну.

Вигляд Кульчицького, проте, свідчив, що він зараз пережив щось і з'явився з якимсь цікавим повідомленням. Шинель була на ньому розстібнута, волосся злиплося від поту, в руках він тримав великий велосипедний ацетиленовий ліхтар. Він спинився на порозі, притримуючи серце. Ми підвелися зацікавлені.

— Що вам, мілорд?—запитав Репетюк.

Кульчицький поставив ліхтар і гепнувся на ліжко.

— Ой, дайте мені льоду!—Він ламався завжди, навіть у найщиріші свої хвилини.—Ой, був понт!

Однак, це було сказано так, що ми зразу зрозуміли, що дійсно трапився якийсь „понт“. Затиноючися, кривляючися, з недоречними приказками і дурним ламанням мови, пересипаючи її своїми, вигаданими, незрозумілими словами, Кульчицький розповів, що з ним трапилось.

А трапилось ось що. Після сьогоднішнього цілоденного дощу місто вкрилося цілими озерами калюж. Вирушаючи в свою нічну мандрівку, Кульчицький вирішив захопити з собою ліхтар. Він мав іти найбруднішими вуличками околиці, щоб не потрапити на очі Пілеві або Вахмістрові, що в ці години саме никали по темних закутках, полюючи за порушниками гімназичних правил. І от, вже перейшовши залізничну

колю, що перетинала наше місто надвоє,—Кульчицький раптом, ніс до носа, зіткнувся з самим Мопсом...

Це повідомлення було таке страшне, що нас ударило морозом і кинуло жаром по спині. Ми позовдилися і обступили Кульчицького.

— Ну, ну?

— Я пізнав його вже по ліхтарю.

„Панати Мопса по ліхтарю“ на нашому гімназичному діалекті означало помітити його тільки тоді, як тікати було вже пізно. Справа в тому, що сам Мопс виходив на полювання рідко, і тільки в темні ночі, або поки місяць ще не зійшов. Його мисливською зброєю був кишеньковий електричний ліхтарик. Запримітивши поночі якусь підозрілу постать, що скидалася на гімназиста, Мопс тихо наближався і за два кроки враз стріляв променем ліхтарика просто в обличчя підозрілій особі. Так було і цього разу. В темній постаті, що підкрадалася до нього, Кульчицький з жахом пізнав Мопса.

Тікати не було куди і було вже пізно—з обох боків були високі паркани, а до Мопса два кроки. Кульчицький став, почувачи, що зараз знепритомніє. В руках у нього теліпався пригашений ацетиленовий ліхтар—Кульчицький щойно прикрив заслонкою його лінзу. Виходу не було. Ще дві секунди, Мопс його пізнає і життю Кульчицького—край. Бож тільки вранці йому оголошено три з поведінки. Разом з новою провинною його виженуть із гімназії. Чи не з вовчим білетом? І от, тієї секунди, коли ще не родилося проміння з Мопсового ліхтаря, а Кульчицький вже відчув, як Мопсів палець ковзнув по денцю ліхтарика до кнопки—тієї ж секунди Кульчицький раптом відкинув заслонку свого ліхтаря. Обидва промені спалахнули водночас.

Але світло від ацетиленової форсунки було значно дужче, ніж кволе проміння потайної лампочки. Директор став перед Кульчицьким в усій своїй красі, а сам Кульчицький зостався невидимий для Мопса.

Це Кульчицький збагнув тієї ж секунди і з своєї переваги скористав несподіваним способом.

— Що за сволоч така лізе з світлом до чужої морди?—загорлав він.

— Бросьте фонарь!—засичав, захлинаючись, директор.

— Сам брось, а то я зараз тобі в морду дам!

І, довго не думавши, з прокльонами та нецензурною лайкою, Кульчицький вибив з рук Мопса його ліхтарик.

— Гарадавою!—зарепетував Мопс.

На сусідній вулиці сполохано відгукнувся сюрчок нічного сторожа. Тоді Кульчицький побіг навтьоки. Прикриваючись промінням свого ліхтаря як панцирем, він відступив кілька кроків, а потім пустився щосили...

Ми стояли зовсім ошелешені. Розповідь Кульчицького при-

голомшила нас. Випадок був зовсім нечуваний. Мопсові кинуту в лице, що він сволоч, його вилаяно останніми словами, в нього вибито з рук ліхтар. Господи, як він може за це поквитатися! Вигнати з гімназії? Вовчий білет? Ні. Це мало. Він засадить у тюрму!

— Ти певний, що він тебе не впізнав?

— Питаєшся! Епсенбібілі!— заламався Кульчицький. — Я ходу, а він тільки „гарадавой, гарадавой, дерзите, ловице, остановицесь!“ А як же,— приходь завтра, з мішком—я тобі стану!

— Молодця, Бронька!—резюмував Кашин.— Принаймні хоч за бідних хлопців помстився. Хай тепер знає клятий Мопс.

Однак Піркес зразу ж висловив зовсім протилежну думку.

— А я гадаю, хлопці, все це дуже по-дурному вийшло!

— Я згодний з Піркесом,—відгукнувся й Репетюк.—Тепер Мопс зробиться ще лютіший.

— І взагалі,—підтримав їх Туровський,— лайкою і хуліганством нікому нічого не доведеш. Як на мене, то все це просто свинство!

Спалахнула суперечка і сварка. За Кульчицького вступилися Кашин, Сербин і Макар. Мопса ж просто в очі вилаяно сволоччю! Це ж така розкіш.

Кульчицький блаженно посміхався. Він вже уявляв собі, як завтра загримить його слава по цілій гімназії, від першого до восьмого класу.

В самісінький розпал суперечки, коли, позривавшись, ми сіпали один одного за петельки і в кімнаті завис страшний шарварок, двері раптом відчинились і на порозі з'явився Грачівський.

Поява Грачівського була зовсім несподівана. Досі він ніколи не заходив до Піркеса. Компанія Парчевського, до якої належав Грачівський, вважала нас за малюків і трималася осторонь нас. Вони більше товаришували з старшокласниками.

Грачівський розчинив двері і нерішуче зупинився на порозі. Ми всі замовкли. Піркес поспішив йому назустріч.

— Заходь, Грачівський, заходь! От здорово, що прийшов!— ляснув він його по плечах.

Ми з зацікавленням і співчуттям зазирали Грачівському в обличчя. Кожен хотів виказати бідному хлопцеві свою прихильність і дружні почуття.

— Ну? Як? Нічого! Що надумав? Як батьки? Кажуть, на залізницю поступаєш?

Грачівський був трохи блідий, але загалом наче спокійний. Він соромливо м'яв кашкета й покусював губи.

— Ви пробачте мені, Піркес,—уклонився він.—Я раніше до вас ніколи не заходив, але розумієте... мені нікуди подітися... Я не можу піти додому... батько мене вб'є, а мати...

помре... у неї, знаєте, хвороба серця... Ви дозволите мені сьогодні у вас переночувати?

— Ну, що за питання! — засміявся своїм горловим сміхом Піркес. — Ви можете жити тут до вашого повноліття!

Грачівський скинув шинель і заходив по кімнаті, потираючи руки і кулячися від холоду, дарма, що в трьох курячих сажнях Піркесової кімнати стояла страшенна задуха і жарота. На лівому виску його невпинно тіпався живчик. Ми всі мовчали. Було незручно приставати до Грачівського з запитаннями. Ми закурили і хмари тютюнового диму зачубурилися вгору, до високої стелі — полохаючи там тіні і колываючи хащі павутиння. Мовчанка тривала так кілька хвилин.

Раптом Піркес встав і підійшов до стіни. Він зняв футляр і вийняв скрипку. Лице в нього пашіло, руки злегка тремтіли. Бажання грати сьогодні вже друге захопило Шаю. Він спинився серед кімнати і торкнув струни пальцем. Напружений, тремтливий звук родився спід пальця. Невидючим, „самітним“ поглядом Шая заблукав по стінах і по наших лицах. Нарешті він піймав якусь точку на стіні. Прикипівши до цієї точки очима, Шая тихо перебирав струни, настроюючи скрипку. Ми прикишкли.

КОЛ - НІДРЕ

Шая змахнув смичком, взяв акорд, подумав якусь мить і, нарешті, заграв. Тужні і ревні звуки зринули спід Шаїного смичка.

Шая ніколи не говорив, що він грає. Прекрасний, зворушливий репертуар Шаї здебільшого так і залишився для нас безіменним, проте сповненим найщиріших хвилювань. Ми не знали — добре чи погано з погляду техніки, контрапункта та інших техномузичних таємниць виконував свої п'єси Шая. Наша музична освіта обмежувалася лекціями співів у двох перших класах гімназії. Але ми знали, що Шая грав геніально, бо споміж нас не було жодного, кого б Шаїна музика не зворушила до сліз. Вона зворушувала навіть манірне й перекривлячене серце Броньки Кульчицького.

Музичний настрій Шаїн був смуток. Веселі, радісні ноти рідко бриніли спід Шаїного смичка. Тавцювальних мотивів він майже не знав. Зате його ліричний репертуар був невичерпний.

Шая грав, стоячи серед кімнати. Він фіксував зір на якійсь йому одному видимій точці. Здавалося, між ним, його очима та цією точкою утворювалася якась чисто матеріальна сув'язь, якась нитка, якась жила, що зв'язувала Шаїні очі з чимсь, невидимим для всіх, але дуже виразним для Шаї — там, у тій точці. Голову Шая низько схилив, і довге, рівне волосся спало йому на лице. Інколи Шая змахував головою

волосся його, злетівши вгору, знову спало на лоб. Граючи, Шая хитався всім своїм розгвинченим тілом. Він перехилився зліва направо, він переламувався наперед, він одкидався назад. Його плечі то здіймалися, то падали. З такою „манерою“ гра-ти Шаю не пустили б виступити на якомусь великопанському концерті. Але ми відчували за розгвинченим Шаїним тілом якусь незвичайну страсть, якийсь високопатетичний екстаз — любові й ненависті — і всі скрипачі, яких нам доводилося пі-зніше бачити, виглядали для нас сухими, дерев'яними мане-кенами, холодними кам'яними бабами...

Шаїна скрипка журно підспівує, тихо хлипає і захлинається рясними печальними сльозами. Тужним голосом співає вона і кличе кудись і сумно обіцяє там щось невідоме, незрозуміле і таємниче. З молитовним, трагічним пафосом вона несе свої обіцянки туди, на найвищі верхів'я спокуси. Вона манить, вона вабить, вона причаровує. І вона захоплює... І враз спокуслива пісня уривається, скрипка зойкає з одчаєм, і все падає вниз, стрімголов — у прірву, в безодню. Голос никне і зникає... Але — тільки на мить. Мить — і голос знову бринить. Він побивається гірко, тужить горесно і скиглить розбито. Він бідкається і голосить. Він нарікає на свою безталанну долю...

Але тут настає друга катастрофа. Помахи смичка раптом міняються. З дрібних і пошарпаних вони враз змінюються на широкі, сильні, просторі і розтяжні. Кожний помах смичка креслить величезні півкола, він валить перепони, він руйнує перешкоди, він стирає межі, він обіймає півсвіту. Великий — величезний і неосяжний — світ зринає тоді спід Шаїного смичка перед наші очі. Такий виразний, такий рельєфний, такий зрозумілий і близький. Такий — бачений... Але мить — і це все зникло, розсипалося й розметалося. Недобачене, неосягнуте і навіть незапам'ятоване...

Що це було? Світ? Життя? Смерть? Безмежність?

Невідомо.

Це було все, але це було й ніщо. Це була тайна.

Втім, ми знали, що Шая грає тільки про себе і про нас. Ми знали — то бриніли й ридали не струни, а ми, Парчевський, Грачівський, Польовик, сам Шая — кожний з нас. Сми-чок співав тонко і дунко також про нас. Про вовчі білети, про Мопсову жорстокість, про наші юнацькі болі і кривди...

Музика будила в нас емоції нові й дорослі. Музика для неповнолітніх — передчасне досягання. Вона підносить, вона гріє серце, але вона холодить ум.

Шаїна скрипка будила в нас почуття невиразні й незбагненні. Почуття, до яких ми тяглися всіма нашими істотами, але саме яких не могли собі уявити. Музика ще не родила в нас конкретних образів, мрій та думок. Ми не знали на-віть — радісний акорд чи сумний. З нас було досить, що він зворушливий. Шаїна музика проймала нас до глибин — не-

відомо яких. Вона хвилювала нас — не знати чим. Вона торкала нас — не знати як. Вона запліднювала і народжувала в нас — не знати що...

Піркес скінчив. Він одірвав востаннє смичок від грифа і опустив руку вниз. Ми мовчали — зворушені, збуджені і стурбовані.

— Кол-Нідре... — сказав Піркес тихо. — Пісня єврейської печалі... Ненавиджу! — закінчив він несподівано, сердито стукнувши віком скрипкового футляра.

Назва музичного твору була для нас порожнім звуком, і ми не звернули на неї ніякої уваги. „Друзья, под бурею ревущие“ перебували в душевному стані розслабленому й розвільненому. Музика розпалила наші бажання, але й розламала нашу волю. Вона стала останнім, зламним акордом хвилюючого й важкого пережитого дня.

Мовчки ми почали розходитися. Кульчицький і Сербин вийшли через магазин. Репетюк, Макар, Теменко і Кашин — через двір. Туровський виплигнув через вікно. Йому путь лежала через асенізаційний обоз.

Піркес з Грачівським zostалися вдвох. Грачівському був приділений верблюд. Він скинув тужурку й наклав шинеллю. З Шаїного кутка вже шелестів рівний, глибоких подих. Стомлений Шая вже спав. Грачівський вийняв цигарку й закурив. Його сухі, запалені очі невідривно дивилися на червоний вогник цигарки. Він кутив жадібно і скванно. Коли докурив цигарку, його очі zostалися зведені й напружені, немов прикипіли до тої ж точки. Вони пронизували темноту, немов мусили там, крізь неї, неодмінно щось побачити. Але нічого не було видно. Темнота була чорна й порожня. Як чорний та порожній мав настати для Грачівського його завтрашній день.

А — післязавтрашній? А — все дальше життя?

В сімнадцять років неможливо побачити в темноті ночі своє майбутнє життя. Грачівський не міг уявити собі свій завтрашній день. Він був неуявлений. До ранку він не заснув...

В Броньки Кульчицького, Сербинового сусіда, були ще якісь нічні справи в місті, і Сербин рушив додому сам. Він жив по той бік залізничної колії і шлях його лежав через широкий насіп з мереживом привокзальних колій, залитих яскравим електричним світлом. Тут видко було в усі боки на півкілометра. Це було і погано, і добре. Найменший небезпечний крок — і можна потрапити на очі Вахмістрові чи Пілеві. Але дійшлий гімназюр цього не припускав. Він мусив уміти вглядіти Піля чи Вахмістра до того, як вони його побачать.

Цілу широчінь привокзальних колій Сербин проминув цілком щасливо. Він обійшов будівлі депа, що стугонили напруженим, робочим нічним життям і світили безліччю невеличких загратованих вікон. Потім він завернув до вугільної

естакади і вийшов на закордонну, румуно - австрійську, лінію. Після електричного дня привокзальних колій та робочого напруження й гамору депо тут була зразу темна, спокійна, глупа ніч. Самітний паровоз маневрував якийсь час віддаля, але й він хутко зник за рогом муру матеріального складу. Рідкі й сліпенькі колійні ліхтарі блимали дрібними зеленавими світляками, не даючи світла далі, як на два кроки від себе. Далеко, під першою кілометровою будкою, неприродно високо в небі горіла яскрава червона цятка закритого семафора.

Сербин звернув за валку порожніх класних вагонів і зішов з колії на приколійну стежку. Тут за довгими чорними силуетами великих пультманів було ще самітніше, ще темніше. Зате просто в вічі вдарив Сербину зеленавий, мертвий кругляк повного місяця, на сході.

Дощ перестав вже кілька годин. Небо очистилось, і на ньому не затрималося й жодної хмаринки. Воно було глибокосине й трохи зеленкувате від місяця. Воно дихало широким спокоєм, далекою прозорістю і ледь холоднуватою післядошовою вільготою. Розкішна південна серпнева ніч! Вона немов дзвенить ніжним, м'яким, високим, аж нечутним для вуха, голосом скрипкової струни.

Сербин спинився й замилювався. Він вдихнув повні легені цілющого й запашного нічного повітря, роздмив груди і розвів плечі, аж затріщали кістки. Тіло Сербина ще не вийшло з стадії дитячої незграбності, але плечі він мав широкі і груди міцні. Це був наслідок багаторічної гімнастики й спорту. Сербин потягся, хруснув суглобами і з насолодою відчув своє юне, пружне й рухливе тіло. Ах, як хороше й привабливо жити!

Швидким оком кинув Сербин довкола, скільки сягав зір. В зеленавій і мрійній прозорості місячної ночі він бачив світ, який обступив його з усіх боків. Ось він — авангард цього величезного, таємничого і незнаного світу. Ось — зелені кучугури подовжколіїних садів із загадковими тінями й мото-рошними затінками. От — темносиві смуги полів за околицею, такі невиразні й такі мерехтливі. Он — чорна контурна смуга лісу на західному обрії, похмура, загрозлива й страшна. Все це видно з насипу. А там, позаду, звідки щойно прийшов Сербин, де він щойно був? І там така ж невиразність, неясність, туманність.

Глухі відлунки з депа, якесь заглушене шорхання від вокзалу, шипіння пари з далеких відливів, рідкий паровозний гудок. Он різкий, юрткий і дошкульний. То рманевовий „Ове“. Ось глухий, сильний, заклопотаний і стурбований. Це вантажний „Щ“. А от багатоголосий, музичний, тремтливий та хвильний. Від його акорду і вібрацій завмирає серце і так холодне - холодне в грудях. Він манить, він обіцяє, він причаро-

вує. Далекі краї, невідомі пристрасті, могутні стихії. Величезна тайна! То кур'єрський „С“.

В грудях Сербина тремтіло й захлиналися. Ах, як манить ота таємнича далечінь горизонту, як ваблять ці невиразності тіней! Як підносить ця прозорість і неосяжність насиченого місяцем і пахощами простору! Як хвилюють оці, повні неароумілих, але звабних і спокусливих обіцянок, приглушені, впульвовані, але якісь такі значущі й проймальні, звуки ночі! Як забиває дух! Як стискає в підгорлі! Як колотиться серце! Яке прекрасне й надзвичайне життя в майбутньому! Яке велике й непережитне! Яке загадкове й нерозгадне! Щось надзвичайне чекає Сербина. Що? Невідомо. Але неодмінно чекає. Неодмінно надзвичайне.

Скільки обіцяє, як манить місячна ніч на п'ятнадцятому році життя!..

Від повноти почувань, бажань та відчуттів у Сербина мало не закрутилася голова.

Але йому не пощастило пережити їх до краю. Зненацька якийсь тихий звук народився за десять кроків. Немов рипнула жужелиця під чиеюсь обережною подошвою. Сербин здригнув. Його погляд сторожко метнувся вбік.

Тієї ж секунди Сербин відплигнув назад, в тінь від вагона, і, метко обернувшись, кинувся втікати. За десять кроків від нього в тіні вагонів тихо підкрадалася невиразна, темна постать. Злодій? Бандит? Ні — Піль.

Побачивши, що засипався, Піль вискочив на освітлене місце. — Стійте! — загорлав він. — Стійте! Я вас пізнав! Стійте!.. ський!.. чук!.. енко.. ов!

Піль свято вірив, що, коли б одне з цих закінчень відповідало прізвищеві втікача, то втікач-гімназист був би такий дурний, що спинився. Сербин — прізвище якого до того ж закінчувалося на „ин“ — тільки припустив дужче. Піль постояв одну секунду, зміряв на око відстань і, змахнувши своєю палицею, раптом понісся навздогін.

— Стійте! — репетував він. — Я все одно вас записав!

Погоня тривала хвилин зо дві, Сербин перебіг насип, Піль за ним. Сербин, пригнувшись, пірнув під вагон, Піль, не задумавшись, зробив те ж саме. Гони-перегони, як і всякий спорт, розпалювали. Сербин скотився котком з насипу, Піль завагався тільки на мить і скочив на місток. Змахнувши руками, він з двосажневої височини сплигнув просто на стежку, що бігла під насипом. Сербин саме озирнувся і бачив, як його тіло зметнулося вгору і на мить немовби застигло на фоні залитого місячним сяйвом неба. Ноги Піля розчепірились, як ножиці, руки розкинуті на боки і поли чорної накидки-пелерини пустилися по вітру, немов крукові крила. Тепер Піль біг Сербинові навперейми, і відстань між ними зменшилася вдвоє.

Тоді Сербин зібрав усі свої сили, всю свою снагу лівого інсайта. Якби перемахнути оці двадцять сажнів „полоси отчуждения“, за якою вже починаються садиби й городи, тоді Сербин був би врятований. І Сербин кинувся. Гравій свистів під його ногами. Він рискнув і побіг навпростець до того місця, де стежка, виринувши спід містка, перебігши полосу „отчуждения“, вливалася до вулички між садибами й парканами передмістя. Своім маневром він вигадував сажнів п'ять, але рискував потрапити Пілеві до рук. На щастя, він тільки прослизнув від нього кроків за десять і пірнув у гушавину зелені темного передмістя.

Тепер Сербин знав, що він врятований. Відбігши ще кроків з п'ятсот, він спинився. Серце колотилося, груди розпиналися, голова йшла обертом. Сербин прихилився до паркану і дослухався. Було тихо й спокійно. Тут ніч уже давно взяла свої права і все довкола спало. Піль zostався далеко позаду. Небезпеки unikнуто.

Передихнувши ще півхвилини, Сербин відважно поринув у зеленій затінок вузьких перевулків залізничної околиці. Перевулки йшли один коло одного, вузькі, темні й брудні. Їх було десять чи двадцять, і всі вони звалися однаково: „різдвяний“. Розібратися в них поночі міг тільки дійшлий старожил. Лабіринт цих перевулків був такий же плутаний, як і мереживо привокзальних колій поруч. Тут жили машиністи, кондуктори, техніки. Їхні мікроскопічні садибки з мікроскопічними особнячками — на дві, три кімнатки — тіснилися вздовж перевулків. Сербинова мати, вдова, залізнична бібліотечарка, наймала тут квартиру.

Завернувши за останній ріг перед домом, Сербин на мить спинився. Тут, на розі, в маленькому білому домику з верандою, завитою виноградом, жила Катря Крос — дочка машиніста Кроса, струнка п'ятнадцятилітня гімназисточка з тіннями під очима й невеличкими прищиками на лобі. От уже два роки, з третього класу, Хрисанф Захарович Сербин був мовчазно, але патетично, закоханий у Катрю Крос... Дійшовши до фіртки, Сербин спинився і, звівши очі на вікна білого домика, зітхнув. Там, за блакитними віконницями, живе Катря. Прекрасна Катря! Що вона робить зараз? Вчить уроки? Ні, вже пізно. Вона, мабуть, спить. Сербин ще раз зітхнув — ще глибше і ще трагічніше. Жодна душа на світі не знала про тайну пристрасть гордого й потайливого Хрисанфа Захаровича.

І раптом Сербин аж сіпнувся з несподіванки. Тихий, ніжний, чарівний і грайливий голос — так має бриніти райська музика — раптом задзвенів якраз над його головою.

— Де це ви так пізно ходите?..

На паркані, якраз над самісінькою головою Сербина, сиділа сама Катря Крос чи її мара. Між двох дощок паркану

она просунула свою голівку і нахилилася вниз. По той бік паркану глухо гарчав Катрин цепний пес, Карачун.

Серце Сербина тріпотнулося, потім ще раз тріпотнулося, пристануло, захололо і спинилося зовсім.

— Катрю...— хотів він прошепотіти:— Це... ви?

Але тут трапилося страшне. За рогу враз щось вискочило і кинулося просто до Сербина. Катрина мара тихо зойкнула й провалилася за паркан, шорстко хряпнувши під дошвами по дошках. Сербин підскачів з несподіванки й шарпнувся вбік. З розгону він ляпнувся обома ногами просто в глибоку калюжу. Ціла хмара бризків сплеснула звідти, немовби воліючи прийти на допомогу сердешному юнакові й оборонити його від злого нападника. З переляканим криком Піль відскачів назад.

Цього було досить. Виплигнувши з калюжі, Сербин кинувся вздовж паркану, в глибину вулички, геть від свого дому.

— Стійте!— залементував Піль.— Стійте!

Але Сербин вже підбіг до високого паркану із, старих шпал, який відділяв вулицю від території залізниці, і, підскачівши, повис на руках.

— ... ський!.. енко!.. чук.

Піль підбіг до паркану тої ж секунди, як ноги Сербина вже перемахнули на той бік.

— ... ов! Я вас пізнав!

Але то була вже навіть не загроза, а скоріш несміливе й принижене благання.

КОНСПЕКТ ФІЗИКИ КРАЄВИЧА

Пригода з Кульчицьким мала, проте, зовсім несподіваний фінал.

Поліцай, що прибіг на крики Мопса та свистки нічного сторожа, прудкого злочинця вже не піймав, але з погоні повернувся не з порожніми руками. Він приніс директорові невеличку, грубеньку книжечку, без оправи.

— Так што, дозвольте доложить, ваше превосходительство, изволили потерять, который беглец!

Тікавши від Мопса, сам того не помітивши, Кульчицький загубив книжечку, яку ніс під пахвою.

Мопс жадібно вихопив її з рук поліцая і мерщій скерував промінь свого ліхтарика на першу сторінку. Це був конспект фізики Краєвича. Але марно шукав Мопс на обкладинці, на титулці та на сторінках книжки. Ніде не було підпису її власника. Конспекти до підручників були у нас суворо заборонені і, про всякий випадок, їх ніхто ніколи не підписував. Замість жаданого підпису знайшов Мопс на сторінках книжки такі написи: „Сия книга принадлежит, никуда

не убежит, хто возьмет її без спроста, тот останется без носа". Або — „Смотрю в книгу и вижу фигу“, або ще: „Я дурак“. Це були перли дотепності Кульчицького. В цю хвилину вони були особливо недоречні. Мопс оскаженів. В його мізку вже вистигали картини тих масових репресій, які він накладе на цілий клас, поки не буде виказано злочинця. Втішаючи себе цим, він рушив додому.

Але, не пройшовши і десяти кроків, Мопс спинився і, треба думати, заревів, як поранений звір. Таж фізику по Краевичу викладають в усіх чотирьох старших класах гімназії! І в п'ятому, і в шостому, і в сьомому, і в восьмому! Власник загубленого конспекту, директорів кривдник, був учнем одного з чотирьох старших класів. Оце і всі його прикмети!..

Коли вранці другого дня ми зійшлися до гімназії, то вже наперед було видно, що щось вистигає. Піль стояв під годинником в своїй нерозлучній компанії з Пушкіним і Гоголем і дригав ногою якось особливо зловісно й загрозливо. Біля кожного класу стояв класний наставник, чого взагалі ніколи не бувало. Швейцар Юхим, відставний драгунський унтер, нафабрик вуса і відповідав погордливим мовчанням на всі запити про те, що трапилося і що має статися. Все це не віщувало нічого доброго.

В убиральні похапцем докурювали першу цигарку і нашвидку обговорювали події вчорашнього дня — вигнання Парчевського, Грачівського та Польовика. Пригода з Кульчицьким вже також була широко відома. Він сам уже встиг розповісти її разів двадцять, щоразу прикрашаючи й розбарвлюючи її. Тепер вже виходило так, що директор замірився на нього ковінкою, а він видер її у директора й наклав йому ковінкою по шиї. Крім того він видерся з рук нічного сторожа і вибив поліцаєві зуб.

Молодший контингент зустрічав розповідь Кульчицького заздрісним вихвалянням його відважності. Але серед старших товаришів ця розповідь була зустрінута похмуро, навіть знайшла осуд.

— Звичайно, — говорили старші гімназисти, — директора треба добре провчити. Алеж не таким способом. Цим тільки собі зробиш гірше. Він тебе все одно впізнає, і тобі край, а йому нічого.

— А що мені! — пиндючився Кульчицький. — Налякав! Ой, тримайте мене ззаду, бо я владу! Ой, тримайте мене за ду, бо я зараз упаду!

— І взагалі, що з того, що ти йому з темноти в очі наплював? Ти піди йому це при світлі денному заяви!

— Епсенбіблі! — ламався Кульчицький. — Піди ти!

Але першу зухвалість було вже збито. Не зустрівши сподіваного захоплення й триумфу, Кульчицький трохи по-

смирнішав і розповідав вже свою пригоду в скромніших барвах.

І от, хвилин за дві до молитви, коли в убиральні було особливо завізно і тютюновий дим завис густо, немов гірський туман,—двері раптом розчинились і на порозі з'явився Мопс.

Це було вперше в житті нашої гімназії. Ловити курців по убиральнях заходив тільки Піль і зовсім зрідка Вахмістр. Взагалі убиральня була немов у „концесії“ гімназистів. Це було єдине місце, де вони мали сяку-таку „волю“. Шпигувати по убиральнях не лише учителі, але й доглядачі вважали за діло бридке й мерзенне. Поява Мопса була громом серед чистого неба. Десятки недокурків полетіли до раковин.

Мопс спинився на порозі, повів носом і гидливо скрикнув. Його обличчя було бліде й люте. Гнів душив його.

— Все, хто был здесь,—вибухнув він цілим фонтаном слини,— три цаса без обеда, всем, кто курил, цетыре по поведению! Марс на молитву!

Він підступився з порогу і широко розчинив двері.

Один по одному, бліде й похолоді, похиливши голови й обсмикуючи тужурки, ми потяглися повз нього довгою чередою. Кожний силкувався одвернути й заховати лице. Мопс гидливо косився на наші хитрощі і зловісно мовчав. Він навіть не силкувався запам'ятати наші фізіономії чи дізнатися, хто ж курил, а хто ні. Квола надія починала заповзати в наші серця. Може, Мопс просто погарячився, і все так просто й минеться?

Але ми жорстоко помилилися. За порогом убиральні стояв Піль і дригав ногою. В руках він тримав книжечку й олівець.

— Хукніть!— ліниво кидав він кожному, хто переступав поріг, і підводив свій гостренький носик на рівень рота чергової жертви.

І треба було хукати. І даремні були всякі хитрощі. Ви могли викривляти рота набік, ви могли замість видихати струмись повітря вдихати його в себе, ви могли й зовсім одвернутися— це врятувати вас не могло. Ніс Піля пізнавав тютюновий дух за кілька кроків. Жартували навіть, що він, понюхавши ваш рот, точно й безпомилково визначав гатунок, назву і ціну викуреної цигарки.

— Мнге!— мекав він, якщо од чергової жертви не відгопило нікотином, і це значило, що ви маєте кари тільки три години без обіду.

— Мнге-нге-нге!— мугикав він, якщо ви курили, і це значило, що ви пропали. Піль записував ваше прізвище до своєї книжечки. Записував він так: Репб. Це означало Репетюк, з п'ятого класу.

Молитва минула в страсі й трепеті. Ми співали отченаша

І спасигосподи тихими замогильними голосами. Ми відчували, що щось страшне й невідворотне нависло над нами й нашою гімназією. Ми переглядалися й силкувалися один одного підбадьорити посмішкою — мовляв, це нас з тобою не торкається, це для когось іншого. Але ці спроби samozаспокоєння були безрезультатні. Посмішки виходили бліді, перестрашені погляди зраджували...

І справді, після молитви повторилася вчорашня історія. Правда, трохи по-інакшому. Нас не вистроювали в каре перед дверима церкви. Класи розійшлися по своїх кімнатах. Але слідом за учнями до класних кімнат увійшли їхні класні наставники і сіли на свої місця на кафедрах. Було урочисто й моторошно.

— Що трапалося, Федоре Євгеновичу? — наважилися ми запитати Мерцальського.

Федір Євгенович застережливо підніс пальця і полохливо глянув на двері, дарма що питалися ми його і так ледве чуто.

— Тсс! — похмуро кинув він. — Зараз прийде Іродіон Онісіфорович і буде балакати з вами.

Наші серця з запаморочливою швидкістю перемістилися з грудей кудись в самісінькі п'ятки.

Двері сусіднього, шостого класу рипнули, ми почули тупіт сорока ніг, що пересувалися, і гуркіт двадцяти парт, що відкривалися. То звівся на рівні ноги клас комусь назустріч.

— У них... директор... — затинаючися прошепотів Макар, блідий, аж синій, з очима маленькими й порожніми від жаху. Він так боявся, що в цю хвилину навіть нічого не читав. Дарвін лежав осторонь, нерозгорнутий.

Справді, з шостого класу полинув заглушений гук директорового голосу. Завмерши, ми прислухалися. Мопс щось говорив. Потім він спинився. Була довга, немов передсмертна година, пауза. Потім Мопс заговорив знову. Голосніше, загрозливіше, лютіше. І знову пауза. І після неї раптом крик — страшний крик, якесь скажене репетування. Мопс лютував...

На першій парті хтось хлипнув, далі почувся чудний шурхіт і стукіт від падіння. Потім скрикнув і зірвався Федір Євгенович. По класі перебіг легкий гомін. Едуард Хавчак — наш перший учень, тупий, дурний, але цілком акредитований тихоня, якому нічого було й боятися — не витримав і зомлів від перестрашу.

— Виведіть його! — наказав Мерцальський.

Десятеро охочих вивести зомлілого і таким чином самим вийти і зникнути кинулися до Хавчака.

— Стійте, — спинив їх Мерцальський. — Тільки двоє. Туровський і Грінштейн, зробіть ви.

Хлопці з жалем розійшлися. Ощасливлені Туровський і

Грінштейн підхопили неживе тіло Хавчака й весело потягли його з класу. Від струсів і сіпання перший учень вже приходив до пам'яті, але в нього почалася нервова блювота. Він заливав слиною та жовцю нові тужурки Туровського й Грінштейна. Проте сердешні хлопці вважали це за виключне щастя. Адже тужурки треба буде чистити! Ім таки пощастить уникнути зустрічі з Мопсом!

За хвилину двері рвучко розчахнулися і на порозі з'явився Мопс.

Сорок пар ніг шурхнули по підлозі, двадцять парт стукнули кришками. Ми зірвались як один, виструнчились і завмерли.

На секунду Мопс затримався біля порогу. Потім поволі, стига, перевалюючися з ноги на ногу, Мопс рушив від порогу до нас в глибину класу. Кутки його губ одвисли, нижня губа вип'ялася далеко наперед і відпала, очі пішли глибоко під лоб і звідти, з глибини орбіт, поблискували жовтими, мінливими вогниками. Вони нишпорили по наших обличчях. Мопс шукав.

Ми блідли, нам забивало дух, по спині сповзали холодні й гідкі хробаки, з чола стікав холодний піт, ноги німіли, серце терпло,— немовби його й зовсім не було. Ах! Якби ж то знепритомніти! Як заздрив кожний із нас проклятому Хавчаківі. Везе ж цим першим учням...

Нарешті, коли ми вже зовсім задихнулись і нам вже не було чим дихати, Мопс роззявив свою пащу. Злива прокльонів, загроз і лайок полетіла на нас разом із фонтаном бридкої слини. Товстезний Мопсів язик ледве обертався в його роті від люті та злості. Він шпурляв у нас словами образливими й непристойними. Він потрясав томиком конспекту фізики Краєвича і вимагав, щоб негайно об'явився його власник.

— Владельца этой книги я папрасу незамедлительно вийди сюда!

Сорок чоловіка тихо зітхнули й понурили голови. Тихо понурив голову разом з іншими й Кульчицький. Ніщо не могло зовні виказати його. Він був такий же блідий та синій, як і всі.

— Ну? — захлинався в слині Мопс.

Ми мовчали. Кульчицький мовчав.

— Головы вверх! — скомандував Мопс.

Слухняно ми підвели голови догори.

Своїми двома зеленавими гудзиками очей Мопс вп'явся в сорок юнацьких облич. Здавалося, він бачив їх зразу всі.

— В таком случае доколе владелец не назовет себя, за его мерзкие поступки будет ответственным весь класс!

Федір Євгенович похмурився й одвернувся до вікна. Ми мовчали. Мопс нишпорив по наших обличчях своїми швидкими зеленими очицями. Не було сили витримати його по-

гляд. Але й одвернутися, спустити очі, навіть блимнути, було неможливо. Тепер за це можна було вилетіти з гімназії. Сльози мимоволі набігали на очі. А втім, для такого випадку ми знали іншого, оборонного способу. Треба було вирячити очі „чесним і одвертим“ поглядом, але в той же час їх трошки скосити до середини. Поле зору переміщалося, фокус зору від того двоївся. Все довкола повивалося туманом і розпливалося фальшивими контурами. Зеленаві Мопсові очі двоїлися, троїлися, множилися, розпливалися. Так було легше.

— Ну? — заревів Мопс.

Ми мовчали. Зелені кола розпливалися перед нашими очима. Мопсові очиці двоїлися, троїлися, множилися. Він сам був вже не один, а два, три, безліч. І невідомо було, котрий же з тих багатьох був справжній Мопс. І, можливо, кожний з них був саме справжній, і всі вони були справжні. Класна кімната вже втратила свої чіткі геометричні форми і губила свої межі в неясних, туманних, тремтливих обрисах. Все зробилося невиразне і всього стало багато. Багато дощок, багато кафедр, багато ікон у кутку, багато карт на стіні. За багатьма вікнами драглили на небі кудласті хмари. Самітний сонячний промінь, що пробивавсь крізь крайне вікно й падав на маківку Шаї Піркеса, тремтів і розсипався багатьма самітними сонячними променями на багатьох маківках багатьох Шаїв Піркесів...

— Ну?!!

Ми мовчали.

— Весь клас сьогодні без обіда три цаса!

Ми мовчали.

— Мерзавцы! Выгоню всех вон!

Ми мовчали.

БАТЬКИ І ДІТИ

Того ж вечора відбулися екстрені збори батьківського комітету.

Наша гімназія була молода, вона нараховувала всього лиш кілька років існування. Це була глибоко провінціальна гімназія. В ній не було ні „аристократичних“ традицій старих шкіл, ні прогресивного „лібералізму“ столичних „новаторів“. Наша гімназія обслуговувала наше невеличке місто з величезним залізничним пунктом та околишні землеробські райони з рясно розкиданими по них цукроварнями. Велике околишне панство та визначні урядовці гребували нашою гімназією для виховання своїх соколят. Адже в нашій гімназії їм довелося б сидіти на одній парті з дітьми дрібних урядовців, кваліфікованих залізничних робітників та багатих сільських хазяїв. Великі поміщики та визначні інженери відсилали своїх синів до київських чи одеських привілейованих шкіл, старше офі-

царство — до кадетських корпусів. В батьківському комітеті нашої гімназії не було, отже, ні генералів, ні директорів заводів, ні хліборобських тузів. Комітет складався з залізничних касирів, міських торговців, урядовців дрібних державних Інституцій, дрібнозаможних хуторян, посесорів, бухгалтерів, колійових майстрів, оберкондукторів, машиністів, збіднілих шляхтичів. Головою комітету був наш міський голова, власник міських аптек, купець першої гільдії, Добротворський. В президії комітету окрім нього числився — шляхтич, поміщик та ділок, пан Заремба, піп військового собору, отець Ліляківський, удова-бібліотекарка залізничної бібліотеки мадам Сербина та залізничний машиніст Кульчицький. Особистий склад президії комітету був затверджений безпосередньо губернатором. На додержання імперського девізу „православие, самодержавие и народность“ купець Добротворський, піп Ліляківський та поміщик Заремба представляли самодержавство, православие та упокорені нації, а бібліотекарка Сербина з машиністом Кульчицьким — народність. Перебування в президії комітету машиніста Кульчицького розцінювалось як вияв поступового демократизму, навіть „революційність“. Адже Кульчицький був з простих робітників, майже неписьменний, в високих смердючих юхтових чоботах і з руками, навіки чорними від масла й вугільного пороху.

А втім, машиністові Кульчицькому було вже п'ятдесят п'ять років, десять років він був уже на пенсії і в своїй невеличкій садибці на передмісті розводив високі гатунки яблук і плодливі племена бджіл. Його мед і щепи славилися на ціле місто. Але була в машиніста Кульчицького ще одна прикмета, яка вирізняла його споміж усіх інших смертних людей і оповивала ім'я його романтичною загадковістю. Машиніст Кульчицький був скарбошукач. Розквитавшись десять років тому з залізницею після якоїсь аварії і висудивши за дрібне каліцтво невеличку грошову компенсацію, машиніст Кульчицький накупив книжок про різну старовину і брошурак з брехнями про покинуті скарби. Знайти скарб — це була мрія всього попереднього життя машиніста Кульчицького. Водивши двадцять п'ять років паровоз „Ове“, потім „Щ“, тягши величезні валки з хлібом і лісом до кордону, линувши з паровозом „П“ на чолі пасажирського поїзда між Києвом і Одесою, машиніст Кульчицький марив тільки одним: скарбом. Він дивився на манометр, і йому здавалося, що то горнятко із золотими турецькими монетами. Він брався за ручку свистка, і йому ввижалося, що то крива козацька шабля з діамантами гаптованим ефесом. Він одвертався до казана і аж здригав, стільки подібне було горно казана до казкового чавунчика з гайдамацького сховища. Машиніст Кульчицький знав усі легендарні місця переховування скарбів. Він шукав польські скарби під Варом і Копайгородом, турецькі — під

Кам'янцем і Хотиним, гайдамацькі — під Немировом і Лятичевом, козацькі — між Джурином і Шайгородом. Він мав плани, карти, оракули. Він зготував у власній кузні всю зброю і машинерію для копацьких робіт. У нього були лопати, кайла, ломи, спеціальні дзюбки та беги, спеціальні свердла й триметрові шила — для промацування й прошивання верхніх шарів ґрунту. Він знав на ймення всіх інших подільських скарбошукачів і підтримував з ними постійний зв'язок. Він вивчив напам'ять чисто всі замовини, нашепти й слова, яких бояться чорти й скривджені душі, що охороняють з того світу скарби. Він осяг всі тонкощі чаклунства над папоротниками, придорожниками, гостролистами й нічним цвітом, що, як відомо, товаришують із скарбищами і вказують посвяченій людині путь до льохів краще від усяких планів і оракулів. На своє „полювання“ старий машиніст Кульчицький вирушав щотемної чверті місяця, як того вимагають приписи скарбошукацтва.

Щодо виховання своїх дітей — а їх було в машиніста Кульчицького двоє: наш товариш Бронек і молодший Стах, — то старий скарбошукач визнавав лише один метод — ремінь. Цим виховавчим способом він впливав на своїх синів мало не до їхнього повноліття.

Засідання батьківського комітету відкрив Іродіон Онісіфорович. Всі члени ради сиділи довкола великого столу в кабінеті директора гімназії, інші члени комітету розташувалися на розставлених амфітеатром стільцях попід стінами.

— Милосцивые государи и милосцивые государыни!

Іродіон Онісіфорович сказав урочисту вступну промову. Промова була довга, претенсійна й неконкретна. Директор дав загальний опис стану дорученої йому гімназії. Дійсний статський совітник змалював до того ж загальнодержавну ситуацію під цей момент. Було сказано і про великий руський народ, і про варвара шваба, і про місію, і про месію. Іродіон Онісіфорович закликав усіх руських людей під цю велику годину бути особливо уважними до всіх державних, громадських, а також і батьківських обов'язків. Він ганьбив тих, хто тримається осторонь. Він картав тих, хто дозволяє собі виступати проти. Він нарікав на них та на їхнє ставлення до своїх батьківських обов'язків та цілої справи виховання дітей вірними синами цареві, церкві і вітчизні. Він скаржився на їхніх дітей, що зростають неслухняними, непоштивими, розбещеними, розпутними і, нарешті — злочинними. І він волав до умів, душ і сердець святої руської сім'ї, закликаючи батьків пильнувати своїх занехаяних дітей і одвернути їх із стежі спокуси і дьявола. Вони ж ходять по вулицях після сьомої вечора, гуляють із гімназистками, курять тютюн і напиваються горілки. Вони, нарешті, наважуються зухвало зняти руку на свого наставника і вихователя.

Тут Іродіон Онісіфорович коротко розповів комітетові про свою нічну пригоду, прикрасивши її на свою користь, певна річ, ніяк не гірше від того, як прикрашав її на свою користь другий її, невідомий досі, учасник — Бронька Кульчицький.

Комітет вислухав директора мляво. Правда, батьки молодших, до п'ятого класу, дітей, почувши, що злочинець — учень одного з старших класів, полегшено заворушилися і почали виказувати своє співчуття директорові та гострий осуд знахіднілому невідомому хлопцеві. Зате батьки старших від п'ятого класу дітей похмурились і схильні були скоріше на осуд поведінки директора. Де ж таки — підкрадатися поночі і світити зненацька людині в очі! Це ж кожний злякається і замірється ковінькою. Хто ж його знав, що то директор?.. Кожний з батьків учнів старших класів мав підстави підозрювати свого сина, і це дуже турбувало його. Ну, що як директорові пощастить виявити злочинця і це буде саме його син? Це ж — негайне виключення з гімназії. Вовчий білет! Ох, хоч би вже не признавалися!

За столом ради комітету, проте, точилися притишені балачки й многозначні перешіптування.

Старий Кульчицький стиха розповідав панотцеві Ліляківському про останній скарб, якого він не знайшов, а також про якийсь особливий сорт єгипетських яблук. Отець Ліляківський вимагав дати йому щепу. Кульчицькому щепи було шкода. Але отець Ліляківський за цю щепу обіцяв познайомити старого скарбошукача з відомим археологом, давнім приятелем попа Ліляківського. Старий скарбошукач на показ ще вагався, але в душі вже давно вирішив щепою пожертвувати.

Добротворський з Зарембою обговорювали справу поставки армії санітарних медикаментів. Добротворський подав до Військового міністерства заяву на підряд і з дня на день чекав відповіді. Пан Заремба, дарма що не був ні аптекарем, ні купцем, просто, як ділок і вірний син своєї батьківщини, теж подав таку заявку. Тепер вони сперечалися — хто з них раніш дістане відповідь.

Бібліотекарка Сербина сиділа мовчазна й сумовита. Її син був учень п'ятого класу, і вона мала всі підстави побоюватися, чи не він є цей самий злочинець. Адже вчора її Христя повернувся дуже пізно і був такий стурбований та нервовий. Він пояснював, що за ним гнався Іван Петрович. Чи не збрехав він? Ну, що, коли це він і це стане відомо? Господи! Серце матері стискалося млосно й холонуло від жахливих побоювань і передчуттів.

А проте, старій Сербиновій було журно не тільки від тих страшних передчуттів. Їй було сумно ще й тому, що була вона культурна, начитана й освічена людина. І вона чудово розуміла, який толк може бути з виховання дітей, коли вихованням цим керують трое — садист-виродок, солдафон-полі-

цай та підніжок - шпиг. І ще журніше робилося старій матері, що розуміє вона це і не може нікому, нікому, ні одного слова про це сказати. Бо за кожне таке слово критики чи тільки сумніву її проженуть із залізничної бібліотеки і не вислужить вона свої двадцять карбованців пенсії, до якої залишилося їй усього тільки три роки... І сиділа вона журлива, мовчазна та безсловесна.

На директорову промову відгукнувся, власне, один тільки з батьків. Це був молодий помічник машиніста Шумейко.

Дарма, що син Шумейка вчився тільки в першому класі і йому, отже, нічого не загрожувало, помічник Шумейко взяв слово.

— Ваше превосходительство! — сказав він. — Даруйте мені за сміливість, але я дозволю собі сказати от що. Виховання наших дітей ми доручили вам, і не ви у нас, а ми у вас повинні запитати, чому ж це наші діти ростуть, як висловлюється ви, ваше превосходительство, — оболтусами і хуліганями?

— Госьподин помосьник! — зайшовся оскаженілий директор. Він розтулив рота для запальної тиради на захист ображеної гідності свого генеральського мундира, але зразу ж рота гучно затулив. Помічник Шумейко — це ж був „монстр“ і „анфан терібль“ батьківського комітету, залізничного вузла і всього нашого міста. Жодне непорозуміння в місті чи на залізниці не могло обійтися без його неодмінної участі. У начальника служби тягла, а також у жандармського ротмістра, барона Ользе, помічник Шумейко був на обрахунку „червоних“, а поміж людей був навіть поговір, що він належить до партії с-д... Боронити проти такого честь генеральського мундира — це тільки принижувати й плямити себе. І директор зробив усе, щоб підкреслити, що промови помічника Шумейка він взагалі не чув. Його раптом схопила страшна нежить і він три хвилини кашляв і сякав свій одвислий синій ніс.

Директор вимагав від комітету надзвичайних повноважень для суворих дисциплінарних заходів на цей випадок і, крім того, загальної санкції від батьківського комітету на застосування найширшої програми суворого впливу на дітей — відповідно до загальних умов воєнного часу і, зокрема, близькості нашого міста до фронтової зони.

Збори дали свою згоду і санкцію. Балотувавши повноваження директорові і кидавши свій білий шар „за“, кожний кондуктор, поштар, провізор чи телеграфіст заспокоював свою совість надією, що то, бог дасть, все таки не його син трапився вночі директорові. Скільки він пам'ятав, вчора ввечері його син вклався спати рано.

До повної кількості в балотувальній урні не вистачало тільки двох шарів. Не вкинув шара помічник Шумейко. Він був проти. Крім того, не вкинув шара машиніст Кульчицький. Він

збалакався з отцем Ліляківським про скарби та щепи і балотувальний шар неухважно поклав до кишені піджака.

ДВАДЦЯТЬ І ОДНА ХРИЗАНТЕМА

Зміст засідання батьківського комітету став відомий нам негайно ж, звичайним способом.

Директорів кабінет містився в першому поверсі під церквою, якраз під вітварем. Душник у стіні біля директорового кресла в кабінеті та душник біля бокового жертівника у вітварі з'єднувалися широкою вертикальною продуховиною. Кожнісіньке слово з кабінета резонувало через душник до вітваря. І навпаки, кожнісіньке слово з вітваря та співи з церкви резонували до директорового кабінета. Сидівши в своєму кріслі на початку відправи, Мопс завжди чув, що відбувається в церкві. Ми завжди дивувались, як він, сам викладач фізики й математики, так ніколи й не домислився, що звук потрапляє не тільки з вітваря до його кабінета, а і з кабінета до вітваря також.

Церква, а тим паче вітвар, стояли звичайно завжди зачинені. Але щонайменше по два-три ключі від церкви були в кожному класі. За допомогою цих ключів ми інформувалися про життя директорового кабінета, випивали вино, наготовлене до причастя, крали ладан і смірну, а інколи навіть переходили нишком у пустельній церковній залі від небажаної лекції або страшного екстемпорале. Одначе, зловживання гостинністю й затишністю церкви було під суворою товариською заборонаю. Ще суворіша була заборона між нас кидати недокурки в дарохранильницю, чашу, лампадки або й просто на церковну підлогу. Ми надто цінили вигоди, які мали від церкви та, зокрема, від душника, щоб ризикувати викриттям нашого секрету.

Цього разу біля душника у вітварі просиділи весь вечір Кашин і Кульчицький. Коли голова батьківського комітету почав своє заключне слово, вони дбайливо змели тютюновий попіл із жертівника, на якому вони сиділи, схилившись до душника, і акуратно зсипали його до кадильниці, що висіла поруч. Про всякий випадок, коли б хтось — сторож, прибиральниця чи й сам отець Іван, наш гімназичний священник — мав потребу чогось зайти до церкви, Кашин спалив крихітку смірни, щоб відбити сморід тютюну. Після того друзі вислизнули до темного коридору, тихо замкнули двері вітваря і крадькома чкурнули в другий кінець до сходів на дзвіницю. Вийти з гімназії звичайним способом, тобто через двері, бодай чорного ходу, було неможливо. Там вартував триклятий унтер Юхим. Так само неможливо було прослизнути до першого поверху, щоб виплигнути на вулицю з вікна якогось темного класу. Коридор першого поверху був освітлений і

там весь час вештався Піль. Отже, вихід був один. Трудний і ризикований, але ...

Щоб потрапити з другого поверху нишком на землю і за стіни гімназії, треба було насамперед лізти вгору, на церковну дзвіницю. З дзвіниці, крізь віконце у невеличкому куполі тікачі потрапляли на дах гімназії. Перейшовши дахом кроків з п'ять, тікачі таким же способом пірнали у віконце горища на дзвіницю. Тут треба було продертися між старими запасними віконними рамами, порожніми бідонами спід гасу та іншим мотлохом на другий, надвірний бік будинку. З надвірного боку двоповерхова будівля гімназії мала уступ над гімнастичною залюю. В цім місці дах був односхилий і верхнім своїм пругом доходив до половини стіни церковної дзвіниці. Вилізши з віконця горища на дах з другого боку, тікачі підсувалися на животах до самісінького краю. Потім, вхопившись за ринву, треба було перекотитися через край і звиснути на руках по рівній стіні під дахом дзвіниці. Цей цирковий маневр, крім того, що був ризикований для життя, був тим небезпечніший і ризикованіший, що відбувався якраз проти вікон директорової квартири, що містилася в дворі в двоповерховому особнячку. Вікна директорової ідальні були якраз врівень з тілом гімнаста - тікача, коли воно метлялося між небом і землею. Отже, перед тим, як виконати цей маневр, треба було довгий час визирати з віконця горища й наважуватися тільки тоді, як у директоровій ідальні світилася лампа. Звиснувши на руках, треба було трохи розгойдатися і тоді плигнути на метр ліворуч за комін. Тут можна було присісти на дві секунди — відпочити й роздивитися. Тоді треба було лягати на живіт і сповзати дахом униз, до краю даху гімнастичної зали. Тут маневр плигання повторювався. Безпечніший, бо не було директорових вікон. Небезпечніший, бо стрибати було значно вище — метрів зо три.

Кашин і Кульчицький проробили всю путь з віртуозною швидкістю й бездоганністю. За дві хвилини вони були вже на землі і сторожко прислухалися. Пересвідчившись, що скрізь було спокійно і їх не помічено, вони насунули кашкети до очей, вбрали голови між плечі і щосили побігли через двір. Оця двадцятиметрова пустеля двору була безперечно найнебезпечнішим місцем — з вікон гімназії двір був видний як на долоні.

Але й ця перебіжка кінчилася щасливо. За рогом високого паркану Кашин і Кульчицький спинились на мить почититися від вапна й пороху.

— Він таки дізнається й вижене тебе, Бронько! — оддыхавшись, резюмував Кашин своє перше вражіння від підслуханого засідання комітету й виступу директора.

— А раньше? — зухвало циркнув крізь зуби Кульчицький. — А раньше він мене виганяв!

„Раньше“, до речі, Кульчицький був вигнаний з гімназії вже двічі, отже, його зухвалість була безпідставна. Але слово „раньше“ вживалося тут зовсім не в прямому його значенні, а в дуже „переносному“. Вираз „раньше“ і „а раньше“ Бронька позичив з одеського діалекту і означав він всякий вияв самопевності, зневаги та звищості. „А раньше“ означало — „ніколи“ та ще і з знаком оклику: „Ніколи!“

— Все ж таки сволоч яка!— констатував Кашин, відповідаючи своїм думкам.— Ще йому дисципліни мало! От тепер буде виганяти, мопсюра проклятий!

Кульчицький нічого не відповів. Він поводився зовні дуже безтурботно й по-молодецькому, але там, „усередині“, тоскно стискалося його серце і полохливо скиміло „під ложечкою“. Ху, як же йому було гидко і кепсько на душі!

— Хоч би ніхто не виказав! Хоч би ніхто не виказав! Хоч би ніхто не виказав!— беззвучно молився про себе Кульчицький і суевірно намагався проказати цю свою молитву зряду п'ять разів. Ще змалку встановилася в нього така прикмета, що за кожне надзвичайне бажання, щоб воно здійснилося, треба молитися п'ять разів зряду. За бажання менш значне можна молитися чотири рази. За дрібне, незначне бажання, щоб не докучати богові, годилося молитися не більше трьох разів. Ця суевірна система мала психологічне підґрунтя, десь, певне, в самих ідеалах гімназистського щастя — в „отметках“ — п'ятірці, четвірці та трійці.— Хоч би ніхто не виказав! Господи! Хоч би ж то ніхто не виказав!— докінчив Кульчицький п'ятий тур мовчазної молитви і, відбувши його, відносно заспокоївся. В закон божий, церкву та ікони Кульчицький не вірив з другого класу гімназії, але в трудних випадках життя все ж таки вдавався до молитви.

В плутанині покручених провулочків передмістя Кашин і Кульчицький носом до носа зіткнулися з Туровським і Сербиним. Вони теж тихо підкрадалися попід парканами в за-тінку.

— Христя!

— Бронька!!

— Володька!!!

— Матьожка!!!!

Радість несподіваної зустрічі була цілком щира. Якщо, розійшовшись в гімназії, нам траплялося ненароком зустрітися ввечері, ми раділи, немовби не бачилися кілька років. Жити один без одного ми не могли. Наші випадкові зустрічі завжди викликали в нас напад „телячого восторга“. Ми жартома, але досить чутливо, тузали один одного, стрибали, вищали, гавкали по-собачому і трошили дрібні речі, що були поблизу.

— Куди це ви, хлопці?— поцікавилися Кашин з Кульчицьким.

Сербин проводив Туровського додому. Вони були давні,

ще з другого класу гімназії, приятелі. Їх звело спільне захоплення Майн-Рідом, Фенімором Купером, Буссенаром та Луї Жаколю. Потім пішов Жюль Верн, Уельс, Джек Лондон та Дюма. Зараз вони захопилися Вальтер Скоттом. Туровський забігав до Сербина по черговий томик Вальтера Скотта і тепер з „Айвенго“ під пахвою поспішав додому.

Кашин і Кульчицький розповіли друзям про засідання батьківського комітету. Нещадна лють кипіла в юнацьких серцях. О, якби вони були вже дорослі і мали змогу розквитатися з цим Іродом!

Нарешті, друзі спинилися біля садиби Кульчицького. За мережаним, стрільчастим парканом у темряві ночі невиразно кучерявилися славетні щепи старого скарбошукача та бовваніли дупляні вулики.

— Слухай,— сказав Кашин.— Винеси нам яблук.

Кульчицький глянув на вікно мікроскопічного будинку. Там світилося.

— Егеж! Мачуха ще не дрихне. Або стійте...— він прислухався до звуків у хаті.— Батька ж нема. Ходімо з перевулка, переліземо через паркан і нарвемо, скільки влізе. Тільки ша, щоб мачуха не почула.

Операція була виконана з абсолютним додержанням правил безпеки. Туровський стояв на сторожі, на розі провулка і вулички. Кашин і Сербин, під проводом самого Кульчицького, перестрибнули в садок.

— Сюди!— шепотів Кульчицький.— Тут у нього японське сонце і рання циганка. Оце яблука!..

Під керівництвом батькового сина і японське сонце і рання циганка— молоденькі щепи з півдесятком перших плодів, бережених старим скарбошукачем, немов скарбошукацьку мрію— були обтрушені начисто.

— Хватить!— скомандував батьків син.— Ша!

Хлопці тим же шляхом повернулись на вулицю. Вулицею вони знову підійшли до фіртки. Запавні й соковиті молоді плоди смачно хрумтіли на гострих і ненажерливих зубах.

— Ну, паняй!— скомандував Кульчицький.— А я зараз прибіжу до мачухи і зчиню хай, що хтось обтрусив яблуні.

Друзі розпрощались. Хрумтячи жовтими, прозорими японськими сонцями та засмаглими й рум'яними циганками, вони розійшлися в три кінці.

Сербин завернув за ріг і пустився майже бігом. Було вже пізно, а він хотів повернутися до приходу матері з комітету. Але, вже майже добігши до дому, Сербин раптом сплинув. Якусь мить він вагався. Потім стиха він побрів назад.

Не дійшовши рогу, він став перед домом машиніста Кроса. В домі було тихо, але крізь паркан пробивалися вогники. Щоб краще роздивитися, Сербин перейшов на другий бік вулички і звівся навшпиньки.

Ніч була темна, місяць ще не зійшов. Кімната Катрі Крос була яскраво освітлена, але порожня, вікно широко розчинене надвір. Сусіднє вікно було зачинене, але крізь скло видно було цілу родину Кросів довкола столу. Родина Кросів вечеряла. Сербинове серце тріпотнулося. Катря Крос сиділа між батьком і матір'ю. От вона схилила голову і щось жує. От простягла руку і щось взяла. Що? Ага, сіль.

Серце Сербина билось дужче і дужче. Катрин профіль вирізьблявся на тлі освітленого вікна таким м'яким, таким загадковим обрисом. Сербин обливав сухі губи, переступив з ноги на ногу і глибоко зітхнув. Вдих був переривчастий, а видих гарячий.

— Катря...— тихо прошепотів Сербин, немовби там, за зачиненим вікном, дівчина могла його почути. Але ні. Саме тому і шепотів Сербин, що знав напевне, що там, за зачиненим вікном, дівчина почути його ніяк не може. О! Ні за що в світі, ніколи і ні перед ким не признався б Хрисанф Захарович Сербин у своїх... своїх... „Почуттях“— треба було б сказати. Але ми не скажемо цього, бо сам Хрисанф Захарович ніколи б не наважився перед собою, навіть наодинці, назвати „почуттями“ те, що він відчував до Катрі...

Враз блискуча ідея пронизала мозок Сербина. Обережно він відхилив фіртку і прослизнув у двір. Назустріч йому з ганку почулося загрозливе гарчання.

— Карачун! Пссс!— прошепотів Сербин, і добрий собака, впізнавши сусіда, ласкаво відстукував своє привітання хвостом по дошках помосту.

Сербин перестрибнув низенький штахет і опинився в палісаднику. Його зустріли клумби, залиті хвилями збляклих кольорами й млявих пахощами, але таких чарівних ніжністю ліній і рисунка, осінніх квітів. Їх викохали дбайливі рученята прекрасної Катрі. Голова Сербина паморочилася. Він нахилився над грядкою хризантем і простяг до них тремтливу руку. Квіти немов сами потяглися до рук і раптом з п'ятьма грядки опекли їх коротким, гарячим і шорстким доторком. Злякано здригнувши, Сербин одсмикнув руку назад. Кропива? Незайманиця? Чи, може, гадюка?

Але тривога була фальшива. То був просто Карачун. Він стрибнув у палісадник слідом за Сербином, поліз на грядку і попик Сербинові руку своїм гарячим, шершавим собачим язиком.

— Ну!— замахнувся Сербин. Але зараз же пожалів собаку. Це ж був тільки вияв любові. І це ж був собака Катрі Крос.— Цюця!— змінив він гнів на милість.

За півхвилини два десятки червоногарячих хризантем були вже зірвані. Сербин поспішив назад. На ходу він швиденько обкусював стеблини, рівняючи квіти в букет. За браком мотузочка він зв'язав цей букет стеблиною двадцять першої—

білої — хризантеми. Її головка ніжно звисла з боку букета, немов коштовна застібка, немов та ніжна біла чистота, яка вершила палкість червоногарячого юнацького кохання...

Сербин підстрибнув і, вхопившись за лутку вікна, підтягся на руках. Букет він тримав у зубах. Карачун також подерся за ним на вікно і, дряпаючи лапами поперек Сербина, тикав своїм холодним і ласкавим собачим носом Сербину під коліна. Сербин простяг руку, вхопив склянку, що стояла біля графіна, і встромив туди свою скромну, але неоціненну, жертву богині краси. Карачун негайно ж лизнув йому руку, тільки спустилася вона вниз порожня. Дихання Сербина перепинялося. Просто перед ним, три кроки в глиб кімнати, стояло застелене, наготовлене на ніч, біле, сніжне, дівоче ліжко. Щось патетичне і звабне, але страшне і згубне, було в його білій, незайманій і таємничій красі. Поверх подушки і заламаного ріжка ковдри лежала розстеле́на блакитна нічна сорочка. Голова Сербина пішла обертом. Йому здавалося, що він зараз помре.

І раптом, сталося щось страшне. Там, за дверима, що вели сюди, до Катриної кімнати, зненацька сплеснув і забринів голос. Голосок. Її власний — Катрин — голосок. Катря співала. Вона, повечерявши, йшла спати і співала. От вона взялася за ручку дверей і двері тихо рипнули.

Вона співала:

Что за педант наш учитель словесности,
Слушать противно его:
Все о труде говорит да о честности,
А про любовь ничего...¹

Серце Сербина йокнуло з жаху і впало кудись у безодню, у прірву. І слідом за своїм перестрашеним серцем впав і сам Сербин — з лутки вікна простісінько на спину бідолашному Карачуну. Так падає налите яблуко, коли його зриває поривом раптового вітру. Сердешний собака жалібно заскавчав.

Не тямлячи себе, Сербин викотився у фіртку, перебіг вулицю і побіг щосили. Немовби всі жахи життя і смерті гналися за ним. Кров його шалено пульсувала і п'ятки ляскали його нижче купера.

Але за ним ніхто не гнався. Тільки Карачун заходився довгим, здивованим і обуреним гавкотом. Катря Крос стояла темним обрисом в ясному чотирикутнику вікна. Вона то виглядала у двір, то поглядала на букет хризантем. Бровки її були зведені здивовано, але щічки шарілися густим дівочим рум'янцем.

¹ Дуже популярна за старих часів пісенька серед учнів середніх шкіл.

Репресії почалися другого ж ранку.

Після молитви Вахмістр оповістив учнів трьох старших класів — п'ятого, шостого та сьомого — що, за згодою батьківського комітету, ці класи виділені на особливе становище і до них буде застосована надзвичайна програма дисциплінарного виховання. На восьмий клас ця програма не поширювалася. Восьмому класові лишалося півроку до закінчення, а в зв'язку з війною щось поговорювали про прискорений випуск. Не варто було ризикувати і дратувати готових вже вирватися на волю гевалів.

В зовсім категоричній формі Вахмістр заявив, що нахабний злочинець так чи інакше буде виявлений. А як виявлять, буде вигнаний вслід за Парчевським і його компанією. Тим часом, поки він не буде виявлений, всі три класи щодня зоставатимуться in cogroge на дві години без обіду. „Зароблені“ за літо і „розподілені“ після молебну безобідні години не дозволялося також відсиджувати щодня по одній, як це практикувалося в попередні роки, а треба відсиджувати зразу, хоч би було їх і вісім і десять. Крім того, поки не буде виказано злочинця, всім учням трьох старших класів дозволялося ходити по вулицях не до сьомої, а лише до шостої, як учням перших трьох класів — підготовчого, першого й другого.

Нічого й говорити, що кари були дуже жорстокі. Особливо доймала остання. Нас прирівняно до малюків, кишаків перших трьох класів. Яка ганьба! Та тепер ті ж самі малюки нас засміють і задражнять. Похмурий смуток огорнув сто двадцять юнацьких сердець. Лекції першого дня та зустрічі з педагогами відбувались мляво і без інтересу.

Вчинком Кульчицького всі були незадоволені. Мало хто обороняв його. Загальна товариська думка рішуче засудила його дурне „молодецтво“. Але, звісна річ, не виникало й думки про те, щоб його виказати і тим звільнитися від важких дошкульних репресій. Виказати товариша — це було абсолютно неможливо, просто неприродно, з погляду гімназиста. Вчинок товариша можна осудити, можна накласти на товариша якусь товариську кару й спокуту, можна вибити й покалічити його, але виказати — ні! Це була справа честі й чесності. Не виказували навіть „перші учні“. Навіть відомі з молодших класів „науходоносори“, і ті після третього чи четвертого класу остаточно звільнялися від свого пороку, гірко навчені за науходоносорство в молодших класах. З цього погляду Кульчицький міг бути цілком спокійний. Його не викаже навіть сам перший учень Едуард Хавчак, боягуз і підлипайло. І при всьому тому почував себе Кульчицький дуже й дуже погано.

Історія гімназій нашого часу знає страждання цілого класу

за провину одного, як явище звичайне і буденне. Товариський колектив завжди вважав себе відповідальним за всі вчинки кожного свого члена, і це до дозрілих років виховувало в юнакові непогане почуття самоповаги, відповідальності і відданості за загальну справу. „Приховування“, „покривання“ індивідуальної провини, індивідуального злочину, проте, зовсім не було актом розкладницьким і розпутним, як про це думала педагогіка тих часів. Юний „злочинець“ уникав гімназичної кари — карцера, вигнання,— це так. Але ні карцер, ні вигнання з гімназії ніколи не виховали ні одного юнака і не виправили ні одного „злочинця“. Навпаки, вони тільки штовхали їх на вчинки і злочини ще гірші — навмисні „назлісні“. Не виказати товариша це ніяк не означало, що тепер, за товариськими спинами, провинець і далі чинитиме ті ж свої злочини. Такого не бувало. „Покритий“ товаришами провинець більше ніколи в житті не робив такого вчинку. Страждання цілого колективу за тебе одного виховують провинця, як ніяка дисципліна, ніяка кара і репресія. Особливо, коли покритий вчинок товариська думка сама засуджувала. Адже в такому разі цей звичайний вияв товариської етики доводилося приймати як дарований шматок хліба, як милостиню. Здебільшого такого почуття провинці не витримували. Їх самолюбство, їх гордість, їх самоповагу і мужність було вражено, було найтяжче ображено. Провинець ішов до начальства гімназії і сам признавався в своєму злочині, просячи звільнити від кари цілий товариський колектив.

Кульчицький почував себе дуже й дуже погано. Вигнати його могли тільки з вовчим білетом. Отже життя розбите. Крім того, старий скарбошукач, дарма що в сина вже засіялися вуса, спустить йому штани і всипе стільки, що доведеться мачусі відкачувати бідного хлопця водою. Це було найтяжче. Чорт з ним, з фізичним боєм, чорт з ними, з образами юнацької гідності, алеж уявити себе голим, з безсоромно спущеними штанами, з пошмаганою, покривавленою спиною, неприємного перед мачухою — молодого, гарною двадцятип'ятилітньою жінкою, до якої почував Бронька заразом і глуху ворожнечу, і солодке, дошкульне, з завмиранням юнацького серця, тяжіння,— на це Бронька піти не міг. Це буде вище його сил.

Бронька Кульчицький не міг признатися...

В цьому пригніченому душевному стані Бронька не пішов навіть перекурити на великій перемінці і зостався в класі, похмуро колупаючи свою парту. Раптом до нього підійшов Піркес.

— Слухай, Брониславе,— сказав Шая.— Ти мене не проведеш. Я вже по морді бачу, що ти збираєшся робити. Ти ждеш, щоб усі хлопці пішли, а тоді ти вишком до директора — признаватися?

Кульчицький почервонів так, що не стало видно навіть його рясного ластовиння.

— Ти це, будь ласка, покинь!— суворо закричав на нього Шая.— Тебе виженуть з вовчим білетом. Ти це прекрасно знаєш. Ідіотизм який! Краще вже ми відсидимо ті дві години, хоч би й цілий рік. Ненавиджу!

Кульчицький почервонів ще дужче і відвернувся.

Піркес розкрив рота ще, щоб далі вичитати Кульчицького за його намір на „ідіотське благородство“ та „дурацьке ричарство“, але в цю хвилину до класу вскочив збуджений і захеканий Кашин.

— Привели!— репетував він в ажитації.— Повернулись!— затхнувшись, він сів на підлогу.

— Хто повернувся? Звідки? Куди?

— Зілов! Воропаєв! І Жайворонок!

Новина, справді, була запаморочлива.

— Та брешеш?!

— Побий мене бог! Гачки привели! Стоять тепер під годинником!

Всі як один ми кинулися вниз.

Кашин не брехав. Внизу сходів, під годинником, між погруддями Пушкіна і Гоголя, на звичайному місці Піля — стояли наші товариші, наші втікачі, наші герої. Зілов, Воропаєв і Жайворонок. Вони стояли виструнчені і бліді.

Алеж в якому стані вони були! Їхня одежа — тісні гімназичні тужурки і брюки кльош — були роздерті і забрьохані. Гудзики погубились і розхристані груди були брудні. Волосся збилося ковтунами і цілі віхті соломи стирчали з нього на всі боки.

Ми збилися тісним кільцем на радіусі в десять метрів. Підійти ближче ми не наважувалися. Піль стояв поруч, лихий і злорадний. Кожний крок ближче коштував би не менше години без обіда.

Однак Зілов, Воропаєв і Жайворонок і самі старались наших поглядів уникати. Вони понурилися й опустили очі додолу.

Їм було соромно, що їх так ганебно ввіймано і що в такому жалюгідному стані їх приведено сюди.

Нам було шкода товаришів. Раз їх повернуто з жандармами, то на них чекала якась велика кара. Але ми були й сердиті на них. Вони ж підвели нас і зганьбили. Ми ж так розраховували, що з них будуть герої...

Двері учительської в цю мить розчинились і на порозі став Мопс. Фу, чорт! Ми хильнулися тікати, але спинились. Було вже пізно.

Директор підійшов. Його м'яка хода була нечутна на кахляній підлозі. Ми спустили очі і бачити його не могли. Але кожний крок його спеціальних, нечутних, на гумовій

підшові, „директорських“ черевиків віддавався в нашому серці як постріл, як удар, як особисте нещастя.

— Любуєтесь?..— закурликав він лагідно й ніжно.

Ми не відповідали і він нашої відповіді не ждав.

— Картинка отменная, достойная кисци луцьсих художников... Мерзавцы! Негодзяи! Хулиганы! — зарепетував він.

Ми всі зблідли. Зілов і Воропаєв пополотніли. Жайворонок блимнув очима, хитнувся, але переміг зомління і встояв на ногах.

Пролементувавши, що втечу на фронт зовсім не можна розцінювати як вияв юнацького патріотизму, а тільки як свавілля та розбещеність, яким не місце в гімназії, Мопс запропонував нашим героям забиратися геть і до вирішення педагогічної ради до гімназії не потикатися. Наздогін сердешним хлопцям він ще прокричав, що сподівається, що ці негідні розпутники будуть вигнані назавжди.

Ми збиралися вже хутчій тікати по класах, як Мопс спинив нас коротким помахом руки:

— Ни с места!

Ми стали. Він зробив до нас ще два, невидимі й нечутні, страшні кроки.

— Надумались?

Ми мовчали.

— Кто был сей ночной мерзавец?

Ми мовчали.

— Ах, не надумались! Прекрасно!

Захлинаючися й заливаючися слиною, він повідомив нас про чергові, встановлені ним, репресії. На цілий рік наперед касувалися всякі дозволи до театру чи кіна, навіть під доглядом батьків „или лиц, особо их заменяющих“. На різдвяні канікули три старші класи не відпускалися — вони мали приходити щодня і відсиджувати присуджені їм щоденні дві години. Кожний, хто матиме більше трьох незадовільних „отметок“ за перше півріччя, буде з гімназії звільнятися за неуспійність.

— Марс по классам, прохвосты!

Втім, найтяжчу й найдошкульнішу кару Мопс приховав аж на кінець дня, цього третього дня від часу „запровадження найширшої програми суворого виховного впливу“. І ця кара, навіть для нас, була несподівана своєю надлюдською жорстокістю. Після чергового й безрезультатного запиту „ну, цьо, надумались?“ — Мопс повідомив нас, що педагогічна рада, з огляду на погані успіхи та погану поведінку учнів трьох старших класів, розглядатиме на найближчому засіданні питання про те, щоб цього року не звільняти в цих класах від платні за право навчання...

Не звільняти від платні за право навчання!

Ми дуже ненавиділи Мопса і вважали його здібним на

всяку жорстокість і підлість. Але — не звільняти від платні за навчання — такого фортелю ми не ждали навіть від нього.

Отже, відповідати за неслухняність цілого класу, що покривав злочин одного провинця, мали кілька цілком конкретних осіб. І особи найбільш беззахисні, які не мають ні чиновних батьків, ні впливових дядьків, що поклопоталися б за їхню долю. Відповідати мають „кухарчині діти“. Оті самі славнозвісні кухарчині діти!

В нашому класі також було чоловіка п'ять - шість цілковитої голитьби, що рік - у - рік звільнялася від платні за навчання. Це були діти некваліфікованих залізничних робітників, неможливих приміських селян, сироти дрібних урядовців. Від річних ста карбованців за право навчання їх звільнювано ніяк не з добросердності гімназичного начальства. Їх звільнювано виключно коштом заходів і самодіяльності самої учнівської й батьківської корпорації. Кошти здобували від благодійних літературно - вокально - музичних вечірок, балів та базарів. Мопс повідомив нас, що тепер є більш достойне місце для використання коштів від благодійних заходів. Їх треба віддавати на користь раненим і родинам убитих на війні...

На користь раненим і родинам убитих на війні. Хіба хтось міг бути проти того, щоб допомагати раненим і родинам убитих на війні? Алеж досі ми думали, що дбати за ранених і родини вбитих на війні це обов'язок самої держави...

Удар по „кухарчиних дітях“ в нашій, дуже демократичній своїм складом учнів, гімназії, це був удар такий сильний, що від нього достоменно затремтіли ми всі.

Ми зрозуміли, що нам справді оголошено війну.

МИ ПРИЙМАЄМО ВИКЛИК

Погром!

Це слово прийшло невідомо звідки. Трудно було б встановити, хто перший його сказав. Здається, воно народилося навіть не в нашому класі. Але, народившись, воно облетіло всі класи, цілу гімназію.

Це був останній день нашого перебування в своєму будинку гімназії. Завтра ми вже мали йти на другу зміну — від другої до шостої — до будинку жіночої гімназії.

Мопс зробив свій останній обхід з цим жахливим повідомленням про незвільнення від платні за право навчання після останньої, п'ятої, лекції. Тепер нам зоставалося ще відсидіти дві години щоденного від учора „безобіду“. Тільки Мопс зник по сходах до першого поверху, ми висипали всі на коридор. Ми були приголомшені.

Вигнання Парчевського, Грачівського та Польовика ми розцінювали так. Бути п'яним, певна річ, погано. „Ганьбити“ гімназистський мундир, звичайно, неприпустимо. Алеж Пар-

чевський, Грачівський та Польовик зовсім і не були п'яні того вечора на патріотичному балі. З легкої руки Вітьки Воропаєва на балу не було, мабуть, жодного гімназиста, який би заради „молодечтва“ не перекинув у буфеті чарки горілки. Бешкетів не було ніяких. Чому вигнано саме Парчевського, Грачівського та Польовика? А не того ж, скажімо, Воропаєва?

Бо це ж була ніяка кара. Це було тільки залякування, спосіб піднести занепалу, можливо, дисципліну. Бо Парчевський, Грачівський та Польовик були вже давно на оці. В їхніх кондуїтах було вже чимало різних записів. Бо їхні батьки були маленькі люди і не могли за них поклопотатися. А батько Воропаєва все ж таки був залізничний касир. Хіба рідко прислужувався він Мопсові квитками до кур'єрського поїзда? Хіба не в нього мало не щосуботи Мопс грав у преферанс чи винт?

Вчинок Кульчицького був нами безумовно засуджений. Алеж мусить же залишитися в серці гімназичного начальства коли не якась іскра людяності, то бодай якийсь ліричний спогад із власного дитинства та юнацтва. Ми не можемо видати товариша. Не можемо! І негідно, підло вимагати цього від нас.

Система репресій — це було найдошкульніше. Нехай дві години щоденного безобіду. Це можна стерпіти хоч цілий рік. Нехай касуються дозволи на відвідування театрів і кіна. Без цього можна прожити. Нехай також нас ганьблять скороченням вечірніх годин з сьомої до шостої. Нехай звільнятимуть кожного, хто матиме більше ніж три двійки. Нехай не відпускають нас на різдво. Нехай що завгодно. Алеж — не звільнити від платні за навчання, це вже зовсім інше! Цього стерпіти неможливо. Після цього і все інше, всі інші репресії — і ті дві години безобіду, і заборона театрів, і скорочення вечірніх годин, і загрози вигнання за неуспішність, і невиїзд на різдво — тоді все це також стає нестерпне, незносне, неможливе. Ми повинні цього не припустити!

Але ми не можемо цього не припустити.

Алеж ми мусимо! Нам оголошено війну, і ми будемо воювати!

Розбуркані, збурені ми висипали на коридор. Нас було сто двадцять і від цього було легше. Сто двадцять — це ж сила народу! За такою силою відчуваєш і себе самого сильніше. Ми поглядали один на одного, перегукувалися і почували, як заляканість наша зникає, як обурення наше росте. Як родиться сміливість, зухвалість, безоглядність одчаю. Як шаленіє душа, як розпалюється голова, як тужавіють м'язи.

Саме тоді й народилося це слово.

Погром!

Ось наша відповідь.

Слово родилося. Його підхопили. Воно почало стрибати

в уст в уста. Воно множилося. Воно росло. Воно затоплювало все. Погром! Очі палали, лиця червоніли, махали стиснутими кулаками. Погром!

Насамперед з грімливим ляскотом покотилися додолу, на лунку кахляну підлогу, бляшані баки спід кип'яченої води. Звук був гучний, дошкульний і дражливий. Тоді загуркогіли перекинуті крейдяні дошки і кафедри. Це було без вищання бляхи, але ще грімливіше, ще гучніше, ще заповзятіше! В унісон цьому вже треба було кричати на гвалт, лементувати, як сп'янілому, репетувати, як зарізаному. І ми закричали, залементували, зарепетували. Картинки, малюнки й портрети, що прикрашали стіни класів і коридору, посипалися з стін, хряскаючи рамами й розсипаючись дрібним оскаллям скла. Над гімназією завис суцільний гвалт.

Потім почалася вакханалія. В убиральні викручували й виламували з водогінних труб крани. Струмки води, під тиском шести атмосфер, ударили красивими, грайливими проти сонячного променю траєкторіями. Вода залила підлогу убиральні, перелилася через поріг і потекла по кахляній підлозі між двох стін коридору, як між високих берегів.

— Реве та стогне Дніпр широкий...

— Из-за острова на стрежень...

Співи, подібні до звірячого реву, рев, подібний до співів, вигуки, вищання, зойки, гвалт і прокльони — все це злилося в один суцільний розгардіяш, шарварок і кошмарний канкан. Із свистом і репетом, по кісточку у воді, ми кинулися геть до сходів униз. Перший поверх — молодші п'ять класів — зустріли нас оглушним дерев'яним оркестром у супроводі котячого концерту. Кишаки¹ гриміли партами, тупотіли ногами і нявчали. Наш вибух там, поверхом вище, непереможною силою вдарив по них і опанував їх з невідворотністю масового психозу.

Піль, Вахмістр і вчителі метушились на першому поверсі. Вони ще не знали того, що наробив вже їм другий поверх — ми. Ошелешені раптовим і незрозумілим скаженством першого поверху, вони бігали від класу і до класу. Але, як тільки забігали вони до якогось класу, гамір уривався, і натомість була мертва тиша. Розгублені, вони кидалися до сусіднього, де галас дужчав і зростав. Але тепер шарварок уривався тут, щоб вибухнути поруч, у класі, в якому вони щойно були, і вибухнути ще гучніше, ще дужче, з якимось скаженим захватом і патетичним восторгом безумства.

Поки ми збігли по сходах униз, вода допливла вже коридором до площадки сходів на другому поверсі. На мить потік немов би спинився й застиг на ребрі. Але вода прибувала, її рівень підносився, водяна межа на прюзі немов росла,

¹ Так старшокласники в старій школі дражнили учнів молодших класів.

розбухала й напиналася. І враз, переломившись через край площадки, тонкою і прозорою широкою пеленою водопаду вода перелилася вниз, на перший поверх.

— Ніагара!— зустрів водопад вибух юнацького захвату і божевільного запаморочення.

Але напруга першого переливу відразу спала і суцільна пелена водопаду зразу ж розбилася на безліч окремих тоненьких струмків. Вони задзюрчали простісінько на гіпсові голови двох класиків, унизу.

— Рятуйте! Пушкіна й Гоголя потопили!

З реготом, вереском і свистом ми вибігли на двір. Назустріч нам з різних кінців гімназичного двору бігли сполошені гімназичні сторожі й двірники.

Одне з вікон другого поверху було настіж розчинене. На підвіконні на цілий свій велетенський зріст стояв Вахмістр. Його писклявий голосок кастрата одчайдушно й загрозово розтинав повітря.

— Назад! Стойте! Всех видел! Всех записал! Назад!

Добряча каменюка свиснула в повітрі і з дзижчанням врізалася в сусіднє вікно. Вахмістр зник. Це було своєчасно. Друга каменюка влучила якраз у те вікно, де він стояв. За другою зметнулося півста. Широкі й високі вікна з бемського скла жалісно схлипували й розсипалися брязкотливим і хрумким оскаллям у двір.

— Віра! Бий! Ура!

Насунувши на лоби кашкети і встромивши голови між плечі, ми перебігали двір, палісадник, вулицю і зникали за рогом.

Одбігши ще кроків сто, ми, нарешті, спинялись. Груди наші поривно здіймалися, серця скажено колотилися, дихання вилітало з хрипом і присвистом. Ми були бліді і очі наші перелякано ширилися. Бойовий запал вже зник. Де поділися одчайдушне піднесення і захват юнацької непокори? Ми були перелякані, нещасні і жалюгідні. Невже таки все це і справді було? Невже цьому правда, що оце ми погромили класи, вдерли крани в убиральні та затопили гімназію водою? Господи! Невже це було? Це не був ні сон, ні кошмар, а реальна дійсність! Як же це сталося? Як ми могли наважитися на таке?.. Ми поглядали один на одного — розгублено, шукаючи співчуття, підтримки й виправдання.

— Господи! Що ж воно тепер буде?

На душі було холодно, полохливо і гидко. Ах, якби можна було заплющити очі, а потім розплющити і побачити, що це все був лише сон, лише кошмарний передранковий сон.

— Хлопці! Що ж нам тепер буде?

Дехто ще намагався бадьоритися. Дехто ще зухвало по-сміхався блідими вустами. Дехто молодецьки циркав крізь зуби й хвацькувато зсував кашкет на потилицю з білого, зро-

шеного холодним потом, лоба... Але всі мовчали. Всі потуплялися. Відповідь була ясна...

Гімназія залилася там, позаду — погромлена, потрошена й затоплена водою. На площадці біля сходів на другий поверх похилився на свій мармуровий п'єдестал підмочений гіпсовий бюст поета Пушкіна. Він похилився, і з порожніх гіпсових орбіт його стікали великі, молочнобілі, гіпсові сльози. Поет Олександр Сергійович Пушкін плакав...

(Далі буде)

НАШІ ТАЙНИ¹⁾

РОМАН

III

ПОРУЧ ІЗ ЖИТТЯМ

ВСЕРЙОЗ І НАДОВГО

Поступово, проте досить швидко, війна ставала такою, якою ніяк не гадали, що вона буде.

Поперше, самі людські й територіальні масштаби війни зросли неждано і колосально. З мікроскопічного австро-сербського „інциденту“ спалахнув величезний світовий конфлікт. Про того, через кого немовби то й спалахнула війна—про оту нещасну Сербію—невдовзі й зовсім забуто. За якихось півтора місяці воювали вже Німеччина, Австрія, Росія, Бельгія, Франція, Англія, Балкани, Туреччина. В Європі не зоставалось й півдесятка нейтральних держав. Воювало півсвіта. Але то була найважливіша половина світу.

Подруге, потроху почали викреслюватися й масштаби часові. Що протягом двох тижнів закидати ворога шапками, як то обіцяно в перші дні війни, не пощастить,—це було вже зрозуміло кожному. Два тижні змінилися на два місяці. Але тепер багатьом вже було ясно, що, може, справа не вичерпається й за два роки. В кожному разі вислови „після війни“, „коли закінчиться війна“ чи „тимчасово, на час воєнних дій“ вживалися тепер рідше й обачніше.

На другому чи третьому місяці ведення війни країна, нарешті, почала пробувати до цієї війни готуватися. Газети ще писали про швидку, негайну перемогу, але заходи до дальшого провадження війни тепер вже свідчили за проекцію чималих часових масштабів. На фронт вже бігли не самі тільки вагони з написами „40 человек и 8 лошадей“. На

¹ Див. „Червоний Шлях“, №№ 4, 5, 1935 р.

Фронт везли вже не тільки людей, не тільки коней, не тільки снаряди та санітарні тачанки. Тепер повз вікна наших будинків, що виходили впрост на румуно-австрійську колію, день і ніч безперестанку везли ешелонами дерево, цеглу, цемент, землечерпалки та інженерні багальйони. Війна почала хазяйновито будуватися. Потрібні були окопи, бліндажі, бараки. Потрібні були під'їзні колії і шосе. За воєнними ешелонами пішли валки вантажні, за вантажними пішли поїзди з артильями копачів, мулярів, каменярів. Фронт — це, щось таке відразу неуявне, умовне, абстрактне та метафізичне — тепер набирало цілком уявних, конкретних, виразних і реальних форм, ба й географічних контурів. Фронт став немовби нововідкритою країною. Він мав своє місце, свої контури і навіть свою поштову адресу.

В усіх кіосках, в усіх газетярів, на всіх перехрестях продавалися географічні карти й комплекти невеличких, мікроскопічних трикольорових прапорців, проштрикнутих дрібними шпилечками. В книгарнях, які торгували учнівськими підручниками, ці карти з прапорцями видавали безплатними преміями до куплених книжок. Карти розпиналися на стінах у кожному домі і, за звідомленням кожної вранішньої газети, кожного комюніке з радіостанції, — трикольорові прапорці пересувалися із сходу на захід, із заходу на схід за лінією фронту.

В вітринах магазинів замість реклам і зразків нових товарів стояли портрети царів і президентів союзних держав. Особливою популярністю користувався бельгійський король Альберт. Він красувався скрізь — в німбі з шкарпеток, сосисок, цигарок „Циганка“, шоколадок „Сіу і Ко“, презервативів „Рамзес“. Змагатися з ним на популярність міг хібащо президент Пуанкаре. Його величезні портрети в золочених багетних рамах були вивішені в усіх державних інституціях поруч з таким же портретом царя Миколи другого. А втім, треба признатися, що царя Миколу другого здебільшого плутали з його двоюрідним братом англійським королем Георгом.

Війна заповнила все. Здавалося, в світі не залишалося нічого, що було поза війною. Війна заволоділа все, запанувала над усім.

Щовечора ми виряджали чергові маршові батальйони на фронт. Вони приїздили на військову рампу нашого міста з усіх кінців величезної Російської імперії. Вони діставали обід — борщ і кашу — з похідних кухонь рампи, швидкою че гою проходили через етапну баню, похапцем одягали чисту білизну і мерщій сідали у вагони. Двері з написом „40 человек и 8 лошадей“ розсувалися, щоб прийняти їх.

Ми ніколи й не знали, що Російська імперія мала так багато різного в'їська. Ми виряджали піші полки з нумерацією на погонах понад двісті. Але ці піші полки були не всі

однаково піші. Вони були стрілецькі, пластунські, гвардійські, гренадерські і ще якісь. Кінноти було не менше, ніж піхоти, але й вона не була вся однакова. Повз нас дефілювали і драгуни, і улани, і гусари. Найбільше, проте, було козаків. Але знову ж таки і козаки були не всі однакові. Ми виряджали і донців з неймовірними чубами, і кубанців в кругленьких шапочках, і бородатих терців, і голомозих яцьких козаків. Після них із гортанними криками, свистом, палкими танцями, пристрасною музикою зурн, розмахуючи нагаями, віючи полами різнокольорових черкесок і бряцаючи якимись чудними бунчуками, пронеслися на фронт інгуші, осетини та кавтвели диких царських дивізій.

Крім того, проходила ще артилерія, сапери, інженерні й залізничні батальйони, авіаційні парки, жандармерія.

Двері з написом „40 человек и 8 лошадей“ засувалися, етапний оркестр вдаряв „Боже царя храни“, ми вибухали криками „ура“ і солдати відповідали нам молодецькими співами, моторними вигуками та одчайдушним репетом. Паровоз свистів, буфери клацали, з відливів видиралися грімливі струмки перегрітої пари, і в хмарах чорного диму ешелон зникав за західним зворотом закордонної колії.

Ми кричали „ура“, поки тікав повз перон останній вагон. Ми кричали „ура“ і маяли шапками навздогін героям. Ми кричали „ура“ і не могли стримувати сліз. Не нам грав оркестр, не нам маяли шапками, не нам кричали „ура“! Не нам бути героями! Прокляте неповноліття і юність!

ВСІ ЗА ОДНОГО

Історія з Кульчицьким, молсовими репресіями та погромом закінчилася, проте, швидше, ніж можна було чекати.

Понуро пленталися ми того дня додому. Тепер мало прийти щось страшне і невідворотне. Кого виганятимуть? Тих, що на підозрі? Тих, хто має інші провини? Чи тих, кого просто не люблять Молс, Вахмістр і Піль? З вовчими білетами, чи просто так?

А проте, чутки, які поширилися ввечері після екстрено скликаного засідання педагогічної ради та батьківського комітету, перевершили навіть наші побоювання й перестрашену уяву. Директор поставив питання про цілковите закриття чотирьох старших класів гімназії. П'ятий, шостий та сьомий він вимагав звільнити повним складом, а восьмий випустити прискореним випуском до військових шкіл.

Батьківський комітет був ошелешений. Він майже не пробував опиратися. Розворушити старих містечкових крамарів, дрібних урядовців чи безсловесних оберкондукторів не було кому. Найактивніший член батьківської ради — запальний помічник Шумейко тільки вранці повів ешелон на фронт. Мова

фактично йшла лише за саму форму виключення учнів. Директор настоював на індивідуальному вигнанні кожного. Батьківський комітет домагався форми більш людяної — закриття старших класів в зв'язку з евакуацією в глиб Росії. В такій формі кожен учень з чистим кондуїтом міг легко податися до якоїсь іншої гімназії.

До пізньої ночі тривали суперечки. Оберкондуктори, перелякані за майбутнє своїх дітей, робилися чимраз напосидливіші. Машиністи підтримували їх. Посміливішали й містечкові крамарі. Тільки дрібні урядовці не наважувалися докинути й свого слова, побоюючися, щоб, крім сина, не відповісти і їм своєю власною батьківською шкурою. До ночі згоди між директором і комітетом так і не було. За пізнім часом закінчення наради відкладено до другого вечора.

Але другого дня вранці сталася подія, що змішала все і поставила шкереберть всі ці пропозиції та вирішення.

А трапилося ось що.

Годині о десятій ранку Репетюк і Макар переходили залізничну колію, простуючи з передмістя до міста. Вони йшли серйозні, мовчазні й урочисті. Репетюк ішов з головою, гордо закинутою назад. Макар ішов поруч, соромливо знітившись й зігнувшись. Він почував себе мізерним, жалюгідним пігмеєм.

„Людина є черв“, снувався неодв'язно у Макаровій зачитаній голові уривок барської сентенції захмаринного філософа. — „Але взагалі, такі, як от я, черви, а Репетюк...“ — Томик Ніцше Макар разом з іншими книжками притискав до грудей.

Справа в тому, що Репетюк щойно остаточно вирішив розпорядитися своєю дальшою долею. Він вирішив з гімназією покінчити й піти самому, поки його не вигнали з кондуктійною атестацією. Мавши сімнадцять років, він вирішив забрати документи і, гаразд, що батьків його тут не було й жив він на учнівській квартирі, сфальшувавши згоду батьків, податися до армії вольнопором другого розряду.

— Гімназію, — втішав він свої мимовільні потаємні жалкування, — я завжди встигну закінчити й після війни. І тоді до мене, колишнього військового, а може... — серце солодко завмирало, — ... а може й героя, хай тоді посміють ці сеньйори так до мене ставитися. Я скажу: „сер, де ви були, коли я за вас кров проливав на фронті? Я — герой, мілорд, а ви — тилова криса й жалюгідний директоришка провінціальної гімназії“.

І серце Репетюка починало колотитися дужче, повне гордощів за себе і презирства до директора. Репетюк виструнчувався, випинав груди й починав йти твердішим і чіткішим — військовим — кроком. Він уже бачив себе — тоді, потім, після війни. Такий високий, стрункий (взагалі Репетюк був середній на зріст), з зашарілим обличчям, обвіяним вітром і за-

смаглим від сонця. Тільки на лобі така біла пляма від козирка — під козирком чоло не смаглиє. Крім того — галіфе і при боці кортик. А втім, ні — кортики бувають тільки у моряків. Стоп! Чорт забирай! А чи не піти й Репетюкові до флоту? Га? Море. Вітер. Шторми. Стихія! Потім біла капітанка і золоте шитво на рукавах. Справді! Що сказала б Ліда Морайлова? Го! Репетюкові аж перехоплювало дух і він мусив на мить спинитися, щоб не задихнутись.

Макар мусив спинитися теж. Він майже не впізнавав Репетюка. Складка на його штанах була бездоганна, як ніколи, золоте пенсне полискувало особливо хвацькувато. Репетюк був найдоросліший між нами. Крім того, він був вдачі самостійної, з нахилом верховодити. В нього ж завжди був гривник на цигарки, злот на пирожні, навіть полтинник на півдюжини пива. Він був капітан нашої футбольної команди. Тепер — незабаром — з нього буде ще й капітан далекого плавання... Гостре відчуття власної мізерності вколело сердешного Макара дошкульним жальцем обиди. Макарові зробилося шкода себе.

У самотніх книжників оцінка власної особи завжди надмірна і надто пристрасна. Вони страждають від перебільшення. Характери злі й нетерплячі — від самопевності та манії величчя. Характери лагідні й ліричні — в д надмірного самокритицизму й самозневаги. Макар був лагідний. І кожна інша людина, старша від нього бодай на рік, здавалася йому незрівняно довершеношою проти нього. Він був немов дурніший і мізерніший від усіх. Макар же жив не серед людей, а серед філософів. А філософи були й справді розумніші від нього. Макарова мізерність, Макарова нищість була йому очевидна. Він же черв! Він же ніщо! Він же така собі філософська абстракція. Йому взагалі не бути заратустрівською надлюдиною... От Репетюк!..

Репетюк і Макар простували зараз до бібліотеки. Репетюк вирішив іти до армії і насамперед відчував напад джентльменських почуттів: треба було повернути всі, які в нього були, чужі речі: Макарові — підручник історії, Туровському — кишеньковий ліхтар, Воропаєву — півчверті тютюну. Крім того, повернути книжки до бібліотеки. Сказати по правді, Репетюка турбував не стільки самий обов'язок повернути взяту книжку, як три карбованці застави, які можна було одержати назад. Щодо Макара, то до бібліотеки він ладний був іти коли завгодно і з ким завгодно. Та й наспів саме час і йому замінити книжки. Ніщше, Бокля й Дарвіна можна було віддати. Треба було пошукати Фіхте, Гегеля, Шопенгауера. Взагалі ж Макар мріяв десь роздобути (в нашій бібліотеці цього не було) Платона, Аристотеля і Декарта.

І от, коли Макар з Репетюком вже майже підишли до бібліотеки, яка містилася в павільйоні старої вокзальної

будівлі, тут же, на території залізничної колії,— їхню увагу спинала юрба людей біля паровоза, віддалік, на сусідній колії, проти вокзального перону. Чого це людям товпитися біля паровоза? Чи не трапилося там чого? І мимоволі Макар з Репетюком звернули на колію й попростували до паровоза.

За сто кроків до паровоза стало ясно, що там щось таке трапилося. Репетюк і Макар прискорили ходу. Вони навіть побігли, коли зосталося кроків із сорок. З юрби чути було схвильовані вигуки, суперечку і чийсь начальницький голос, що порядкував. Якась жінка несміливо схлипувала. Натовп складався здебільшого з привокзальних службовців: стрілочників, носильщиків, мастильників, але було й кілька випадкових людей. Машиніст вистромився з вкна, кочегар перекинувся через ребро тендера. Два сині жандармські мундири барвилися в юрбі.

Коли Репетюк з Макаром підбігли щільно, натовп якраз розступився і з нього двоє носильщиків вивели під руки юнака. У юнака підгинались ноги, він заточувався, падав—півпритомний, півживий. Він був такий блідий і жовтий, що Макар з Репетюком не зразу впізнали в юнакові Шаю Піркеса.

— Піркес! — кинулися вони до нього, нарешті, впізнавши.— Що вам, Піркес? Ти живий?

Вони поглядали на його ноги і руки, шукаючи, де ж каліцтво і чи важке воно. Їм було страшно.

Піркес звів на товаришів мутні, півмертві очі. Він був майже зомлілий, але при цілковитій пам'яті. В очах його щось спалахнуло і він ворухнувся неслухняними, задубілими фіолетовими вустами:

— Не я... Грачівський... він там... сам...

Макарові й Репетюкові помутилося в очах, але вони зробили кілька кроків ближче й протислися в юрбу. Горла їм стискало, було млосно і хотілося заплакати.

Пе ед паровозом, впоперек рейки, на два кроки спереду, лежала невиразна, безформена купа. Її не можна було й розгледіти з першого погляду. Але від самої свідомості, що таке ця купа є, що ця купа може бути, робилося страшно і гидко. Якась велетенська несправедливість, протиприродність і протест проти них—це було те, що відчувалося насамперед. Протиприродність цієї купи тут, на рейці, і протест проти її існування взагалі. Ця купа була смерть.

Купа не мала ніяких контурів, ніяких форм, ніяких зрозумілих ознак. В ній навіть не було видно крові. Кров виднілася далі—осторонь, окремо. Вона була на колесі паровоза. Ще далі—зовсім осторонь, зовсім окремо, лежав денцем донизу гімназичний кашкет. Синій кашкет із білими кантами та срібним гербом спереду—дві пальмові віти та ініціали гімназії між ними. Ініціали були виламани. Вигнаний з гімназії мав право доносити кашкет але не мав права носити герб з ініціалами.

Грачівського ховали сами його батьки.

Гімназістам було суворо заборонено бути на похороні. Заборона на цей раз була навіть і не від директора. Заборона була від ротмістра жандармського ескадрону, що порядкував у місті і в залізничному районі. Тепер, за воєнного часу, він був комендантом міста. Наказ коменданта міста, ротмістра жандармерії барона Ользе, попереджав, що кожна особа не з родини й родичів родини самогубця, яка дозволить собі піти за труною, буде відповідати згідно з чинними у прифронтовій смузі законами воєнного часу. Це попередження поширювалося також, і в першу чергу, на студентів вищих та учнів середніх шкіл, навіть у тому разі, коли вони й не досягли ще віку громадянського повноліття.

Ми проводжали труну товариша здаля.

Путь на кладовище була по Одеській вулиці, повз залізничну колію на Одесу. Колія була на високому й широкому насипу. Там, на насипу, на околиці міста, де Одеська вулиця вже кінчалася і від неї вбік відхилялася тиха, зелена приміська Цвинтарна вуличка, там зібралися ми, товариші. Поміж чорної гімназистської форми та синіх кашкетів з білими кантами було рясно зелених штанів і чорних кашкетів учнів залізничної школи та вищого початкового міського училища. Залізничні техніки і „внучки“¹ — наші непримиренні вороги, які били кожного гімназиста, коли він потрапляв один і беззахисний до їхніх рук, і яким ми, гімназисти, відплачували точнісінько так само,—ці „вороги“ прийшли до нас розділити наше горе, наше обурення й нашу небезпеку. Ми тихо балакали й залюбки угощали один одного цигарками.

Крім того, було тут же й кілька засмальцьованих кепок молодих залізничних робітників. То були, мабуть, особисті приятелі Грачівського, з діда-прадіда залізничники. А ще — поміж інших — блідо манячив пожмаканий, злинялий, блакитний, аж білий, старий „заслужений“ студентський кашкет. Це був кашкет Митьки Извольського. Митька Извольський був старий, „вічний“ студент. Років з десять він кочував з факультету до факультету. Аж, нарешті, за „безпорядки“ його викинуто з університету й вислано з столиці „по месту жительство“. „Места жительство“ самітний сиротина Митька не мав ніде. Але, поскільки колись, як свідчили документи, він народився в нашому місті, то й висланий був він саме сюди. Ні батьків, ні родичів Митьки не пам'ятали навіть старожили. Мав тепер Митька років під сорок. Він жив з приватних лекцій, з переписування театральних ролей та з інших випадкових заробітків.

¹ „Внучки“ — ВНУ'чки — учні Вищої початкової школи.

Отже всього на насипу стояло нас чоловік з вісімдесят. Звідси, з високого насипу, нам було видно майже все наше місто. Величезна шахівниця зелених і червоних, залізних, та білих, руберойдових, дахів побризкана густо тінявим цятовинням дрібнесеньких садочків. Була вже осінь і садки переливалися багатющою веселкою гарячих і тьмяних барв—жовтою, помаранчевою, червоною, сепією та фіалковою.

Залізничний насип, розтинаючи місто, панував над ним. Це був величезний залізничний вузол. Тепер у тилувій військовій зоні це був видатний зафронтований комунікаційний пункт. В центрі була станція—величезний, розкішний, найкращий вокзал - палац. На три боки від нього, виринаючи раптом з мережива привокзальних колій, розбігалися три радіуси залізничних напрямків: на Одесу, на Київ, до австро-румунського кордону. За п'ять кілометрів далі цей радіус розпромінювався на два—австрійський і румунський. Коли наставала ніч, привокзальні колії і три радіуси магістралей спалахували чередою яскравих електричних огнів. Немовби нічне небо падало на землю і вкривало її своєю зоряною пеленою. І в цій зоряній пелені горіли особливо ясно й густо три величезні, панівні сузір'я: вокзал з депо, вантажна станція і вагонні майстерні.

Зараз, удень, і вокзал, і депо, і вагонні майстерні немов замаскувалися рівносяйністю сонячного дня—їх не було видно. Зате в трьох величезних секторах між трьох насипів було видно саме місто. В найбільшому, східному секторі, зосереджувалося ділове й торговельне життя. Тут були державні установи, інституції самоврядування, магазини, базар і квартали єврейської бідноти. В рівному простором південно-західному секторі були найширші вулиці й найкращі будівлі. Тут жили найзаможніші громадяни, крупні залізничні службовці, інженери й чиновники. Тут була й гімназія. В третьому найменшому, північному секторі густо й тісно жив основний контингент міста—дрібний залізничний майстер та кваліфікований робітник: машиністи, кондуктори, техніки, агенти, вагари. Крім того, по околицях всіх трьох секторів тіснилися слобідки й передмістя. Ними володів середній робітничий масив народу. Тут жили кочегари, слюсарі, стрілочники, майстрові. Щодо чорноробів та ремонтних робітників, то вони в межах міста не мешкали. Вони приходили на роботу з близьких околиць сіл. Після робітничих передмість, впродовж закордонної та київської магістралей розташувалися казарми чотирьох стрілецьких полків. За ними, далеко по західному горизонту здіймалися стінами грабові та дубові ліси. Одеська колія вибігала просто в степ—у широкі, горбкуваті поля, де-не-де поцятковані невеличкими перелісками, де-не-де покраяні глибокими, химерно покрученими ярами. Це був вже край Подільдя—край, піднятий відногами Карпатів.

Ми стояли на звороті одеського насипу і похмуро дивилися перед собою. Міста ми не бачили. Ми надто пильно й гостро придивлялися до однієї точки, звідки мала з'явитися похоронна процесія.

Грачівський був малопомітний поміж товаришів. Він тримався осторонь. Мало хто з нас сказав йому за ці п'ять років щось інше, окрім „Здоров був! — Бувай!“... І от зараз, коли він так страшно і так нагло вмер, ми не могли згадати про нього якихось показних і характерних дрібниць. Він був тихий і скромний. Не можна було пригадати за ним брехні. Він був відданий і товариський. У третьому класі він прийняв на себе провину товариша, якого мали б виключити. Оце, здається, і все... Нам було шкода товариша, і ми почували себе в чомусь винними перед ним.

Раптом, в кінці Одеської вулиці, зза її коліна біля Державної скарбниці, з'явилася хмаринка куряви.

— Везуть!

Але в цей час інше притягло до себе нашу увагу. По колії від вокзалу, простували сюди до нас дві високі ставні постаті. При боці у них були шаблі, через груди жовто-гарячі шнури. Це були двоє жандармів. Тихий шелест пройшов між нами. Кілька чоловіка непомітно зникли з насипу на другий бік.

Жандарми наближались. До нас вони мали підійти хвилини на дві раніше, ніж похоронний повоз проміне нас вулицею. Тепер ми вже розпізнавали їхні лица. Це був вахмістр Кошевенко і другий, невідомий нам рядовий. Син вахмістра Кошевенка вчився в другому класі нашої гімназії.

Ми стояли і дивилися. Ми були зовсім непорушні, ми завмерли. Серця наші заохололи, і ми почували, як бліднемо. Нам було страшно. Але нас було багато і ми не рушили з місця.

Вахмістр Кошевенко і другий жандарм підійшли щільно. Проте, підійшовши щільно, вони не спинилися. Вони йшли далі, просто на нас, немовби нас і зовсім не було. Немовби перед ними була не юрба з кількох десятків юнаків, а зовсім порожнє, безлюдне місце. Мимоволі ми розступилися.

Жандарми пройшли крізь наші лави, як в розчинені двері. Вони не моргнули на нас і оком. Вони підійшли до Митьки Ізвольського і спинилися. Митька дивився на них і ліниво курив.

— Гаспадін Ізвольський, — привітно відкозиряв вахмістр Кошевенко, — так што їх благородіє, гаспадін ротмістер, кличуть вас до себе.

— Для чого? — поцікавився Митька, помовчавши якусь мить.

— Не могу знати! — весело відкозиряв вахмістр. А відкозирявши, він зовсім недвозначно підморгнув своєму компань

йонові. Другий жандарм клацнув закаблуками і став по другий бік Митьки.

Митька двома затяжками докурив цигарку й кинув недокурок на пісок. Потім він знизав плечима і, подивившись на нас, розвів руками. Це мало означати: „як бачите!“ Після того він рушив. Жандарми пішли по обидві сторони його.

Проходячи повз нас, вахмістр Кошевенко, немов знехотя, немов ні до кого, промовив:

— А гаспадам гімназістам я б радив розійтися по домах...

Більше він не сказав нічого і пройшов. Але від його слів не одному з нас враз засмоктало під грудьми і закортіло слизнути з насипу на той бік.

— Збрали Митьку! — почувлися голоси. — На всякий випадок. Щоб чогось не було.

Митькин арешт не була для нас новина. Митька був „неблагонадійний“, під наглядом поліції. Його арештовувано з метою „профілактичною“. Перед різними громадським актами і державними подіями. Перед днем царської коронації, перед земським з'їздом, перед проїздом государя-імператора через нашу станцію. Останній раз Митьку арештували за два дні до оголошення війни. Всякий раз, коли Митька проходив через місто в супроводі двох жандармів, горожани мали всі підстави сподіватися за день-два якихось визначних подій. Цей гороскоп був абсолютно несхибний.

Але довго розмірковувати над Митькиним арештом ми вже й не могли. Траурні дроги із тілом Грачівського наближались. Траурний похід був такий:

Попереду, кроків на сто, йшли двоє поліцаїв. Між ними й траурними дрогами місце було абсолютно порожнє. Не було ні попа, ні півчої, ні дячка. Тільки старий церковний сторож ніс невеличкий мідний хрестик на довгому держаку. Самогубцю, згідно з законом церкви, ховали без релігійного обряду. На дрогах стояла довга, закрита кришкою чорна труна. На ній лежало кілька віночків з безсмертників чи айстр. Позаду труни за дрогами йшла стара, згорблена жінка. Бабка? Матір? Її підтримував високий чоловік з сивим волоссям і чорними вусами. Ніхто не міг сумніватися, що це був батько нашого мертвого товариша. Небіжчик був схожий на батька достоту. Позаду їх з глечиком в руках понуро пленталася дівчинка років дванадцяти. То була, мабуть, сестра Грачівського.

Це було все. Все — коли не рахувати ще двох поліцаїв з лівого боку та двох з правого. Кроків за двісті позаду, немовби нічого спільного з похороном не маючи, по тротуару йшли ще чоловік з десять жандармів. Вони байдуже позирали по сторонах, позіхали й курили, вдаючи, що вийшли взагалі, так собі — пройтися. Вигляд похоронної процесії був якийсь несправжній і неправдоподібний.

Між Туровським і Сербином стояв на насипу молодий робітник в робочій одежі й засмальцьованій кепці. Він заломив кепку на потилицю й протяжно свиснув.

— Диви! — засміявся він, і сміх його прозвучав дивним, різким дисонансом серед загальної похмурої й траурної мовчанки. — Диви но помпа яка! Шість гачків і аж десятеро оселедців! Що він, революціонер був, чи що?

Ми всі здригнули і глянули на невідомого хлопця. Його сміх вколов нас. Сміх ображав пам'ять мертвого товариша. Але крім того, цей невідомий замурзаний хлопець вимовив вільно і голосно страшно, заборонене слово. Слово, яке можна було вимовляти тільки нишком, тільки пошепки, попереду озирнувшись навкруги. І слова цього ми, власне, не розуміли. Це було невідоме нам слово. Ми не знали, що воно означає. Ми тільки знали, що за ним ховається щось загрозливе, щось заборонене, щось привабливе, але й страшно...

— Хто це такий? — запитав пошепки Сербин, киваючи на хлопця в кепці і підозріло на нього поглядаючи.

— Хто його зна...

— Це з Угольника. Я його знаю. Слюсаря Бондаренка син.

— Нічого подібного. Це з Пеньків, змінний кочегар з С—815.

Хлопець тим часом перемістив свою кепку з потилиці на очі.

— Ич, сволочі! — процідив він. — Сюди поглядають. Не ворти до них, хлопці, фотографій.

Потім хлопець обернувся до Туровського й торкнув його за плече.

— Чуєш? А що він написав у посмертній записці?

Туровський поглянув на товаришів — чи можна про це говорити? Репетюк знизав плечима й відповів замість нього:

— Він написав: „Будь проклята гімназія“...

Хлопець помовчав якусь мить, немов чекаючи, чи не буде ще чогось далі. Ми глянули йому під кепку й побачили, що очі його почервоніли і змокли. Якась тепла хвиля пройшла від цього невідомого хлопця до кожного з нас. Ми почували, що сльози лоскочуть і нам у підгорлі.

— Ви що? — запитав Піркес нахмурившись.

Але хлопець вже заспокоївся і очі його були сухі.

— Воно, виходить, і вам, гімназістам, також не з медом, — проказав він.

Ми промовчали. Похоронна процесія тим часом пройшла. Ми скинули шапки й дивилися їй услід. Спочатку за рогом Цвинтарної вулиці зникли двоє передніх поліцаїв. Потім зник сторож із хрестом. За ними зникли дроги, стара жінка, батько Грачівського та його маленька сестра з глечиком. Десятеро жандармів потопталися якийсь час на розі. Вони не знали, що їм робить. На вулиці й коло самогубці все було

спокійно й відповідало наказові ротмістра. Але на насипу зібралися ці чортові гімназисти. Проте, про насип у ротмістровому наказі не згадувалося й словом. Жандарми потопталися хвилинку і, нарешті, пішли. За мить і вони зникли за рогом.

— Ненавиджу! — прошепотів Піркес і закусив губу.

На вулиці стало порожньо. На душі було пусто. Грачівського поховано. Грачівського вже не було.

Хлопець в кепці знову заломив кепку на потилицю і звернувся раптом, голосно і несподівано, до всіх:

— А як ви, господа гімназисти, про війну?

Зразу йому ніхто нічого не відказав. Запитання було несподіване, незв'язане з попереднім і якесь, здавалося, недоречне.

— Що про війну? — обізвався, нарешті, Васька Жайворонок і враз почервонів.

— Та отак, про війну? Як воно там і до чого?

Репетюк зсунув брови, поправив пенсне і заявив, що інший звільнений з гімназії, Парчевський, вже пішов на війну. Крім того, от він, Репетюк, також думає податися... до флоту.

— Парчевського я знаю. Пустяшний хлопець! — відказав наш співрозмовець. — Але я, сказати б, не про те...

А втім, він не пояснив, про що ж саме він. Помовчавши якийсь час, він попросив у Репетюка цигарку і, закуривши, зібрався рушати.

— Ну, я пішов. Всі вони такі, що ротмістри, що директори гімназій. Воювати, конешно, не їм приходится...

З цими словами парубок зник по другий бік насипу.

Ми стояли, не знаючи, що нам робити. Нікуди не хотілося йти. Грачівського поховано. Мова невідомого парубка була чудна й незрозуміла. Ми не знали, чи це з ініціативи директора ротмістр Ользе заборонив нам іти за труною і на кладовище. Можливо, ротмістр зробив це і з власної ініціативи. Проте хлопець був правий. Директор, ротмістр Ользе, Вахмістр, Піль, жандарми, поліцаї, гімназичні сторожі — це була одна компанія...

— Хлопці! — запитав раптом Зілов. — Чи не здалося вам, що отой хлопець, кочегар, так говорить, немовби він проти війни?

Як завжди, Зілову ніхто нічого не відказав.

Смерть Грачівського вичерпала всю справу з злочинном Кульчицького та його результатами. І злочин, і товариську впертість гімназистів, і самий погром гімназії враз забуто. Гімназію не закрито, всі інші репресії припинено, навіть знято всі невідбуті ще „безобіди“. Мопс, Вахмістр і Піль на якийсь час зробилися лагідні й доброзичливі. Репетюк, зустрінутий Вахмістром о пів на восьму на вулиці з цигаркою, був відпущений всього з невеличкою нотацією.

І от враз в нашому гімназичному житті і в нашому навколгімназичному побуті ми відчули незрозумілу, але дошкульну порсжнечу.

Особисті інтереси кожного раптом розсипалися і зблякли. Яке пуття в збиранні марок різних держав, коли ці різні держави щодня із шпальт газетних повідомлень кричали до нас живими фактами свого міждержавного життя? Ешелонами, повними крові, потрошених кісток і задубілих трупів, стікали сюди до нас, у зафронтову зону, наслідки цих живих міждержавних взаємин... Чи міг захопити нас черговий, свіженький випуск ефемерного Пінкертона, Шерлока Холмса або Ніка Картера — нехай це буде „Джек, потрошитель женщин“, „Кровавая ночь бедной Джеси“ або „Семь жен Эдинбургского могильщика“ — коли от тут, поруч, „справжній“ Козьма Крючков проколював списом одинадцятєро „справжніх німців“, „справжній“ козацький есаул Єпіфанов один гнав поперед себе цілий полк відступаючих австріяків, а справжній чотирнадцятилітній герой, збіглий гімназист Кость Малафеев діставав Георгія за хоробрість?.. Який сенс був у читанні святих житіїв Рудіних, Лаврецьких чи „Героя нашего времени“, коли сто кілометрів на захід від нас один німецький „чемодан“ відбирав враз життя в цілої сотні героїв нашого часу?.. Навіть сам наш юнацький бог — футбол — втратив для нас інтерес.

А втім, втратило сенс не лише наше, гімназичне життя. Все інше довкола нас, не зв'язане так чи інакше з інтересами фронту й війни, зробилося беззмістовне й недоречне. Війна поглинула все. Життя було тільки там — поруч, за сто кілометрів на захід. А тут його не зоставалося. Ми жили не життям. Ми жили тільки поруч із життям.

Філателісти подарували свої альбоми молодшим братам, а сами взялися колекціонувати трофеї війни. Вони збирали вистрілені патрони, скалки гранат, аеропланні стріли, головки шрапнелей, кулі, вирізані з ран. Вони наклеювали альбоми фотографій убитих, ранених, полонених чи загиблих без вісті. Вони вимінювали австрійські багнети, німецькі шпори, угорські темляки, румунські кокарди, чеські кепі. „Пінкертонщики“ витрачали тепер свої ошадження від сніданків не на чергові випуски бібліотечки „Развлечение“, а на портрети генералів, воєнні пісенники та ілюстровані щотижневі журнальчики з картинами боїв, звітяг та німецьких „звірств“. Кожний гімназист ухитрявся в межах обов'язкової гімназичної форми носити на собі якусь деталь туалету, зняту з воєра або побувалу на фронті: австрійські черевики, німецький світер, чорний румунський офіцерський крават, штани з пораненого брата, сорочку, прострілену проти серця...

Проте, намагання зв'язатися з фронтом і війною не вичерпувалося тільки цим. Кожний волів якимсь способом взяти реальну, активну участь в роботі для війни. Гімназистки, які не мали на фронті брата чи батька, вибирали собі через газету „хрещеника“, „сироту“ і акуратно листувалися з ним. Вони писали йому цілі дисертації про героїзм та списані в Карамзіна трактати „О любви к отечеству и народной гордости“. Адресат відповідав проханням прислати махорки, свіжих онуч та чогось їстивного.

Нам, „мужчинам“, гімназістам, припали й функції більш „мужські“. Вони були й дещо різноманітніші. Кожний добрав собі ролі в обслуговуванні фронту на свій смак. Зілов, Сербин, Туровський та Піркес закріпилися за сортувальним госпіталем на приймальному пункті Червоного хреста. Вони зустрічали ешелони з раненими і допомагали в розподілі їх по місцевих лікарнях чи санітарних поїздах. Макар, Жайворонок і Кашин працювали на пункті польової пошти. Вони приймали величезні лантухи листів, присланих з усіх кінців розлогої російської держави, і розкидали їх по дрібніших лантушках з номерами полків. Фельдегері розбирали ці лантушки і розвозили їх на місця постою. Репетюк з Кульчицьким спеціалізувалися на карнавковому збиранні грошей на користь Червоного хреста. Це особливо імпонувало їм, бо карнавковий збір треба було здійснювати в парі з дівчиною, що пришпилювала на груди квіти, значки чи бантики. Репетюк ходив в парі з Лідою Морайловою. Його карнавка була завжди повна срібних полтиників та паперових карбованців. Гімназична красуня здобувала їх молодістю і вродою. Воропаєв також обрав собі діло на власну уподобу. Під керівництвом Збігнева Казіміровича Заремби та з особливого дозволу директора гімназії він орудував в справі організації благодійних базарів, концертів та танцювальних вечорів, улаштуваних тепер по домах нашої аристократії: інженерів, інтендантів та купців¹. Принаймні раз на тиждень він з'являвся до класу просто з нічного балу, блідий, зелений і невиспаний, з горлом, захриплим після галантного диригування. Через ліве плече, немов альютантський аксельбант, в'юнилася в нього прим'ята триколюорова бинда з великою розеткою коло серця. Це був знак розпорядчика танців. Вітька навмисне забував його зняти. Коли учитель, який починав першу лекцію, робив Воропаєву зауваження, Воропаєв немовби скоплювався, скидав аксельбант і томно просив пробачення. Цілий клас заздрило Вітькиним талантам і успіхам.

І тільки один Вася Теменко, покинутий своїм нерозлучним другом і нездатний слідувати за ним по балах і вечорах через свою непереборну сором'язливість, не міг ніяк вибрати

¹ Прилюдні танці один час були заборонені.

собі якогось конкретного діла. Зате він спеціалізувався на інформаціях. Щодня, сумлінно, від дошки до дошки, він прочитував газету і служив для нас ходячим довідником. Він точно знав розположення частин, вигиби лінії фронту, напрямки стратегічних рухів, місця бойових ударів. Він знав, де ми наступаємо, де відступаємо, де тисне ворог і де ворог панічно біжить. Він знав усе. І для нас це було як знахідка, бо від газетних аркушів на нас, треба признатися, віяло нудотою підручників історії і географії.

Втім, деяке уміння поводитися з газетою виказував Зілов. В перервах від ешелону до ешелону під час чергування на етапному пункті він виймав газету і брався читати її охочим. Охочих було завжди доволі. Порубані і пострілені „землячки“, які щойно кілька годин тому повернулися звідти, з самої війни, жадібно кидалися слухати вісті звідтіля. Вони були там, на фронті, вони брали участь в боях, вочи були поранені, вони тільки випадково уникли смерті, але вони абсолютно не уявляли собі, що ж таке фронт, що ж таке війна.

Про себе, про свою участь у війні багато з них могли розповісти тільки таке. На місці мобілізації їх з молебном посадовлено до ешелонів. Грав оркестр, дами роздавали цигарки, дівчата кидали квіти. Потім вони їхали — дуже довго, з зупинками на обід і чистку вагонів. Потім, колись уночі, їх розбуджено і висаджено десь — де саме, невідомо, бо була ніч і було темно. Бахкали гармати і навіть торохкотів кулемет. Їх вистроєно й поведено пішки. В темному небі спалахували розриви, немов феєрверки на гулянці в міському саду. Було поночі, сусіда можна було тільки почувати ліктем. Курити було заборонено. Потім їх перестроєно в цеп. Потім вони залягли і почали стріляти. В передранкових сутінках довкола ворушилися таємничі тіні, бовваніли темні силуети — чудні й незбагненні контури нової й невіданої, чужої землі. Було моторошно, але цікаво. Потім настав день і бій скінчився. Довкола було просто і звичайно. Ніякої чужої, нової, незнаної землі. Ніякого фронту, ніякої війни. Байрак, згірок. На згірку білі хати невеличкого села. За селом річка і ліс. А позаду — поля. Скільки сягне око — стерня покошених, прибраних полів. Нічого особливого. Можна було курити, давали їсти гаряче й дозволялося поспати. Вночі знову була стрілянина і раптом — саме тієї хвилини, як автор такої розповіді ладнався перевернутися з лівого зацікавленого боку на правий — саме тієї хвилини раптом щось як вдарить у плече і така млюсть пішла зразу поза шкурою і, головне, у ноги. Потім непритомність.

Це було все. Ні про війну, ні про фронт автор такої розповіді сказати нічого не міг. „Мабуть, так, що й не дійшли ми до самих, тобто, позицій, — казав він, — позиції були, мабуть, десь зразу попереду“.

Одначе, для чотирнадцятилітнього Вані Зілова чимало в газеті зоставалося незрозумілого та чудного. Особливо плутався він у статтях та промовах політичних діячів. До кожної статті чи промови у нього негайно ж з'являлася ціла сотня запитань. Запитання замучували Зілова. Батько — старий слюсар, не завжди вмів відповісти на них. Запитання мучили і його самого. Товариші до запитань Зілова звикли і ніколи не турбувалися на них відповідати. Та не зуміли б відповісти. Зілов наважувався з найбільш дошкульними запитаннями вдаватися до самих учителів. Учителі здебільшого знизували плечима й відповідали, що Зілову ще рано сушити собі голову такими справами.

Якось на лекції словесності, яку викладав тепер у нас сам Вахмістр, Зілов раптом підвів руку з двома випростованими пальцями:

— Що вам, Зілов, живіт болить?

— Ні, Юрію Семеновичу, я хочу вас запитати...

— Що таке?— звів свої лисі брови Вахмістр.

— Скажіть, Юрію Семеновичу,— захвилювався й почервонів Зілов,— от я читав газети, мені не все зрозуміло про війну...

— Ну, ну,— нетерпляче підігнав його інспектор.

Зілов ще дужче заспішив і зашарівся.

— Значить, так... От ми, руські, пишемо про волю й братерство слов'ян та потребу їх визволити спід німецького насильства... Французи пишуть про потребу боротися проти німецької запосілості та обороняти цивілізацію від варвара шваба... Ну, от, значить так... А як же, я не розумію, пишуть у себе там у газетах німці? Вони визнають і називають себе насильниками і варварами? Чи... як? Чи... той... Значить, так... так само кажуть, що насильники руські, а варвари — французи?..

Вахмістр довго не відповідав Зілову. Спочатку він замислився, втопивши зір кудись вбік, за вікно. Зілов ждав, шукаючи запитливими очима відсутній погляд педагога. Потім Вахмістр раптом хутко мотнув головою й кинув поглядом просто в Зілова. Це було як постріл, і такого погляду ніхто не витримував, не знітившись.

— Зілов!— зарепетував інспектор своїм верескливим голоском кастрата.— Ви таки вилетите з гімназії! Встать!

Зілов пополотнів і виструнчився.

— Шість годин без обіду!— за хвилину докинув Вахмістр, заспокоюючись. Зілов сів.

НІМЕЦЬКІ ВАРВАРСТВА І МИ

Кожна визначніша перемога російської армії відзначалася у нас в гімназії урочистим вдячним молебнем. Якщо звістка

надходила серед лекцій, лекції переривалися для урочистої патріотичної відправи. В таких випадках Мопс завжди особисто обходив класи, вітаючи учнів з перемогою „руського оружия“ і пропонуючи рушати до церкви подякувати богові, „справедливая десница которого вчуже руководит десницами наших беззаветной храбрости полководцев!“

Для таких подій Мопс одягався у відповідну урочисту одягу. Він одягав парадний гаптований золотом мундир, з двома рядами орденів на грудях і шпагою при боці. Його ліва рука, затягнута в білу рукавичку, тримала за ріжок і денцем донизу рогату — „наполеонівську“ трикутку. Права біла рукавичка лежала в середині, недбало кинута через крис. Великий палець лівої руки притискав її до ріжка. Рука з трикутним допотопним капелюхом була зігнута в лікті, притиснута до грудей під прямим кутом і викинута рівно наперед. Мопс посувався повільно і урочисто, і трикутний капелюх плив попереду перед ним.

З Мопсового маскарадного туалету, ми знали, сміялися сами вчителі. Ніхто, навіть із найстаріших, вислужених педагогів, які мали право на подібний гаптований мундир та трикутку, не носив їх уже років з десять. Шпагу та ордени вдягали лише в царські „тезоіменитства“. Але ми до Мопсового маскараду ставилися вельми прихильно і зустрічали його завжди з радістю. Мундир, трикутка і шпага віщували нам тільки хороше: несподіване свято, скасування лекцій задля молебну абощо. Крім того, ці атрибути вислуги і влади якнайкраще впливали й на самого Мопса. В мундирі, трикутці та при шпазі він робився лагідніший та доброзичливіший.

Цього разу, ввійшовши раптом серед лекції до класу, Мопс був особливо напіндючений і урочистий. Ліва рука, що тримала кашкет, тремтіла. Ми зірвалися, заgrimіли партами і виструнчилися, поїдаючи директора очима, як того вимагали гімназичні приписи. Мопс спинився посеред класу. Він виставив наперед ліву ногу й засунув праву руку за гаптований борт золотого мундира. Кашкетка в лівій руці тремтіла дужче й дужче.

— Дити! — щонайурочистіше загнуявив він. — Дорогие дити!..

І раптом права Мопсова рука сіннулася зза борта і ковзула за спину між фалди, де містилася задня кишеня. Мопс висмикнув носову хустку й притис її до очей. По наших лавах перекотився тихий гомін.

— Дити! — нарешті заспокоївся Мопс. — Я должен сообсцитъ вам великую радость огнюдь не одной насея родини, но и всего цивилизованного целовецества...

— Ура! — заgrimіли ми.

— Ах, ви взе знаете? — дещо розчаровано здивувався

Мопс.— Ви слухали, як я мав усе щастя дозволити об
цьому вам товарицям в передусім класі? Хе-хе-хе!

— Ге-ге-ге!— поштиво, але неголосно відгукнулися ми.

— Хе-хе-хе-хе!— веселіше підтримав Мопс.

Ми ніколи й не думали, щоб він умів так весело сміятися.
Його щира веселість підбадьорила нас.

— Ге-ге-ге-ге-ге!— гримнули ми на повні груди.

Мопс махнув ручкою в білій рукавичці і ми враз слух-
няво урвали регіт і, випнувши груди та викотивши очі, ви-
лупилися на нього.

— За сим я пригласаю вас, гаспада, помолитися и побла-
годарить господа бога за милостиво дарованную насей до-
блестной армії победу над супостатом!

Мопс вийшов. Ми потислися до коридору за ним. Ми
нічого не знали. Ми нічого не чули. Ми просто поспішили
за нашим „ура“. Нам цікаво було довідатися, що за пере-
мога. Може, німців переможено вже назовсім? Невже це
кінець війни? Ми, звісно, дуже раділи за „победу нашого
оружія“, але нам було б шкода, коли б війна закінчилася
так хутко, без нашої безпосередньої участі.

Ні, війна ще не закінчилася. То було здобуто Перемишль.

Після молебня ми відспівали „Боже царя храни“ і Мопс
виголосив промову. Він говорив про швидку перемогу, про
безцінні якості руського народу і про лихий геній німецького
варвара. На німецьких варварствах він спинився досить довго,
докладно розповівши про немовлят з розтрощеними чере-
пами, матерів з вирізаними грудьми, про коней, заведених
до церковних вітарів, і про зруйновані пам'ятники старо-
вини.

Чергова лекція після молебня була у нас німецька мова.
Було вже два дзвінки, коридори спорожніли, ми розсілися
по місцях і неохоче полізли під парти по Глезерів і Пе-
цольдів, по казки братів Грім. Молебень, ця несподівана
розвага, розворушив усіх і зовсім не хотілося знову братися
до остогидлих книжок.

На кафедру раптом зійшов Репетюк. Він викинув ліву
руку наперед, тримаючи в ній свого кашкета, а праву заклав
за борт тужурки. Ми охоче відсунули книжки й наготовилися
сприймати якесь видовище. Репетюк поправив золотий лан-
цюжок пенсне.

— Мілорди!— сказав він.— Невже ми, сини народу-бого-
носця, дозволимо собі сушити голову над огидною мовою
німецького варвара?!— Репетюк підхопив за ріжок томик
братів Грім і потрусив ним у повітрі.— Отнюдь! За сим—
я пропоную, дженгльмени, не заніматися сьогодні по-німець-
кому.

— Вірно! Не заніматися! Ура!— відгукнулися ми, і сині
томики братів Грім полетіли назад під парти.

— Кабалеро! — Репетюк підніс догори руку, хотівши ще щось сказати, але, позирнувши на двері, скочив з кафедри і пішов на своє місце. До класу входила Ельфріда Карловна.

Ельфріда Карловна тихо увійшла і ще тихіше сіла на своє місце. Ельфріда Карловна завжди була тиха і скромна, але все ж таки це вже була зовсім не та Ельфріда Карловна, яка була раніш. Раніш — до війни з німцями — Ельфріда Карловна була грозою нашої гімназії. Вона була педантично-вимоглива і сувора, але фанатично справедлива. Її боялися і шанували. Вона ніколи не підносила голоса, але на її лекціях ніколи не бувало ніякого бешкетництва ... Тепер від тої Ельфріди Карловни не зосталося й сліду. Ельфріди Карловни вже не боявся й не шанував ніхто. Її дражнили, з неї глузували, на її лекціях бешкетував навіть перший учень і підлипайло Хавчак. На її лекціях було весело й безжурно. Ми співали, гуляли в шахи, готували інші уроки. Користаючи з того, що Ельфріда Карловна погано знала російську мову, ми робили нечемності, говорили їй непристойності. Ми відмовлялися відповідати урок, вимагали ставити нам високі бали, зошити з „одиницями“ жбурляли їй в обличчя і на загрози поскаржитися інспекторові посилали сердешну дівчину до чортової матері. Ми знали, що тероризована німкеня не поскаржиться нікому. Ельфріда Карловна втратила свою впевненість, твердість, амбітність. Вона була переможена. Тепер на лекціях вона нервувалася, хвилювалася, губилася. Вона навчилася гніватися, гримати на нас, стукати кулаком по кафедрі. Пуття від цього не було ніякого. Тільки Ельфріда Карловна сіла й присунула до себе журнал, Репетюк раптом звівся знову і між партами попростував до дверей.

Ельфріда Карловна проводила його здивованим поглядом. На вихід із класу треба було просити дозволу в учителя.

— Репетюк! — несміливо покликала вона й кашлянула. — Куди ви?

Не відповівши нічого, тільки знизавши плечима, Репетюк зник за дверима. Ельфріда Карловна подивилася йому надтогін і обернулася знову до журналу. Тоді в іншому кутку класу раптом звівся Воропаєв і так само рушив до дверей.

— Воропаєв!! — зовсім розгубилася німкеня. — Куди ж ви? — Але й на цей раз вона не дістала відповіді.

Тільки зник за дверима Воропаєв, з місця звелися Кашин і Кульчицький. Вони вийшли так само, як і товариші, під німим запитливим поглядом учительки.

За Кашиним і Кульчицьким рушили інші. Один по одному, урочисто й мовчки, ми вставали з місць і простували до дверей. Ельфріда Карловна вже не спиняла нас і не запитувала. Збліднувши й закусивши губу, вона одвернулася до вікна, лиш скоса випроваджуючи кожного з нас сумним і невидющим поглядом.

Останнім лишився в класі Хавчак. Коли двері зачинялися за передостаннім, Макаром, Хавчак трохи підвівся і зробив вигляд, що він також ладнається йти. Коли ж двері зачинилися, він знову присів, показуючи учительці, що він зовсім і не збирався йти, а тільки нахилився підняти з підлоги папірець. Не підтримати товаришів він боявся, але й підтримати було страшно не менш. Він розгорнув казки братів Грім, поспішаючи задемонструвати свою готовість відбувати лекцію з учителькою сам-на-сам. Він вирішив уже сказати товаришам, що його, останнього, Ельфріда Карловна затримала й наказала сидіти з нею в класі.

Коли двері за Макаром зачинилися, Ельфріда Карловна зітхнула й почервонілими очима оглянула порожні парти. Несподівано її погляд настромився на самотню й запобігливу постать Хавчака з наготовленою для читання книжкою. Ельфріда Карловна блідо всміхнулася.

— Хавчак,— сказала вона,— ви можете також... йти.

Потім вона забрала журнал і вийшла.

В учительській Ельфріда Карловна сказала, що в неї розболілась голова і вона змушена була скасувати лекцію.

МИ ГОРЛАЄМО „УРА“ ПОШЕПКИ

Вільну таким чином годину ми прогаяли якнайприємніше. Влаштувавшись в убиральній, ми курили, обговорювали, чи варто надалі приходити на лекції німецької мови, та розповідали різні брехні про війну та її героїв. Імена Малафеева, Сосіонова та Циганкова—юних героїв, збіглих гімназистів інших прифронтових гімназій, що вже дістали георгіїв за особисту хоробрість—не сходили з наших вуст. Ми пишалися нашими колегами і заздрили їм. Нам було трохи соромно, що ми сидимо тут, а не йдемо, подібно до них, на фронт для подвигу і героїства. Васька Жайворонок, який після своєї невдалої втечі зробився похмурий, впертий і, здавалося, ще чорніший, пояснив, що коли б і наша гімназія була закрита, а рідне місто зайняте німцями, як це трапилося з гімназіями та рідними містами Малафеева, Сосіонова та Циганкова, то й ми б були вже „георгіївськими кавалерами“. На закінчення Жайворонок запевнив нас, що він, будьте певні, втече вдруге і, будьте певні, на цей раз його вже не повернуть.

Зілов і Воропаєв на це промовчали. В них, здається, охолов запал до фронтових пригод.

Слідуюча лекція була історія. Ми любили лекції історії не так за самий предмет, як за його викладача. Історію викладав нам молодий, що тільки цього року закінчив університет, учитель. Він ще не звик почувати себе педагогом, соромився своєї влади над нами, не знав, як йому триматися,

і через те був у цілковитій підлеглості нам. Зіткнувшись з ним на переми́нці десь у закутку, ми циганили в нього цигарки і, боязко озираючись, щоб його не помітили Піль, Вахмістр або Мопс, Аркадій Петрович тикав нам цигарки і хутко тікав. Піль, Вахмістра та Мопса він боявся ще дужче від нас. Нам це надзвичайно імпонувало. Це ставило нас на один рівень з дорослою людиною, з педагогом. Від цього й ми починали почувати себе дорослішими. Пізніше ми довідалися, що в „білому білеті“ Аркадія Петровича були якісь непорозуміння і це було основною причиною його страху перед начальством.

На лекціях Аркадія Петровича ми намагалися поводитися пристойно. Цим ми хотіли задемонструвати свою свідомливість. З добрим педагогом і ми по-доброму. Але почуття цілковитої безкарності — Аркадій Петрович ніколи б не наважився поскаржитися — нас, певна річ, розбещувала. Ми розпускалися, починали хуліганити та веселитися. Аркадій Петрович тільки червонів. Між нами ж було вже раз на-завжди умовлено, що ми люди дорослі і сами відповідаємо за свої вчинки. Коли й ми нарешті за це згадували — ми хапалися і знову намагалися повернутися до пристойності й „дорослості“. Але цього вистачало не надовго і за тиждень-два ми знову розбещувалися.

Аркадій Петрович взагалі був словесник, і тільки в нашому класі випадково викладав історію. До історії він ставився сяк-так і свої лекції присвячував здебільшого розмовам про літературу, мистецтво і філософів. Ці предмети він знав і любив їх дуже. Його розповіді про літературні течії, біографії письменників, театральні спектаклі та ідеї новітньої філософії ми завжди слухали залюбки і з непослабною цікавістю.

Сьогодні на лекцію Аркадій Петрович з'явився збуджений і схвильований. Він ішов шпарко, маяв полами сюртука, загібав ногами й розмахував журналом. Така була його звичайна манера ходити. Але сьогодні всі його рухи були особливо рвучкі й нестримні. Було ясно, що він чимсь схвильований.

Ввійшовши до класу, він жбурнув журнал на вікно і забігав між дошкою й кафедрою, потираючи свою лису, як пень, дарма що всього двадцятип'ятирічну, голову. На наше привітання він навіть не відповів.

Нарешті, Аркадій Петрович спинився — так само рвучко й несподівано.

— От що, друзі мої! — залопотів він ще швидше, ніж говорив звичайно. А звичайно Аркадій Петрович не говорив, а сипав горохом. — От що друзі мої! Директор дав свою згоду!

З тріумфом Аркадій Петрович викотив на нас свої дрібні, безброві й безвійні оченятка. Його коротенька, трохи опецькувата фігурка була сповнена гордощів і самоповаги.

— Яку згоду? На що згоду, Аркадію Петровичу?— зацікавилися ми.

— Висловлюйтеся, сер, точніше,— запропонував Репетюк.

— Ах, так!— схопився Аркадій Петрович.— Ви ж ще нічого й не знаєте!

І Аркадій Петрович, поспішаючи, затинаючися й загикуючися від хвилювання, розповів нам свою новину. Ми слухали його пристрасну розповідь з гарячою цікавістю і, коли Аркадій Петрович закінчив, загорлали „браво“ й заляскали в долоні.

— Тсс! Тихо, прошу вас!— кинувся заспокоювати наш ентузіазм переляканий учитель, розгублено позирючи на класні двері.— Кашин! Замокніть! Я вас zostавлю без обіду!..

Новина Аркадія Петровича, проте, впевні була варта і оплесків і криків „браво“. За молодістю літ і за гарячістю темпераменту Аркадій Петрович був добрий штукар на різні витівки і, ця, чергова його витівка була безперечно краща за всі попередні.

Подібно до нас, і Аркадій Петрович був збуджений і схвилюваний воєнними подіями і, подібно до нас, волів якимсь способом взяти і собі участь в конкретній роботі для фронту, для війни, для її виконавців — солдатів. Можливо, його захват був дещо підігрітий гризотами сумління за не зовсім поправний „білий білет“¹. Випадкова участь в допомозі раненим, обслуговування польової пошти, всякі там карнавки збирання грошей чи благодійні танцювальні вечори — все це було не те, все це не задовольняло Аркадія Петровича.

— Друзі!— захлинався він.— Ми з вами культуртрегери! Правда, вам ще далеченько до культуртрегерства, але ви — майбутні культуртрегери! Воропаєв! — перебивав він собі самому за виробленою вже учительською звичкою, — поясніть, що таке культуртрегери! Культуртрегери, — негайно ж, не чекаючи, поки Воропаєв зведеться, випростується й розкриє рота для відповіді, відповідав він сам собі, зовсім певний, що це говорить зовсім і не він, а якраз Воропаєв.— Культуртрегери це люди освічені, які озброєні широкими гуманітарними, а також і прикладними знаннями і які цю освіту і знання поширюють серед цілого загалу. Ми повинні віддати на служіння фронтові, компатріотам, що борються за нашу вітчизну, свої знання й умілості духовного порядку. Жайворонок! Скажіть, які такі знання та умілості ми причисляємо до знаннів та умілостей духовного порядку?

Словом, діло було таке. Аркадій Петрович придумав утворити щось на кшталт „гімназичного театру“, яким би ми мали

¹ „Білий білет“ — документ, що через хворобу звільняв від обов'язку служити в царській армії.

обслуговувати маршові батальйони, що простують на фронт, та ранених, що вертають з фронту або лежать у численних вже госпіталях нашого міста. Аркадій Петрович малював нам широчезні, просто таки неосяжні перспективи цього, гідного майбутніх культуртрегерів, діла. В надрах нашої гімназистської сірої маси безперечно повинна бути безліч невиявлених або скромних талантів. Ми зможемо створити величезний і різноманітний театр. Ми готуватимемо драматичні спектаклі, ми організуємо хор, ми виготуємо окремі вокальні й музикальні номери. Аркадій Петрович пропонував, не гаючи й хвилини, в'яснити, хто бажає і хто може взяти в цьому ділі участь.

Бажали, звичайно, всі. Ідея Аркадія Петровича нас захопила надзвичайно. Оце діло, так діло! Нарешті й ми допоможемо фронтові справжнім, прекрасним ділом. Крім того, чорт забирай, ми ж будемо „артистами“! Ми будемо грати в п'єсах. Одягати різні цікаві костюми, клеїти собі бороди, розмальовувати обличчя й ходити перед залом, набитою публікою, по сцені, декламуючи й роблячи широкі жести. Ми будемо немовби справді жити в цікавих, оригінальних, зовсім не подібних на наше сіре нудне життя, сюжетах. Ми будемо кохати, змагатися, умирати і перемагати. Театр, це ж прекрасно! Кожний з нас нишком, всупереч суворій забороні гімназії, бував, звісно, в театрі, і не тільки на „Женитьбе“ Гоголя чи „Горе от ума“ Грибоедова, а й на „Прекрасній Єлені“ чи „Графі Люксембурзі“. Чорт забирай! Невжеж таки й ми потрапимо вільно до театру, і не тільки в ролі прихованих, переодягнутих глядачів, а самих акторів, цих таємних і незвичайних людей, з таким надзвичайним, загадковим і привабливим життям? І директор, сам Мопс, дозволив нам це?

Мопс дозволив. Для війни і фронту було дозволено все.

Докладніший опит усіх бажаючих виявив таки досить значні артистичні ресурси. В нашому класі виявилось двоє скрипачів, шестеро грали на всяких струнних інструментах, четверо в церковному хорі були патентовані баси і четверо ж не менш патентовані тенори. Всі інші заявили про своє бажання й безумовний нахил до драматичного мистецтва: декламація, пантоміма чи драматичні ролі.

В самий розпал підведення артистичних балансів раптом звівся Воропаєв і попросив собі слова.

— Аркадію Петровичу, — сказав він, — от ви щойно сказали, що ми гратимемо цілі п'єси. А як же буде з жіночими ролями? Адже в кожній п'єсі неодмінно є й жіночі ролі?

Ми всі роззявили рота і так закам'яніли. Справді ж, чорт забирай, як же бути з жіночими ролями!

— Невже жінок гратимемо теж ми? — розчаровано й скептично поцікавився Воропаєв. — Це ж нецікаво, Аркадію Петровичу...

Дійсно, це було нецікаво. Ми всі пам'ятали, як років два тому на річному гімназичному вечорі була виставлена силами учнів старших класів якась дія з комедії Миколи Васильовича Гоголя „Ревізор“, і Софью Андріївну та Марью Антонівну грали гімназисти шостого класу Раківський і Пухінсон. Дарма що були вони справді зовнішності дещо жіночої, але це було все ж таки зовсім нецікаво.

Аркадій Петрович почервонів як буряк і забігав по кімнаті ще дужче. Очі його то хитро посміхалися, то боязко меркли й ховалися за меткі безволосі повіки. Він підбіг до дверей, визирнув на коридор, чи там кого нема, причинив двері щільніше, потім підбіг до передніх парт і, по-змовницькому мружачи очі, покивав нам пальцем, запрошуючи присунутися ближче. Ми полізли наперед і збилися довкола нього на передніх партах. Задні лізли на плечі переднім і скоро утворилася ціла двоповерхова купа тіл. Аркадій Петрович ще раз заглянув до коридору, а тоді свистливим шепотом, полохливо позираючи на двері, заговорив:

— Бачите, друзі мої, ви сами знаєте, що закони Кассо забороняють улаштування спільних вистав вихованцями мужських і жіночих закладів. Коли вчився в гімназії я, тоді було вільніше, і ми такі вистави влаштовували. Алеж тепер, ви сами розумієте? Отже, доведеться нам грати жіночі ролі, звичайно, самим...

— Ну...

З розчарованим і сердитим гарчанням ми відлинули від Аркадія Петровича. Але Аркадій Петрович замахав руками і заморгав повіками!

— Тссс! Тссс! Тихо, прошу вас, друзі мої!..

Потім він побіг до дверей утретє і, встановивши, що там усе безпечно, повернувся до нас навшпиньках з виразом обличчя конспіративним до крайніх меж.

— Але, друзі мої, ми зробимо так... Та тихо ж, Кашин, не сопіть мені в вухо! Директор може почути!.. Ми зробимо так. Жіночі ролі готуватимуть, звичайно, наші хлопці... Та стійте ж, стійте, які бо ви, неврастеніки! Репетюк, поясніть, що таке неврастеніки?.. Але одночасово, нишком, десь на приватній квартирі, ми репетируватимемо ці п'єси з справжніми жінками. Ну, так, звісно — гімназистками, а то ж з якими? Потім, коли все буде готове, ми покажемо спектакль директорові. Хлопці, які виконуватимуть жіночі ролі, гратимуть навмисне погано. Спектаклі немовби повинні будуть через те зірватися. Макар, подивіться, там нікого нема на коридорі? Тут, немов випадково, виявляться в жіночій гімназії гімназистки, що уміють грати ці ролі — це вже я все умовився з учительками жіночої гімназії. Вони запропонують. Директор відмовить. Ми поставимо це на педагогічну раду. Потім на батьківський комітет. Потім підемо до військового коменданта міста — ми ж хочемо

обслуговувати госпіталі і фронт. Потім комендант напише до учбової округи або й до міністерства. Словом... ви ж розумієте !..

Ми розуміли. Ми присунулися до Аркадія Петровича тісним кільцем. Ми підхопили його на руки і за секунду, віючи фалдами мундира, Аркадій Петрович злетів високо під стелю.

— Тсс! Тихо, прошу вас! Друзі мої! — махав він руками й ногами.— Що ви? Покиньте! Я zostавлю вас без обіду!

Але ми піймали його і жбурнули ще вище. Аркадій Петрович змушений був виставити руки наперед, щоб не розбити обличчя об стелю.

— Ради бога! Прошу вас! Кульчицький! Я поставлю вам одиницю!

— Васька! На стрьому!

Васька Жайворонок побіг до дверей вартувати.

Тепер, під охороною дозору, ми ловили бідолаху Аркадія Петровича і знову підкидали його. Вигукувати було неможливо, і ми тільки широко роззявляли роти, лементуючи „ура“ самим рухом щелепів. Аркадій Петрович був увесь у крейді, гудзики його штанів повідривалися і спід поли звисала відстібнута підтяжка. Ми відпустили його тільки тоді, як він почав хрипіти, виказуючи явні симптоми морської хвороби...

БОГІНІ ОСЕЛЯЮТЬСЯ СЕРЕД НАС

Витівка Аркадія Петровича розквітла цвітом буйним і рясним. „Гімназичний театр по обслуговуванню фронтових частин і тилових військових інституцій“— так офіційно названо його — обіцяв бути справді цікавим і великим заходом. Його програма була широка й різноманітна. Піркес готував сольні номери. Такі ж сольні номери готував інший гімназичний скрипач, Кружицький. Вони вдвох ще з братами Кремпковськими готували скрипковий квартет. Залізничний регент Хочбихто з гімназичного церковного хору утворив непоганий світський хор з досить широким і різноманітним репертуаром народних пісень. Струнний оркестр з балалайок, гітар і мандолін, загалом чоловіка тридцять, готував попури з опер і окремі патріотичні мотиви. Над аріями і дуетами вправлялося десятка півтора гімназичних солістів. Десятка ж півтора надривали невправні, непоставлені голоси над декламацією та мелодекламацією. В перемінки, надто під час великої перемини, гімназія стала подібна не то до куліс оперової студії, не то до палат божевільного дому. З усіх класів, з усіх кутків неслися арпеджіо, гама й рулади. Квартетисти наладжували скрипки, струнники пробували акорди, солісти брали верхне мі, декламатори гарлали патетичні заклики патріотичних поем. Затуркані учителі, затиснувши вуха, притьмом перебігали по

коридорах і мерщій ховалися до учительської. Один лише Аркадій Петрович, віючи фалдами мундира, літав по коридорах з кінця в кінець. Він призначав репетиції, лявся з старостами кожного виду мистецтва, роздавав нові матеріали для розучування. Його лице обличчя було щасливе і мокре від поту.

Драматичний відділ нашого театру був особливо дорогий серцю Аркадія Петровича. Здається, за юнацьких років він мріяв бути актором. В кожному разі, режисерські обов'язки в драматичному відділі нашого театру взяв він на себе. Готувалося два чи три невеличкі драматичні етюди та повний спектакль гоголівського „Ревізора“. Драматичні етюди разом із сольними музикально-вокальними номерами входили в загальну програму концерта. З нею проектувалося виступати по етапних пунктах і госпіталах нашого міста, а також виїздити ближче до фронту, а може й на самий фронт для обслуговування частин на позиціях. Спектакль „Ревізор“ мав виставлятися в міському театрі для частин, що проходили через місто, та різних тилових установ.

Марью Антонівну та Софію Андріївну грали в спектаклі про око людське гімназисти, але, насправді, готували ці ролі дві гімназистки — Валя і Аля Вахлакови. Валя була тоненька й ловкенька, з величезними сірими очима п'ятикласниця. Аля — висока й повнокровна семикласниця. Репетиції відбувалися потай, на квартирі матері Вахлакових, Варвари Владівни, учительки жіночої гімназії.

Дім Вахлакових був відомий в місті як безладне, безтрадиційне й невиразне „ліберальницьке“ огнище. Вахлакових звали просто Вахлаки. І це безперечно відповідало істині. Голова родини, Аполон Кузьмич Вахлаков, також якнайбільше відповідав своєму власному найменню. Це було чудне й несподіване поєднання Аполона і Кузьми — класичної естетики й цілком сучасного простецтва. Він був ветеринарний лікар і служив у повіті, лиш зрідка наїздячи додому. В квартирі він не мав навіть своєї власної кімнати. Коли він приїздив, то спав на канапі в їдальні, розкидаючи свої шкарпетки на кришці росяля, вішаючи мокрий рушник на дорогу бронзову статую Венери Мілоської в кутку та застромляючи зубну щітку за врубелівського „Диявола“, що висів над канапою на стіні. Шкарпетки, рушник і зубна щітка так і не прибиралися весь час перебування Аполона Кузьмича вдома. А проте вони зоставалися там же і після його від'їзду, забуті власником і непомічені ніким із членів родини, аж поки не звертав на них уваги хтось із численних і постійних гостей.

Гості в домі Вахлакових не переводилися. Але це були не звичайні гості в традиційному розумінні гостювання за тих часів. Гостей Вахлакови ніколи не кликали, ніколи не влаштовували для них ні чаїв, ні обідів, ні вечерь. До Вахлакових

приходили всі, хто хотів, коли хотів, і до кого завгодно. Гості приходили, дзвонили, їм відчиняв хтось, хто був ближче до вхідних дверей — з хазяїв, чи таких же гостей, вони роздягалися, або й не роздягалися, в передпокою і йшли, куди їм було потрібно, в одну з чотирьох кімнат приміщення. В одній кімнаті, розміром з залізничне купе, жила сама Варвара Власівна, в другій, такого ж розміру, її син, наш однокласник, Пантелеймон (Пантелеймон Аполонович!), в третій дві згадані дочки Вахлакових, в четвертій, циклопічних масштабів залі, було все інше — їдальня, вітальня, кімната для приїжджих тощо. Тут стояв великий під цератою стіл, рояль, канапа, вищезгадана статуя Венери Мілоської і кругла вішалка з кишенями під калоші й гачками для зонтиків. Була ще в домі півтемна, прохідна кухня. В ній стояла керосинка і самовар. Кожний з гостей, хто б він не був, хоч би невідома, вперше бачена людина, міг прийти, поставити собі самовар, розігріти на керосинці їжу, яку знайшов би в кастрюлях і, нікого не питаючися, все це з'їсти. Ввечері, коли хтось з родини Вахлакових відчував раптом голод, він ішов теж до кухні й заглядав до кастрюль. Там ніколи вже нічого не бувало.

— Мама! — гукала тоді через всю квартиру Валя. — А де ж котлети? Вони, здається ж, zostалися від обіду?

— Не знаю! — ледве чулося з материного купе. — Варвара Власівна переверталася на другий бік, не відриваючись від книжки, що ніколи не випадала з її рук. Їй також уже хотілося їсти, але їй треба було ще дочитати дві сторінки і вона була певна, що за цей час з їжею якось влаштується.

Котлети не знаходилися. Валя напинала на плечі хустку і бігла до бакалійки по ковбасу. Хтось з випадкових і невідомих гостей в цей час роздував Пантелеймоновим чоботом самовар. Якщо ні в Алі, ні у Валі, ні в самої Варвари Власівни не знаходилося грошей на ковбасу, такі негайно ж реквізувалися в гостя, що потрапляв під руку.

Зрозуміла річ, що нічого кращого для здійснення своїх планів конспіративних репетицій Аркадій Петрович в місті не знайшов би. Всі передовіші родини йому, звичайно, дуже співчували, але знаєте, не наважувалися, було, знаєте, незручно, та й, „знаєте, й місця в квартирі, власне кажучи, не було“. Варварі ж Власівні було все одно. Коли Аркадій Петрович розповідав їй свій проект, вона саме дочитувала якісь чергові останні дві сторінки, і їй було не до того. Аля ж і Валя прийняли пропозицію з ентузіазмом. Треба признатися, що й драматичний нахил у них обох теж був і свої ролі вони готували не без успіху.

Дім Вахлакових був примітний ще й тим, що в ньому завжди панувала якась особлива піднесена й любовна атмосфера. Атмосфера закоханості. Всупереч усім тодішнім правилам, традиціям і розумінням „моральності“, в такій атмосфері не

вбачалося нічого порочного й стидного. Зовсім навпаки. Тут все було не так, як скрізь. Варвара Власівна раптом закохувалася в місцевого мирового суддю. Це було відомо всій родині, і Аполон Кузьмич, приїхавши на два дні з повіту, палко захоплювався з почуттів своєї дружини і біг знайомитися до мирового судді. Коли Аполон Кузьмич раптом повертався з повіту з фельдшерницею Ізою, дзвонячи по всіх кімнатах, яка Іза красуня, розумниця і яка вона надзвичайна жінчина, Варвара Власівна всіма способами виказувала свої симпатії Ізі і, навіть одклавши книжку, сама йшла ставити самовар. Втім, самовар, настановлений без води, розпаювався, і ображена Варвара Власівна верталася в своє купе дочитувати останні дві сторінки.

Цілком зрозуміло, що й Аля з Валею, викохані в подібній атмосфері, мало не з дитячих років почали закохуватися — у власника бакалійної крамниці, в почтальйона, в аптекарського учня, в учителя математики, в актора з гастрольної трупи або просто — в прохожих на вулиці та випадкових гостей свого дому. Вони наповнювали свій дім розповідями про свої „предмети“, патетичними заявами про любов до могили, безпредметними ревностями і безпідставними трагедіями.

І самотнім, несподіваним виродком жив у цьому царстві кохання й безтурботності його молодший представник, наш однокашник Пантелеймон. Він не закохувався, жінок зневажав, курич отакенні цигарки з махорки і цілком занурився у вивчення будови людського тіла. Він мріяв бути лікарем. І не „конячим“, як батько, а справжнім, людським. Якщо він і відривався від сторінок анатомії, то лише в тому випадку, коли хтось з гостей пропонував організувати пульку. Пантелеймон був заядлий преферансист.

В дім Вахлакових ми приходили на репетиції майже щоденно. Головні ролі в „Ревізорі“ грали здебільшого старші гімназисти — семикласники й шестикласники (восьмикласники участі не брали, бо були вже „на отльоті“). Нам припали якраз другорядні. Туровський грав Землянику, Сербин поштмейстера, Кульчицький — доглядача богоугодних інституцій, Теменко — німця-лікаря, який, як відомо, не промовляє жодного слова. Кашин мав виходити жандармом у фіналі.

Ми ввійшли в дім Вахлакових перший раз червоніючи й соромлячись. Зілов перекинув вішалку з кишнями для калощі і гачками для зонтиків, Теменко віддавив ногу Валі, яка відчиняла нам двері. Це остаточно зв'язало нам руки. Вони були як чужі і діяли немовби навмисне наперекір. Вони бралися не за ті речі, робили не ті жести, а здебільшого просто метлялися недоладу і невідомо було, куди їх діти і що з ними зробити. Щождо язиків, то вони поприлипали до піднебінь і ніякими силами не можна було їх розмочити й відірвати. Це ж вперше ми виходили „в світ“, в чужий дім, в іншу родину.

А головне — коло нас і між нас зовсім вільно пурхала Валя і величаво плавала Аля — дівчата, гімназистки, особи іншої статі. Будьякі зносини з цією, іншою, статтю законами Кассо були нам абсолютно й найсуворіше заборонені. Ми вирости справжніми дикунами й вахлаками. Це вахлацтво й мали вибити з нас Вахлакови своїм домом з своєю майже до вибуху насиченою атмосферою кохання й закоханості. Вони до цього і взялися одразу й стрімголов.

Коли вішалка, перекинута Зіловим, була загальними силами встановлена на місце, а Валіна нога, віддавлена Теменком, більш-менш заспокоїлася, і ми всі незграбно й вимушено попрілипали до стін у великій залі квартири Вахлакових, чекаючи на початок репетиції. Аля раптом кинула на Сербина голубими білками своїх завжди примружених і тмяних очей.

— Ах, це ви й є Сербин! — заінтриговано придивилася вона до нього. — Я знаю, це ви закохані в Катрю Крос!

Сербин мало не виав. І стіл, і рояль, і вішалка з зонтиками, і Венера Мілосьька, і сама Аля звилися довкола нього в химерному канкані. Він закоханий у Катрю Крос! Це сказано щойно голосно і при всіх. Господи! Він же був певний, що це відомо тільки йому самому, та й те наодинці, а весь інший світ не довідається про це ніде, ніколи й ні за яких обставин. Закоханий! І це сказано про нього, при всіх, при товаришах! Та ж саме звучання цього слова ганебне для гімназиста п'ятого класу й лівого інсайта футбольної команди! Гімназист п'ятого класу й лівий інсайт вищий від цього! Що ж тепер буде? Він же зганьбив бурсацькі традиції, він же зрадив культ зневаги жінки... Сором! Ганьба! Кінець світу!!!

Коли, за досить довгий час, Сербин, нарешті, сяк-так очунав, він постарався ввімкнути себе знову в навколишній світ і несміливо роздивився навкруги. Серце його дубіло від уяви тих змін, що віднині мали статися довкола нього і в його житті. Але, навдивовижу, все було незмінне й ціле. Кінця світу не відбулося. Сербин стояв один, під стіною, прикипівши до неї, здавалося, назавжди. Товариші таки покинули його, вони відсахнулись від нього. Зілов зовсім зник. Туровський і Кашин сиділи на канапі, Кульчицький і Теменко стояли коло роялю. Але між Туровським і Кашиним сиділа тоненька й маленька Валя. Її кавалери один перед одним лізли із шкіри, щоб повернути до себе її увагу. Кульчицький перехилився Алі через плече і щось нашіптував їй стиха. Аля червоніла, сміялася, томно мружила очі і грозила Кульчицькому пальчиком. А Теменко — так, так, стидкий відлюдок Теменко, що мав грати лікаря-німця без слів, - танцював з другого від Алі боку і все намагався повернути й собі якесь цікаве і, почувалося, недвозначне слівце. Кульчицький зза спини пригрожував йому кулаком.

Сербин схрестив руки на грудях і з печальним презирством, з трагедійним виразом ображеної гідності кинув довкола своїм орлиним поглядом. Але ні на його гідність та презирство, ні на нього самого ніхто не звертав ніякої уваги. Всі були зайняті своїми ділами. Сербин пройшовся по кімнаті й кашлянув... Потім підійшов і постояв коло Валі з Туровським і Кашиним. Потім коло Алі з Кульчицьким і Теменком. Він кашлянув ще раз, надіючися ще раз звернути на себе Аліну увагу. Але Аля була захоплена розмовою з Кульчицьким.

Сербин вийшов у коридорчик і кухню. У кухні під тягою стояв настановлений самовар. За нього забули і він пригас. На табуретці поруч лежав самотній Пантелеймонів чобіт. Сербин вхопив чобіт і почав озвіріло помпувати...

Богиня Мельпомена оселилася серед нас. Негайно ж вона почала виводити в світ і своїх подружок. Венера прибігла перша. О, ці вже стародавні грецькі богині! Вони ніколи не ходять по одній...

НЕСПОДІВАНИЙ ПЕРСОНАЖ

Макар і Жайворонок не брали ніякої участі в нашому гімназичному театрі. Перший заявив себе абсолютно бездарним до всіх видів і жанрів мистецтва, другий назвав їх недоречними дурницями й дитячими забавками. Таку от „участь“ у війні Жайворонок вважав за ганьбу і особисту образу. Брати у війні участь можна лише із зброєю в руках.

Спільність позицій негайно ж зблизила Макара й Жайворонка, але, зблизившись, вони відразу ж відчували себе надзвичайно сумно і самотно. Вони опинилися поза загальними інтересами, поза загальним життям всіх інших товаришів. І Макар потонув у своїх книжках, Жайворонк остаточно зник на етапному пункті. Він виряджав маршові батальйони, зустрічав ранених, шастав між полоненими і з завмираючим серцем слухав їхні розповіді про позиції і війну.

Зустрічаючись, Макар і Жайворонк ділилися своїми враженнями. Макар розповідав про щойно прочитані книжки, Жайворонк — про щойно почуті воєнні новини й сенсації. Один одного вони не слухали. Їхні діалоги бували здебільшого такі.

Макар (забігаючи трохи вперед своїм лівим боком і притискаючи до лівої половини грудей невеличкий томик у шкіряній оправі). Взагалі, ти розумієш, Васю, в чому основний сенс філософії Канта? Це надзвичайно! Світ реальних речей існує поза нами, алеж він неприступний для нашого пізнання...

Жайворонк (жваво перебиваючи й нервово почухуючи свої жовтяві лишаї). Ну, звичайно! Мені розповідав один із

учасників облоги Перемишля. Ти розумієш, це абсолютно неприступна фортеця, але, не зважаючи на це...

Макар. І взагалі, розуміння простороні, часу й причинності аж ніяк не властиві цьому реальному світові речей. Ні, ти, взагалі розумієш, Васю?

Жайворонок. Ще б пак! І його все ж таки здобуто. Ти знаєш, це просто надзвичайно!..

З такими розмовами Макар і Жайворонок бродили по місту до сьомої, а після сьомої валялись у Піркеса на його ліжку і верблюді. Самого Піркеса тепер вдома майже ніколи не бувало. Крім лекцій, йому доводилося тепер бігати ще й на репетиції квартету. З спеціального дозволу директора репетиції відбувалися до десятої вечора.

Тому Жайворонок і Макар були дуже здивовані, коли, підходячи якимось до дверей Піркесової кімнати, вони почули тихі й зажурні рулади його смичка. Піркес грав.

— Ходім собі, не будемо йому заважати,— пошепки запропонував Макар, соромлячись і шануючи Піркесову любов пограти наодинці.

— Та це він просто репетирує! — недбало відхилив цю делікатну пропозицію Жайворонок і широко розчинив двері.

Піркес стояв серед кімнати і, похитуючись за смичком на своєму розгвинченому поперека голкіпера і скрипача, грав щось ніжне і журливе. Очі його були втуплені в одну точку і примружені. Він розкошував у звуках і бренінні музичних барв.

Але Піркес був не один. Проти нього на верблюді, тісно стуливши коліна, застромивши між них стулені долоні й нахилившись наперед, сиділа дівчина. Її очі були теж втуплені — в Піркесове обличчя, але загальний вираз її лица був якийсь абстрактний, відсутній. Це була зовсім невідома нам дівчина, очевидно навіть не місцева. Їй було років шістнадцять-сімнадцять, вона була чорнява, смуглява й гарна.

Макар і Жайворонок розгублено застопорилися на порозі. Піркес помітив їх, одірвав смичка від грифа — звуки раптом і неприємно урвалися — і помаяв над головою на знак привітання.

— Га-га-га! — засміявся він своїм хриплим горловим сміхом, засміявся трохи розгублено і засоромлено. — Заходьте, заходьте, чого ви там зашпурхнулися!

Макар і Жайворонок, червоніючи, переступили поріг.

— От, знайомтеся, — дещо неприродно весело прокричав ще Піркес. — Це Мірель. А це мої товариші, Макар і Жайворонок. Макар — це наш філософ. Га-га-га! — І Піркес ляснув обох товаришів по спині.

Не встаючи, дівчина висмикнула праву руку зміж колін і простягла її по черзі Макарові й Жайворонові. Ті потисли її і скромно відійшли в інший куток.

Якийсь час панувало незручне й вимушене мовчання. Піркес заходив по кімнаті, явно хвилюючись; дівчина сиділа, не рухаючись, і слідувала спокійним поглядом за метушливою фігурою хазяїна.

— Так от, розумієте, хлопці,— нарешті спинився й говорив знову Піркес. Голос його ще дужче хрипів.— Річ, значить, така. Мірель — біженка. Спід Холма. Батьків її вбито. Брат десь є, але вона не знає де. Вона приїхала сюди, бо думала, що тут живе її двоюрідний брат. Але він виїхав ще торік і невідомо куди...

— Неправда! — почувся раптом милозвучний, але твердий і рішучий голос.

Макар і Жайворонок здригнули. Вони ніяк не сподівалися, що дівчина враз заговорить. Чомусь їм здавалося, що ця дівчина повинна собі мовчати.

Дівчина кашлянула і сіла рівніше.

— Неправда! — ще раз вимовила вона своє гостре й категоричне заперечення.— Я приїхала сюди просто тому, що відомо скрізь, як тут багато тилкових установ і офіцерів. Тут легко заробити.

Піркес шарпнувся й закружляв по кімнаті ще хутчіше.

— А леж ви з Холма! — Це правда.

Піркес зірвався й підбіг до Макара з Жайворонком.

— Так от, га-га-га, розумієте! Її жити ніде і нема на це грошей, вона буде жити тут.— Він кивнув на верблюда.— Але...— Тут фізіономія Піркеса зробилася раптом люта і страшна.— Але коли хтось із товаришів щось там почне говорити, то хай знає, що я йому розвалю голову і... повибиваю зуби,— не знайшов він страшнішої загрози.— Хай знають! Ненавиджу!..

— Чого ви так хвилюєтеся? — стонула плечима Мірель.

Акцент бренив у неї легкою й приємною гаркавістю. Крім того вона затягувала кінці речення при запитанні.

Макар і Жайворонок незручно перезирнулися.

— Які дурниці! — прокашлявся Макар.— Ну, звичайно... взагалі...

— Ще б пак! Які дурниці...— відгукнувся так само недоречно й Жайворонок.

Проте, вони відразу ж уявили собі, що хвилювання й загрози Піркеса зовсім не безпідставні. Хлопці, звичайно, почнуть говорити всяке. Ну, хіба ж стримаєш Броньку Кульчицького або того ж Воропаєва?.. Навряд тільки, щоб Піркес розвалив голову й повибивав зуби Воропаєву. Воропаєв куди дужчий від Піркеса...

Щоб заповнити якимось незручну паузу, що знову запала, Макар відкашлявся ще раз і звернувся до дівчини:

— А взагалі, яку роботу ви думаєте той... знайти? Ви маєте якусь професію? Ви сестра?

— Ні, я проститутка.

Макар відчув, як він сівнувся, немовби обірвався і немовби кудись падає. Всі свої помисли, всі свої моральні й фізичні сили він покликав на те, щоб не почервоніти. Але це було намарне. Макар почервонів як піон. Почервоніло не лише обличчя, а й уші, шия, руки. Жайворонок затамував дихання й викотив очі на Мірель. Живу проститутку просто так перед собою Жайворонок бачив уперше в житті. Це було так цікаво, що він забув навіть почервоніти.

Мірель відповіла їм обом спокійним, зухвалим і дещо презирливим поглядом.

Піркес схопив футляр, розкрив його, дістав скрипку, торкнув її струни, потім знову поклав скрипку у футляр і футляр повісив на стіну. Потім він знову закружляв по хаті, то червоніючи, то бліднучи.

— Піркес,— сказала Мірель по-єврейському,— вам же треба йти на лекцію і на репетицію.

Піркес підплигнув, схопив шапку з цвяшка, насунув її на голову і, не промовивши й слова, вискочив за двері.

— Він якийсь... мішігене копф¹,— знову стенула плечима Мірель і раптом весело, дзвінко і зовсім по-дитячому зареготала.

Макар зразу перестав червоніти. Бути проституткою це соромно і трагічно. Алеж вона сміється так весело. Значить... Макар потягся за книжкою, яку залишив, прийшовши, на столі.

Але книжку перехопила Мірель. Вона раптом скочила на підлогу, зробила два коротенькі танцювальні па і наблизилася до столу якраз тоді, як Макар потягся по книжку. Вона вихопила книжку й розгорнула її.

— Емануїл Кант,— прочитала вона.— Це ваш директор гімназії? О, він, мабуть, великий пурець², коли пише такі великі книжки.

Тут Мірель раптом помітила некліпний, зачарований, заворожений погляд Жайворонка на собі. Вона засміялася знову і раптом ударила Жайворонка книжкою по голові.

— Майне пімперле³,— проспівала вона, нахилившись до нього й витягнувши губи рурочкою, як до маленької дитини.

Аж тепер Жайворонок почервонів. Почервонів страшно, куди дужче навіть, ніж Макар перед тим. Аж заблищали сльози на його очах.

А втім, можливо, що сльози були й від іншої причини. Адже Мірель таки здорово бахнула його Емануїлом Кантом по голові.

¹ Дурна голова, придуркуватий.

² Великий чоловік.

³ Моя дитинко, моя манюню!

Вслід за Аркадієм Петровичем і інші наші педагоги взяли до діяльності „на оборону“. Патріотичні почуття шукали собі способів проявитися. Втім, можливо, почин та успіх молодшого колеги просто напросто розжеврив у них відповідні задрозді.

Інспектор Вахмістр, будши словесником, тобто викладачем російської мови та літератури в чотирьох старших класах, вирішив насамперед організувати низку літературних рефератів — на теми високі і прекрасні, що сприяли б вихованню в гімназистах „любви к отечеству и народной гордости“. Писати й читати реферати мали самі гімназисти, найздібніші вахмістрові учні з словесності.

Перший реферат читав Репетюк. Тема реферату була: „Русская женщина и война“. Опонентами Вахмістр призначив Воропаєва і Хавчака. Виступати в дебатах мав право кожний. Ми були схвильовані. Реферат! Опоненти! Дебати! Самі вже ці слова були чогось варті. Вони були для нас вперше чувані. Вони звучали так, що до них неможливо було не почувати пошани. Це були слова цілком дорослі. Репетюк виріс в наших очах ще більше. А проте, він і сам почував себе героєм і замовив навіть до дня реферата нові штани-кльош.

В той вечір, на який був призначений реферат, наш тісненький актовий зал був повнісінький. Чотири старші класи з'явилися всі до одного чоловіка. Педагоги були в мундирах. Мопс — у віцмундирі й капелюсі з трьома рогами.

Ми були схвильовані. Реферат! Досі в гімназії ми знали один тільки метод навчання: нам задавали уроки, потім викликали до дошки і за незнання ставили одиницю. В особливо урочистих випадках — на іспитах випускних, чи й перехідних — нас розсадовлювано на партах по одному, парти відсувалися далеко одна від одної і в широких проходах ходили класні доглядачі. Крім того, кожному давали окрему тему для „сочинения“. І все ж таки ми зчитували з ключів, використовували шпаргали, списували один у одного. Хто не вмів хитро обдурити й провалювався, того зоставляли на другий рік. І раптом — реферат! Його робить наш же товариш, йому опонують наші ж товариші, і всі ми — всі чотири класи разом — сидимо тут же і маємо право взяти слово і виступити в дебатах. Отак просто — взяти, виступити і сказати. Ні одиниці, ні безобіду, ні чотирьох з поведінки за це не буде. Фу, чорт, це було просто надзвичайно!

Але це було не тільки надзвичайно, це було ще і неправдоподібно! Тема реферату — „Русская женщина и война“. Ви розумієте? Мало того, що „война“, що ми, отже, маємо право мати свої думки про війну, висловлювати їх, опонувати й

дебатувати, ще й — жінчина. Жінчина! Та сама жінчина! Особа іншої, забороненої учневі середньої школи, статі!.. Справді, ми починали себе поважати.

Репетюк видимо хвилювався. Ще б пак не хвилюватися! Педагоги, батьківський комітет, навіть сам почесний попечитель гімназії, багатющий поміщик, граф Гейден — сидять у перших рядах, у парадних мундирах, у білих рукавичках, і бороди їхні пахнуть фіксатуаром. Репетюк вийшов на кафедру блідий і кінчики його пальців тремтіли, коли він розгортав свої сторінки. На висках у нього був піт. Алеж складка, складка на нових штанах-кльош, була абсолютно бездоганна. Вона починалася десь аж під тужуркою і спадала вниз рівною, точно перпендикулярною до площини підлоги лінією. Репетюк поправив пенсне. Воно блиснуло білими скельцями і жовтим золотом проти сяйва канделябрів. Потім Репетюк пригладив волосся і кашлянув. В залі була така тиша, якої в гімназії взагалі бути не може.

— Господа! — голосно сказав Репетюк.

Голос його злегка вібрував.

Ми зітхнули полегшено й радісно. Ну й молодця! Так почати! Так сміливо й певно. Тепер ми були спокійні за нього до кінця. Він не здасть. О, ні! Капітани футбольних команд не з таких.

— Господа! — отже, почав Репетюк. — Знаєте ли ви рускую жінчину?..

Він спинився, немов чекаючи на нашу відповідь. Фу ти, чорт, це було кумедно! Ми відчули себе незручно. Що за дурацьке запитання, справді? Звичайно ж, жінчини — чи руської, чи французької — ми не знаємо. Гімназістам же заборонено зустрічатися з жінчинами „вне присутствия родителей или лиц, особо их заменяющих“.

— Любите ли вы ее?..

Що? Любимо? Кого? Жінчину?! Нас кинуло в жар. Хіба ж можна таке питатися?.. Глухий шелест перекотився залом. Репетюкові губи коротко сіпнулися... Фу, чорт, алеж як він насмілювався? Завтра його, мабуть, виженуть...

Репетюк ще раз поправив пенсне. Обличчя його залишалося бліде, холодне й серйозне.

— Я позволяю себе утверждать, что вы ее знаете, что вы ее горячо любите... Ведь это ваша мать. Ведь это ваша сестра...

Ми просто ахнули. Ну й сукин же син! Почесний попечитель, граф Гейден, розвів руки в білих рукавичках і раптом захлопав долоню об долоню. Ах, значить, можна навіть ляскати, немов у театрі? Краса! Ми заоплескували і заревли:

— Браво!

— Біс! Б-і-і-іс! — підхопили камчадали.

Репетюк посміхнувся. Обличчя його було вже нормальне — рожеве. Складка на брюках стриміла як напрута струна.

Директор підвівся і махнув рукою. Оплески, „браво“ і „біс“ урвалися ту ж мить, навіть без відлунку.

— Господа,— прогунявив Мопс.— Прасу не забиваць, цто вы отнюдь не в театре. Папросу выразать свои восторги в пределах прилиция, без присусцих театральной галерке выкриков... Засим,—він обернувся до Репетюка,—прасу продолжать.

Репетюк заговорив рівним і дзвінким голосом. Цитати великих письменників так і посипалися з його вуст. Тургенев, Достоевський, Гончаров, Пушкін, Карамзін. Три чверті Репетюкового реферату написали саме вони. Репетюк наводив уривки прози, зачитував драматичні діалоги, декламував поеми. „Русская женщина!“ Виходить, ми справді, знали її,—окрім матері й сестри. Бедная Ліза, княжна Тараканова, Татьяна Ларіна, Соня Мармеладова, Настасья Філіповна, Аглая, Ліза, Віра і Марфінька, Марія Кочубей... Правильно. Всіх їх ми знали. Правда, були це немовби й не зовсім справжні жінки. Не живі, а тільки описані. Крім того—вигадані. Може, їх насправді і зовсім не було і не могло бути. Але...

Ми слухали Репетюка, затамувавши дух, як ніколи не слухали ні одної гімназичної лекції. Він змалював руську жінку в образі захватному, але кроткому й ніжному. Вона може знищити вас, спалити вогнем своїх почуттів, але вона здатна обожувати вас, вона здатна на високу і прекрасну самопожертву. От вам Віра з роману „Обрыв“, от вам Ліза з роману „Дворянское гнездо“. Але хіба на жертву руська жінка здатна тільки в ім'я особи і особистого? Ні! Репетюк твердив інше. Руська жінка жертвує собою в ім'я загалу і загального. В ім'я ідеї. В ім'я отечества. В ім'я людства. Вона радо за це піде на муки і страждання! Хіба дружина не посилає чоловіка на війну? Хіба сестра не соромить брата, що він досі не пішов ще боронити цивілізацію від варвара - шваба? Хіба мати не хрестить сина, не благословляє його, відправляючи на подвиг, на фронт?..

Граф Гейден виїняв блакитну хустку і на мить підніс до очей. Потім він коротко висякався. Тоді всі педагоги також дістали хусточки. Директор ворушив вусами. Ми сиділи, роззявивши роти.

Серце Хрисанфа Сербина то холодом скорчувалося, то роздimalося від раптових гарячих хвиль. Ліза, Віра, Марфінька, Татьяна, Неточка, Марія, Соня, Настасья... Які прекрасні імена! Чому від самих цих імен вже стискається серце і потім в нього б'є також гарячою хвилею? Аглая, ще одна Ліза, Мері, Маша, Софья. А Катря? Катря Крос... Катря Крос теж може бути руською жінкою. кротко страждати, палко любити і саможертвувати собою. Мила, мила, дорога і прекрасна руська жінка, Катря Крос!..

Фінал Репетюкового реферату був сповнений зворушливого ліризму й патетичної пристрасті. Прекрасним образом руської „жінчини в білому“ кінчав він свою кантату.

Бій. Ураганна артилерійська підготовка. Шалена атака. Безпощадна рукопашна бійка. Тисячі трупів завалили околиці й поле перед ними. На стони, зойки й передсмертні хрипи спускається ніч. Вона віщує раненим героям тільки смерть. Смерть самотню і мучительну... Але тут з'являються руські жінчини в білому. В білих одежах. На білих хусточках у них червоні хрести. Вони схиляються до ранених, до страдників, приречених на муки і загибель. Вони дають напитися, вони перев'язують рани, вони проганяють жахливу самотність від тих, кому судилося за отечество відійти в інший світ. Вони полегшують їм останні хвилини на землі... Німецький кулемет рокоче. Снаряди розриваються довкола. Але біла жінчина не випускає руки того, хто відходить за отечество в інший світ. Вона умирає разом з ним, пробита варварською німецькою кулею...

Сербин зробив вигляд, що в нього щось випало з рук, і хутко нахилився. Це треба було зробити конче. Треба було сховати обличчя. Сльози бігли по щоках і ніяка сила не могла стримати їх... Він пережив щойно самопожертвну загибель Катрі Крос там, на полі брані, в білій одежі, над тілом загиблого героя. А цей герой був не хто інший, як він сам — Сербин Хрисанф...

Ми розходилися глибоко зворушені й розчулені. Капітан Репетюк ішов серед нас, і це сповнювало нас гордощами. Репетюків успіх це був також і успіх наш, його найближчих приятелів, його команди. Нам було радісно, але й журно та тривожно. Немовби ми щойно пізнали якусь велику й прекрасну тайну життя. Ми були щасливі її пізнати, але нам було так сумно, що ми вже її пізнали, що її вже не буде попереду в нашому житті...

Туровський тихо і урочисто співав :

Я здесь пою так тихо и смиренно —
Лишь для того, чтоб услышала ты...

Восторг тремтів в його голосі. Він тремтів і в наших серцях. Перед нами, просто в чорному нічному небі, в зеленаних серпанках смутного місячного проміння, плив чарівний і божественний образ жінчини в білому. Нашої матері, нашої сестри, нашої любовної тайни. Очі її були горесно стулені, обличчя бліде і коло вуст запали глибокі скорботні зморшки. Репетюк був правий. Ми знали її і ми її любимо — нашу прекрасну, героїчну і кротку руську жінчину.

И песнь моя есть фимиам священный
Пред алтарем богини красоты...

Васька Жайворонок прийшов додому заплаканий і мерщій пірнув під ковдру. Там, насамоті, в темряві й духоті власного тіла, під ковдрою Вася міг натішитися своїм зворушенням до краю. Образ жінчини в білому негайно ж приплив до Васьки під ковдру. Він упав йому в обійми й затрепетав від кротості й самопожертвовного екстазу. Васька схлипнув і сховав голову аж під подушку. Це конче потрібно було зробити ще й тому, що Васькин батько сидів тут же, біля столу, з газетою в руках, і мимрив собі під ніс. Він нетактовно міг сполохати прекрасну білу жінку.

Старий Жайворонок — старий, з тридцятирічним стажем телеграфіст-слухач, щовечора, лягаючи спати, неодмінно прочитував газету. За тридцятирічною звичкою він не міг уже читати про себе і неодмінно муркотів собі під ніс упівголоса. Він читав:

— ... Єлькін, Єльпанцев, Єршов, Жуков, Жучко, Запорожець, Зельдовіч, Змійко, Зуев, Зусман, Іванов Акім, Іванов Пьотр, Іванов Семьон, Іванов Тихон, Іскандер, Іщенко ... О, це чи не наш Іщенко? Доктор? Га? Васю, ти спиш?..

Вася зробив вигляд, що спить. Жінка в білому поклала йому голову на плече, і цей чортів батько мало-мало її не злякав. Старий Жайворонок зітхнув, поморгом повік кинув окуляри на очі і знову занурився в газету:

— ... Іхтіївіч, Каракар'янц, Квесін, Кетов, Кітов, Кореулі, Кошеваров, Кожум'як, Костін, Копілевич, Кушак ...

Старий Жайворонок акуратно щовечора прочитував від „а“ до „я“ списки убитих, загиблих без вісті і поранених. Він відзначав знайомі прізвища і занотовував їх у пам'яті, хто з місцевих городян вже поклав живіт свій на алтар отечества. За тридцять років старий Жайворонок знав кожного жителя нашого міста.

Вася наважився і обійняв жінку. Серце гупало, немов шестидюймовка. Марія Кочубей? Княжна Тараканова? Соня Мармеладова? Жайворонок притис її дужче і насмілився поцілувати. Гарячий поцілунок обсмалив йому губи, мозок і спинний хребет. Він затремтів. Він затрепетав ...

— ... Кунцев, Кундя, Кюхельбекер, Кяхта, Лапшин, Лахтіонов, Лайко, Лехцієр, Лемм, Лошак, Ляшківський, Лябіргабдулов, Лярме, Матня, Мамін, Майков ...

Вона пручалася, вона не хотіла. Вона боялася. Вона благала. Але Вася був невмолимий. Вася був мужчина. Вася був герой. І жінчини вуста раптом пом'якшали, потеплішали й роздалися. Вона відповіла Васі на поцілунок ...

... Мещеряков, Майвель, Мономахов, Мухін, Мухамбеков, Мугрелінов, Мушля... Мушля? Чи не наш Мушля? Машиніст другого класу? Торік дістав телеграму з Києва від хворої сестри. А в дев'ятсот п'ятому році відправляв телеграму до Одеси своїй першій дружині, що любить і скоро гадає повернутися ...

Ні, не може бути. Він надто старий. А синові ще... Хоча, звичайно ж, це син! Йому тепер якраз дев'ятнадцятий рік. Мабуть пішов до школи прапорщиків...— Старий Жайворонок зітхнув і кинув окуляри на перенісся...— Назарчук, Назаренко, Назаров Іван, Назарок Евлампій, Нейман, Нордов, Несветаєв, Нусінов, Нус, Нухчамвідзе, Обкін...

Вася лежав знесилений, млявий, теплий. Зліньки він прислухався до батькового бурчання.

— ... Обора, Овражний, Онопрієв, Охтін ...

Біла жінчина вже пішла від Васі. Вона звелася з Васиного плеча, тихо вислизнула з обіймів, просто — між пальці, м'яка, безтілесна й легка, мов пара, мов мара. Вона злетіла до стелі, пройшла крізь дах і полинула чорнозеленим небозводом мерщій туди — на захід, на фронт. Вона полинула на поле брані, до поранених, до порубаних, до приречених на загибель. Ось вона дала напитися Оборі, ось вона обмила рану Овражному, зробила перев'язку Онопрієву, взяла за руку й допомогла тихо вмерти Охтіну...

—... Панін, Панченко, Парусман, Пименов, Папаabrikос, Пуня, Пузанков, Пютрінкевіч ...

І ЩЕ ОДНА СМЕРТЬ

Звістка про цю смерть була найнесподіваніша.

Приніс її Піркес.

Ми були у Вахлакових. Репетиція початкової сцени першої дії була в самому розпалі. Ми сиділи в ідальні кружка, випинаючи животи й надимаючи щоки, що мало символізувати цілковиту життєву самостійність, статечність та провінціальну обмеженість всіх тих Земляник, поштмейстрів та інших чиновницьких персонажів гоголівської комедії. Семикласник Теплицький — найогрядніший споміж усіх гімназистів нашої гімназії, за що й дістав роль городничого — входив із кухні в розстібнутій шинелі, яка символізувала халат, і гарчав своїм проспіваним на херувимській церковним баском:

— Я пригласил вас, гаспада, чтоб сообщить вам пренеприятное известие...

Фраза ця йому ніяк не давалася. Він проказував її так, немовби щойно за одним духом відспівав стократно великопосне „господи помилуй“, і тепер, хапнувши повітря на повні легені, всю снагу своїх легенів вклав в це останнє, сто перше, форте. Аркадій Петрович сердився, хвилювався і завертав його назад.

І от, коли Теплицький вже в десятій раз виходив з кухні, запинав поли шинелі, насуплювався і гарчав свою злосчасну фразу, а ми позіхали з нудоти або переглядалися з незанятими в цій сцені Валею і Алею, — раптом в передпокої сильно і довго задзвонив дзвоник.

— Це Пантелеймон!— догадався Туровський, бо ніхто з гостей, певна річ, не став би так дзвонити.— Зараз я йому накладу по шиї, щоб не хуліганив.

Поки він пробирався до передпокою, дзвоник не переставав дзвонити. Разів кілька він немов схлипував і уривався, але зразу ж знову немовби хапався і кидався деренчати ще настирливіше.

— Накладіть йому добренько!— крикнула наздогін Туровському Валя, роздратовано заплющуючися від дошкульного звуку.

Але дзвонив не Пантелеймон. Дзвонив Піркес.

Він відштовхнув Туровського і побіг просто в їдальню, до всіх. Це було дивно. Досі Піркес, не зайнятий в „Ревізорі“, не був ще ніколи у Вахлакових і розположення кімнат не було йому відоме. Але він біг просто на голоси.

— Скинь калоші!— гукнув йому Туровський, але Піркес цього не почув.

У калошах, шинелі і шапці Піркес вбіг просто до їдальні і спинився посередині, перед нами, лупаючи очима і віддихуючи. Він біг надто шпарко і тепер не міг вимовити й слова.

— Що трапилося?— зірвалися ми всі, бачачи, що, справді, трапилося щось визначне, якась непоправна катастрофа.

Піркес із свистом втяг у груди повітря і, нарешті, здобув сяку-таку змогу заговорити.

— Вмер Кассо!— вистрелив він просто на нас.

Ми, справді, мало не попадали, як поранені.

— Та що ви кажете, Піркес?— аж зблід Аркадій Петрович.

— Телеграма!— прохрипів Піркес і простяг вечірню газету. На першій сторінці, на першій же шпальті, в широкій чорній рамці було це траурне оповіщення:

„Министерство Народного просвещения с глубокой скорбью извещает о смерти его превосходительства господина министра...“

Це був факт. Кассо вмер. „Господин министр народного просвещения“... Ми стояли приголомшені й розгублені.

Кульчинський молитовно звів очі догори й побожно перехрестився.

— Царство йому небесне...

Це й був той самий незначний поштовх, якого треба було, щоб розрядити атмосферу. Ми завили й повалилися хто куди. На канапу, на крісла, на стільці, на рояль. Кашин гепнувся просто на підлогу й задрігав ногами. Ми качалися, хапалися за боки, підтримували схоплені спазмом животи, молотили один одного кулаками, вили, вищали і ревно плакали рясними солоними сльозами. Ми лементували, звивалися й стрибали, немов навіжені чи радетелі. Такого реготу ніхто з нас не знав ще за своє життя.

— Кассо вмер! Господи, як же не зареготатися!

Валя з Алею зайшлися зовсім, і переляканий Андрій Петрович одливав їх водою. Варвара Власівна вибігла з свого купе з недочитаною книжкою в руках і зовсім спантеличена закам'явіла на порозі. Пантелеймон, з анатомією в руках, прибіг із своєї кімнати і тепер бігав поміж нас, від одного до другого. Він хапав кожного за плечі, трусив і, захльобуючися, заздрісно допитувався:

— Чого ж ти смієшся? Чого ж ти смієшся? Ну, скажи, і я буду сміятися...

Ніхто йому нічого не міг сказати. Тоді він жбурнув анатомію у куток, повалився на канапу, впоперек, поверх Туровського, Теплицького, Теменка і Сербина, і завив зовсім диким, нелюдським реготом.

Аполон Кузьмич — він тільки сьогодні приїхав з повіту і зараз у кухні ставив самовар — вибіг з Пантелеймоновим чоботом у руках і кинувся до хатньої аптечки, що висіла тут же на стіні, коло Венери Мілоської. Він заgrimів пуделочками, пакетиками і пляшечками. Втім, там не було нічого, крім соди, мухоморів та калігіперманганікум. Аполон Кузьмич зареготав і знову зник у кухні.

Нарешті, с'як чи так — ми пересміялися. Регіт вщух. Ми валялися по своїх місцях, знесилені. Постогнуючи, ми потирали животи, втирали сльози й віддихували з хрипом. Було нам приємно і втішно. В цілому організмі почувалася така тепла порожнеча, така виснаженість після цього потрясливого вибуху. На душі було радісно й весело. Кассо вмер. Чорт забирай, повинно початися нове життя!

Тут тільки виявилось, що Піркес так досі й не зняв калош та шинелі і не познайомився з господарями. Його представили. Валя і Аля були дуже захоплені цим новим знайомством. Про Піркеса та його гру на скрипці стільки говорено в жіночій гімназії.

— Ви заграєте нам? — томно мружилась Аля.

— Хочете, я вам буду акомпанювати? — шулилася Валя.

Аполон Кузьмич з'явився знову, волочачи свого чемодана. Посеред кімнати він його розкрив і одну по одній почав виймати звідтіля білі пляшки з прозорою рідиною всередині.

— Ну, гімназ'яри! — виголосив він, — з такого приводу вам треба випити!

В прозорих пляшках був спирт, одержаний щойно Аполлоном Кузьмичем для якихось таємничих ветеринарних цілей.

Дике „ура“ зустріло цю пропозицію.

А втім, горілки ще майже ніхто з нас не вмів пити. Розведений водою з самовара і розлитий по медичних банках спирт ошпарив нам горла і вигнав очі на лоб. На щастя, котлет, zostавлених від обіду, ще ніхто не встиг з'їсти і ми кинулися ковтати шматки посіченого м'яса, щоб здобути знову змогу дихати і жити.

Аполон Кузьмич підняв перший тост:

— За вічну непам'ять Кассо!

Піркес відповів йому з таким же викрутасом:

— За многая літа—нам!

По третій Аполон Кузьмич відмовився нам давати. Третю він випив сам.

— По третій,— сказав він,— доп'єте, коли будете ветеринарами.

А проте, з нас було досить і двох медичних баночок на брата. Не звиклі до спирту ми поп'яніли зразу. Правда, це оп'яніння було трошки перебільшене й афішоване. Саме відчуття першого в житті сп'яніння кидало в бажання пофорсувати трошки і вдати себе п'яним ще дужче. Крім того, самий привід до пиття п'янив вже й сам по собі без усякої допомоги спиртового.

Ми лементували, махали руками й не слухали одне одного. Про репетицію давно забуто. Аркадій Петрович з Варварою Власівною зникли. Вони побігли до гімназії чи до когось із колег.

— Ходімо, хлопці! — запропонував хтось, і ми кинулися до шинелей і калаш.

Куди? Чого? Пощо? Все одно. Куди завгодно. З сміхом, вигуками і репетом ми висипали на вулицю. Піркес, Туровський, Сербин, Кульчицький, Кашин, Зілов і навіть Пантелеймон Вахлаков. Морозна, присипана першою порошею, синювата місячна ніч зустріла нас. Від такої ночі стало ще радісніше, ще п'яніше.

Галасуючи, похитуючися та петляючи ногами, немовби ми й справді були до краю п'яні, ми пішли невідомо куди, просто серед вулиці — дарма що було вже далеко після сьомої і на кожному кроці ми ризували зустріти Вахмістра чи Піля. Піль і Вахмістр були нам ні по чому. Що нам Піль і Вахмістр, коли Кассо вмер, коли ми щойно випили по дві медичні баночки на брата і коли нам так весело й хороше жить?!

Туровський, наш вірний заспівувач, зотяг веселої і п'яної:

Коперник целый век трудился,
Чтоб доказать земли вращенье.
Дурак, зачем он не напился —
Тогда бы не было сомненья...

Ми підхопили:

Так наливай, брат, наливай, и все до капли выпивай...

Раптом, на розі, назустріч нам розітнувся інший, не менш оглушний і дикий рев. Сірі гімназистські шинелі метнулися до нас.

— Ура!

— Ур-р-р-а-а-а!

То були Репетюк і Воропаєв. З кожної кишені їхніх шинелей стирчало по плящі. Довідавшись про смерть Кассо, вони насамперед побігли по горілку.

Ми перелізли через якийсь паркан і заволоділи чимось садом. Сад був невеликий, зате густий і вигідний. В найглибшій його частині стояла бесідка. Там ми й розмістилися, підхихикуючи й хизуючися.

За п'ять хвилин з горілкою було покінчено. Ми пили просто з пляшок, пирхаючи, душачися й закашлюючися. Горілка була незвична, гидка й вогниста. Од неї так і вернуло. Але треба було пити, і ми пили, по-молодецькому спльовуючи набік. Тепер ми вже були п'яні насправді.

Перший об'єкт для перевірки цього був недалеко, поруч. Це був звичайний собі провінціальний літній дерев'яний клозетик. Невеличка будочка за кущами бузку й жасміну. Ми підійшли до нього і спробували його похитати. Але він стояв міцно і непорушно. Він був ще зовсім новий. Ми натиснули дужче. Він не піддавався. Це могло обурити хоч кого. Затягши „Дубинушку“, ми натиснули на нього всі разом. Клозет не витримав і перекинувся. Вітальні поклики відзначили цей „світовий“ факт.

Після цього ми рушили з саду геть. На дорозі нам був паркан. Чорт забирай, не перелазити ж нам через нього вдруге! Ми взялися за його пруг — „гов - раз - гов - два-віра!“ — і крізь широкий, сажнів чотири, пролам вийшли на вулицю. Горілка хитала й кидала нами на всі боки. Придорожні стовпчики, молоді деревця й штахетини з тихим хруском падали від самих легеньких наших дотиків. За ними пішла вивіска: „Принимаю подчинки, а также заливка калош“. Стрункий і дебелий ліхтарний стовп, одначе, виказав категоричний опір нашим зусиллям викорчувати його з тротуару. Нам довелось обмежитися тим, що розбили самий тільки газо-калійний апарат. Рідкі в цю пізню годину прохожі ще здалеку тікали назад і обминали нас великим гаком по сусідніх вуличках.

Тепер ми вийшли у вузенький перевулок, що йшов повз стару пошту до залізничного насипу. Тут, у тінистому капелку, притулилася плохенька похила будівля старої синагоги. Добра цеглина вже була в руці Броньки Кульчицького. З верескливим „віра“ цеглина полетіла простісінько у вікно синагоги. Шибка брязнула і потрошене скло бризнуло на тротуар.

І аж тепер стало тихо і настало замішання. Чорт забирай! Між нами ж був Піркес. Шая Піркес... Єврей.

Ми любили й шанували нашого Шаю Піркеса, і ця любов до нього облагороджувала нас і була найкращим способом проти антисемітизму, в атмосфері якого росли й виховувалися ми і в гімназії і на вулиці. Ми так любили Шаю і він такий мав на нас вплив, що ми навіть пишалися з нашої не-

терпимості в цьому питанні. Не раз десь у закутку ми тузали інших гімназистів чи міських хуліганів за необережне слово „жид“, чи кепкування з наших євреїв-товаришів. І от Бронька Кульчицький пошпурив каменем у синагогу. Ми змішалися й розгубилися. Хміль вивітрувався з наших голів.

Стало тихо і гірко. Кульчицький, пізно збагнувши свій промах, отверезів і закам'янів. Нам забило дух. Ми воліли б провалитися.

І раптом Піркес висмикнув руки з кишень і нахилився до землі. Він ухопив цеглину. Кульчицький заточився й поплотнів.

— Дураки! — реготнув Шая. — От, дураки! Та ж це просто церква. Ненавиджу!

Він випростався, і його цеглина з різким хрескотом вгилася в шибку, сусідню з висадженою Кульчицьким...

Чому замішання? І для чого провалюватися? Адже це тільки церква. Звичайна церква, і вже! Хіба між нами є ще релігійні?.. Звісно, Бронька Кульчицький шпурив цеглину не в церкву, а в синагогу. Он, навіть Зілов стиснув кулаки і вже наготовився заїхати йому в ухо. Алеж Піркес розумніший від Броньки Кульчицького і вищий від усього цього. Громити церкву — це все ж таки не те, що образити товариша. І громлення церкви аж ніяк не ображає товариша. І Шая підняв цеглину... Хай Бронька знає, що він кинув цеглину тільки в церкву і більше нікуди... І Шая пошпурив свою цеглину в церкву... Але він пошпурив її з усієї сили і від щирого серця. Це ж була церква, тобто синагога. В ній правив божий намісник на землі — піп, тобто рабин. А бога, попів і рабинів Шая не шанував. Бога ж не було, попи були шахраї, а рабин був з ними і з богом заодно. Коли дев'ятсот третього року, в кишинівський погром, старі Піркеси, притиснувши до грудей Герша і Шаю, тікали з Капцанівки до центру від погромників-чорносотенців, вони забігли сховатися до рабинового подвір'я. Адже там було безпечно: на розі стояв поліцай, на воротах — другий. Їх поставлено з наказу самого поліцмейстера. Але рабин старих Піркесів не сховав. Він сказав їм іти собі геть, разом з Гершем і Шаєю. Поліцаї були поставлені тільки для нього... Шая пошпурив цеглиною, добре розмахнувся...

Макар тихо хлипав на Піркесовому плечі.

— Шая! Ти філософ! Шаечка! Дай я тебе поцілую...

Нарешті, ми трохи вгомонилися. Подія з синагогою посприяла нашому поверненню до пам'яті. Крім того, ми вже виходили до залізничного насипу, в залюднену частину нашого міста, і всякий форс з нас зійшов. Хуліганити тут було б надто небезпечно. Ми переставили поліційну вартівку на ганок квартири нашої французенки — так, щоб, вийшовши з дому, вона відразу з дверей потрапила просто до буди —

і зовсім тихо та обережно, пильнуючи можливих зустрічей з Вахмістрами і Пілями, рушили до центральної частини міста.

Ми вирішили пробратися на квартиру до Шаї, щоб там підбити підсумки нашому несподіваному святу.

На розі головної вулиці яскравим електричним світлом сяяли дві вітрини кондиторської Банке. За склом на вікні, на довгих деках лежали наполеони, еклери та марципани. В округлих паперових коробках, в сяйві білих паперових кружев, покоїлися великі горіхові й бісквітні торти. Мікадо темно полискували проти яскравих електричних лампочок... Ах, як добре було б зараз, на ознаку такої визначної події, зайти до кондиторської і замовити Елізі, Труді і Марії по п'ять асорті на брата і по дві склянки сельтерської води.

Ми мерщій одвернулися й поспішили швидше зникнути за рогом. Кондиторську Банке ми проминали тепер з важким, сердитим серцем.

Раптом Зілов, що йшов попереду, став і обернувся до нас. Він загородив нам дорогу і ми мусили спинитися. Зілов схопив Репетюка за рукав.

— Репетюк! — сказав він і голос його чомусь затремтів. — Репетюк, а що, коли б ви пішли зараз до кондиторської й перепросили б у старої Банке?

Ми стихли і завмерли. Ми стояли під ліхтарем, проти яскравих вітрин. Наші сірі шинелі було видно на п'ятсот кроків по обох вулицях на чотири боки. Але ми забули за це. Ми притихли й завмерли.

Репетюк подивився на Зілова й почервонів так, що його стало шкода. Пенсне затремтіло на його носі.

— Сер?.. — почав був він згорда, але змовк. — Ходім! — раптом вигукнув він і, не чекаючи на нас, побіг через вулицю до кондиторської. Двері розчинилися і він зник у хмарі пари, що вийшла з пекарні йому назустріч. Ми кинулися за ним.

Фрау Банке стояла за конторкою й підраховувала виторг. Еліза, Труда і Марія прибирали на столиках. Була вже дванадцята година і був час зачиняти. В кондиторській не було вже нікого. Наша поява була подібна до сходу сонця з західної сторони. Еліза, Труда й Марія випростувалися і зблідли, ганчірки, якими вони витирали столики, повипадали у них з рук на підлогу. Вони дивились на нас перелякано і готові були заплакати. Після того випадку гімназисти вже не ходили до кондиторської Банке. Фрау Банке підняла окуляри на лоб і дивилась на нас мутнявими після окулярів очима. Руки її затрусилась. Вона розкрила рота, очевидно хотіла щось запитати, а, може, просто крикнути й покликати на поміч поліція.

Але Репетюк не дав їй сказати й слова. Він підійшов до конторки і скинув кашкет.

— Мадам!— сказав він.— Ви не подумайте, що я зараз п'яний... Я прошу вас простити, що я...

Він затнувся, хитнувся і тут трапився скандал: він п'яно гикнув. Але ми вже лізли всі на прилавок і навперейми тиснули руку старій німкені. Ми кричали:

— Простіть! Забудьте! Це не навмисне! Він більше не буде! А Кассо вмер! Як ваше здоров'я?

Було трохи соромно, але приємно, і навіть хотілося б поплакати. Еліза, Труда й Марія, проте, саме це й робили. Вони стояли позаду нас, шарпали нас за хлястики шинелей і заливалися рясними сльозами.

Вечір закінчився зовсім чудово. Двері кондиторської були замкнені, штори спущені і протягом цілої години ми бенкетували в гостях у Банке та її трьох дочок. Ми їли наполеони, марципани, еклери і горіхові торти. Ми пили сельтерську, каву і лимонад. Еліза, Труда й Марія носилися довкола з тарілками і навперейми припрошували нас. Фрау Банке частувала нас своїми грубезними цигарками „Дюбек лимонний“. Ми знищили незчисленну, зворушливу кількість пирожних, але Фрау Банке категорично відмовилася записати це нам набір. Це вона частувала нас на знак нашого замирення...

Нас, втім, було тільки десятеро. Одного з нас поміж нами в цей час не було. Саме зараз, коли ми десятеро заїдали й запивали тут розкішними ласощами наш „мир з німцями“, одинадцятий з нас, затиснувшись між великі кубічні паки сіна, фуражним ешеленом линув на захід, на фронт. Він їхав на „війну з німцями“.

Васька Жайворонок таки подався на фронт удруге, і на цей раз йому пощастило здійснити свою мрію. За місяць ми дістали листівку з штемпелем „Дійова армія“, в якій доброволець пішого пластунського полку сповіщав нас, що був уже двічі в розвідці і раз навіть у рукопашному бою.

(Далі буде)

НАШІ ТАЙНИ

РОМАН¹

IV

ВІТЧИЗНА КЛИЧЕ ВАС!

ГРОМАДЯНИ ЗЕМЕЛЬ РУСЬКИХ

Два роки війни минули один - в - один.

Південно - західний, австрійський, фронт на протязі цього часу був для російської армії, либонь, найщасливіший. Лінія фронту тут найдалше врізалася в ворожу територію. Втім, він, либонь, і коштував російській армії найдорожче. Тарнополь, Броди, Холм, Люблін, Черновиці, Львів, Перемишль. А — Перемишль, Львів, Черновиці, Люблін, Холм, Броди, Тарнополь? А знову — Тарнополь, Броди, Холм, Люблін, Черновиці, Львів, Перемишль? Це коштувало коло двох мільйонів убитих, раних і полонених. І на це пішло якраз два роки, один - в - один.

Дивізія, яка довоєнного часу стояла постоем у нашому місті, оті стрілецькі полки, які ми виряджали на фронт другого дня по оголошенні війни, — ця дивізія в серпні місяці тисяча дев'ятсот п'ятнадцятого року загинула вся, до одного чоловіка, в зашморгу Мазурських болот. Десять тисяч лягли своїми життями в зрадливих поліських трясовинах. Під ними була хлюпка, хистка й хижуча — засмоктлива й смердюча — киселиця гружавини. Над ними було бліде осіннє небо із мертвіливою веселкою барв нічного бойовища: зелені спалахи ракет, червоні траєкторії важких снарядів, жовті розриви шрапнелей. Позаду і попереду — як непорушна пелена з чорного диму, білого вогню та жовтої землі — стояла „вогнева завіса“ з сорокадвохсантиметрових „чемоданів“. Вона стояла три доби і три доби вона гарчала та гриміла надприродним залізньо - динамітним шумом. Від самого цього шуму люди глухли, сліпли, божеволіли чи вмирали від туги. З нашої дивізії врятувалися лише ранені в попередніх боях, яких виве-

¹ Див. „Червоний шлях“ №№ 4, 5, 6 за 1935 р.

зено напередодні утворення зашморгу. Між урятованими був і форвард Ворм. За день до знищення дивізії йому відірвало снарядом обидві ноги. Це зберегло йому життя. Проте, форвард Ворм вже ніколи не буде форвардом і ніколи більше не заб'є нікому жодного гола...

В родині майже кожного з нас за ці два роки також з'явився траур або печаль. У Зілова з двох старших братів, що пішли на війну, один був убитий під Равою-Руською, а другий потрапив до полону під Білостоком. Герш Піркес, Шаї Піркеса брат, дістав кулю в легені й довічний туберкульоз у боях за Верховини. Теменків брат був поранений і, видужавши, повернувся до армії вдруге. Сербинів дядько — авіатор — був підбитий на розвідці проти Коломиї і разом з своєю машиною згорів у повітрі, не долетівши до землі. З чотирьох братів Макара — артилериста, кіннотчика, піхотинця й санітара — один загинув, другий був поранений. Кіннотчик був зарубаний угорськими гусарами, санітара підстрілили під час збирання равених. Кашинів двоюрідний брат під Ерзерумом, на турецькому фронті, одморозив собі обидві ноги й обидві руки. Якщо в інших з нас не було між братами убитих чи поранених, то це, мабуть, тільки тому, що вони братів взагалі не мали.

Наше місто за цей час також зазнало величезних змін. Воно зробилося більше вчетверо, а населенням розрослося увосьмеро. Воно обплуталося рясними під'їзними путями і обросло вповодж їх різними військовими слобідками і „городками“ — артилерійський городок, госпітальний городок, інтендантський городок, городок військово-полоненський. Воно забудувалося нескінченними кварталами бараків — з подвійних, просипаних вугіллям, диктових стін, пофарбованих у захисно-зеленуватий колір. Воно пропахло смолистим духом свіжої соснової дошки, солдатських чобіт і йодоформу та смородом залитих креозотом незчисленних солдатських клозетів. Навкруги, по колу нових околиць, місто оперезалося суцільним кільцем військових кладовищ з дрібними тоненькими хрестиками. На кожний хрестик госпітальна трунарня, за точним приписом устава внутрішньої служби, відпускала соснової рейки двадцять два вершки, залізної бляшки міліметрової (для напису) три вершки на чотири і цвяхів різних чотири лоти. Цивільна одежа в місті абсолютно загубилася поміж захисної військової форми. Ті з місцевих мешканців, котрі не переодяглися ще в солдатську одежу, знітилися, потіснилися і розчинилися зовсім в масі військового населення міста. Вони немов відступили своє місто чужому народові-завойовникові. Тепер місто було заселене вже не дрібними урядовцями, крамарями, посесорами, ремісниками, і не залізничниками навіть. Воно було заселене тепер солдатами, санітарами, раненими, сестрами, полоненими, інтендантами,

штабними ад'ютантами й ординарцями, воєнізованими працівниками, жандармами й проститутками.

Наш футбольний плац вже не існував. Він був суціль завбудований довжелезними бараками з виходами до одного, ще довшого, поперечного. Цей поперечний стояв вповодж залізничної колії, і вповоджколійна стіна в нього розкривалася. Це був центральний приймально-сортувальний пункт Червоного хреста. Сюди фронтові летучки підвозили всіх ранених. З поперечного бараку, за характером поранення — голова, легені, шлунок, руки, ноги, — ранених розносили по подовжних бараках. А вже звідси їх розбирали різні госпіталі чи санітарні поїзди — земсоюзу, „союза городов“, імператриці Марії, княжни Тетяни тощо. В футбол ми грали тепер рідко — з випадковими командами з „виздоровлюючих“ або полонених. Ми мали маленький плацик на території військово-полоненського городка, за містом.

Втім, ми самі змінилися за цей час не менше. Репетюкові було вже по вісімнадцятому році. Переступали за вісімнадцять і Кульчицький з Піркесом. Їх наздоганяли Воропаєв з Теменком. Навіть наймолодшим — Туровському, Зілову і Сербину — доходив і минав шістнадцятий рік. Кожний з нас вже мав свою бритву. Ми витяглися, схудли і втратили дитячу вугластість форм і рухів. Ми були вже юнаки, молоді чоловіки.

У самій гімназії також сталися за цей час не абиякі зміни. Ходити по вулицях дозволено до восьмої години і не заборонялося шити шинелі з солдатського сукна.

На весні шістнадцятого року — якраз коли доходив другий рік війни — трапилася в нашому гімназичному житті ще надзвичайної ваги подія. Видано циркуляр про формування з середньошкільників сільськогосподарських загонів для допомоги в збиранні врожаю удовам та дружинам запасних. Запис до загонів був добровільний.

Ми були схвильовані. Нас кликали до справжньої, реальної і дорослої участі в загальному громадському житті. До нас з приводу цього звертаються навіть із спеціальним закликком.

Цей заклик, видрукований на товстому папері, був вивішений на стіні в першому поверсі, коло директорського кабінета. Ще ніколи в стінах гімназії не вивішувалося на стіні будьякого закликку, адресованого до гімназистів. На стіні біля директорського кабінета вивішувалося досі лише списки зоставлених на другий рік після весняних іспитів та осінніх передержок. Ми були схвильовані й зворушені. Родини запасних не можуть обійтися без нас! Запасних, що наложили життям за вітчизну. Запасних, що б'ються й зараз з ворогом на фронтах. О, так! Будьте спокійні! Певно тримайте в руці зброю, не турбуйтеся за долю ваших родин — ми допоможемо вам!

Заклик був голосно прочитаний і після молитви просто в церкві. Його читав Вахмістр. Тоненький голосок кастрата бренив і вібував на зворушливих і проймальних нотках патетики. Нам спиняло дихання. Нас трусило дрібним тремтінням піднесення. Держава потребує нашої допомоги і звертається безпосередньо до нас, обминаючи навіть звичайні циркулярні інстанції—учбову округу і директора. Заклик закінчувався словами:

„... Исполним долг перед дорогой родиной. Граждане земель русских, отечество призывает вас!“

Це ми—громадяни земель руських! Це нас кличе отечество!..

Вахмістр скінчив. На останніх словах він забрав надто високо, і його вихолощений голосок пустив хрипкого дитячого півника. Він стояв на церковному амвоні, де завжди стоїть тільки піп, і схвильовано скручував у рурочку пергамент заклику.

— Спаси господи!—гукнув з свого місця Мопс.

Ми всі стали навколюшки, похилили голови й затягли церковно-патріотичну кантату:

„... побе-е-ды...“

І враз з нашої пам'яті сплив перед очі нам образ хвильний і зворушливий. Тихе та літнє надвечір'я. Повітря немов стоїть і не шелесне. Вгорі тихо пропливають сріблясті й ніжні пасомка „баб'ячого літа“. Нижче кучерявиться хмарками пахучий сивий димок. То кадить кадилом піп. Десять тисяч солдатів стоять навколюшки. Неквапними солдатськими головами вони тягнуть слова патріотично-церковної кантати—

„... на супротивные да-а-аруя, и твое-е...“

Десять тисяч голосів. Ті самі десять тисяч, що рік пізніше лягли покотом в могилу Мазурських болот...

Від цього образу ридання хапають горло і не відпускають його. Хочеться впасти долі, простелитися по землі і плакати ревно...

А втім, спів кінчається. Образ тане, туманіє, зникає. Шурхаючи підошвами, ми зводимося з колін. Вахмістр подає знак, і ми тісними парами рушаємо з церкви до класів. При порозі стоїть Мопс і жде. Кожна пара, проходячи повз нього, на мить спиняється, немовби чіпляючись за свої власні ноги, клацає закаблуками й перехиляється в попереку на тридцять градусів. Це щоденний уклін директорові. Перемишль взято і віддано, два мільйони життів лягло на полях війни, два роки невмовчно ревуть гармати, а директор все стоїть, немов монумент, чотири сотні попереків схиляються перед ним щодня, а він на привітання навіть не кліпає. Ах, як хочеться бахнути в цю пику кулаком!

Зілов, ідучи в парі з Туровським, шепоче йому своє чергове запитання:

— Слухай, а ти звернув увагу, що, поперше, громадяни, а, подруге, земель руських? Такого ще ніколи не бувало. Громадяни це ж щось таке, знаєш, республіканське. А потім, що це значить — земель руських? Чому — земель? Яких це — земель? Га?

Не доводиться, звичайно, й говорити, що до кінця першого ж дня всі до одного старшокласники записалися добровольцями до загону „польових робіт“. Записався навіть перший учень, син костьольного органіста, Хавчак. З трьох старших класів це становило понад сто чоловіка.

Такій надзвичайній активності чимало сприяло ще й те, що до кінця ж першого дня стало відомо, що на начальника „гімназичного загону польових робіт“ призначено Аркадія Петровича. Це обіцяло чимало цікавого і віщувало цілковиту волю в таборному житті.

Звістка про призначення Аркадія Петровича була зустрінена черговим „великим ура“ — з тупотом ніг і громом парт. Кашин, Теменко і Воропаєв розплатилися за всіх по три години безобіду на кожного.

ГАВДЕАМУС ІГІТУР, ЮВЕНЕС ДУМ СУМУС¹

В другій половині червня наш загін, справді, вирушив на польові роботи.

Правда, в загоні вже не було ста чоловіка. На день виїзду загін налічував усього тридцятьо юнаків. Три чверті відпали передостанньої хвилини. Кожний з добровольців мав принести гімназичному начальству писану згоду від батьків. Чоловіка з п'ятдесят такої заяви роздобути не змогли. Їхні батьки не дали своєї згоди. Ще чоловіка з двадцять, як виявилось, були сами хлібороби. Батьки їхні обробляли ґрунти, і синівські руки були потрібні на полі і вдома.

Щодо нашої команди футболістів, то ми всі десятеро, чесно чи не чесно, дістали згоди від батьків і ввійшли до загону „in corpore“. Ввійшов навіть Репетюк, дарма що був він селянин. Його батьки теж дали дозвіл на від'їзд сина на польові роботи.

Серед нашої команди з віддавних городян, та й цілого загону, тільки один Репетюк і був селянин. Його батьки були хлібороби, і він сам щоліта допомагав вдома по хліборобству в хазяйстві. Отже, відмінно від нас усіх, він умів прекрасно відрізнити пшеницю від жита, або просо від гречки. Він умів жати, косити, в'язати, возити, ворушити, молотити. Він розумівся на всіх тонкощах і таємницях сільськогосподарського виробничого процесу. Від цього і без того високий авторитет старшого від усіх нас і капітана нашої команди Репетюка

¹ Студентська пісня латинською мовою: „Радіймо, поки молоді!“

зріс до неосяжних високостей. Він зробився тепер авторитетом абсолютно незаперечним. На представлення Аркадія Петровича директор затвердив Репетюка старостою загону й помічником Аркадія Петровича.

Репетюкове вирішення їхати з загonom всіх нас, звичайно, і зрадувало і здивувало.

— Як же тебе пускають батьки, коли у вас у самих дома хліборобське хазяйство?

На це Репетюк знизував плечима, дещо роздратовано, але дещо й самозадоволено.

— Ах, джентльмени! Що значить „пускають“? Я не кишак, і мені вже дев'ятнадцятий рік. Коли хочете знати, мої мілорди, то не я в батьків питаюся, а вони в мене. Вони темні й неосвічені мужики. Що я їм скажу, тому так і бути. Я їм сказав, що на польові роботи я мушу їхати неодмінно. І все. Крім того, кабальєро, що значить „хазяйство“? Бачили ви колинебудь справжнє „хазяйство“? А ми справжні хазяї, а не якісь там гольтіпаки. Моя присутність вдома потрібна більше для фасону. В батька двадцять десятин, але влітку у нас завжди працює більш як десятеро наймитів.

— Але де ж тепер взяти наймитів? Адже людей не вистачає? Мабуть, і ваші наймити пішли на фронт? — запитав Сербин.

— Звичайно, пішли. Алеж замість них роблять тепер полонені австрійки. У нас круглий рік їх робить п'ятеро. А влітку і всі десять.

— Чому ж, — здивувався Зілов, — цих полонених не пошлють також і до родин запасних?

Репетюк поблажливо потріпав Зілова по плечу.

— Ех, містер, містер! Гімназичний курс не навчив вас практичного життя. Та ж полонених треба і нагодувати і зодягти, а крім того, ще й заплатити за них державі податок? Вкумекали, сер?

Зілов вкумекав.

— А найголовніше, — закінчив Репетюк, — за компанію і циган завістяться. Для мене товариство — це найперша річ. Чи ви воліли б, щоб я поїхав додому і розвалив компанію?

Ні, ми цього не хотіли. Ми сами над усе в світі ставили товариство і компанію. Цього не можна було проміняти ні на які радощі особистого життя.

Ми виїздили рано-рано, на світанку.

День мав бути прихмарний, прохолодний. Густа роса впала за ніч і тепер стікала рідкими, але великими краплями з гушавини садів, через високі паркани на тротуари, під ноги нам. Ми поспішали з різних кінців міста до збірного пункту — гімназичного подвір'я.

В дворі вже стояли три вози і метушився Аркадій Петрович з сторожами й сторожихами. На два вози вони накладали

господарське начиння нашого загону. Там були кошики з посудом, скрині з різною бакалеєю, якої не дістати в селі, багато жерстяних господарських речей: відра, умивальники, миски, чайники тощо. Третій віз стояв напівпорожній. На нього ми скидали свої клунки з речами. Вони були дуже невеличкі і скромні, дарма що виїздили ми не на такий вже й короткий час — аж на два місяці. В кожному клунку була пара білизни, ковдра, запасні штани й багато тютюну. Проте, по клунках футболістів були ще, крім усього іншого, і футбольні буци та труси. Ми твердо вирішили не припиняти тренування, граючи бодай по одному гавтайму в вільні від польових робіт хвилини. Англійські футболісти грали свій щоденний тренаж і на передових позиціях фронту, незалежно від бойових обставин, — під кулеметним вогнем, під гарматним обстрілом, перед атакою. Коли куля вклдала когось з форвардів чи беків, запасний негайно ж займав його місце. Така футболістська романтична побрехенька була поширена поміж нас. Ми, звісно, розуміли, що тут дещо перебільшено, але, в кожному разі, не воліли відставати від англійських спортсменів.

Село, до якого виряджали наш загін, було кілометрів за двадцять убік до Дністра. Воно звалося Носківці.

Точно о сьомій всі збори до від'їзду були закінчені. На ганок гімназії вийшов Вахмістр.

— Ну, господа, щасливої дороги! — пропищав він з високостей свого вежного зросту. — Ми з Іродіоном Онісіфоровичем будемо навідуватися до вас. Приймете нас у гості?

— Будь ласка! Просимо! Ждемо! — гречно загомоніли ми вголос.

— „Щоб тебе в дорозі возом переїхало“, — додали ми стиха.

Вози рушили з місця, деренчачи жерстяними чайниками та відрами. Ми рушили за возами. Двадцять верст до села Носківець ми, звісно, мали пройти пішки. Раптом, вже коло брами, Кашин схпоївся й спинив нашу процесію.

— Хлопці! — скрикнув він. — Адже ми Макара забули! Макара нема!

Ми роздивилися. Макара і справді не було. Опізнився чи зрадив? Саме тієї хвилини, як ми збиралися вирішати це питання, фіртка розчинилась і до подвір'я вскочив захеканий Макар. В правій руці він тримав футбольний м'яч, в лівій — добрий пакунок грубезних книжок. Макар, найфанатичніший ваш футболіст, був у нас охоронцем м'яча. Він його латав, мастив касторкою, надував і заклеював камери. Щодо книжок, то, певна річ, без хоч невеличкої бібліотеки Макар не міг би виїхати за межі міста на два місяці.

— Ура, Макаре! — зустріли ми його. — А де ж твої речі, Макаре?

— Розумієш, — заметушився запеклий книжник - футбо-

ліст,—взагалі я не встиг. Поки я зібрав книжки, дивлюсь — без п'ятнадцяти сьома, я скоріше за м'яч і сюди...

Макарова інформація була, звісно, зустрінута гомеричним регогом.

— Як же ти спатимеш Макар без ковдри?

— О! — Макар, виявляється, по дорозі сюди встиг уже про це подумати. — Взагалі, це дурниці! На селі, знаєте, е така штука, зветься половою, в неї можна заритися по шию, і буде тепло, як під периною! Крім того ж, взагалі, сіно, солома і таке інше. А білизни, взагалі, більше одної пари й непотрібно. Там же, кажуть, під боком став — пішов, значить, і виправ собі підштаники...

Вахмістр спустився з ганку й підійшов до Макара теж. Його заінтригував пудовий пакунок з книжками.

— Що це за книжки? — поцікавився він.

— Взагалі, так собі, знаєте, книжки...

— Белетристика? Підручники?

— Ну-да, знаєте, і белетристика і підручники, взагалі...

— Ану, розв'яжіть.

Гомін незадоволення пройшов по нашій лаві. „Що це, догляд? Трус?“

— Ненавиджу... — прошепотів Піркес, і губи його побіліли.

— Розв'язуйте, розв'язуйте! — підохотив Вахмістр уже цілком офіціальним, інспекторським тоном.

Макар знехотя підкорився. Він розв'язав шворку, і стовбчик книжок розсипався по крилу ганку. Вахмістр висмикнув з купи кілька. Це була непогана колекція гуманістів середніх та ідеалістів нових віків з кількома безперечними раритетами. Поміж них були перемішані окремі книжки Конан-Дойля, Бусенара і Жаколю. А втім, особливу увагу Вахмістра привернули: Юм „Исследование человеческого разума“, Спенсер „Основные начала“ і Аристотель „Етика“. На його обличчі відбилося відразу і здивовання і поблажлива зверхність.

— Невже ви, Макаре, думаете, що розуміете ці книжки?

— Я ще не читав їх, Юрію Семеновичу...

— І не читайте...

Макар промовчав.

Вахмістр раптом кинув бровами на очі. Книжка, яку він висмикнув щойно, не впадалась йому.

— А це мені доведеться у вас забрати...

— Юрію Семеновичу!

— Да, да! Одержите, як закінчите гімназію.

То був Герцен „Кто виноват“.

— А леж це белетристика, Юрію Семеновичу!

— Це нічого не значить.

— А леж, взагалі, я мушу її віддати, Юрію Семеновичу. Це книжка не моя...

— А чия?

Макар змовк. Ми стояли довкола, спохмурнілі й сердиті. А втім, перш за все нам було просто нудно. Нудно від цієї гімназії, її Вахмістрів та їхнього за нами нескінченного догляду. Піднесений і веселий настрій від'їзду та передчуття невідомих, незвіданих ще пригод був зіпсований. Прохолодний і росяний бадьорий літній ранок втратив усі свої принади й радощі. Стало просто хмарно, сіро і тоскно. Ми були гімназисти, стояли серед гімназичного двору, і інспектор гімназії відбирав у нашого товариша недозволену книжку. Нудьга!

Нарешті, залишивши книжку в бездонній інспекторській кишені, ми виїхали. Наш похід рушив уперек міста до західних його околиць, до військового шосе. Місто прокинулося вже давно. Назустріч нам траплялися робітники, що поспішали на роботу, та хазяйки, що поверталися додому з базарів. Наш похід привертав загальну увагу. Стрічні спіялися й проводили нас зацікавленим поглядом. Три десятки гімназистів марширували за трьома возами з різним манаттям. Куди й пощо? Відповідь народжувалася тут же, на тротуарі. Гімназистів теж мобілізовано. Те, що ми простували до західного шосе, якнайбільше підтримувало таке припущення. Жалісливі хазяйки зітхали і втирали кінчиком хустинки сльози з очей:

— Вже й до дітей добираються! Господи ти боже мій!

Нам було трохи смішно, трохи незручно, але ці жалісливі припущення трохи лоскотали наше юнацьке, невибагливе ще, самолюбство. Ми почували себе так, немовби й справді до нас „вже добралися“.

За кілька хвилин ми проминули останні приміські хатки, і місто зосталося позаду. Теплий і вільний степовий вітрець прожогом вишмигнув з байраку і вдарив нам зненацька просто в обличчя. Немовби хотів спинити нас своєю довгою, пустотливою рукою, немовби загравав з новими спільниками своїх привільних забавок. Щоб не затхнутися, треба було капнути повітря ротом і глибоко потягти його в найдальші закутки легенів, поки не робилося боляче в плечах. Тоді вітрець вдарив удруге, ще дужче, і немовби жбурнув на нас повною жменею гарячої, безмежної юнацької радості. Чорт забирай! Хай там що, а ми ж за межами міста, за межами гімназичної дисципліни та класичних дисциплін. Пілі й Вахмістри зосталися там, позаду, он серед тих віддалених будівель і дахів. Попереду аж два місяці волі, цілковитої волі, без позашкільного догляду, в зовсім нових, незнаних, навіть і неуявних, умовах невідомого, ніколи небаченого села! Чорт забирай, але це надзвичайно! Груди розпиналися від буйних і нестримних юнацьких радощів. Попереду—нове й принадне життя, задушевна товариська компанія і безліч таємничих пригод!

— Господа, — запропонував Аркадій Петрович, — треба заспівати!

Аркадій Петрович зняв і закинув на віз свою формену, з золотими гудзиками й зірками на комірі, учительську ту-журку. Тепер, в самій сорочці, він був схожий ні в якому разі не на педагога, а скоріше на гімназьора - восьмикласника, дарма що й лисуватого. Хотілося підійти тісно й за-гилити йому кулаком по спині.

— Гавдеамус ігітур, ювенес дум сумус, —
Пост юкундам ювентутем, пост молестам сенектутем,
Нос габєбіт гумус!

Віта ностра бревіс ест, бреві фівіетур, —
Веніт морс вельцітер, рапіт нос атроцітер —
Неміні парцетур!¹

— О, если б дамы все по воздуху летали,
Тогда бы гимназисты авиаторами стали!
Всегда, всегда, с полночи до утра,
С вечера до вечера и снова до утра!

За чотири години путі похриплими, надірваними голосами ми переспівали достоту весь наш гімназичний пісенний репертуар. Заспівували Аркадій Петрович і наш неодмінний співець — Матьожа Туровський.

НОВІ ЗЕМЛІ ВІТАЮТЬ НАС

Ми спинилися на пагорбі.

Звідси, з узвишся, ми бачили світ довкола нас великим радіусом кілометрів на двадцять. До обрій, скільки сягало око, чергувалися картатою плахтою луки, поля і толоки. Де-не-де їх несподівано розтинав байрак з хаотичним розчепір'ям ярів, приярків і переярків. Де-не-де хвильною стіною здіймався грабовий перелісок з молодим зрубом. Який широкий простір! Яке вільне й непережитне почуття простору!

Впрост перед нами в глибокій балці лежав величезний і чистий став. Він був до півкілометра вширшки і кілометрів два вдовжки. Він кінчався греблею, млином і вузенькою річечкою. Але за півкілометра річечка знову розпливалася великим плесом трохи меншого, широкого й чистого ставу. Потім знову була гребля, був млин, і витікала вузенька річечка. І так — скільки бачило око, без кінця, поки третій чи четвертий став не зникав за зворотом розлогої, широченної балки. Став, гребля, млин, річечка, став — так майже колом оперізувало величезний, плескатий горб, покартований

¹ Радіймо швидше, поки ми юні, — після короткої юності, після хворобливої старості нас прийме земля. Життя наше коротке, скоро кінчиться, — прийде невблаганна смерть, вхопить нас несподівано — нікого не обмине!

чотирикутниками полів, покрайний смугами доріг, обсаджених столітніми деревами, поцяткований кучерявими зеленими кучугурами дерев. В центрі горба, в гущавині садів і в плямах широких доріг, білили й синіли хати під стріхами. То були Носківці.

Ху, як це було прекрасно!

— А он і гади! — скрикнув Кульчицький.

— Хто?

Кульчицький кинув рукою вниз, по дорозі до греблі, в балку. Звідси, назустріч нам, їхав селянський віз, запряжений волами. За ним ліниво посувалося кілька селян в малярничих подільських біложовтих сіряках наопашки. Жовтаві пшеничні брилі, немов велетенські німби, лежали на їхніх головах. Попереду, кроків на сорок ближче до нас, шпарко крокувала ще якась окрема фігурка, в білій сорочці, без сіряка і без німба пшеничного бриля. Нам навіть здалося, що на голові в неї був звичайний гімназичний кашкет. А втім, вона зникла з поля нашого виду, завернувши за вигиб узвозу.

— Які гади? — спитав Піркес.

— Про яких гадів ви говорите? — поцікавився й Аркадій Петрович.

Репетюк криво всміхнувся, кинувши скося ворожим оком на Броньку Кульчицького:

— Вам незрозуміло це, Аркадію Петровичу? Тут так дражнять хліборобів, однаково — хазяїв чи просто голодранців.

Аркадію Петровичу кров ударила в лице:

— Та що ви кажете? Це ж страшно злісно! Яка гидота казати так на народ! Як вам не соромно, Кульчицький, повторювати такі хуліганські вислови?!

— Це зовсім не хуліганство! — заступився за товариша Воропаєв. — Ви помиляєтесь, Аркадій Петровичу. Тут так говорять на мужиків, без особливої до них злості.

— Алеж повинна б бути якась причина для такого жорстокого прозвища? Воно ж свідчить за величезну ненависть. Його спродити могла тільки люта ворожнеча.

— Що ж, — відгукнувся знову Репетюк. — Можливо, така ворожнеча й небезпідставна. Я думаю, вона ґрунтується на звичайних задрощах.

— Тобто?

— Це прозвище поширено у нас на Поділлі поблизу міст і заводів. Міські голодранці заздять багатшому й забезпеченішому життю сільських хліборобів-хазяїв.

— Але, — подав голос і Зілов, — не всі ж хлібороби однакові хазяї, ви сами це сказали, Репетюк. Адже й серед них є також голодранці?

— Авжеж! Але механічно це прозвище пішло на всіх.

— А я гадаю, що це звичайна панська, власне — дрібнопанська, шляхтицька лайка, — скоріше подумав уголос, аніж

проказав Піркес.— А від шляхти вона пішла до тих міщан, які сами ще недавно покинули хліборобство для простішого й легшого заробітку в місті. Я чув це прозвище. Але чув його з вуст поїзних кондукторів, коли вони ловлять зайців-переселенців, з вуст швейцарів, коли вони не пускають селянина до зали першого класу на вокзалі, з вуст перекупки, коли селянка продає пляшку молока на копійку дешевше проти неї. І кондуктор, і швейцари, і перекупка ще кілька років тому були сами селяни. Але тепер вони хочуть бути городянами і дуже ображаються, коли їх такими не вважають. Вони переймаються шляхетським, панським презирством до селян, до тих, хто, за їхнім же виразом, „барбається в гною“, і гадають, що цим підносяться на вищий щабель міської культури! Ідіоти!

— Браво, Піркес!— закричав Аркадій Петрович.— Ваша теорія прекрасно аргументована! З вас буде блискучий адвокат! Але умовимося, друзі, що в нашому з вами лексиконі цього ганебного епітету не буде.

В цей час зза вигибу узвозу, просто до нас, виринула та невиразно бачена внизу фігурка. Тепер була це вже й не фігурка, а доволі кремезна, дарма що юна, постать. На голові в неї і справді був гімназичний кашкет.

— О! Мілорд, а ви якими судьбами тут?!

Весело оскірюючися з загорілого обличчя, до нас підійшов наш однокласник Потапчук.

— Драстуйте, Аркадію Петровичу!— скинув він кашкет до педагога.— Здорові, хлопці!— привітався він і до нас, вдаривши найближчого своїм здоровенним кулаком по плечах.

Зустріти серед невідомих полів і ланів, під неосяжним і вільним небозводом, в гарячих проміннях літнього сонця свого шкільного товариша— це особливо весело і приємно. Ми оточили Потапчука з радісними вигуками й замолотили його кулаками всі враз. Сердега насилу видерся.

Семен Потапчук, не зважаючи на свою дебелу й кремезну, несподівану для сімнадцяти років, постать, був у нас в класі малопомітною й невидатною особою. Він був дуже тихий, скромний і спокійний. Не позначаючися видатними здібностями, він був проте, всупереч гімназичним традиціям, дуже ретельний і старанний до навчання. Але науки не дуже йому давалися. Він перелазив з класу до класу щороку з неодмінними двома передержками. Це давало привід майже щороку ж виключати його з гімназії за „невнос плати за право учения“. Не тільки педагогічна рада, а й батьківський комітет міркували так: яка ж рація витратити безплатне місце на неретельного й неталановитого учня? І щоразу, поблукавши тижнів зо два вигнаним з гімназії, Потапчук повертався, нарешті, коштом спеціальних благодійних вечорів, або ще через якийсь принагідний випадок. Був Потапчук одним з найбідніших

учнів нашого класу. Він навіть не мав ніколи власних підручників і користувався тут також з ласки товаришів. Нічого більше ми про Потапчука досі не знали. Тепер же от виявлялося, що він був селянський син. Із села Носківець. Його мати, удова, мала в Слобідці мікроскопічну хатку з мікроскопічним коло неї городом. Щодо землі, то стара Потапчукова мала її всього півморга¹, за три кілометри від села.

Поява Потапчука тут, далеко від міста, була нам надзвичайно приємна. Те, що він, виявляється, жив у самих Носківцях, де мала розпочатися наша хліборобська і взагалі життєва діяльність, було приємно двічі. О, тепер все буде гаразд! Потапчук все нам покаже, розкаже і всього, чого треба, навчить! А втім, треба сказати, особливу радість виказав Макар.

— Хлопці!— мало не зайшовся він.— Це ж чудово! Потапчук — одинадцятий! Він не поганий футболіст! Звичайно, взагалі, трохи доведеться підтримувати. Ми перекинемо Воропаєва на місце Жайворонка, а Потапчук стане за першого бека. Га?

Жайворонкове місце — правого гавбека — так і зоставалося досі порожнє. В місті ми знаходили завжди когось на заміну, але споміж інших членів нашого загону, крім нас, не було зовсім футболістів. Потапчук, дарма що й не був великим майстром, але в футбол грав і інколи навіть не без успіху. Макарова радість була зразу ж підтримана всіма. Потапчук теж дав свою згоду, попередивши, що „тільки навряд, щоб нам захотілося після поля ще й ганяти м'яча“. Ми зухвало на це посміялися.

— Рушаймо! — захопив нас Аркадій Петрович.

— Гайта - в'їо! Вішта в'їо! — засмикали віжками наші фурмани і, порипуючи загальмованими колесами, наші вози покотили узвозом униз, у балку, до ставу, до греблі й млина. З веселими вигуками, зраджуючи нашу семикласницьку дорослість, ми раптом кинулися попереду возів навипередки. І панорама Носківець кинулася назустріч нам. Щокроку вона наближалася й виразнішала. Село бігло назустріч нам — з усіма своїми вулицями, майданами, садками, обійстями та будівлями.

Ми були мандрівники, навігатори, сміливі мореплавці, і це якийсь невідомий острів сплив назустріч нам із надр океану, з тайни. Непозначений досі на карті, він трапився нам на нашому морському шляху. Дивне, невідоме і дике плем'я заселяє цей острів. Ми перші мусимо відкрити, вивчити й просвітити його. Його, це дике плем'я, що не має навіть певно й остаточно визначеного наймення. Гади? Мужва? Народ? Хлопи? Хлібороби? Селяни? Селюки?..

Ми мусили встановити це.

¹ Менше як чверть гектара.

Перший наш хліборобський день нам довелося робити на полі в сільського старости.

Сільський староста був дука на ціле село. Він не був сам запасний, не мав таких і поміж родичів. Навіть синів у нього на війні не було, бо був від першої жінки бездітний, а друга породила йому чотирьох дочок. Ці чотири дочки, ситі й огрядні дівки, разом з найнятими женцями мали легко і швидко впоратися на десятидесятинному старостівському ґрунті. Допомогати їм не було ніяких підстав. Але дарма, ми мушили почати нашу роботу саме тут.

Справа в тому, що ніхто з селян, жодна з дружин запасних, допомагати яким ми приїхали, не погодилася пустити нас до себе на роботу...

Перші реакції на прибуття нашого загону до села були, правда, найрізноманітніші. Наймолодші й найстарші — дітваки й діди — зустріли наш приїзд однаково: — „О! Вже й паничів на роботи присилають!“ Підлітки вимовляли цю фразу з інтонаціями задоволення: нарешті, мовляв, і до білоручок-нероб добралися! Діди проказували її з інтонаціями гіркого нарікання: „Глядіть, люди добрі, до чого дожилися! Паничів, і тих вже на роботи посилають!“... Чутливі баби зустрічали наш в'їзд у село, підперши щоку рукою й журно на неї похилившись. „І такі ж молодесенькі, — жалісливо схлипували вони, — а вже набілізовані!“ І баби бралися причитувати... Щождо людей серйозніших, на яких, власне, й держалося зараз все господарське життя села, спустошеного дворічними мобілізаціями, тобто парубчаків до вісімнадцяти років, дівчат та молодиць, то вони зустріли наш похід скептичними і ніяк не двозначними кепкуваннями. „І що вони можуть, отакі шмаркачі? — простісінько нам у вічі говорили вони. — Та ж вони тільки хліб попсують. Там того жита чи й вжнуть, а вже руки собі повжинають і ноги повикошують!“ Закінчувалися такі фрази глузливим реготом і вже зовсім непристойними епітетами на нашу адресу. Ми були збентежені, засоромлені й обурені.

— Гади і є! — констатував Воропаєв.

— Вертати додому, коли так!

До цього схилився навіть Аркадій Петрович, сам збентежений і ображений. Одначе більшість схилилася зовсім до іншого:

— Довести, що робити ми можемо не гірше від інших. Дарма що ми „такі молоденькі“ і що ми „білоручки“.

Особливо затявся Ваня Зілов. Він змалку був привчений до найтяжкої фізичної праці в батьковій кузні, і тепер його самолюбство було вражене.

— Ми підемо на поле до Потапчука і на ньому продемонструємо, що і як ми можемо.

Це була прекрасна ідея. Адже на полі в нашого товариша Потапчука ми могли повчитися, не турбуючись, що з кожного нашого огріха хтось глузуватиме.

Проте сам Потапчук категорично відхилив нашу ідею. Поперше, його родина складалася тільки з нього та матері і ніяких запасних не мала. Подруге, його поле було таке мале, що вчитися на ньому тридцяти чоловікам — це значить зіпсувати весь Потапчуків урожай. А потрете, він, Потапчук, волів сам собі впоратися з своїм півморгом.

Отут і прийшов нам на допомогу сільський староста. Він вважив це за свій обов'язок, як представник місцевої влади. Адже за це могла йому десь потім від когось вийти якась подяка. Та й що гріха таїти, варт було рискнути півморгом для нашого навчання, щоб потім, вдвоє швидше обробившись за нашою допомогою, послати дочок на поденне. Адже робочі руки були дорогі, і найбільшій вдови та запасні любісінько віддавали з урожаю третій саїп. А до війни він сам платив десятий і навіть п'ятнадцятий.

Ми вирушили на поле на світанку другого дня.

Була четверта година, і щойно розвиднювалося. Дерев а й куші стояли довкола тихі й непорушні, похилившись додолу важкими, росою набряклими вітами. Скажено метушилися й гомоніли по дворах і серед вулиці величезні зграї горобців. Лінивою ходою виходили за ворота корови, здіймали голови догори й довго, протяжно і гучно мукали. Потім спускали голови до землі й тихо брели за чередою. Незчисленні півні перегукувалися з усіх кінців привітальними й радісними криками. Їх перегукувалося щонайменше кілька сот, але спосеред тих кілька сот голосів не було й двох подібних між собою. Зверху сивою, безбарвною і рахманною брилою нависло порожнє вранішнє небо. Воно було низьке, і світ під ним здавався такий маленький і обмежений: оці дерева, куші, вулиця, корови на воротах, череда і крики півнів. Та ще на сході на чверть небозводу гаряче палахкотіла червоно-гаряча смуга. Там от-от мало зійти сонце. Воно мало зійти, здійняти навислу брилу сивого неба і в своїх безмежних проміннях показати зразу цілий — величезний, неосяжний, прекрасний — світ!

Ми йшли, кулячися й здригаючи від вранішнього холодка. На лівому плечі в кожного обгорнутий жмутом сіна лежав серп, за очкуром стирчав дебелий тесаний юрок. Ми мали жати і в'язати. В ті часи на Поділлі і пшеницю і жито неодмінно жали. Косили лише ячмінь та овес. Позаду нас ішли четверо старостиних дочок і двоє чи троє його найманих жінок. Вони голосно перебалакувалися між собою і жирували з стрічними парубками. Їхня горлова, подільська, вимова брєніла твердо і дзвінко.

Зілов уважно прислухався до балачок позаду.

— Ви помітили, хлопці,— за якийсь час заговорив він,— як чудно вони говорять. Я, щось погано їх розумію...

— Дуже шкода, мілорд!— озвався Репетюк, і в голосі його забреніло щось подібне до образи.— А я от чудово розумію!

— Ну да! Бож ви сами селянин... Яке це, справді, свинство! Довкола нас селяни, вони, так би мовити, годують нас, а в гімназії навіть не викладається малоросійської мови!

Теменко пирхнув. Репетюк зневажливо всміхнувся:

— Ви, граф, надто наївні і не осягли ще підвалин Російської імперії, дарма що вам вже, либонь, шістнадцять років. На перший раз, будьте ласкаві, віконт, і запам'ятайте, що малоросійської мови нема. Ця мова зветься українською, а люди ці — українці. Добрали, сер?

— Треба буде неодмінно навчитися добре цієї мови, поки ми тут,— сказав Зілов.— Як ти гадаєш, Сербин?

— А пам'ятаєш, Зілов,— замість відповіді скрикнув Сербин,— як ми зустріли перших полонених на військовій рампі? І Матьожка тоді теж був, пам'ятаєш? Вони теж говорили так само?

— Нічого дивного, сер! То були галичани. І під Австрією і під Росією живе чимало українців. Це трагедія України, кабальєро...

— України...— Сербин проказав це слово і прислухався, як воно звучить.— А чому треба казати українці, а не малороси? Адже вони такі ж руські, як і ми?

На цей раз пирхнули і Теменко, і Туровський, і Піркес.

— Бігме!— заговорив несподівано і Теменко:— Руські сами по собі, а ми сами по собі. Як от серби, болгари, поляки. Тільки от уже скільки років, як нас підкорили поляки, а тоді Росія з Австрією і нас і поляків. І казати на нас „малороси“— це кепкувати з нашої несамостійності.

— Значить, ти теж українець?

— Українець.

— Алеж ти не селянин. Не хохол?

Теменко почервонів і не знайшовся, що відповісти.

— Сер!— прийшов йому на допомогу Репетюк.— В українському народі, справді, найбільше селян, але маємо ми українців і чиновників, і поміщиків. Є навіть генерали українці! А от хохлів ніяких на світі нема. Ви зробіте нам, мілорд, велику послугу, коли й зовсім забудете це образливе слово.

— Хіба це лайка?

— Приблизно. Вам же не буде приємно, кабальєро, коли я казатиму на вас „кацап“?

— Мені все одно.

Така відповідь дещо спантеличила Репетюка, але він зміркував і стенов плечима:

— Звісно, віконт! Бож ваше національне почуття не вражено. А нам „хохол“ і „малорос“ дошкуляють так само, як євреям „жид“. Правда, Піркес?

Аркадій Петрович притишив ходу і почекав на нас. Він чув усю розмову. Непохвально поглянув він на Теменка і Репетюка.

— Все це прекрасно! — захвилювався він. — Але даремне ви, Репетюк і Теменко, прищеплюєте колегам шкідливі українофільські та сепаратистські погляди, що підривають основи єдності всіх племен великого руського народу! Ви й сами можете за них вилетіти з гімназії і підведете молодших. „Україна“ — це просто собі поетичний образ, який ми зустрічаємо в творчості деяких наших письменників. Яких саме, скажіть, Туровський? Правильно, Гоголь і Пушкін, — коли вони торкаються історичного минулого Малоросії. Щождо малоросійського наречія...

Вулиця скінчилася, і ми вийшли за село. По ярах, схилах і згірках, скільки бачило око, до самого горизонту, схованого за ламаними й гнутими лініями горбистих обривів, скрізь половіли багаті, стиглі жита. Благенький вранішній вітрець вдаряв то тут, то там по верхах полів і плямив дрібними нервовими брижами величезний розлогий і спокійний ландшафт. Враз червона заграва просто нас на сході зблякла й зблідла. Ту ж мить гарячий огонь ударив нам у вічі і попик зівниці. Мимоволі ми міцно примружилися. Але ласкаве, ніжне тепло зразу ж залоскотало лиця й стулені повіки. Несподіваний присмак — смак чистого тепла — з'явився на устах...

Коли, за мить, ми розмружилися — зза обривів, просто в вічі нам било щедрим промінням нестерпно-яскраве й зворушливо-ласкаве сонце. Воно залило все довкола своїми скісними ще, але незмінно могутніми проміннями і вмить запанувало над усім. Нічні тіні сполошилися й кинулися врозтіч. Сонячні проміння кинулися зразу ж за ними наздогін. Вони переймали їх і тут же, на очах всієї природи, пожирали і поглинали. Довгі тіні коротшали, вужчали, тислися і, подолані, покірно лізли в радісну сонячну пашу. Сонце пробиралося скрізь, його проміння просякало в найтемніші й потаємніші закутки. Воно проникало навіть у груди, в серце людини. Воно роздимало груди живою радістю і примушувало серце битися дужче, чіткіше й голосніше...

Старостине поле було зразу за сільською околицею. Наше навчання почалося при перших же проміннях висхідного сонця. Інструктори — Репетюк та Потапчук — побрали серпи і швидко пройшлися один за одним вздовж приділеної нам полоси. Серпи свистіли в їхніх руках, і з тихим шелестом падало позаду їх ізжовкле, тучне жито. З сусідньої ділянки, де розташувалися найняті жниці, почувалися здивовані вигуки:

— Матінко моя, та ж за ними й не вгнатися!

Сам староста, що був присутній тут же, схвалив спробу наших інструкторів і виказав своє з приводу цього цілковите задоволення:

— Ну, тебе, Петре, я знаю, ти, либонь, ізмалку по наймах тут товчешся, а он... панич... — він з пошаною поглянув на Репетюкове пенсне, — панич не знаю вже де науки набралися, а перед тобою не здадуть. З поміщицьких будете? — учтиво поцікавився він в Репетюка.

— Ні, я з хазяйських...

— Ага, так, так, — учтивість з старостиного обличчя, одначе, зникла.

Наука почалася. Затиснувши міцно серпа у правій руці, треба було нахилитися і впоротися кінцем серпа в тісну гушавину стеблин, описавши велике півколо. В цім півколі, тобто тепер в середині серпа, мало бути рівно стільки стеблин, скільки може в цей час охопити розтулена жменя лівої руки. А також — скільки стеблин, стиснутих тісно, може, не напружуючися надто, переполоснути в своєму зворотному рухові пилясте лезо серпа. Після того треба вижате пасмо перекинути рівно, не розсипавши, через ліве плече і кинути на стерню позаду себе. Крім того, щоб не спинятися й не наздоганяти потім себе самого, треба навчитися слідкувати за своїми ногами. Їх треба пересувати в такт зажинові, переступаючи лівою на першому і правою на другому, зворотному, рухові руки. Зажинати треба вершків на два від землі. З женця, що зажинає при корені, глузують, що він „цирульник“. Женця, який лишає високу стерню, дражнять „патлатим“.

Треба сказати, що весь цей процес здається складним тільки по-писаному. Насправді, нічого складного в ньому нема. За півгодини вже кожний з нас опанував секрет зажину. Правда, за ці півгодини ми далеко відстали від жниць, які йшли сусідньою полосою. Ми вижали якраз половину того, що вижали за цей час чотири старостині дочки. Втім, у другі півгодини ми, тридцятєро, вже вправилися вирівнятися з ними чотирма, дарма що десятеро з нас закривавили собі руки, а Макар начисто відтяв собі м'якуш лівої руки.

Зате ще за півгодини ми раптом з жахом відчули, що це вже край, і далі робити не сила. Руки горіли, голова гула, в'язи розламувало. Найгірше ж було — нахилитися. Поперек реагував страшним і зовсім нестерпним болем. Кістки, здавалося, зійшли з своїх місць, вони терлися одна до одної, і кістяк щосекунди загрожував розсипатися.

Першим, як йому здалося, дезертирував Сербин. Сонце пекло немилосердно, губи зсохлися, в очах пішли темні брижі. Сербин відкинув серп і накарачках поплазував у рівчак. Рівчак був тут же, десять кроків набік, при дорозі, але здавалося, то були не кроки, а кілометри. Рівчак! Скоріше б у рівчак! Ніколи нічого ще не ждав так Сербин, як от долізи мер-

щій до рівчака, сховатися від людських очей і наревтися досхочу...

Але заревти йому не пощастило. Рівчак вже був зайнятий. Там лежали Зілов і Аркадій Петрович.

— Розумієш!— застогнав Зілов назустріч.— Це, очевидно, працюють якісь інші м'язи. Я можу гупати молотом по кувадлу щодня три-чотири години вряд, а тут за дві години мене розломило просто надвоє.

Тоді Сербин, не криючися, витер сльози.

— Я повернуся додому. Хай йому чорт! Так і буду білоручкою! Хай! Що я можу зробити?— Він схлипнув і заплакав.— Мені руки зараз повідпадають. А спина про... просто... спу... пу...

Аркадій Петрович застогнав і розплющив очі.

— Друзі,— прохрипів він,— будь ласка, намочіть мені рушника свіженькою водою... в мене голова розвалюється... і я сам не зможу... ніяк...

Зілов взяв рушника і, постогнувши, поліз з рівчака на поле. Вода була в тикві на сусідній ниві. Сербин посунувся і собі. Лежати він, виявляється, теж не міг. Коли він рухався, поперек не так дошкуляв.

Коли вони з Зіловим підійшли до п'ятнадцятки, під якою стояли тикви, там були дві старостини дочки. Вони жадібно пили воду, заломивши голови й перехиливши тикви до рота. Тоненькі струмочки води стікали їм з кутків рота і жваво бігли по шиї, по грудях, за пазуху.

— Йой!— верещали жниці, немов би їх хтось лоскотав, і розтирали сорочкою патьоки води по гарячих, розчервонілих тілах.

Зілов з Сербиним напилися й собі аналогічним способом і намочили Аркадієві Петровичу рушника. Жниці поглядали на них скося, грайливо посміхаючись.

— Йой, біднесенькі, якось заморилися, бігме!

Силкуючися потрапити їм у тон і відповідати їхньою ж мовою, Зілов солідно й недбало відказав, що вони зовсім і не заморилися, а просто в їхнього начальника від сонця заболіла голова, і вони прийшли намочити ганчірку.

— Ая, ая! Там вже чи голова чи не голова, а попервах переболіти кожному тра!— І жниці весело, проте співчутливо, зареготали.— А й молодесенькі ж ви які! Чим воно там і робити?— І старша поплескала Зілова по плечах і помацала йому груди. Її рука неждано зустріла дебели, витреновані й загартовані м'язи спортсмена й коваля.— Йой!— здивувалася вона.— Та ж воно здорове яке!

В цих словах було і здивовання, і пошана, і ще щось — незрозуміле, але хвильне: не то заздрість, не то якась пожадливість. Зілов відчув раптом, як, невідь із чого, він червоніє.

Старша підперла щоку рукою і зажурилася:

— Отакий і Савка мій був перед тим, як його на війну забрато. Виссали вже з нього, мабуть, і соки і молоки. Йой, горенько мені бідній, і що ж то я буду робила? Нікому за мене дбати, нікому мене й пригортати. Горпино!— гукнула вона до другої.— Ти Савку мого пам'ятаєш? Ото легінь був! Га?

— Був... пам'ятаю,— ліниво відказала та. Її увагу забрало зараз зовсім інше. Її зацікавили постоли на ногах у Сербина. Їхавши на польові роботи, Сербин сходив на ярмарок і купив собі справжні, хороші, міцні й красиві селянські постоли.

— Ич, постоли які!— заздро протягла вона.— Що добрі, що дебелі! І мені б по нозі саме впору!— Вона поглянула на свої босі ноги і закотила спідницю до колін, милуючися з своїх литок, м'язистих, смуглявих і міцних.— Виміняй парубче, постоли, га?

Сербин зустрів її пильний і гострий погляд, якийсь такий чудний і таємничий спід примружених повік, і розгубився. Він не знав, що сказати. Він розумів, що це жарт, але він розумів також, що це й не жарт.

— Ну да,— нарешті, знайшовся він.— А що ж ви мені за це дасте?

Жінка подивилася на Сербина ще уважніше, ще таємничіше і ковзнула поглядом по цілій його постаті. Сербину чомусь зробилося ніяково...

— Та вже дам...

Вона не докінчила. Сербин глянув на неї, на молоду, красиву, струнку й добре розвинену жінку. Він відчув, що червоніє — як рожа, як мак, як сама кров. Кров ударила йому в голову, в руки, в ноги. Удар був такий сильний, що він мало не захитався. Він хапнув повітря й присилював себе втриматися на ногах. Але кров ударила вдруге і втретє. Ху, чорт, він ніколи й не думав, що в нього так багато цієї самої крові!

— Що?— не то сказав, не то тільки хотів він сказати, хапаючи висхлим, шорстким ротом гаряче повітря пропеченого полуденним сонцем липневого дня.— Що?

Але обидві жниці раптом зайшлися сміхом і, вийнувши спідницями, зникли за копою.

Коли туман одлинув з Сербинових очей, він глянув на Зілова. Зілов стояв зовсім білий.

— Га?— спитав він.

— Ну да...— відказав Сербин.

І раптом вони відчули, які молоді, здорові й міцні вони. Їм зовсім не боліли попереки, їм зовсім не шуміло в головах. Вони не почували найменшої втоми. Навпаки, їм так хотілося робити, рухатися, діяти. Забувши віднести Аркадію Петровичу рушника, вони похапали серпи й кинулися до полоси. Не перепочиваючи, вони жали до снідання.

Втім, перший робітний день довелося закінчити раніше, ніж відразу думано. До третьої години всі наші жінці, за винятком лише Потапчука, вибули з строю і звалилися з ніг. Вирішено перший робітний день, як учбовий, закінчити раніше проти норми. За нормою ми мали робити до п'ятої години.

Розбиті, розламані, виснажені, ледве волочачи ноги, але щасливі і горді, ми повернулися до села. Перший день закінчено з непоганими для першого дня показниками. Чотири копи ми все ж таки поставили. Це двісті сорок снопів. Пересічно по десять на брата. Правда, молодіці повижинали за цей час по копі. Алеж це було тільки шестеро проти нас. Ура! На відзнаку нашої перемоги ми ввійшли до села з піснею.

Але, добравшись додому, ми враз охляли й підупали. Пісня забрала останні наші сили. Ми ледве переступили поріг.

Жити мали ми в місцевій школі. З чотирьох її класів було винесено парти і просто на підлогу накидано горами сіна. Це й було наше „умебльовання“—наші ліжка, наші крісла і стільці. Кожний одгорнув собі купу сіна й кинув на неї простирало, ковдру і клунок. Це була його постіль і взагалі його куток. Ми розмістилися в трьох класах по десятеро, а четвертий зайняв Аркадій Петрович. Ідальня була влаштована в коридорі. Вздовж вікон ми зсунули вузькі і довгі класні столи. Наше повернення з поля вітали густою парою два казани—з борщем і з кашею. Дека з накрайним свіжим житнім хлібом, тридцять жерстяних мисочок і тридцять запашних новеньких липових ложок лежали довкола їх. Аромат їжі вдарив нам у зморені голови і сп'янів, як ефір.

Їсти! Ах, як хотілося їсти!

Але перед тим, перед їжею, перед обідом, треба було хоч на секунду спочити. Отак—кинутися на гору пахучого сіна, простягтися горілиць і розкинутися на м'якому змореними, змученими, виснаженими членами. Руки, ноги, крижі, в'язи і попереk. Ох, попереk насамперед! Бідний, нещасний попереk! Примружити очі й замовкнути! Не говорити, не чути! Ні, не спати, і не дрімати навіть, а так тільки—примружити очі й глибоко зітхнути...

Куховарка марно бігала коло нас, марно гукала і штурхала нас попід боки. Майже ніхто з нас так до ранку й не звівся. Розкішний борщ, чудова каша захолили й застигли. До них ніхто й не торкнувся.

Тільки ввечері чи вночі,—а, може, то було і не тої, а зовсім іншої ночі,—словом, коли вже в класі було зовсім поночі, Кульчицький і Воропаєв раптом почали нас будити. Вони бродили серед нас, наступали нам на ноги, зашпурхалися, падали через наші тіла і хихикали. Вони хапали кожного з нас по черзі, трусили, в ажитації щось шепотіли нам у вуха, дихали просто в лице гарячим схвильованим диханням, сіпали

за руки й ноги, лоскотали під ребрами. Вони розповідали щось хвильне, манливе і стидне. Серце починало сполохано колотитися, в уяві починали ворухитися неясні спокусливі образи, організм уже готовий був прокинутися зовсім. Але втома брала своє. Серце слабло, образ поринали в туман, ми тільки мукали, мотали головами, дригали ногами, одбивалися від напасників і валилися знову на сіно. Вони не були вони, вони не були реальні, вони — снилися. То був тільки сон. І все зникало, потопало й гинуло в чорному, непереборному, всемогутньому сні. Ніч тривала безкінечна, як вічність, і промайнула коротко, як мить. Ніч після важкої фізичної праці на привіллі — вона була прекрасна, і життєдайна, і втомна, як сама юнацька мрія про жінчину.

ЖИТТЯ ВЛАШТОВУЄ НАМ ЗУСТРІЧ

Не минуло й тижня, як ставлення до нашого загону в селі змінилось докорінно.

За цей час кожний з нас пересічно досяг половини рівня роботи справжнього найманого женця. Це значило, що нас тридцятьоро могли легко замінити п'ятнадцятьох кваліфікованих женців. Дістати таку допомогу безплатно — кого ж це не мало привабити?

Тепер щоранку, вдосвіта, ми прокидалися в своїй школі, немов у баштах обложеної фортеці. Гомінкий і галасливий натовп жіноцтва оточував наш дім. Вони стукали в двері, сварилися між собою й лізли у відчинені з ночі вікна наших класів. Коли невиспаний Аркадій Петрович з'являвся на ганку, протираючи свої посоловілі очі, юрткий жіночий натовп кидався до нього й достоменно збивав його з ніг. Жінки шарпали його за одягу, тягли кожна до себе, видирали його з рук своїх супротивниць. Переляканий Аркадій Петрович рятувався тільки тим, що вчеплявся за поручні і не давав себе одірвати від східців.

Один проти півсотні, або й більше, жінок він був абсолютно безпорадний.

Жінки репетували:

— Папоньку! До мене сьогодні!

— Гаспадин начальник, ви вчора мені обіцяли!

— Паничику ріднесенький, мені б хоч би з п'ятеро! Йй же богу, пшениця повисипається! Перестояла вже!

— Бреше вона! Йй невістка з дітьми помагає!

— Собака бреше, а ти за нею!

— А різала - порола! Ти думаєш, як твоєму егорія пришпилили, так ти вже сама главна на все село? А в мого он обидві ноги прострелені!

— Бо він у тебе самостріл, а мій героїством заслужив.

— Самостріл!? I-i-i-i!

Жінки кидалися одна до одної, збивали очіпки й вгрузали пальцями в коси. В ражі бою вони обоє не покидали апелювати до Аркадія Петровича і хапалися за нього з обох боків. Половину їхніх стусанів сердешному Аркадію Петровичу доводилося переймати на свої власні плечі. Нарешті, кілька з нас вибігали на ганок, визволяли Аркадія Петровича й розбороняли розлючених жінок. Втираючи юшку, вони плакали й побивалися на свою удовину, сирітську долю.

Інші — багатші — жінки вважали за певніший інший прийом. Вони тихенько пробиралися з заднього ходу або влазили через вікна і тисли нам до рук різні подарунки. Тут були і курчатка, і свіженькі яечка, і гусочки, і качечки, і палянички, і глечики з суницями, і сметана, і масло, і інші ласощі сільського меню.

— А сніданок який я вам, хлопці мої, зберу! Яешні на-смажу, молока нап्राжу, молодесенької цибульки накришу, а суниць у мене ціле цеберко! Будеш їсти скільки тобі заманеться! І шовковиця є і кислички уже досягають! Хлопчики мої гімназистики! Ходіть до мене, допоможіть бідній удові.

Наше товариське вирішення було — допомагати в першу чергу найбіднішим. Отже, приймати подарунки було поміж нас суворо заборонено. Так само заборонялося користати з ласки хазяйок і ласувати їхніми сніданками, обідами та полуденками. Ми були на казенних харчах. Виходячи вранці, ми випивали по кухлику молока з житнім хлібом. Біля десятої ми снідали на полі принесеним із собою і розігрітим тут же кулішем. О другій ми полуднували салом, яйцями та цибулею. О п'ятій ми кінчали роботу й вертались обідати додому.

Звісно, ми категорично відмовлялися від подарунків, які приносили нам до школи, але треба признатися, що на полі ми хутко звикли не гребувати запропонованим нам їстивним. Під час роботи юнацький апетит сягав звірячої ненажерливості, а казенний пайок був все ж таки доволі обмежений та одноманітний. Крім того, був то вже час перших продовольчих труднощів, і в місті ми вже жили на хлібних та цукрових картках. Вареники з вишнями, молода картопля з колотухою або борщ з курчам — все це дуже спокушало нас і не завжди щастило нам додержати об'єктивної безсторонності у виконанні черги. Багатше жіноцтво хутко навчилося купувати нас, ще звечора підмовивши на паляниці та коржі.

За додержанням черги і принципу допомоги найбіднішим слідкував насамперед Аркадій Петрович. Але обійти його пильність і безсторонність було дуже легко. Поперше, будши росіянином, він дуже погано розумів мову, яка бренила тепер довкола нього, і через те не вмів розбалакатися з жінками. Подруге, здобувши таку-сяку кваліфікацію, наш загін для зручності розділився на три артілі по десять чоловіка в кож-

ній. На чолі кожної артілі стояв староста та його помічник, які й слідкували за додержанням черги і принципів допомоги по кожній артілі. На чолі артілі, що утворилася з нашої команди, стояв старостою Репетюк, а його помічником—Кульчицький. Обидва були ласуни і не педанти.

А втім, сердешне жіноцтво—власне молодші, вродливіші й легковажніші споміж жінок—незабаром навчилося ще одного способу руйнації нашої безсторонності.

Вперше це трапилось другого ж дня після розподілу загону на три артілі. Щойно визволивши Аркадія Петровича з верескливого й гарячого жіночого натовпу, Зілов поспішав до своєї артілі, що ладналася вже вирушати на поле. Раптом у півтемних сінях він наштовхнувся на якусь жіночу постать, що причаїлася біля дверей. За міським звичаєм, Зілов перепросив і хотів був рушати далі. Але жінка спинила його, схопивши за руку.

— Паничу,—прошепотіла вона,—зробіть так, щоб хоча б кількох хлопців до мене пустили сьогодні.

— Я ніякий панич!—сердито відсторонився Зілов, якого звертання „паничу“ дуже ображало.—Ви можете казати до мене так, як говорите до своїх хлопців на селі: „парубче“. Крім того, я нічого зробити не можу. Є черга. Запишіться в чергу. Коли надійде ваша черга, ми прийдемо й виждемо вашу шеницю...

— Та ж висипеться ж, паничику, висипається... парубче!—Почавши звичайним, прохальним, приниженим голосом, молодиця раптом урвала його і враз перейшла на інтонації зовсім одмінні.

Зілов негайно ж відчув це і звів очі на жінку. Перед ним була повновида, висока, років під тридцять, красива подольнянка. Вона злегка всміхалася, мружила очі і, завершуючи мову, грайливо підштовхнула Зілова плечем.

— Чуєш, парубче? Паляниць і курчаток не маю, алеж не задурно кличу.

Це вже вдруге Зілов відчув, як йому робиться недобре. Голова починала кружитися і в тілі розливалася якась така млявість і млюсть. Горло йому стислося й висохло. Він не міг нічого відповісти. Втім це й не було потрібно. Поміж них раптом з'явився Кульчицький. Він проходив через сіни і почув останні слова молодиці. Вільно і впевнено він обійняв жінку за плечі і на мить пригорнув до себе.

— Як твоє прізвище, кажи мерщій!—прошепотів він.

— Стецюра Вівдя,—таким же шепотом відказала жінка, не відсторонившись, а, навпаки, тулячись до хлопця.

— Прийдемо...—кинув Кульчицький,—іди на вулицю і чекай, зараз виходимо.

Події першої ночі були відомі й Зілову. Кульчицький і Воропаєв провели ту ніч в обіймах двох із старостиних до-

чок. Кульчицький був найперший Дон-Жуан, „кохальних діл майстер“, як іменував він сам себе, в нашому класі. Сенса його швидкої розмови з молодницею був цілком зрозумілий Зілову. Коли Зілов вбіг до кімнати, Кульчицький саме гукав:

— Ну, швидше, швидше, хлопці, перша артіль вже пішла. Рушаймо на парах!

— До кого ми йдемо? — запитав Зілов.

— До Стецюри Вівді, — хитрим оком кинув на нього Кульчицький. Зілов трохи почервонів.

— Слухай, Кульчицький! — сказав він. — Адже це свинство. Сьогодні черга не Стецюри. Ми приїхали сюди не чорті-для чого, а обслуговувати дружин запасних!

— Дурень! — зареготав Кульчицький. — От іменно: обслуговувати дружин запасних. Наш обов'язок повністю заступити їй чоловіка! Фраер! — і, зареготавши знову, Кульчицький висолопив Зілові язика.

Тут доречно буде зробити невеличкий відступ для пояснень.

Наше статеве життя було прямим наслідком цілої системи нашого виховання.

В наших гімназіях, в стінах одної школи, виховувалися діти та юнаки віком від дев'яти до дев'ятнадцяти й двадцяти років. Їхні класні кімнати були поруч, вони відпочивали в перервах між лекціями в одних коридорах чи рекреаційних залах, вони користалися для своїх потреб спільними убиральнями. Дев'ятирічні „кишаки“ мали повну незаборонну можливість крутитися поміж цілком дорослих дев'ятнадцятирічних мужчин і слухати хвальні, безсоромні й цинічні розповіді про їхні романічні пригоди. Здебільшого то було звичайне самохвальство, брехня, буйна й брудна фантазія. Відвернути або облагородити цю фантазію — а це можливо тільки через повсякденні й нормальні взаємини між дітьми обох статей змалку — було абсолютно неможливо: всякі взаємини, ба навіть зустрічі й знайомства з особами іншої статі, навіть наймолодшим, дев'ятирічним „кишакам“, були суворо заборонені. І порушники цієї заборони діставали найтяжчі кари. Наші вихователі докладали всіх сил до того, щоб виховати в нас ставлення до жінки, як до таємничого, солодкого, забороненого плода. Це розпалювало нашу цікавість і робило заборонений плід надто жаданим. Нормальний в юнацькому віці інтерес до статевого питання, отже, роздмухувався штучно й хворобливо. „Ліги вільного кохання“, „святі радетелі“, „клуби любові“ та інші розпутні організації, що виникли були поміж середньошкільників у період після дев'ятсот п'ятого року, в період загального інтелігентського маразму та особливого відтягнення уваги шкільної молоді від громадських і політичних питань, — ці „організації“, на щастя, були дуже скоро минучі і до нашого часу не дожили. Але коли вони ще існу-

вали, ми були „кишаками“, а пізніше раз - у - раз чули про них брудні й захоплені розповіді з вуст перестарілих старшокласників. Надзвичайно поширена того часу „салонна“ література — від Арцибашевського „Саніна“ та „Ключів щастя“ Вербицької аж до катастрофічно популярних шедеврів невідомих мерзенних писак, всіх тих „Ночей девушки“, „Тайн кровати горничной“, „Записок прелюбодея“, а також сотень різноманітних порнографічних листівок і фотографій — все це „просвіщало“ нас з малих літ, розпалювало нездоровий сексуальний інтерес і збуджувало стать задовго до нормальної пори пробудження.

Моторніші й сміливіші юнаки завершували свої юнацькі муки передчасно збудженої статі гидкою прозою публічних домів, в яких, до речі, нестачі за тих часів не було. І це вбивало прекрасну романтику кохання назавжди, це вбивало саму прекрасну юність, на все життя заляпувало брудом молоду душу... Несміливі й соромливі ніколи не могли наважитись на таке. Особливо, якщо натури їхні були темпераменту піднесеного і вдачі романтичної. Вони затаювали в своїх серцях невиказане й незадоволене обоювання жінки, вони жили з романтичною закоханістю в якусь „недосяжну“, „прекрасну“ мрію — кирпатеньку гімназисточку шостого класу. І тяжка хвороба передчасно пробудженої статі та нестримності дитячої фантазії трагічно ранила й ламала їхні душі на все дальше життя...

Кульчицький, Воропаєв і Репетюк верталися того дня додому окремо від артілі, аж увечері. З поля вони пішли відразу не на обід, а завернули до хазяйської хати напитися води. З кухлями води їх зустріли там красуня Стецюра Вівдя та її сестра Мотря, така ж солдатка, як і вона. За п'ять хвилин тут же нагодилася й жвавенька та весела сусідка, молодиця років двадцяти, якій, виявляється, теж треба б було дістати хлопців на поле позачергово...

Було, отже, пізно, коли приятелі вибралися на вулицю. Сутеніло. Жовто-фіолетова заграва на заході блідла й половеіла. З різних кутків села зринали, злітали високо і раптом уривалися широкі, високі й надривні дівочі співи. То дівчата верталися щойно з поля, з жнив. Хати Стецюр були в завулку. Завулок вибігав на невеличкий майданчик з криницею в центрі та традиційними „колодками“ трохи осторонь. Наші приятелі побачили на колодках кілька невиразних у півсмерку постатей і червоні жаринки цигарок. То були, мабуть, хлопці, парубки чи діди. Проминаючи їх, Репетюк, Воропаєв і Кульчицький, за сільським звичаєм, скинули шапки і привіталися. Курці на колодках промовчали. Не спляючись, приятелі прискорили ходу. Але тут раптом з колодок почулося безперечно адресоване до них:

— Гей! Мой! Зачекайте!

Особливої чемності в тоні поклику не було. Репетюк, Воропаєв і Кульчицький перезирнулися.

— Побіжимо? — прошепотів Кульчицький.

Але поклик наздогнав їх удруге, і на цей раз надто категоричний і змістом і тоном:

— Сказано, почекайте. Чи ковінкою по ногах кидати? Виходу не було. Приятелі спинилися.

— Підійдіть сюди. — Секунду повагавшись, хлопці мусили виконати цей наказ, щоб заховати свій переляк. Спроквола вони рушили до колодок, до півдесятка вогників у сутінку.

— Битимуть, гади... — прошепотів Кульчицький посинілими губами. — Бачили, як ми від Стецюр виходили...

За три кроки від колодок приятелі спинилися.

— Добрий вечір, — повторив Репетюк.

Темні постаті на колодках знову промовчали. А втім, тепер вже було видно, що то солдати. Можна було розібрати сіруватість їхніх гімнастерок, гудзики погонів на плечах, кокарди на кашкетах. Всі, як один, вони держали руки на широких білих косинках. Вони були поранені. Наші приятелі зітхнули легше. Небезпека не була вже така велика. Адже в кожного з ворогів було тільки по одній руці. Мовчанка тривала з півхвилини. Потім один з солдатів — він трохи гаркавив — хрипло й сердито прокричав:

— Ви от що, хлопці, хоч ви собі й гімназисти, а коли до наших молодиць бігатимете, так глядіть, ноги поперебиваємо!

З другого кутка зразу відгукнувся інший, ще похмуріший, ще лютіший голос:

— Понаганяєте животи, а тоді чоловік з фронту повернеться, а воно йому: „тату!..“

Сердитий і неохочий сміх інших завершив його мову. Тільки перший — гаркавий — докинув ще, дещо добріше:

— Воно, конешно, ми сами парубкуємо, помімаємо, значиться. Та й жіноцтву тепер без кавалерів трудно. Що гріха таїти. Так хіба вам дівчат не хватає? Солдатських молодиць ви залишіть...

В цей час в тіні вулиці раптом з'явилася ще якась постать. Вона привіталася, підійшла ближче і весело повторила своє привітання. То був Потапчук.

— Перезнайомилися вже? — кивнув він на наших приятелів та на солдатів. — Ото й добре!

Поміж солдатів почулося пирхання:

— Та не дуже то й познайомилися! А ти, Петре, звідки? Чого поночі бродиш? Чи до Килинки вирядився?

Сміх зазвучав удруге, але тепер це був уже веселий і товариський сміх. Потапчук був тут своя людина.

За дві хвилини наші приятелі сиділи вже на колодках, впереміжку з солдатами, і частували нових знайомих „льогкими“ цигарками. Зав'язувалися балачки.

— А де це вас поранили, землячки? — з пошаною кивнув на білі косинки Воропаєв. — Аж чудно, всіх однаково, у праву руку?

Тепер уже зовсім щирий і веселий сміх відповів на це запитання. Гумористичні вигуки акомпанували йому:

— Чемойданом гахнуло... Оттакий з німця стрілок, усіх однаково поцілів!.. Він навмисне праві руки відстрілює!.. Та то вже німецька куля така, куди б не летіла, все одно руському солдатові в праву руку поцілить... Ха-ха-ха!

Гаркавий, що обіцяв поперебивати ноги, нарешті, підсумував загальні веселощі:

— Та ж вони самостріли...

— А тебе хто стріляв?

— Та ж не ти, мабуть. Сам прострелив.

Регіт залящав голосно і довго. Вояки „самостріли“ аж качалися по колодках.

Для ввічливості наші приятелі також вдали, що посміхаються. Проте особливого потягу до сміху вони не відчули. Бачити „самострілів“ їм довелося вперше. Тим паче — чути, як вони сміються й хваляться з свого вчинку. З погляду патріотизму, з погляду громадської свідомості, самострільство було не що інше, як найтяжчий вияв зради отечества, гідний негайного покарання розстрілом без слідства і суда.

— А як же з війною до побідного кінця? — несміливо поцікавився Воропаєв.

— Шукав циган кінця в кільця... — прилинула з темноти невесела й лінива відповідь.

Дружний регіт, проте, завершив і цю приказку. Компанія „самострілів“ була, нівроку, смішлива.

Пересміявшись, гаркавий заговорив знову. На цей раз мова його була вже зовсім приятельська:

— От ви, хлопці, гімназисти, значиться... тобто виходить, грамотні... Може прочитаєте нам, що це воно отут пишеться? Га? На базарі я вчора, значиться, був... — Він скинув кашкет і вийняв з нього акуратно згорнутий вчетверо папірець. Обережно розгорнувши, він простяг його Репетюкові. Потім, немов передумавши, одсмикнув руку і передав його Потапчукові. — Прочитай, Петре! Іду це я, значиться, по базарю, коли це хлопець, такий з себе миршавенький, тиць мені до рук і гарчить: „Прочитаєш, землячок, другому передаси“. А я, конешно, неграмотний...

Потапчук взяв папірець і розгорнув його. Затягшись цигаркою, він на мить кинув коротким червонуватим спалахом на дрібні рядки впоперк друкованого папірця. При цьому спалахові можна було встигнути прочитати тільки один горішній неповний рядок у правому кутку. В ньому було:

Пролетарии всех стран, соединяйтесь!

Потапчук затягся ще раз і другий спалах вилупив із пільми другий друкований великими чорними літерами рядок:

К НАРОДАМ, КОТОРЫХ УБИВАЮТ И РАЗОРЯЮТ.

А внизу сторінки, теж чорними літерами, було:

Долой войну! Да здравствует мир — без анексий и контрибуций!

Репетюк, що сидів поруч з Потапчуком і заглядав через його плече в папірець, схопив міцно Потапчука за руку:

— Слухай! Це прокламація. Ти знаєш, що таке прокламація?..

— Що? — Потапчук спокійно згорнув папірець і поклав його собі до кишені. — Темно! — сказав він до всіх. — Не вчитати. Мабуть, лист якийсь. Приходь, Якове, завтра на вулицю раніш, я тобі розберу.

Хлопці, нарешті, рушили додому, розпрощавшись із своїми новими знайомими. Потапчук теж пішов ночувати до школи. Завтра у нього на своєму полі роботи не було, і він вирішив піти з нашою артілью.

— Чорт зна що таке! — загарячкував Воропаєв, як тільки зникли за рогом вулиці вогники солдатських цигарок. — Ганьба! Самостріли! Боягузи! Зрадники! Німецькі запроданці!

— І чого б я кип'ятився? — здивувався Кульчицький. — Ти що, комендант міста? Жонаті хлопці! Таких баб покидали! Та якби ото Вівдя була б мені жінка, а я на війні...

— Ти дурень! — розсердився Воропаєв. — Ми — патріоти і мусимо піти до волості заявити на них!

Репетюк, нарешті, вийшов із задуми:

— Ну, знаєте, лорд, від вас я такого не сподівався. Ви ганьбите гімназичний мундир! Донос! Фі донк! Це недостойно джентльмена...

МИ МОВЧИМО

Другого ранку наша команда працювала кілометрів за два від села, на полі в сусідки вчорашньої хазяйки, Вівді Стецюри. Календар нашої команди вже цілком перейшов до рук наших Дон-Жуанів.

Втім, не те зараз хвилювало нас. Навіть Зілов — найнетерпиміший споміж нас до донжуанського принципу обслуговування жінок запасних — і той сьогодні забув сперечатися на цю тему. Ми були надто зайняті обговоренням учорашньої прокламації.

Під проводом нашої веселої й жвавої хазяйки ми щойно прийшли на поле і ладналися вже ставати до роботи, коли це Репетюк спинив усіх нас:

— Стривайте, джентльмени! Зараз містер Потапчук покаже вам цікаву штуковину!

Ми згрудилися довкола Потапчука. Він виїняв прокламацію, розгорнув її і прочитав від дошки до дошки. Ми слухали з роззявленими ротами й викоченими очима. Нам аж заціпило від подиву. Добра половина з нас, треба признатися, досі навіть не чули про існування такого інституту, як „прокламація“, „нелегальна література“, „підпільна робота“. Туровський, Сербин і Кашин мали сміливість тут же признатися в цьому. Вони насамперед запитали — а що ж таке, власне, прокламація? Одначе потреба пояснення відпала зразу ж сама собою, тільки но почав читати її Потапчук.

„Пролетарии всех стран... народы, которых убивают и разоряют... товарищи... без анексий и контрибуций“... — боротьба, воля, товариші — ці, невживані в нашому гімназичному лексиконі, фрази і слова хвилювали насамперед своєю забороненістю. Це недозволено. Це заборонено. Значить, це варте уваги. Така вже примітивність юнацької цікавості.

Одначе, це не була тільки порожня юнацька цікавість. Нові слова звучали і новим, несподіваним змістом. Народи! Народ! Чорт побери, алеж це означало зовсім не те, що ми досі за цим словом уявляли. Народ! А як же! Ми ж знали, що таке — народ. Це ж — хлібороби, мужики, селяни. Звичайно, і взагалі бідні — теж. Але насамперед — селяни. Ми знали і що таке селяни. Селян ми бачили на базарі, коли вони продавали нам молоко. На полі, коли вони возилися з плугом, бороною чи ще якимсь хліборобським реманентом. Нарешті, в побуті — отут у білих хатах, серед кучерявих садочків вони жили з своїми курами, свинями і коровами. Вони ходили в довгих і широких білих штанах, білих вишитих сорочках, пшеничних брилях і на плечі брали гуньки або ж сіряки, теж вишиті і погаптовані. От навіть стоїть зараз поміж нас така селянка — наша сьогоднішня хазяйка, жвава молодичка в білій спідниці, плахтяній запасці, мереженій сорочці й вибійчаній кохті, яку звать тут „юпкою“. Вона мружиться до нас скоса, і цей її погляд, як і сама її присутність тут серед нас, збуджує нас і дратує, бо ми всі прекрасно знаємо, що тільки вчора ввечері наш однокашник і товариш, Бронька Кульчицький, роздягав і пестив її. Бронька Кульчицький підходить до неї ззаду і кладе руку їй на талію... Ми читали про селян різні оповідання, повісті й романи в межах дозволеної гімназичної програми. Так, відомий лауреат російської словесності, письменник Карамзін, приходив до патетичного висновку, що, мовляв, „и поселяне чувствовать умеют“, про що минулого року ми написали Вахмістрові „сочинение“. Ми знали також, що наші однокашники й товариші — капітан футбольної команди Репетюк, або ж щороку виключуваний з гімназії за несплату за право навчання Потапчук — також справжнісінькі селяни, дарма що завчають напам'ять промови Цицерона проти Каті-

ліни. Алеж вони повдягалися в сірі гімназичні шинелі й під поняття „народ“, певна річ, вже підведені бути не можуть. Це ж не до них, звичайно, звертається нишком і потай від влади хтось невідомий і такий абстрактний, підписаний „Вторая Международная Социалистическая Циммервальдовская Конференция... 1-е мая 1916 года“... Як, як? — Конференція? Ага... Конфери, контулі, колятум, конферере... — зносити, сходитися, змовлятися, неправильне латинське дієслово третього спряження... Циммервальдівська — Циммервальд, кантон Берн, Швейцарія... Соціалістична — ху ти, чорт, ясно — через те й потай, через те й прокламація... Міжнародна... Господи! Яка величезна! Це ж все одно, що всесвітня... Друга? Значить, була й перша.

Ах! Який же величезний був світ! Які мізерні пігмеї були ми проти нього!.. Міжнародна... соціалістична... Переймало дух і зрошувало потом.

Ми були гімназисти сьомого класу класичної гімназії міністерства народної освіти. Нас непогано навчено історії руських царів по Іловайському, теорії словесності — по Сіповському, психології й логіки — по професору Челпанову. Ми досконало опанували секрет хрії¹, непогано писали „рассуждения“ на умовні теми, наприклад: „О непротивлении злу“, або й на курсові, наприклад: „Лишние люди в сочинениях И. С. Тургенева“. Ми розбиралися в тонкощах поезії древнього Рима і почували себе між анапестів, хореїв і чотиристопних ямбів затишно й мило, як серед старих і привітних друзів. Ми читали вже à лівр увер по-німецькому і по-французькому. Ми знали напам'ять всі тексти з катехизису, а також усі літургії та ектенії. Ми навіть дещо розумілися на алгебрі, геометрії та фізиці — в межах курсів Кісільова або Краевича. Нас усього цього вчили щодня п'ять годин, за сто карбованців річної плати, під невсипущим доглядом Мопса, Вахмістра і Піля. Але ніде ніколи ні словом ніхто до нас не обізвався про якісь суспільні явища, про взаємини між колами суспільства, про суспільство взагалі. І от —

Пролетарии всех стран, соединяйтесь!

К НАРОДАМ, КОТОРЫХ УБИВАЮТ И РАЗОРЯЮТ!

Два года мировой войны! Два года разорения! Два года реакции!
На кого же падает ответственность?!

Прокламація відповідала, на кого падає відповідальність. Вона говорила, що позаду тих, хто розпалив світову пожежу, стоять панівні класи. Вона зверталася до трудівників міст і сіл з закликком не вірити своїм урядам, які кличуть пере-

¹ Хрія — практикований у старих класичних школах метод писання „сочинений“ — за точно встановленим шаблоном.

можно закінчувати війну, щоб тим знищити мілітаризм свого ворога. Тільки сам народ може знищити мілітаризм у своїй державі. Той трудовий народ, що гине на позиціях, обороняючи інтереси панівних класів, і за спиною якого в тилу ховаються ці панівні класи і багатії...

Долой війну! Да здравствует мир без анексий и контрибуций!

— А що таке „анексія“? — задихнувшись, запитав Зілов. Піркес реагував експансивно:

— Правильно! Га-га-га! Кому ця війна потрібна? Ненавиджу!

Воропаєв аж зблід.

— Що?! — зарепетував він. — Так по-твоєму скоритися німецькому варварові? — Він випнув груди і готовий вже був засукати рукава.

— Ну, покинь! — розсердився раптом Макар. — І Кант, і Гегель, і всі найкращі філософи були німці!

— Іди ти, філософ! Війна до побідного кінця!

— Авжеж! — підтримав Кашин.

Над полем враз вибухнув гвалт дзвінких юнацьких голосів. Ми сперечались, намагаючись перекричати один одного:

— Так і треба! Молодці революціонери!

— Дурак! Це просто свинство! Вони — німецькі шпигуни!

— Ти сам дурак! Це — соціалісти!

— І справді, — два роки різанини, розору, руйнації!

— А зверніть увагу на народ...

— Ах, сер, народ, це — ми, селяни, хлібороби... І раз вони звертаються до нас...

— Контрибуція, це зрозуміло. А от — анексія...

— Долой! Ненавиджу!

— Хай буде мир!

— Геть німецьких запроданців!

Бронька Кульчицький один, власне, не брав жодної участі в суперечках і вигуках. Але гармидер йому дуже імпонував. Він був великий аматор галасу, гамору й тарараму. Він упав на спину, качався по землі і, задравши ноги догори, щосили репетував:

— Ой, малахольні! Ой, понт! Ура!

Наша хазяйка стояла осторонь, смішливо пхикала і, стидаючись, затулялася рукавом.

Справді, з нас таки, мабуть, була не погана гумористична картинка. Рано-вранці, в перших проміннях сонця, під широким куполом чистого й прозорого небозводу, серед буйних та хвилястих просторів золотавих пшеничних полів — купка галасливих нестримних юнаків. Це було, мабуть, подібно до зграйки горобців, що шмигнули на купку просипаного зерна, пометушилися, поцвірінчали, погомоніли й пурхнули урзтіч — щоб зникнути назавсім в голубизні погожого дня.

Хазяйка раптом кинула посміхатись і випростала руку в бік дороги:

— До нас хтось їде,— сказала вона.

Ми озирнулися. Між високі жита, мов човен у піні прибою, поринав і виринав чорний міський фаетон.

— То, мабуть, не до нас,— відмахнувся хтось, одвертаючись, готовий продовжувати суперечку.

— Ба, ні, саме до нас. Дорогою он кудюю б йому їхати тра, а воно ж насправжки, суволокою їде. Ая, саме до нас. Бігме!

— Хлопці!— враз аж присів Теменко.— Та то ж гімназичні коні. Вахмістр!

Справді. Тепер уже не було сумніву. До нас їхав гімназичний фаетон, і в ньому сидів Вахмістр.

— Приїхав таки сукин син! Приймайте гостей!

Ми похапали серпи і шурхнули до межі.

— Зажинай, хлопці, метко. А то підійде, а ми перед непочатим стоїмо.

Десять серпів із свистом врзалися в жито. Високе стеблиння війнуло повним важким колосом і з тихим поскрипом піддалося шорсткому лезу серпів.

— Буржуй проклятий!— бурмотів Макар, похапцем засуваючи під сорочку якусь принесену з собою книжку. Навчений гірким досвідом, він уважав за краще не потрапляти з книжкою Вахмістрові на очі.

— А ви, Макаре, не вживайте слів, яких не розумієте!— відгукнувся з другого кінця лави Репетюк.— Буржуа це зовсім не лайливе слово, а навпаки. Буржуа— так у Франції звать кожду практичну, з достатком, людину, що вміє...

— А я кажу— буржуй...

— Просто сволоч!

— Натравити б на нього соціалістів...

Жито хилилося й рипіло під нашими серпами. Уже за нами була полоса. Хазяйка й Потапчук ішли по ній з юрками й плели перевесла. Вони мали за нами в'язати. Коли Вахмістрів фаетон спинився край межі, ми вже пройшли лавою сажнів десять по вузькій бідняцькій полосі. Ми вдали, що зайняті роботою, ніби навіть не чули, як він під'їхав.

— Здравствуйте, господа!— проверещав, виходячи з фаетону, інспектор.

Ми зробили вигляд, що здригнули від несподіванки, повипростовувались, озирнулись і привітно, навіть захоплено, поспішили йому назустріч.

— Прекрасно! Прекрасно!— пищав Вахмістр.— Це ви вже стільки сьогодні викосили? Тобто, я хотів сказати, вижали? Молодці! Чудово!

Ми зробили вигляд, що дуже улещені і навіть ніяковіємо з компліменту.

— Як же ви тут поживаєте? Га? — Вахмістр силкувався, щоб його слова брєніли якнайменш офіційно. — Розпустилися, мабуть, тут, га? Аркадія Петровича не слухаєте?

— Ну, що ви, Юрію Семеновичу! Ми весь час працюємо!

— Я бачу, бачу...

Хвилини з п'ять між нами точилася така грєчна розмова. Вахмістр посміхався до нас, ми посміхалися до нього. Він говорив нам компліменти, ми ніяковіли, шаркали і вклонялися. Було це, мабуть, дуже кумедно отут, під чистим небом і серед жит, бо наша сміхотлива хазяйка вже знову пирхала, прикрившись рукавом.

Нарешті, Вахмістр висловив бажання подивитися, як ми жнемо. Ми стали лавою і пішли половою.

— Надзвичайно, прекрасно! — заохочував він нас. — Це що таке, жито чи пшениця?

— Овес! — раптом вирвався Кульчицький, що став зухвалішим у сільському привіллі. Ми всі подавилися сміхом.

— Чудово! — декламував Вахмістр. — Надзвичайно!

Ми мало не лопалися від напруги стриманого сміху. На наше щастя, високе жито охоче ховало наші розшарілі обличчя.

Нарешті, Вахмістрові це набридло. Він сказав, що буде з нами снідати, а тим часом трохи спочине з дороги під „копною“. „Копною“ він називав п'ятнадцятку, яку вже склав Рєпетюк, що йшов половиною позаду хазяйки й Потапчука, які в'язали. Там, під п'ятнадцяткою, лежали купою наші тужурки, барильце з водою та клунок з їстівним.

Вахмістр відійшов. Ми легко зітхнули і, стиха кленучи, жали собі далі. Так проминуло хвилини з п'ять. Раптом Кашин, що глянув спід руки назад, у бік до Вахмістра, аж присів і пополотнів:

— Хлопці! — скоріше прохрипів, аніж прошепотів він. — Прокламація!..

Ми всі озирнулися до п'ятнадцятки. Лютий мороз ударив нам по спинах і аж стягнув шкуру до хребтів. Позаду, там, під п'ятнадцяткою, стояв, випроставшись на весь свій велетенський зріст, Вахмістр і тримав близько перед лицем невеличкий чотирикутник білого паперу. То була прокламація. Потапчук забув її сховати. Він просто покинув її поверх своєї тужурки, приваливши чимось, щоб не здуло вітром.

Вахмістр кінчив читати і спустив руку з папірцем униз:

— Дежурний! — заверещав він так, що чути було, мабуть, аж під селом. — Хто дежурний?

Ми злякано перезирнулися. Хто ж був дежурний? Чорт забирай, всупереч правилам розпорядку, ми ніколи не призначали дежурного.

— Хто ж піде? Кому піти? Рєпетюк, ви староста...

Але Вахмістр сам допоміг нам вийти з прикрого становища.

— Все сюда! — завищав він.

Спустивши серпи й похиливши голови, ми неквапом наблизилися.

— Эт-та что? — Вахмістр тримав прокламацію в лівій руці і правою колотив по зібгатовому папірцю. — Эт-та что такое, я вас спрашиваю?

Ми мовчали.

— Прокламація против войны?

Ми мовчали.

— Где вы ее взяли?

Ми мовчали.

— Я вас спрашиваю, где вы взяли эту гадость?

Ми так само стояли і мовчали.

— Вы будете отвечать?

Ми мовчали.

— Кто не ответит мне сейчас, тот может считать себя с этой минуты исключенным из гимназии!

Тоді раптом виступив наперед Зілов:

— Ми... — він зашпурхнувся на першому ж слові, але зразу відкашляв і більш-менш щасливо закінчив своє речення. — Ми її знайшли, Юрію Семеновичу. По дорозі, як ішли сюди.

— Ложь! — обірвав інспектор. — Кто вам ее дал?

Ми мовчали.

— Такие вещи не находят. Их знают, у кого берут. Кто вам ее дал?

Ми все ж таки мовчали.

— Прекрасно! — Вахмістр зжмакав і сховав до кишені злощасну прокламацію і рушив до фаєтону. — Прекрасно!

Це вже не було те „прекрасно“, яке він говорив нам десять хвилин перед тим, милуючися з нашої роботи. Це було лиховісне й страшне „прекрасно“.

— Вскочили!.. Оце понт! — спробував поламатися Кульчицький, але в нього нічого не вийшло, і він змовк.

Весела й жвава наша хазяйка стояла поруч з нами і перелякано та стурбовано зазірала нам усім по черзі в очі.

— Біднесенькі мої, що ж тепер будете робити? Та ж то, мабуть, Яків Юринчуків вам її, оту проклинацію, підкинув. Га? Чи ж правда, Петре? Він їх тут усім роздає. Проти війни, абощо! Ая, ая, проти війни ж!

— Він! — Потапчук хитнув головою.

— І ви знали, що він вам давав? Сер?..

І на Репетюкове запитання Потапчук теж мовчки кивнув головою.

— Він — революціонер?

Потапчук кивнув і Зілову.

В найбільший розпал жнив зайшла раптом довга і нудна негода. Дощі вдарили відразу грозами, потім розсипалися нескінченною мжичою й сльотою. Сиві і мляві хмари немов назовсім спустилися на землю й назавжди простелилися по полях важкими й паркими туманами. Щедрий врожай опинився під загрозою. Незняті ще хліба полягли, місцями їх прибив град, у низинах поля затоплено водою й занесено намулом. Дороги роз'юшилися, мов баговиння. Роботи в полі тим часом припинилися.

Ми опинилися ув'язнені в мурах нашої школи за суцільною сіткою дрібного дощуку дощу: ми не мали ні шинелей, ні калош. Високі чоботи мав тільки Левко Репетюк. Він негайно ж їх взув і зник невідомо куди. Втім, догадатися було не важко. Ще кілька днів тому Репетюк захоплено розповідав, що за півкілометра від села живе місцевий дідич і що в нього аж четверо дочок: епархіалка, гімназистка, курсистка, та найстарша — „на виданні“. Ясна річ! Капітан Репетюк подався до „вищого світу“. Цей ганебний вчинок був нами засуджений, як зрада товариства, як підле запламування славних традицій жінофобського гімназичного рицарства. Він вартий був презирства і покарання.

Проте, дійшлий капітан Репетюк вправився „купити“ нас раніше, ніж ми зібралися зняти його на глум і ганьбу. Вранці другого ж дня він прокинувся перший і закримів на цілу нашу кімнату:

— Прокидайтеся, джентльмени! Я маю переказати вам спокусливу пропозицію!

Ми неохоче продирали очі й сідали на своїх сінниках:

— Ну, що там ще таке?

— Так от, мілорди! Не далі, як за півверсти від нашого дикого й некультурного села ростуть розкішні сади, струмлять чудові ручаї і виситься прекрасний кришталевий палац!..

— А в палаці тім сушаться мокрі спідниці... — ехидно підкинув Макар, що свою любов до філософії та футболу сполучав з найгарячішим обстоюванням наших парубоцьких традицій.

— Ви не помилилися, сер! — не здаючи свого фіглярського тону, відгукнувся Репетюк. — І ці самі мокрі спідниці, тобто мадемуазель Ася, сіньйорита Ньюся, фрекен Тося та міс Муся, просили мене переказати вам, кабальєро, таке: сьогодні ми на поле знову не підемо і, от, виконуючи свій християнський обов'язок і волюючи відвернути нас із стежі лінощів, спокуси і розпусти, згадані вище мокрі спідниці запрошують вас усіх, не виключаючи й нечемного дикуна, нашого милого грубіана, графа Макара, на чотири гатунки морозива — вершкового, шоколадного, вишневого та малинового — а також на келих молодого порічкового вина власних підвалів. Бажаючи, крім

того, мають право смоктати цукерки, гризти печиво, жувати пиріжки і їсти медові мазурки. Що накажете відповісти моїм спідницям, мої панове?

Ми були куплені. Морозиво чотирьох гатунків, порічкове вино, мазурки! Ми кинулися прати сорочки, пришивати гудзики та прасувати штани холостяцьким способом: спочатку штани примочувалося, потім їх розпинали на підлозі, тоді привалювали сінником і зверху вміщався сам власник, виконуючи власною вагою роль холодного праса. І тільки тоді, як весь туалет вже був, власне, закінчений і навіть черевики наглянцовані, як дзеркало,— ми згадали про найголовніше. Адже до поміщицького фільварку було з кілометр, дощ сипав четвертий день, болото було до колін, а калоші були тільки у Воропаєва. Переправляти всіх за допомогою воропаєвських калош та Репетюкових чобіт—тобто, двоє іде туди і один вертає назад, приносячи другу пару—на це потрібно було добрих три години.

Однак втрачати чотири гатунки морозива через таку дурницю були шкода, і вихід був негайно ж знайдений. Ми позакачували штани до колін, черевики взяли під пахви, а з звичайнісіньких чувалів, за примітивним селянським способом, були змайстровані чудові плащі з капюшонами.

Вже починало сутеніти, коли, причепурені таким способом, ми підійшли до поміщицької садиби. Наша команда була майже в повному зборі—бракувало лише Кульчицького та Макара. Бронька, хизуючись, заявив, що він „зневажає аристократію і не бачить потреби витратити цілий вечір, а може, й ще не один день, на діставання того, що він в першої-ліпшої солдатки матиме негайно без ніяких прелюдій та інтродукцій“. Макар на наші запитання тільки смикнув плечем і, забравши невеличкий томик у шкіряній справі, усамітнівся під грубкою на сіннику.

Репетюк, як вже зовсім своя в цих краях людина, повів нас через сад і на терасу. Назустріч нам з покоїв випурхнуло четверо дівчат в платтях чотирьох барвів спектру—синім, зеленим, фіалковим і червоним. То й були Ася, Нюся, Тося і Муся. Ася бігла попереду, ляскаючи в долоні. Вона була наймолодша, їй було щойно чотирнадцять років. Муся посувалася позаду—спроквола і немов роблячи ласку. Вона була найстарша. Вона була на „виданні“. Їй було вже не менш як двадцять років. Ми затопталися на місці, ніяково підштовхуючи один одного, невміло віталися і незграбно шаркали босими ногами, розляпуючи болото далеко довкола себе по підлозі. Ми ж були вахлаки і неотеси, виховані в суровій ізоляції від товариства і жіночої статі. Ася вже підбігла була до нас, але, вздрівши нашу ніяковість, зняковіла й сама і, зашарівшись, сховалася мерщій за спину сестер. Втім, командував парадом Репетюк.

— Леді і джентльмени! — проголосив він. — „Судьба граєт человеком“ — і от вона звела й нас до купи тут, в цих ясних луках та прохолодних дібровах. Будьмо ж, як пастухи і пастушки! Отці монстри, — Репетюк кинув рукою на нашу шерegu з мішками на головах та черевиками під пахвами, — і є ті високородні джентльмени, про яких я вже мав щастя доповідати вашим вельможностям. Кабальєро Кашин, — чи не скинете ви вашого шановного циліндра, віконт Потапчук — чи не зробите ви реверанса вашими лаковими черевиками?

— Ах, надзвичайно! Це так цікаво! Марія Карпівна Полубатченко! — першою простягла руку і назвала себе та, про котру ми вже знали, що її звать Мусею.

— Дуже приємно. Антоніна Полубатченко, — оспідчилася із стриманою посмішкою та, поправляючи пенсне, друга, тобто Тося. — У нас в Києві я не бачила ще таких плащів! Це, мабуть, нова паризька мода?

— Полубатченко — назвалася третя, Нюся.

— Ася! — зробила кніксен і пирснула четверта, Ася.

Це було немов гасло, і всі четверо вони покотилися реготом. Видовище з нашої команди було, справді, мабуть, сміху гідне. Ми радо заїржали теж. Сміх розвіяв ніяковість, і зразу стало мило. Ася затанцювала на одній нозі і показала нам язика, Нюся жахнулася і затулила лице руками, Тося поблажливо примружилася крізь пенсне, а Муся закалатала у дзвіночок, скликаючи всю прислугу з мисками, водою і рушниками. Вздовж тераси ми виставили стільці і сіли мити ноги та взуватися. Розмова спалахнула жвава й невимушена.

— Це надзвичайно! — вражалася Муся з того, скільки болота вміщалося в кожного з нас на двох ногах.

— У нас в Києві, — казала Тося, — цілу весну і осінь можна ходити без калош!

Тут мимоволі ми звернули увагу на мову сестер. Правда, Мусіна мова, якщо не лічити рясних „надзвичайно“ та „ах, як це цікаво“, нічим, власне, не відзначалася. Вона говорила так само й тією ж мовою, що й ми між собою. Але Тосіна мова була примітна для нас по-інакшому: Тося говорила не по-руському. Вона говорила іншою мовою. То була точнісінько та сама мова, яку досі в місті ми чували на базарі від перекупок та на залізниці від робітників і нижчого службового персоналу. Точнісінько та, якою інколи закидали між собою й наші товариші — Репетюк, Теменко, Потапчук. Точнісінько та, якою заспівував пісень Туровський. Точнісінько та, якою говорили тут до нас на селі селяни і якою й ми намагалися відповідати їм. Точнісінько та сама, але трохи немовби й не така. Тосіна мова була дещо складніша, охайніша й менше зрозуміла. І Тося говорила нею смакуючи, пильнуючи звучних слів та красивих зворотів. Ми слухали Тосю зачаровані.

— Як цікаво ви говорите! — сказав Зілов і почервонів.

— Звичайна українська літературна мова! — вдавано-недбало відгукнулася Тося, задоволено полискуючи своїм пенсне.

— Потапчук! — незадоволено гукнув до нього Зілов. — От ти скільки вже обіцяв навчити нас як слід селянської, тобто української, мови і все ніяк не зберешся. Аж незручно перед селянами: калічимо їхню мову, немовби з них сміємось. Це свинство!

— Та! — відмахнувся Потапчук. — Який же з мене навчатель! Я її і сам доладу не знаю. Так тільки, по-мужицькому. От панночка Антоніна Карпівна...

Тося аж зашарілася.

— Алеж, панове, ви таки неодмінно повинні говорити по-українському. І зовсім не тому тільки, що не зрозуміють вас мужики. Яка вульгаризація! А справи рідного краю, самобутності культури, прийдешнього нашого народу? У нас в Києві в українській громаді скільки хочете професорів, лікарів, артистів та письменників! Ви багато читаете українських книжок?...

Це була для нас ще одна новина.

— Хіба є книжки, писані українською мовою?

— А якже! У нас в Києві є кілька українських бібліотек! Тільки зараз вони зовсім нелегальні, бо ж тепер українська преса й література заборонені...

Заборонені!?

Це вже нам абсолютно заімпонувало. Раз заборонено, значить, чогось варто. І вже принаймні — цікаво. Наприклад — Арцибашев, „Яма“ Купріна, французські кінофарси для дорослих... Хіба ж нецікаве хтось буде забороняти? А заборонений же плід ще від Адама і Єви — найсолодший... Втім, ми, звісно, не рівняли тут до кінофарсів. О, ми чудово розуміли — тут справа була зовсім інакша! А якже — ми не даремне тримали вже от у цих самих руках прокламацію. Тут також бренило цим словом — хвильним і загадковим словом — „революційне“! Революційне! Не треба було бути професором формальної логіки Челпановим, щоб розсудити так: все революційне заборонене, все українське теж заборонене, отже, все українське — революційне?.. Так розсудили негайно ж ми — вихованці челпанівських філософем... І ми заждали негайно ж вкусити забороненого. Ми зажадали писаних забороненою мовою книжок.

Муся тим часом виказувала неприховане незадоволення. Увага до сестри її, правда, не дуже турбувала — адже Воропаєв та Репетюк трималися біля неї невідступно. Але її драгувала сама тема наших захоплених із Тосею розмов.

— Фі! — кривилася вона, коли крізь компліменти Воропаєва та нашптування Репетюка до неї долинали слова із гурту

коло Тосі.— Фі! Подумаєш, як цікаво! Вже Тося знайшла собі українців і рада надзвичайно! Українофілка! Терпіти не могу цієї хохломанії! А ще курсистка...

— А ви не курсистка?

— Цього ще б бракувало! Нецікаво! Я вийду заміж і господарюватиму тут, у маєтку. Нехай вже Тоська побавиться...

Тим часом Тося вже винесла на терасу цілу купу різнокаліберних книжечок. Піркес дістав „Кобзаря“, Зілов оповідання Винниченка, Сербин „Під тихими вербами“, а Туровський „Серед темної ночі“ — Бориса Грінченка. Теменко сам собі вибрав „Над колискою Запоріжжя“ Кащенко. Він взагалі трохи копил губу, бо, виявляється, вже дещо читав з українських книжок з батькової бібліотеки. Щодо Потапчука, то він від белетристики відмовився і попросив часопис „Українське бджільництво“. На хвилю Тосі пощастило навіть відірвати від Мусі Репетюка і всунути йому дві невеличкі брошурки, за що дістала від сестри лиховісного погляда. Воропаєву Тося також наважилася запропонувати вірші поета Олеся, але Воропаєв скривив губи і відсунув томик від себе геть.

— Дякую! — вклонився він. — Гоп мої гречаники, чи як там по-малоросійському в таких випадках говориться? Граю-граю воропаю!

Муся мало не зайшлася:

— Як, як? Ой, не могу! Повторіть, це так цікаво! Граю-граю, воропаю! Ви ж самі й є Воропаєв! Надзвичайно!

Роздавши книжки, Тося показала тим, хто на тому не розумівся, особливості українського правопису й прононсу на письмі руською абеткою. Зілов негайно ж засвідчив свої абсолютні незнання. До того ж український прононс йому давався зовсім погано. Тося була вражена — він же цікавився більше від усіх.

— Я думаю, — червоніючи виправдувався Зілов, — це тому, що я погано розумію те, що я читаю. От, коли ви говорите, то це інша справа: я тоді чую звучання мови і розумію зміст, а сам...

— Ну, це дурниці! Раз ви українець...

— Я не українець.

— Як не українець? — здивувалася Тося.

— Я руський. Мій батько з Орловської губернії.

— Для чого ж тоді ви хочете знати українську мову!?

Зілов почервонів. Він не вмів дати вичерпну відповідь на це запитання. Для чого? Просто так. Скрізь же довкола брешуть ця мова. Зілова батька товариші по роботі — всі ті слюсарі, кочегари, машиністи — між собою вживають саме цієї мови. Селяни, он, виявляється, тільки тією мовою і говорять. Потім, ця мова чомусь заборонена. Крім того... крім того, Зілов не звик, щоб йому ставили запитання. Він більше звик питатися сам і відповіді на свої запитання не діставати. Тим то він промовчав і на Тосіне запитання не відповів.

Втім, Тося на відповідь не довго й чекала. Вона й так запанувала вже загальною увагою, і це її приємно хвилювало. Шарючися і раз-у-раз поправляючи пенсне, що ніяк не хотіло триматися на її гостренькому носіку, вона говорила швидко і запально, засипаючи нас горою нечуваних відомостей.

— У нас в Києві, — хвилювалася вона, — до останнього часу видавалося кілька газет і журналів українською мовою. Тепер, з початку війни, вони заборонені. Було кілька українських видавництв, але і їх, певна річ, тепер ліквідовано. Був величезний театр з всесвітньо відомими артистами. А скільки було аматорських капел, хорів та співочих товариств! Потім музей! Рідне мистецтво, не зважаючи на цензурні обмеження, саме розквітало перед війною! Наш народ!.. Наша нація!.. Наша культура!..

Ми всі мовчали, і Тося говорила тільки одна. Хто б міг таке подумати! Ми слухали, затамувавши дихання. Муся кидала на сестру погляди злісні і похмурі: Тосіна мова привернула увагу вже й Воропаєва з Репетюком — вона розповідала вже про студентство, університетське життя, легальні земляцтва та нелегальні громади, про українофільський рух та революційні настрої.

— У нас в Києві... націоналісти... соціалісти... анархісти... революціонери ...

Ми знали — „сіцилістами“, абож „скубентами“, поліцаї та двірники обзивали своїх найтяжчих ворогів — студентів. Анархісти, абож „експропріатори“, то були відчайдушні урвигови (мабуть, вигнані з гімназій з вовчими білетами) — в чорних плащах, чорних ширококрисих капелюхах і з бомбами в руках. Революціонери ж і революція...

Воропаєву, нарешті, пощастило прохопитися крізь рясні й швидкі слова Тосіної мови.

— Ат! — викривився він. — Ми й „сами с усами“. Начиталися ми вже й ваших революціонерських прокламацій. Чорт знає, що таке!..

— Прокламація! Яка прокламація? Це дуже цікаво!

Тося, Нюся і Ася, ба навіть Муся, були надзвичайно зацікавлені.

Ми зам'ялися, не знаючи, як нам бути, але Воропаєва вже пізно було стримувати. Він розповів і про Якова, і про Вахмістра, і про самий антивоєнний зміст прокламації. Ася і Нюся дивилися на нас захоплено, як на героїв. Навіть Муся кілька разів прошепотіла своє „надзвичайно!“ Тося тим часом розпалилася знов.

— О! — захлиналася вона. — У нас в Києві маса всяких революційних і нелегальних, тобто підпільних, організацій і партій. Є соціалісти-революціонери українські, є соціалісти-революціонери російські. Є анархісти-синдикалісти, бундовці, поалей-ціон. Потім соціал-демократи. Дуже багато! Є україн-

ські соціал-демократи. І кожна партія має свою власну програму! Вони всі,—Тося знизила голос свій до шепоту і озирнулася, чи нема близько покоївок,—вони всі проти царя...

— Ну, добре,—встряла Муся,—це дуже цікаво. Алеж проти війни! В цей час! Це надзвичайно!

— Проти війни,—підхопила Тося,—я знаю, то циммервальдівці. Теж, здається, така партія або фракція у партії. Вони збиралися в нейтральній Швейцарії, у місті Циммервальд. У нас в Києві теж були такі прокламації. А ти, Муська, взагалі, нічого не розумієш! Ну, що з того, що проти війни! Це — пораженці. У нас в Києві...

— Як — що? Росія повинна перемогти в цій війні...

— І нічого ти не розумієш! Зовсім навпаки. Нехай краще переможе Німеччина, і тоді...

Ми похололи. Воропаєв позеленів. Нехай — за війну, нехай — проти війни, алеж — щоб перемогла Німеччина?!

— Це зрада! — зірвався Воропаєв.

— Це надзвичайно! Та як ти смієш!! — зірвалася й Муся, губи її тремтіли.

Тося зірвалася теж, бліднучи і поправляючи пенсне.

— Я дуже просила б вас, дорога сестро,—вона завжди переходила на „ви“ в хвилини суперечок і сварок із сестрами,—я дуже просила б вас бути культурною і залишити, нарешті, цей носківецький тон...

— Ти дура!

— Ти сама дура!

— Ти ідіотка!

— Сама!

— А ще курсистка!

— Та вже ж не „соломенная невеста!“

Муся аж затупотіла ногами й заплакала від безсилої злості. Ми всі посхоплювалися й оточили сестер, готових кинутися одна на одну, благаючи їх не сваритися „через політику“.

— Маріє Карпівно! Антоніно Карпівно!

Тося заспокоїлася перша і, пересмикнувши плечима, відійшла геть.

— Теж мені! Подумаєш! І чого вона накинулася на мене? У нас в Києві кожному студенту відомо, які є політичні партії і навіть які їхні програми. Кожному дурневі відомо, що є пораженці, так при чому тут я? Циммервальдівці, он, закликають армії повернути зброю проти своїх же урядів і робити у себе революцію — так мені за них відповідати? Або українські есери хочуть перемоги німців, щоб приєднати Україну до Австрії — так я винна?.. Правда, Австрія після переможної війни обіцяє дати Україні в цілковиту волю, і я цілком приєднуюсь до українських есерів, алеж у нас в Києві...

Муся звелася і демонстративно проголосила якнайгучніше:

— Панове! Будь ласка! Морозиво чекає на нас! Нюся Ася! Частуйте своїх кавалерів!

Вона взяла під руку Воропаєва і пішла. Репетюк негайно ж запропонував руку Тосі. Муся, безперечно, віддавала перевагу Воропаєву, і на злість їй, ідучи до столу, він був виключно галантний коло Тосі і навіть підкреслено забалакав до неї по-українському.

Ми не примусили припрошувати нас удруге і миттю розсілися довкола столу. В шлунку нам аж робилися корчі від споглядання всіх цих ласощів. Наше харчування в загоні було дуже скромне, лише борщ та каша, а секретне підхарчування в хазяйок було хоч і ситне, але зовсім просте й не претенсійне. Щождо всіляких ласощів і солодошів, то от вже рік, після заведення цукрових карточок, ми не їли ні морозива, ні марципанів, ні печива, ні цукерок. Ми мусили це негайно ж надолужити. Ми потяглися до ваз, блюд і підносів.

— Що за чудна й ідіотська посудина?— здивувався Піркес, беручися за покручений глечик з вином.

Тося ображено надула губки й ковзнула по Піркесу холодним, презирливим поглядом:

— Це козацький ведмедик, старовинна річ, татко купили його в Києві. Він коштує двісті карбованців.

— А!— невиразно мугикнув Піркес.

— Звичайно, людям не козацького роду, не українцям, чудна ця „посудина“, як чужа і вся наша старовина!— докінчила вона досить різко, і нам всім відразу зробилося незручно. Щоб приховати це, ми всі накинулися на морозиво, яке подавали нам дві служниці в розкішних гаптованих запасках, чорних керсетках і цілому вінку різнобарвних шовкових стрічок. Репетюк, одірвавши від Піркеса глечик, розглядав його, вихваляючи його надзвичайні форми, красу малюнку й історичну цінність. Тося похвально підкивувала йому головою й розпочала навіть цілу лекцію про своєрідність української етнографії.

Раптом ми всі здригнули, випросталися й поклали ложечки на чашечки з морозивом. З двору, зза рогу будинку, враз розітнувся страшний галас і крик. Принаймні півста верескливих жіночих голосів лементували заповзято, всі враз і на найвищих нотах можливої гами. Ми повскакували й кинулися в кінець тераси, звідкіля було видно двір за рогом будинку. Муся замахала руками, намагаючись нас затримати й заспокоїти:

— Заспокойтеся, панове! Дурниці. Це баби. Солдатки. Вони мало не щодня приходять сюди влаштовувати концерти!— і Муся затулила вуха рожевими пальчиками з золотими каблучками.

— Пана! Хай пан сам вийде! Не хочемо попихачів! Хай з паном будем балакати!

З глибини двору, просто до поміщицького дому, сунула величенька, більше півста, жіноцька юрба. Жінки в ажіатації махали руками, били кулаками об долоні й підпирали руками боки. Всі їхні вигуки були заадресовані до худенької й миршавенької фігурки навпроти них. Це був піддідок, з голеним підборіддям та довгими жовтавими вусами вниз, у синьому кашкеті, білому парусовому піджаку й високих чоботях. В руці в нього був батіжок. Жіноцька юрба наступала на нього, і він відступав перед нею, задкував сюди, додому, розкарячуючися й широко розкидаючи руками, немовби хотів спинити жінок і штовхнути їх назад. Це був, безперечно, економ або управитель. Баби не хотіли балакати з ним, вони вимагали побачити самого пана.

— Ах!—сплеснула руками й закотила очі Нюся.— А татуньо спить! Вони ж його розбудять!

— Нехай пан вийдуть! Нехай сам пан!

— Дівчата!—гримнула Муся на покоївок, що стояли розгублені і бліді, визираючи у двір.— Біжіть же, скажіть же, щоб вони перестали же. Татко спить!

Дівчата метнулися, війнули керсетками й вибігли в сад. Звідти через фірточку вони проскочили в двір і тут же, коло штахету, спинилися, злякано притулившись у сутінку до дерев і цікаво споза них визираючи. Близько до юрби вони підходити не наважувалися.

— Пана!—лементували жінки.— Пана! Па...

І враз зробилося зовсім тихо. Жіночі зойки урвалися на півслові. Руки їхні опустилися. Управитель обернувся довкола своєї осі і підтюпцем побіг сюди, до дому, до надвірного ганку. Там, на ганку, стояв високий ставний чоловік з підстриженими вусами й довгим волоссям, в шовковій розстібнутій сорочці й накинутому зверху яскравому, перського малюнку, халаті. То був пан. Асін, Нюсін, Тосін і Мусін тато. Лівою рукою він притримував поли халата, в правій, спущеній униз, тримав короткий, оздоблений перламутром та сріблом, стек.

— Що там таке сталося?—заговорив пан і позіхнув. Він так солодко дрімав перед вечерею. Так добре спиться надвечір, і от ці нависні скандалистки перешкодили йому.— Кажіть же, що там таке?

Жінки мовчали. Було чудно дивитися зараз на них, які щойно так галасували та зчиняли такий шарварок. Вони стояли тихі, потупивши очі, спустивши голови, переступаючи з ноги на ногу, перебираючи пальцями хвартуки чи запаски. Вони не вміли заговорити... Руки їхні були чорні—від землі, лиця чорні—від зморщок і сонця, очі чорні—від думок, печалі і турбот. Тіла їхні були худі, сухорляві і бліді—вони світилися крізь рам'я та лахміття кохт і сорочок. Вони тяжко працювали все своє життя. Але говорити вони не вміли...

Пан здивовано й насмішкувато звів брови і вдарив стеком вздовж своєї ноги.

— Ну?

Управитель перехилився надвое і побіг до ганку. За п'ять кроків він скинув кашкета й одмахнув його вбік у широкому, поштивому, приземному уклоні. Його довгі вуса ворушилися й плигали. Його губи не то жували, не то тремтіли з переляку.

— Прошу пана...— почав був він, але пан спинив його, злегка стукнувши стеком по плечу.

— Зажди, Петровичу! Нехай скажуть сами.

На цей раз в голосі пана вже не звучало солодкої знемоги. Голос пана став твердий, дзвінкий і гучний.

Лава жінок здригнула і потроху почала посуватися назад.

Але вона зразу ж і спинилася. Спозаду їх раптом пролунав насмішкуватий і зухвалий, трохи гаркавий, чоловічий голос:

— Що ж, цокотухи, накричали, навищали, нахвалилися, та й по тому? Вони, ваше благородіє, до вас із прозьбою, значиться, прийшли.

Жінки спинилися, і пан глянув поверх їхніх голів туди, звідки зринув несподіваний чоловічий голос.

— А це ж хто за всіх озивається? — неголосно запитав він.

— Я...— так само неголосно відповів гаркавий чоловічий голос.

— Хто я? — голосніше перепитав пан.

— Та ж я, — голосніше відповів і голос, — Яків...

— Яків? Ну, вийди сюди, Якове! Ближче. Щоб мені тебе побачити, який такий ти еси?

Жіночий гурт здригнув і роздався посередині. Крізь прохід, не поспішаючи, неохоче й немов соромливо, вийшов трохи наперед знайомий вже нам солдат Яків Юринчук. Він спинився серед двору і глянув спід лоба. Пан кілька секунд поляскував стеком по полі халата, скося позираючи на Якова. Потім він вийняв портсигар, дістав цигарку і, не поспішаючи, прикурив від сірника, похапцем і запобігливо піднесеного управителем. Аж тоді він знову обернувся до Якова:

— Тобі, Якове, скільки ще на побивці бути зосталося?

Яків знизав плечима й не відповів. Дивився він кудись повз панову голову, на піддашок ганку.

— Га? — перепитав пан.

— Тижнів зо два, — неохоче буркнув Яків.

— Два тижні? Ого! Що ж, набридло вже тут, чи що, знову заманулося на позиції, в окопи, на фронт?

— Мені не на фронт, — так само неохоче мугикнув Яків, — мені в слабосильну ще, а тоді на муштру.

— Ага? А можна просто на фронт. Можна! Я тобі можу в цьому допомогти. От завтра буду в місті, зайду до коменданта. Комендантом у нас барон Ользе, чи що? Ага, прекрасно,

він мій родич якраз. Прекрасно! Я тобі можу це влаштувати!
Можу!

Яків спустив голову й прикипів поглядом до носка правого чобота. Він роздивлявся цей носок з усіх боків — зверху з рантів, знизу з підшви.— Хочеш, Якове?

Поміж жінок пройшов тихий шелест. Кілька жінок тихо схлипнули й шморгнули носами. Яків мовчав. Пан потяг пахучий дим у себе й видихнув його довгою тоненькою цівочкою.

— Га? Чи в тебе ще поле нескошене зосталося? Га? Ну, нічого. Мої австріяки тобі його за один день приберуть.

Яків враз скинув голову догори і струнко випростався:
— Отож, ваше благородіє, ми того й прийшли. Неможливо, ваше благородіє, за таку ціну австріяків пускати. Та ж сиротам бідним ...

Стек пана свиснув у повітрі і щосили врізався в широку барвисту полу його перського халата.

— Мовчать! — скрикнув він.

Шая Піркес відхилився від балюстради, за якою стояли ми, і тремтячою рукою потяг до себе Макара:

— Ходім! Я не можу тут... Ненавиджу...

— Алеж у чому річ?

— Що вони зробили?

— Тихо, хлопці! — цикнув на нас Репетюк.

Але рух і човгання ногами на терасі не пройшли повз панову увагу. Він кинув оком у наш бік. Його обличчя враз повеселішало й розпливлося привітальною молодецькою посмішкою.

— А, здрасте, гаспада! — махнув він до нас ручкою, переходячи враз на руську мову.— Помешали мы вам? Уж простите, хозяйство!

Наступаючи один одному на ноги, ми мерщій потовпилися вглиб. Нам зробилося враз так соромно і так гидко! Провалитися б на цьому самому місці! І якого чорта ми приперлися сюди! Задкуючи й тиснучися за ріг тераси, ми ще чули вже спокійніші умовляльні панові слова: „Ну, йдіть, ідіть з богом. Бачите, гості в моїх дочок... Не можу я зараз з вами балакати. Іншим разом колись. А Якова не слухайте. Баламута він. Собі погано зробить і вас під халепу підведе... Йдіть! А не хочете, я й зовсім австрійців відіслати можу. Хай хліб стоїть та висипається. Мені що? Хліб ваш. Своїх дітей годувати будете...“

— Господа! — защебетала знову Тося, теж, як і батько, чомусь перейшовши на руську мову.— Прошу, господа! Что ж вы? Еще мороженого!

— Але в чому ж справа? Що таке сталося? — поцікавився Зілов.

— Ах, ви знаєте, вони такі неможливі, ці солдатки! Татко стільки турбується за них, і от, маєте, яка подяка!..

Словом, справа була така. Як відомо, уряд, сам не маючи коштів на утримання військовополонених, а також через нестачу в країні робочої сили, дуже охоче віддавав полонених у приватні руки, на роботи, на село. Їх треба було годувати, одягати і сплачувати за них до казни невеличку платню. Звичайно, незаможна частина села не мала змоги наймати такого робітника. Їх наймали заможні господарі і, особливо, поміщики. У великих маєтках були цілі табори військовополонених робітників. Поміщики оброблялися сами цією робочою силою, а також спекулювали на ній. Вони відпускали полонених на поля солдаток, які не могли сами вправитися з жнивими. З половини або за третій сніп полонені збирали бідацький урожай на користь панові. Під проводом солдата Якова, а може й ним підбурені, прийшли незаможні солдатки до пана просити знизити платню за „австріяків“.

— Як же це так? — не стримався Зілов. — Їхні чоловіки на фронті кров ллють, а тут...

Муся вдала, що їй нічого не чути, і голосніше зашебетала до Воропаєва:

— Ви неодмінно мусите влаштувати величезний бал. Я приїду до вас і ми з вами станцюємо мазура! Ах, я так люблю мазур!.. Надзвичайно!

Сербин сіпнув Репетюка за лікоть:

— Слухайте, Репетюк, це ж, справді, яка гидота!

— Що гидота? — сердито озвався Репетюк, незадоволений, що його одривають від Тосі, на яку він уже остаточно проміняв зрадливу Мусю. — Що?

— Ну, це, з жінками запасних... Хіба так можна...

— Ідьте ви, сер, к чорту! Що ви розумієте в господарських справах!

— Ці мужички, — додала й Тося, — вони завжди незадоволені.

— Панове! — щебетала Муся. — Чому ви не п'єте вина? Це порічки! Ася, Нюся, Тося, ви погано частуєте своїх сусідів. Дівчата! Накладіть паничам ще морозива!

Ми мовчки й похмуро ткнулися в блюдечка з морозивом. Морозиво було зовсім не таке смачне й солодке. Ася і Нюся пурхали довкола нас, припрошуючи й частуючи цукерками, печивом і марципанами. Муся наказала покоївкам принести грамофон і тепер з Воропаєвим перебирала пластинки, вибираючи кращого мазура.

Враз хтось з нас помітив, що Потапчука між нами не було. Його місце було порожнє, і морозиво, розтанувши, перелилося через блюдця на розкішні, селянської роботи, вишиті рушники. Де подівся Потапчук?

Він стояв блідий і жовтий під час усієї сцени з солдатками, потім він тихо зійшов у сад і нишком попростував до воріт. Вийшовши за ворота, він не пішов дорогою, а рушив навпро-

стець до села межею. Він ішов тихо, шпурхаючи і сковзаючи просто в грязюку, немовби він не бачив у себе під ногами.

Втім, Потапчук і справді не бачив у себе під ногами. Рясні сльози стікали з його очей, і ці сльози застидали йому зір. Щелепи його тремтіли, і там, вище щелепів, коло вух, крутилися, випиналися, зникали і знову крутилися такі тверді, м'язисті кульки...

Зілов перший зійшов з тераси шукати Потапчука. За ним, один по одному, нишком втекли в сад Піркес, Сербин і Туровський. Серед кушів порічок і агрусу Потапчука не було. Було зовсім поночі. Хлопці стрибали через рівчак і виходили в поле. На терасі zostалися Репетюк, Воропаєв, Кашин і Теменко. Кашин похмуро мовчав. Воропаєв танцював з Мусею мазур. Теменко мовчки дудлив молоде порічкове вино. Репетюк патетично декламував вірші якогось милого Тосіному серцю поета...

Наздогнати Потапчука пощастило вже аж під селом.

Ми вирівнялися з ними мовчки і так само мовчки, не перекинувшись і словом, рушили разом, побравшись за руки. Була вже ніч. Було зовсім темно. Зілов смоктав цигарку за цигаркою, і часті та короткі червонуваті спалахи ледь-ледь відсвітлювали його схвильоване лице. Ми йшли...

Раптом Піркес, що йшов з правого крила, злякано скрикнув і відсахнувся:

— Хто це?

Груди-в-груди він зіткнувся з якимось стрічним.

— Це я...

— Макар!

І справді, то був Макар.

— Чого це ти бродиш тут поночі і по калюжах?

— А ви чого? Я вийшов трохи прогулятися.

Це було дуже смішно, — вийти прогулятися вночі, по коліна в багні після дощу, — і ми весело зареготали. Але Макар був у настрою піднесеному і зворушеному.

— Ви розумієте, хлопці? — Кризь темінь ночі ми відгадували, як він притискає руки собі до грудей. — Ви розумієте? Я щойно дочитав Гегеля! Взагалі, це надзвичайно! Абсолютна ідея, що знаходить собі здійснення в світі! Це ж не є щось нерухоме, це ж не є якась, взагалі, застигла субстанція. Це — тільки початок, що вічно живе і постійно розвивається. Ви розумієте? І взагалі, все абсолютне це ж є ніякий стан! Ні! Це є процес! Ви розумієте?

Ми промовчали. Здається, ми не розуміли. Макар не звернув на це уваги й понісся далі:

— Це взагалі! Тепер візьмемо, скажимо, історію. Взагалі, мета історії — свобода. І здійснюється вона через зміну історичної судьби різних народів чи держав, що з них кожна взагалі в свій час є носієм абсолютного розуму. Ви розумієте?

Отже, взагалі, все розумне дійсне, а все дійсне розумне! Ви розумієте?

— Ну, це навряд! — відгукнувся Піркес, відгукнувся роздратовано і злісно, мабуть, тому, що добрав далеко не все, виголошене Макаром. — Значить, розумно, що третій рік уже війна, а поміщик Полубатченко знущується з солдатських дружин! Це розумно? Ненавиджу!

Макар аж зайшовся від несподіванки і обурення:

— Ти вульгаризуєш! Це свинство! Ти ж розумієш? Розумне — дійсне, бо рано чи пізно, а має взагалі здійснитися. А дійсне — розумне, бо воно виникає з розумних взагалі причин. Метод гегелівської логіки, який він зве діалектикою ...

— Та ну тебе! — відмахнувся хтось. — Ти давно вже гуляєш?

— Кілька хвилин. І суть цього методу ...

— А о котрій годині ти вийшов з дому?

— О дев'ятій рівно ... взагалі, полягає в тому ...

Ми вибухли щирим реготом. Зараз було після одинадцятої. Захоплений ідеалістичною діалектикою Гегеля, Макар пробігав по багнюці і під дощем дві години, не помітивши ні багнюки, ні дощу, ні самої години.

— Хлопці всі вдома? — запитав хтось, пересміявшись.

— Всі. Тобто, взагалі, всі, але Кульчицький подався до тої ... ну, взагалі, туди ...

До тої ... туди ... Це значило: до Стецюр, до сестер Вівді і Мотрі ... Це вам не діалектика Гегеля в Макаровій інтерпретації. Образи Вівді і Мотрі були надто дратівливі і хвильні. Від них починало шуміти в голові і тамувати дихання. Це був надто конкретний шматок великої і страшної любовної тайни. Жінчина! Не взагалі — абстрактна, теоретична, літературна — жінчина. А чорнява Вівдя і чорноока Мотря. Кульчицький знову пішов до них. Ми схвильовано примовкли.

Враз нічна темінь здригнула, ще раз здригнула і вслід за тим тихо розквітло блідаве світло, вирізблюючи довкола нас з ночі контури присадкуватих хат, стрімких журавлів і кучерявих дерев. Ми звели погляди вгору. Хмари роздерлися впоперек через цілий небозвід, і крізь цю колосальну вирву сотилося на нас і на все довкола м'яке, холодне й мертво місячне проміння.

Ах, місячне проміння! Воно тільки дужче роздмухує роздратовання, посіяне в грудях згадкою за жінчину. Адже з нас шістьох п'ятеро були ще чисті й незаймані юнаки.

— Чуєш, Макаре! — урвав, нарешті, наше мовчання Туровський. — От ти стільки перечитав філософів. Як там той ... великі уми розглядають цю саму справу? ..

Він не сказав, яку саме справу, але це й не було потрібне. Його запитання було зрозуміле нам всім. Він хотів почути відповідь на запитання про тайну, яка хвилювала, яка манила і мучила нас ...

Макар розгублено мовчав. Він не мав що відповісти. Великі уми ніде й словом не обзивалися за цю справу. І невідомо чому. Одне з двох. Або — це надто складна справа, і їм самим її не розв'язати. Або — навпаки — ця справа була надто проста, і розв'язувати тут, власне кажучи, і нічого...

Проте Макар промовчав ще й тому, що було йому просто на просто соромно. Любовної тайни він стидався. Господи! Це ж таке... Це ж щось таке делікатне, страшне й неуявне, що його... мабуть, і зовсім немає... В кожному разі, Макар ніколи б не міг уявити собі себе самого в ролі мужчини. В тій ролі, про яку так смаковито розповідали Кульчицький та Воропаєв, вертаючись від Вівді і Мотрі Стецюр. З самого сорому Макар міг би вмерти тут же, не сходячи з місця...

Місяць сховався знову. Знову запала пільма. Ми були вже біля школи. Туровський насвистував якоїсь журної і любовної...

НАША ДІВЧИНА

Нарешті, стали нам відомі й результати історії з прокламацією, яку відібрав у нас Вахмістр на полі Вівдіної сусідки.

Події того дня були приблизно такі.

Вскочивши до фаєтона, Вахмістр помчав на поле до другої команди, з якою працював Аркадій Петрович. Разом з Аркадієм Петровичем вони помчали до села, до школи, і зачинилися в одній з кімнат. Розмова між ними була гаряча й бурхлива. Вахмістр кричав, вищав і тупотів ногами. Він репетував, що „це чорт зна що“, що „він не дозволить“, що „обов'язок перед отечеством змушує його поінформувати про цю історію не тільки директора гімназії, а й ротмістра Ользе...“

Словом, коли розчервонілий, розлючений Вахмістр вискочив з кімнати, понісся у двір, скочив до фаєтона і наказав гнати назад до міста, Аркадій Петрович з'явився на порозі своєї кімнати блідий, руки його трусилися і очі неспокійно бігали. Він схопив свій кашкет і негайно ж поклав його назад, сів до обіднього столу, але зараз же зірвався, дістав носову хустку, але зразу ж сунув її в кишеню і кинувся наздогін за Вахмістром у двір. Схоже було, що він хотів його спинити. Одначе було вже пізно. За інспекторовим фаєтоном вже закурило на другій вулиці.

Втім, хоч і як блискавично понісся Вахмістр назад, а ми таки встигли його випередити. Тої ж хвилини, як його фаєтон від'їхав з нашого поля, найпрудкіший споміж нас правий форвард Кашин уже шмалив у село до школи навпростець по межі. За секунду до того, як Вахмістр рушив від школи, Кашин вже встиг тицнути до рук Юхимові, фурманові гімназичного фаєтона, записку і срібний карбованець. Карбованця Юхим мав взяти собі за труди, а папірця передати в місті комусь з товаришів. Товариші мали дізнатися і повідомити

нас, чим загрожує нам уся ця історія. Це було конче потрібно. Бож зрозуміло кожному, коли б, справді, дійшло до барона Ользе, то найстаршим споміж нас навряд чи варто було чогось дождити. Годилося б краще накивати п'ятами. слідом за Жайворонком, на фронт.

Коли ввечері наша команда повернулася з поля, Аркадій Петрович зустрів нас чорніший від грозової хмари. Він був похмурий і лютий. Таким його ще ніхто з нас ніколи не бачив.

— Мальчишки! — привітав він нас з першого слова.

— Ну, знаєте, сер... — спробував ще Репетюк зійти на звичайний між нами дружний і жартівливий тон.

— Мовчать! — зойкнув Аркадій Петрович і так загилив кулаком по столу, що жерстяний посуд підплигнув і забряжчав.

І от з відомостями про результати цієї історії неждано з'явилася... Мірель.

Поява Мірель, справді, була абсолютно несподівана. Останній рік бачити її доводилося випадково й дуже рідко. Мірель відійшла від нас і зажила власним життям.

Кілька слів про Мірель. Два роки тому до Хрисанфа Сербина, коли він пізно ввечері вертався додому після уроку, на розі залізничної алейки та привокзальної вулиці раптом підійшла дівчинка. Сербин думав, вона збирається звернутися до нього з якимсь звичайним вуличним запитанням — як кудись пройти, чи де їй знайти там таку вулицю. Але замість цього він почув зовсім недвозначну, в найбрутальнішій формі висловлену пропозицію. Дівчина була малолітня проститутка. Їй було років шістнадцять, але вигляд мала ще молодшої. Вона була дуже красива, але змучена і зморена, з печаттю глибокої злиденності і на обличчі, і в одежі, і в самій блаженській, хворобливій, рахітичній будові тіла. В її ламаній руській мові виразно бреніли відгомони ще аж двох мов — польської і єврейської. Сербин зрозумів, що перед ним єврейська біженка з Польщі. Соромлячись, він запропонував дівчині напитися чаю. Дівчина дала згоду з умовою, що їй за це наперед буде сплачено карбованець. Тоді Сербин розгубився зовсім. Він мало не згорів з сорому. Його щирі пропозицію дівчина зрозуміла неправильно. Треба було негайно розвіяти непорозуміння, негайно почастувати дівчину чаєм. Він повів її на центральну вулицю, на квартиру до Шаї Піркеса. Це було єдине місце, куди можна було привести дівчину і де завжди був чай, правда, без цукру...

Макар і Жайворонки трохи згодом застали Мірель у Шаїній кімнаті. Гарячі юнацькі серця — Сербинове і Шаїне — запалилися. Вони вирішили „спастися“ дівчину. Вони вирішили вирвати її з обіймів рокованої їй загибелі. Вони вирішили знайти їй якусь роботу або ж влаштувати її вчитися. Дівчина дала на

це згоду. Ми цю історію зустріли з захопленням і ентузіазмом. Чорт побери! Це було надзвичайно! Ми стільки начулися про аналогічне „спасіння“ проституток студентами. Яка висока місія! Яке геройство! Як це прекрасно!.. Ми понесли до Шаї все, що, на нашу думку, мало сприяти „спасінню“ біженки Мірель. Ми натягали одержі від сестер, грошей від власних мізерних достатків, наївних книжок — від Чарської до Тургенева. Ми мріяли, як Мірель стане модисткою, ні — поступить до гімназії, ні — зробиться акторкою, ні — складе іспит до жіночих курсів і буде зубною лікаркою. Один перед одним ми бралися викладати Мірель то арифметику (Шая), то географію (Туровський), то алгебру (Сербин), то психологію й логіку (Макар). Потім ми хапалися за латинську мову — адже на зубного лікаря треба було складати іспит за чотири класи гімназії. Але Мірель арифметику вже знала (вона була в торговій школі), географією не цікавилася, на уроках алгебри засипала, а з латинських слів до неї доходили тільки двозначні, як на руське вухо, звучання і вона починала реготати, смакуючи здобутий на вулиці лексикон непристойностей. Тоді ми кидали латинь і влаштовували лотерею для здобуття коштів на швацьку машину.

Словом, перші два місяці Мірель підготовувалася, і все її ще цікавило своєю новизною. Третій місяць вона вже занудилася. На початку ж четвертого місяця, повернувшись якось з уроків, Шая знайшов на столі брудний клаптик паперу з неохайними каракулями Мірель:

„Зай гезінд, Шая! Ви всі добрі хлопці, але мішігіне. Піду краще до офіцерів. З ними веселіше, бо вони розуміють дело“.

„Спасіння“ малолітньої проститутки провалилося. До серця доброї, але вже поламаної нещастям і вулицею, дівчини ми не зуміли знайти шляху. Біженка і сирота Мірель повернулася до своєї страшної, але зрозумілішої й привабливішої для її розколотої дитячої душі професії..

Відхід Мірель ми пережили тяжко. Нам було боляче і соромно. Втім, за частими виїздами на фронт, які почалися з нашим гімназичним театром, ми потроху заспокоїлись і за Мірель майже забули. Ми згадували за неї лише тоді, як доводилося бачити її десь на візнику в компанії п'яних офіцерів або зустрічатися в крамницях. Дружні відносини між нами збереглися. При зустрічі ми угощали її морозивом або „дамськими пальчиками“, які Мірель дуже любила. Втім, за морозиво і за „пальчики“ платила здебільшого вона сама. Заробляла вона добре. Мірель завжди тяглася чимсь відплатити нам за наше до неї товариське ставлення і неодноразово нав'язувалася позичати нам гроші або подякувати „своєю платнею“. І від того і від другого ми категорично ухилялися. Позичити гроші, зароблені „такою ціною“, — о, це було нижче нашої юнацької, рицарської честі! Торкнутися Мірель, поду-

мати про неї, як про жінку, дарма що була вона сконденсованим, відвертим і приступним згустком жіночності,— о, сама така думка глибоко ображала нас!

І от, неждано Мірель появилася в нашому селі з новинами з міста. Вона під'їхала поштовою бричкою до школи, виплигнула і вскочила до коридору саме тієї хвилини, як ми сідали обідати:

— Здорові, халамидники! Вус? Я також буду їсти борщ з кашею. А це що за мішігіне копф?

Мішігіне копф — це був Аркадій Петрович. Ми з ним ще не помирились, і знайомство з Мірель він прийняв досить холодно. Стримано вклонившись, він встав ізза столу і збирався піти до себе.

— Мірель!? — здивувалися ми. — А ви чого сюди?

— Мене прислали ваші хлопці розповісти про діло з тою вашою прокламацією! Ой, вей змір, наробили гвалту на цілий світ!

Почувши, що йдеться за прокламацію, Аркадій Петрович до своєї кімнати не пішов і повернувся до столу.

Ми тісно оточили Мірель, закидали її запитаннями. Як з прокламацією? Що там вирішили в гімназії? Чи заявив Вахмістр баронові Ользе? І чому, власне, з цим повідомленням приїхала Мірель, а не хтось з товаришів?

Приїхала повідомити нас Мірель з причини дуже простої. Довкола міста розпочато дуже гарячі пошуки дезертирів з фронту, яких розвелось по селах і в лісах багато, і на виїзд із міста треба було діставати, навіть і гімназістам, спеціальні перепустки. Це правило не поширювалося на жіноцтво, і, звичайно, важко було б знайти іншу, окрім Мірель, дівчину, яка б взялася нас сповістити. Щодо історії з прокламацією, то до барона Ользе Вахмістр не вдавався. Педагогічна рада вирішила не розголошувати всієї цієї історії, яка, на думку педагогічної ради, компромітувала насамперед саму дирекцію гімназії. Вирішення, отже, було таке: Аркадію Петровичу робилося зауваження і в помічники до нього присилалося Піля, а всім членам команди, в якій виявлено прокламацію, зменшувався бал за поведінку в першій чверті наступного навчального року. Але — поскільки в нашій команді був помічений Потапчук, що не був зовсім членом загону, і поскільки відомо, що він сам житель цього села, то появу прокламації в нашій команді зв'язано саме з ним. І Потапчука вирішено з гімназії виключити та заборонити нам зустрічатися з ним.

Ми вислухали повідомлення похмурі і злі.

Присилають Піля! Хо! Хай їде. Та ні один з нас не зостанеться тут разом з Пілем. Тільки він приїде, ми всі захворіємо на дезинтерію і повернемося додому. Але що ж робити з Потапчуком? Невже не можна якось зарадити справі? Невже сердегу виженуть? Що робити? Ми похнюпилися.

— Єрунда!— нарешті, визвався Воропаєв.— Потапчук піде до директора і скаже, що це не він. Він може конкретно вказати, що прокламацію дав нам отой дурень Яків!

— Ти думаєш, що Потапчук на це погодиться?— іронічно озвався Піркес.— Він чесний хлопець і скоріше дасть себе вигнати з гімназії!

— Ну й дурень! Тоді ми сами мусимо піти до Мопса і заявити це. Нарешті, ми можемо піти до самого Ользе!

— Ну й сволоч же ви, сер!— здивувався Репетюк. Він не міг пробачити Воропаєву його залицання до Мусі.— Та це ж значить іти й ябедничати! Фі, мілорд, ви мерзотник!

Воропаєва кинуло в шари. Його серце теж не було вільне від ревнощів до Мусі.

— Ви сами сукин син!— зірвався він.— Це якби я пішов і сказав Мопсові правду, що це не хто інший, як саме ви притягли в нашу команду Потапчука з цією ідіотською прокламацією, тоді б це було ябедництво. Але цей Яків не наш, не гімназист, якийсь солдат, та ще, мабуть, і самостріл або дезертир. Вішати таких треба, а не панькатися з ними! Що ж, через нього своєму хлопцеві гинути?

Ми всі зірвалися і заговорили враз. Втім, ми не сперечалися. Воропаєва не підтримав ніхто. Ми всі були обурені з його пропозиції, що йшла, безперечно, проти наших уявлень про честь та проти гімназичних традицій товариськості. Але й Потапчука треба було якось рятувати. Ми кричали всі враз, розмахували руками й кип'ятилися, не знати, власне, чого саме. Аркадій Петрович кричав і кип'ятився разом з нами.

А проте саме він і подав пропозицію, яка помирила тим часом усіх.

— Панове!— сказав він.— Найкраще було б притягти сюди Потапчука і самого солдата Якова! Га? Як ви гадаєте?

На цьому й порішили. Кашин махнув на слободу до Потапчука, Зілов, що вже звідкілясь знав і хату Юринчука, пішов по нього.

Мірель тим часом зникла. Пообіцявши, що за обідом вона сповістить ще щось надзвичайно цікаве і важливе, вона попросилася тим часом з дороги помитись, і Кульчицький повів її до умивалки. Проходячи повз Сербина, який сидів край столу, Мірель встигла дати йому „грушки“ і розтріпати й без того скуйовджене волосся:

— А я твою Катрю вчора зустрічала! Красива зробилася баришня! Самий ціммес!

Сербин не почервонів, а просто посинів від сорому. Чортова Мірель! Як вона сміє! При всіх! Ну, нехай, постривай! Сказати про Катрю... Ах, Катря! Сербинове серце стислося, тріпонулося і ще раз стислося. В Катрю Крос Сербин був закоханий безповоротно...

Ми розсілися за столом і, поки там що, взялися наминати

казенний борщ з кашею. Щоб не zostавити Мірель без обіду, їй відлили в мисочку й відставили.

Проте, Мірель забарилася в умивальці. Ми доїли борщ з кашею і потопли в хмарах ідкого подільського бакуну. В тих же гарячих тонах ми докінчували дебати про Потапчука, Якова і прокламацію.

Хрисанф Захарович Сербин враз відчув якийсь дивний неспокій. Що за чорт? Де так забарилася Мірель? Він встав і неквапом вийшов у двір. Двері до умивалки були причинені щільно. Ага, то ж Мірель, мабуть, і зачинилася, щоб не було видно з двору, як вона собі там умивається. Сербина це зовсім не обходило, і він пішов собі геть, повз умивалку. Він подумав, що варто піти в сад, залізти на вишню. Мабуть, там у вишняку вже й Кульчицький сидить. Сербин завернув за ріг умивалки й зіп'явся на перелаз, що був через тин до саду.

Те, що було далі, відбувалося, правда, за участю Хрисанфа Захаровича, але, їй-право, Сербин був тут не при чому. І він не міг би пояснити, як усе це сталося. Бо все це сталося просто так, само по собі.

Ставши на перелаз, його права нога враз спинилася. Потім ліва, замість перекинутися через тин, враз відступила назад і зіп'ялася на пальці, щоб було тихо, не чути рипу піску. Тоді права теж спустилася на землю, по цей бік перелазу, і теж, подібно до лівої, зіп'ялася навшпиньки. Ноги Сербинові повернули його назад і принесли тихо до дверей умивалки. Тіло його припало до дверей. Очі його знайшли шпаринку між нещільними дошками. Вони глянули досередини.

Що побачив там його зір?

В умивалці був присмерк. Вона була без вікон, і тепер її освітлювали лише довгі й гострі леза сонячних променів, що пронизали її крізь шпари між дошками блаженських, розхитаних стін. Але присмерк був такий, що в ньому можна було зовсім добре роздивлятися. До того ж Мірель і Кульчицький були якраз у промені, що пробивався спід даху. Мірель і Кульчицький стояли. Кульчицький застібав пояс. Мірель відкидувала назад, на плечі, своє чорне кучеряве волосся. Воно розпатлалося і було немов би притрушено трохи солом'ю й сміттям. Вона струсила сміття, потім глянула на Кульчицького, і її губи прошепотіли щось. Вуха Сербинові не почули що. Але чуття його добрало це щось невідоме, сказане Міреллю Кульчицькому. То було щось таке хвильне, щось таке невимовлюване, щось таке інтимне, щось таке страшне! Серце і дихання Сербина спинилися. Мірель підняла руку й раптом скуйовдила Кульчицькому чуб, точнісінько так, як п'ятнадцять хвилин тому вона це зробила Сербинові...

Сербин одхилився від дверей і щосили вдарився об них плечем. Поганенький гачок вилетів з рами разом з петлями. Сербин перекоотився через поріг і гримнув просто під ноги

Мірель. З легким зойком переляку Мірель відсахнулася. Кульчицький від несподіванки відплигнув аж у куток. Але Сербин наздогнав його там другої ж секунди. Він підплигнув і вхопив значно вищого Кульчицького за плечі. Він потряс його за плечі, потім праву руку від плечей одірвав і щосили затопив кулаком в обличчя. Потім вони обоє впали додолу.

Кульчицький був на два роки старший, на голову вищий і, головне, вдвоє дужчий від Сербина. Це показала третя ж секунда боротьби. Він підм'яв під себе худенького Сербина і придавив коліном до землі. Потім, звільнивши праву руку, він розмахнувся і загилив йому два ляпаса, кожний удвоє дужчий за щойно одержаний. Після того він вкличився в Сербинове волосся і, міцно затиснувши його в кулаку, почав щосили товкти Сербиною головою об тверду земляну долівку.

Якусь мить Мірель застигла непорушно. Несподіванка вразила її. Втім, вона зразу ж очунилася. Вона підбігла до бійців. Метким ударом ноги і руки вона збила Кульчицького на землю.

— Халамиднику! Та ж ти заб'єш пімперле!

Але Кульчицький зразу ж схопився.

— Іди ти, шмара!— відштовхнув він Мірель і кинувся знову до Сербина. Вони сплелися калачем.

Мірель кинулася геть.

— Гей!— гвалтувала вона.— Сюди! Велике б'є малого! Сюди!

Ми покидали цигарки й вибігли в двір. Осатанілого Кульчицького довго не сила була вгамувати. Він видирався, лаявся, всіх кляв і нахвалявся з Сербина випустити душу. Нарешті, Репетюк, що був дужчий від нього, дав йому по шиї, і він заспокоївся. Півпритомного й залитого кров'ю Сербина довелося одливати водою. Обмивати й приводити його до притомності заходила сама Мірель.

— Бідне пімперле... ах, бідне пімперле!— побивалася вона.— Ах, майне мішігене пімперле!— Щирі сльози блищали в її очах.

Причина бійки, одначе, так нікому й не стала відома. Її знали тільки Сербин, Мірель та Кульчицький. Всі троє вперто відмовчувалися на всі наші розпити. Нарешті, ми махнули рукою й відійшли. До того ж повернулися Кашин та Зілов. Потапчука вдома не було. Солдат Яків, вислухавши Зілова, в чому річ, дуже зажурився, але сказав, що вважає за краще до нас у школу не приходити— навіщо, щоб люди бачили,— а прийде завтра на поле, на якому робитимемо. Отже, все відкладалося на завтра.

Був уже вечір, і ми розбрелися хто куди. До сна ще було з півтори-дві години. Кожний мав право використовувати їх, як хотів. Репетюк запалив лампочку і голився— йому конче потрібно було забігти чогось до Тосі. Голячись, він одним оком дивився до дзеркала, а другим позирав на Воропаєва. Одначе Воропаєв наміру перешкодити Репетюкові не виявляв

і сів з кимсь гра в шахи. Він розраховував, як настане віч, все ж таки навідатися через городи — щоб, бува, не нагледіли самостріли — до сестер Стецюр. Йому доводилося в ці небезпечні мандри пускатися самому, бо постійний його компаньйон — Бронька Кульчицький — валявся злий на своєму сівнику і на всі запити чи пропозиції тільки відлаювався.

Піркес, Туровський, Зілов, Кашин та Макар зібралися коло Сербина. В вишняку, між густих порічкових та агрусових кущів, вони вмостилися кружка. Сербин лежав у центрі на шинелі. Мірель крутилася біля нього, стараючись чимнебудь догодити сердешному хлопцеві. Нарешті, кров з носа текти перестала, ухо переболіло і всі лікувальні процедури можна було припинити. Вона сіла долі і приєдналася до нашої трубки миру — цигарки з ідкового подільського бакуну. Але зразу ж вона зірвалася знову:

— Уф! Кранк афм коп! Та ж я й забула сказати найголовніше! Жайворонка, пімперле ж, Жайворонка раненого назад привезли!

— Що? Жайворонка привезли раненого?!

Оце була новина! Васька Жайворонок — ранений. Васька Жайворонок — справжній герой! Васька — миршавий, лишастий, правий гавбек! Наш товариш, Васька! З яким стільки переграно матчів, стільки наодержувано „колів“ за латинські виключення, стільки відсиджено нескінченних годин безобідів! І цей Васька — пшик, штафт, найменший поміж нас — він уже ранений! Він уже солдат, герой, інвалід війни...

— Куди ж він ранений? Чи важко?

Жайворонок був ранений у груди. У праву легеню, здається, ще в руку. Чи важко, про те Мірель не знала. Вона його не бачила. Мабуть, ні, бо його не відсилають у глибокий тил, у громадські лазарети. Його zostавлено у польовому військовому госпіталі в нашому ж місті. Мірель привезла від нього привіт бекам, гавбекам та форвардам і прохання його відвідати. Дуже хотілося правому гавбекові побачитися з своєю командою.

Ми вирішили їхати до міста найближчої ж неділі. Неодмінно. Побачитися з Жайворонком! Хай там що! Коли перепустки нам відмовляться видати, ми прослизнемо якимсь і без них. Ваську Жайворонка, нашого товариша, правого гавбека і героя світової війни, ми мусили відвідати за всяку ціну!

Був уже пізній вечір. В небі затеплілися великі й яскраві південні зорі. Ми лежали в вишняку, під кущами агруса і порічок, горілиць і дивились у бездонну, чорну порожнечу неба. Ху, яка неосяжна, неуявна і страшна була вона — чорна, бездонна порожнеча неба! Але яка була вона й привабна, знадлива, манлива! Непереможно спокуслива! Загадкова, таємнича і хвильна! Така неуявна, як сама майбутність, як прийдешнє життя — юнакові.

Ах, майбутність і безкінечність — хвильні, радісні тривоги юності! Сучасність і конкретність радують нас тільки тому, що існуєте ви — ви, майбутнє і безкінечне.

Ми лежали тісно, і нам було тепло і затишно в свіжій порожняві передсерпневої ночі. Мірель сиділа в центрі, випроставши ноги, худенька і струнка. Ми, немов проміння від зірки, лежали від неї радіусами, головами до середини, а ногами геть. Наші голови, одна коло одної, покоїлися на колінах Мірель. Чорт їх зна, як вони там вміщалися, півдюжини голів, на цих гостреньких колінках та мініатюрних стегнах худенької дівчини.

Нижнє, рідне тепло випромінювалося на нас — проміннями зірки — з її центра. Мірель гладила наші голови, перебирала нам волосся — маленькими, крихітними дівочими пальчиками пестила нам виски та повіки. Які затишні й радісні були ці дотики жіночої бажаної руки. Ми лежали горілиць, і навпроти нас було чорне небо з міриадами розкішних, химерних, таємничих зірок. Ех, розкішні, химерні, таємничі зорі, там, у бездонному й чорному небі! Сказати по правді, ми ніколи б ні за що не проміняли оцю одну, земну, теплу і рідну зірку на вас, небесних, холодних і чужих. Дарма що вас і цілі міриadi!

Ми любили Мірель. Ми її кохали. Всі, як один. Вона була нам тим, у що втілювався образ, викоханий юнацьким прагненням любовної тайни Юнацьким розумінням життя. Ми любили Мірель, як нашу юнацьку мрію. Як наше перше доросле розчарування. Як біль і радість юнацького досягання.

Ніч була тиха, спокійна і прекрасна. Цикади строчили у траві. Інколи зринав чийсь голос — запитання, відповідь, зітхання. Він зринав коротко і швидко вщухав. Туровський стиха підспівував журних селянських пісень. Звуки були глухі, м'які, далекі і якісь відокремлені. Немовби вони існували десь сами по собі, десь окремо від землі, від усього живого світу. Вони були незначні, непотрібні й неправдоподібні... Вам знайоме таке почуття, любий читачу? Потім ми всі послули.

Тільки Мірель ще довго не спала. Вона сиділа струнко і рівно, щоб не сполохати наш сон. Її руки пестили наші голови. Її очі, широкі і розкриті, прикулися до чорної небесної глибини. Її зір немовби хотів проглянути аж туди, в саму незрозумілу й моторошну тайну безкінечності...

СВІТ ІСНУЄ ДЛЯ НАС

Зустріч з солдатом Яковом відбулася на гармані край села. На цім гармані (власне, це був звичайний тік, бо молотити ми мали найпримітивнішим способом — цепами) ми мали обмолотити наших „клєнтів“ із цього кутка села: Стецюр Вівдю і Мотрю, їхню сусідку та ще одну молодичу, що мешкала трохи віддала.

На цей раз наша команда з'явилася на роботу не зовсім у повному складі. Не було Репетюка, Воропаєва та Кульчицького. Воропаєва та Кульчицького Аркадію Петровичу довелося тимчасово перекинути до іншої команди нашого загону. В ній трапилося масове захворювання на холерину, вибуло з строю щось чоловіка з п'ять, і потрібно було більш-менш порівняти сили. Щождо Репетюка, то його невихід на роботу був цілком самовільний. Він вийшов із школи разом з нами, але, дійшовши до роздоріжжя, повідомив, що на роботу не піде, бо має зовсім пильну справу до... сіньйорити Тосі.

— Я, мілорди, обіцяв сіньйориті Тосі допомогти дещо по господарству!— пояснив він, трохи червоніючи.— Отже, як джентльмен...

— Щось ви, капітане, починаєте часто манкувати,— обзивався глузливо Зілов.— Це вже не перший раз ви кидаєте команду під час роботи.

Це була правда. Репетюк ухилився вже не вперше. Одначе, зауваження Зілова його розсердило.

— Не своє робимо...— роздратовано стеноув він плечима.

— І там же, либонь, не своє?— Зілов ще глузливіше поглянув на старшого товариша.

— А, може, капітан вже має підстави вважати госпуду сіньйорити Тосі за свою?— озвався Піркес.

— І сподівається незабаром перетворити Тосю на повну сіньйору?— підкинув Кашин.

— Справді, ви що? Чи не надумали женитися, Репетюк?— цілком серйозно запитав Зілов.

— Ідть ви к чорту!

І Репетюк, повернувши, покрокував у бік до поміщицького маєтку, в долину.

Якийсь час ми дивилися йому вслід.

— Нашому капітанові,— сказав ще Зілов,— за всяку ціну коргить вийти й самому в поміщики.

— Губа не дура!— відгукнувся Кашин.

— Цілком законне бажання,— пирхнув Піркес.— Хто має десять, той хоче двадцять...

— А Тося баба кругом двадцять!— спробував свої сили на дотехах Кашин.

— Дурниці!— відгукнувся Туровський.— Він просто боїться, щоб Воропаєв теж не відпросився в тої команди і не відбив йому на злість і Тосю. Репетюк, — раптом загукав він у долоні,— глядіть, он Воропаєв попереду вас навпрошки побіг!

Ми зареготали, і Репетюк, озирнувшись, посварився до нас кулаком.

Солдат Яків чекав на нас на гармані. Він присів під плотом і курив цигарку. Назустріч нам він звівся і, кинувши недокурок, розтолочив його босою ногою.

— Здравія жалаю!— козирнув він.— Таке, значиться, вихо-

дять діло. Петрові, значиться, розплачуватися за всіх. Петра жаль, Петро хлопець настоящий.—Яків помовчав якийсь час, немов ждучи нашої згоди, і тоді закінчив:—Це ви молодці, гаспада гімназисти, що не хочете на свого виказувати. І що на мене виказувати не хочете, теж молодці. Тільки це, виходить, вже дурно...

— Чому?—поцікавилися ми.

— Об'явитися, виходить, треба...

— Кому об'явитися?

— Та ж мені, кому ще? Петро на мене нехай і скаже.

— А як же ви?

— Я?.. Та мені воно немов однаково...

— Вас же тоді заарештують!

Яків помовчав якийсь час. На вустах його грала крива й невиразна посмішка.

— Якось обійдеться,—нарешті, сказав він.—Не заарештують. Втечу я...

— Втечете?.. Дезертируєте?..

Яків знову замовк. Він підвів голову й коротко, але пильно поглянув кожному в вічі... Тоді знову посміхнувся.

— Дезертир я й так...

Ми всі семеро кинули на нього наші погляди. Яків спокійно і, немов не про нього йшла мова, витримав їх.

— Сьогодні вночі, значиться, і подамся звідцїля. Однаково облава завтра буде, відомості в нас такі, значиться, є. Так що про мене тепер що завгодно говорити можна!..

Ми мовчали. Ми дивились у землю. Тільки зрідка хтось миттю кліпав оком на солдата, що стояв проти нас. Яків був босий, в піхотинській безкозирці, в роздертій гімнастерці без пояса. Ми мовчали. Перед нами стояв... дезертир. Тобго людина, що ухиляється від обов'язку воювати за отечество. Від святого й почесного обов'язку боронити проти супостата віру, царя і отечество. Людина, що ухиляється від обов'язку боронити віру, царя і отечество, є дезертир, зрадник, найтяжчий злочинець. Негідник! Без суда й слідства він має бути повішений. Такий закон воєнного часу.

— Слухайте, Якове,—запитав, нарешті, і зразу ж відкашлявся Зілов.—Ви, Якове, революціонер і соціаліст?..

— Чого?—не добрав зразу Яків.

— Ви революціонер і соціаліст, Якове?

— А!—збагнув Яків.—Ні. Я дезертир... Осточортіло!—тупнув він раптом ногою об витолочений тік.—Остобісило! Кому воно потрібно? Наш брат солдат гине! За кого? Діти наші отут із злиднів гинуть! Для чого? Наших молодиць такі от, як ви, супчики портять! А поміщик он на фронт не йде! Жиріє собі, черево відпускає! Генерали з панамі нехай і воюють! Нам ця війна без інтересу! Правда,—раптом пом'якшав він.—Про молодиць це я, звісно, даремно. Моло-

диця, що ж? Молодиця теж, значиться, людина. Вона свою натуру має. Конешно, їй без чоловіка, як нам без баби. Ви тут теж вроді не винуваті! Ну!!! — посатанів раптом він. — Глядіть, іродове плем'я, віддячимо ми ще вам! Фронтівки вам цього не подарують!

Яків погрозив кулаком кудись у повітря, відвернувшись до шляху, по якому в напрямі до поміщицької садиби зник Репетюк.

— Значить, ви не соціаліст... — повторив Зілов.

— Неграмотний я. Раз проти війни, значиться — діло хороше... — Тут Яків враз спохватився. — А щодо Петра, то так, значиться, і порішили: нехай на мене виказує, бачили вони мене, гади! Дурний я їм до рук датися! Скоріше до німця в полон піду... З тим, значиться, хлопці, прощайте! Хороші ви хлопці! Я про гімназистів інакше думав. Мабуть, і паничі не всі однакові...

Серйозно і урочисто Яків потис кожному з нас по черзі руку.

— Зразу й... підете? — несміливо запитав Піркес.

— А що? Тільки баба вкине, значиться, в торбину сала та хліба окраєць. Здравія жалаю!

Яків зробив крок і ще спинився. На вустах у нього грала бліда посмішка:

— А нащот баб, так ви, хлопці, того, сами поміаєте. Не маленькі. Воно, звісно, буває, що баба без чоловіка й заслабнути може, зовсім спортитися. Которі є, так просто розуму збуваються. Право-слово. Так що той... Але, значиться, старих людей та дітей шанувати ж треба. Понятно?

Він зробив знову крок і спинився ще раз. Одвернувшись вбік і трохи почервонівши, він кинув ще тихо й невиразно:

— Тільки прошю я вас, ви вже... моєї Одарки, значиться, не займайте...

Він переплигнув через пліт і зник у гущині сусідського саду.

Ми стояли пригнічені і чомусь не наважувалися глянути один на одного. В саду за плотом зник дезертир. Зрадник віри, царя і отечества. Друг супостата... Господи! Преблагий господи! Ниспошли нам благодать духа твого святого, дарствующего и укрепляющего душевные наши силы... Возросли мы создателю во славу, церкви на утешение, царю и отечеству на пользу...

Ми побрали цепи і взялися молотити. Сестри Стецюри, їхня сусідка та четверта солдатка вже наносили нам цілу гору снопів. Ми розбилися на дві групи, в чотири цепи кожна. Макар — Піркес — Зілов — Туровський, Кашин — Теменко — Сербин — Вівдя. Інші жінки згрібали й підкидали снопи.

— Гуп-гуп-гуп-гуп, — загунали Макар — Піркес — Зілов — Туровський.

— Гуп - гуп - гуп - гуп, — вторили їм Квашин — Теменко — Сербин — Вівдя.

— За віру! — гупнув Піркес.

— Царя! — гупнув Зілов.

— І отечество! — гупнув Туровський.

— Гуп! — Макарові вже не зосталося гасла. Втім він зразу знайшовся. — І за братів слав'ян!

Ми весело зареготали. Приказувати під темп праці нам уподобалося. Воно звучало, як приспів. Макаров холостий удар був до нього непоганою музикальною крапкою. Хвилини з де'сять, поки не набридло, ми молотили під такий імпровізований приспів. „За віру, царя і отечество — гуп!“

Потім ми приспів покинули і гунали далі мовчки. Чудні думки нав'яв нам цей несподіваний приспів: „За віру, царя і отечество“. Це було щось найпатетичніше, щось молитовне. „Отче наш, иже еси“. Нам подаровано це в гімназії, як недоторкану святощ як символ віри, як латинські виключення і як слова на „ять“. Це вимагалось запам'ятати на п'ять, на три з минусом — назавжди, на ціле життя, — але ніхто ніколи й не думав над тим, чи треба ж його розуміти. Хіба треба розуміти, чому й для чого кожна з латинських дієвідмін має свої виключення? Має, та і вже. Які тут можуть бути „чому“ та „для чого“? Так сталося. Так зробило життя. Так написано в граматиці Виноградова.

Алеж під ритм гупання цепів, під ритм праці недоторкане, монологічне, єдине і неподільне гасло раптом розпалося на свої складові частини — „за віру — гуп, за царя — гуп, і за отечество — гуп, гуп!“ Чорт забирай, але від такої махінації кожна з частин почала враз жити самостійно, і самостійно ж звучати осмисленим словом, значенням, образом. Оце — віра! Оце — цар. Оце — отечество. Гуп!

— Віра! — гукнув раптом Зілов.

— Майна! — відгукнувся Піркес, і всі цепи враз лягли долі непорушно. — Що таке?

— Та ні! — Зілов зареготав. — Я не те. Я про віру!

— А! — цепи знову зметнулися вгору й замолили один в один, гуп - гуп - гуп - гуп!

— Ви не пам'ятаєте? — крикнув Зілов, гупнувши й поспішаючи проказати все, що йому потрібно, на трьох вільних для нього тактах роботи. — У нас в класі є ще хтось, хто вірує в бога?

Запитання Зілова було слухне. За наших часів віру звичайно губилося з другого - третього класу гімназії. До старших класів її доносили лише окремі, фанатичні, з релігійних родин, одинаки. З вірою розлучалися легко, без будьяких притаманних попереднім поколінням молоді самокатувань, непомітно і, власне, неусвідомлено. Просто починали нудитися обов'язком ходити до церкви, починали манкувати відвідуванням

вранішньої молитви, обдурювати законоучителя, вигадувати непристойні слова під мотиви молитов та кантат, глузувати з „непорочного зачаття“ і таке інше. До п'ятого класу майже не залишалося вже „віруючих“, але поміж „невіруючих“ не було, певна річ, ні одного освіченого атеїста. Віра — це було для нас щось таке, чим просто не варто займатися і про що взагалі не варто думати. Щось на кшталт латинської мови або учнівського білета з записаними там правилами поведінки й нормами покарань за порушення їх.

— Здається,— відгукнувся з другого боку Сербин, теж поспішаючи вміститися з відповіддю у вільні три такти,— здається, в бога вірує Хавчак.

— Хавчак - дурак! — проскандував Туровський під два такти.

— Гегель,— скрикнув Макар, використовуючи свої три такти,— розглядає релігію, як другу сферу абсолютного духа!

— Що це значить? — один після одного, гупнувши свій такт, запитали Піркес та Зілов.

— О! — Макар захлинувся.— У нього це чудово виходить! Взагалі! Гегель каже, що коли бог абсолютне ество, то все ж таки він не „існує“ взагалі, а він „утворюється“. Ви розумієте?.. Людина сама утворює собі бога...

— Значить,— гукнув Піркес,— справді безглуздо боротися за віру, коли ти її не маєш?

— Коли розуміти її як символ... — почав був Макар, але він непевно розтяг мову і не вклався в свої три такти.

— Що значить символ? — гупнув Піркес.— Єрунда! Ненавиджу!

Над гарманом плавала вже хмара пороху. Ми працювали заповзято. Піт стікав з лобів, з грудей, по спинах, по животах і по ногах. Сонце стояло високо й пекло немилосердно.

Ми проробили, майже не одриваючись, до полудня. Опівдні жінки покидали цепи і сповістили, що час вже полуднувати й перепочити. Ми кинулися додолу на прохолодну землю. Наші сорочки й штани, сорочки й спідниці жінок — працювавши, вони поскидали запаски — були мокрі, як з річки, і облипали тіло, як хлющі. Дарма, що довкола гуляв літній вітерець, — у повітрі стояв крутий і гострий пах людського стомленого тіла. Він паморочив і дратував. Ми полягали в тіні під полотом і взялися полуднувати. Казенний хліб, сало та крашенки моментально й непомітно зникли в наших зголоднілих пащах. За ними пішов борщ сестер Стецюр, вареники їхньої сусідки та коржі з маком і медом четвертої солдатки. Дві години по обіді нам належало спочити, а тоді три години праці і шабаш.

Жінки гостинно й турботливо частували нас. Ми були робітники. Кожний з'їдений вареник — це добре змолочений сніп. Крім того, і сами по собі жінки були добрі й хороші. Вони були такі дбайливі й ласкаві. З них були, мабуть, пре-

красні дружини і ще кращі матері. Вони були ще молоді,— найстаршій не було й тридцяти років, але трудне, клопітне, запрацьоване й злиденне життя, а також сонце й вітер у полі, вже затвердили шкіру їхніх лиць і бризнули зморшками попід очі. Очі у Вівді й Мотрі були чорні, в їхньої сусідки — сині, в четвертої солдатки — карі.

— Іжте, мої хороші,— приговорювали вони.— Кушайте на здоровлячко!

— Призволяйте, абисьте здорові були! До роботи гарячі парубки!

— Там такі, мабуть, і до дівчат!

— Ая! Таких і побалувать не гріх!

В цім „побалувать“ бренила неприхована двозначність, і ми злегка почервоніли.

Нарешті, обід скінчено, жінки прибрали посуд і пішли спочити по хатах. Ми простяглися під плотом.

— Глядіть!— сказали жінки.— А то йдіть до хати. Там холодок, на годинку й поснути можна?

Але нам від цієї пропозиції робилося чогось ніяково, ми відмовилися й zostалися курити під плотом. Туровський побіг до крамнички по махорку й папір.

Втім, за якийсь час, Кашин чогось завовтузився:

— Ех! І пиги ж хочеться! Ходім, Васю, нап'ємось?

Теменко негайно ж погодився. Вони звелися і попростували в двір до Стецюр. В широкому порожньому дворі стояли одна проти одної дві хатинки двох сестер. Вони були криві й мікроскопічні, зате два окремі, самостійні світи. Як пішли їхні чоловіки на війну, хазяйнувати сестри почали спільно, але жили собі нарізно. Дійшовши середини двору, де стежка розходилася надвоє, до двох дверей двох хат, Кашин і Теменко несподівано розійшлися. Вони підійшли по одному до дверей двох хат, постукали і зникли за порогом. В грудях нам раптом стало неспокійно.

— Ссукини сини!— не то захоплено, не то обурено скрикнув Зілов.

— Оце такої, значить, води! Го-го-го!— ніяково зареготав Піркес.

— Вони зговорювалися з Вівдею та Мотрею, я чув...— похмуро промуркотів Сербин.

Нам зробилося ще тривожніше.

Сербин відчув, як пересохло у нього в роті і язик зробився враз шорсткий і твердий. Ковтнути було важко.

Минуло хвилини п'ять. За цей час можна було випити річку води. Кашин і Теменко не повертались.

— А дійсно,— чомусь прошепотів Піркес, немовби хтось за плотом його підслуховував,— а дійсно, як у роті пересихає, чи не від маку це? Го-го-го!— почервонів він.— Може гуртом підемо воду пити?

Ми відчули, як груди наші зробилися немов вужчі і менші. Легеням і серцю в них стало тісно. Піт раптом висох. Наші тіла зробилися гарячі й сухі. В скронях і на шиї настирливо й дошкульно гулав пульс. В голову било хвилями шумливої, туманної крові. Пульс такав у чотири такти, немовби в голові був тік. А головне — ми враз абсолютно виразно відчули, що ми — якісь інакші, зовсім не такі, якими звикли себе почувати. Ми враз змінилися. Це було моторошно.

А втім, трапилися зміни не лише з нами, всередині нас; зміни, безперечно, трапилися і зовні. Назовні, довкола нас, все також раптом змінилося. День — ясний, сонячний, погожий день — раптом вибухнув і обернувся на ніч. Сонце було вже не сонце, це був, безперечно, місяць. Повний, яскравий, але зеленкуватий і мерклий місяць. Небо було вже не блакитне, а темнозелене, глибоке, нічне. Можливо, на ньому навіть з'явилися зорі. Тіні від дерев спадали вже не безколірні, сонячні, а темносині, зеленкуваті. Дивитися далеко, як удень, була не сила. Було видно тільки речі поблизу, поруч, тут. Світ плавав довкола нас у тумані нічних випаровань — сивих і зелених, — і ми дивилися на нього крізь наші збожеволілі очі, відсвітлені зсередини гарячим, рудим кольором крові...

Піркес звівся, хитаючися, зеленавий і синій у місячному сьайві ночі.

— Я піду... — прохрипів він... — Ненавиджу!..

Сербин тремтів, як у лихоманці, і зуби його цокотіли. Ніч була парка, але вогка й пронизлива. Він спробував звестися теж, але сили облишили його, і він упав. В мозку йому туманіло. Чудні, неясні образи плавали там, непобачені й неусвідомлені. Крім того, вони були неправдоподібні. Білі айстри, собака Карачун, Катря Крос. Катря Крос — дівчинка з синцями під очима й невеличкими прищиками юності на лобі. Потім був ще якийсь будиночок, кімнатка, біле ліжечко з блакитними розетками. Сербин сів і втяг у себе повітря. Скільки зміг. Ціле море. Від цього стало на мить легше. Навіть здалося, що довкола була зовсім і не ніч, а яскравий, сонячний, жаркий день...

Хитаючися, Піркес зробив кілька кроків. Сербин хитнувся за ним і собі. Але зразу ж відплигнув назад. Ні! Він не міг. Було страшно. Чорт-і-чого, але, їй-право, було страшно! Крім того, було ще якесь відчуття, схоже не то на сором, не то на непевність у собі. Сербин знову сів.

— Ходім, Зілов, — прохрипів Піркес, побачивши, що Сербин завагався.

Зілов встав, зробив крок, спіткнувся об перелаз, мало не впав, але вирівнявся і пішов. Він догнав Піркеса, проминув його, немов не побачивши, і пішов попереду. Він попростував до хати четвертої, невідомої ще нам, солдатки. Це була

струнка, ставна молодиця з карими очима. Сербин заплющився. Він задихався. Ніколи раніше він не почував, що в нього є серце. Тепер він його почував реально й конкретно. Отаке кругласте, трохи навіть подібне до малюнка в підручнику природознавства: червоне, і сині жили по ньому. Скорочується и випростовується. Меншає й більшає. Пульсує. Сербин уявив собі своє серце цілком реально, і це його заспокоїло. Він розплющив очі.

Був немов ранок. Ніч минула. Ні Піркеса, ні Туровського не було. Куди вони зникли? Он двері хати солдатки з карими очима. Он двері синьою сусідки сестер Стецюр. Вони там?

Раптом, майже одночасово, відчинилися двері з халуп Вівді і Мотрі. На двір вийшов Кашин. Потім з'явився Теменко. Вони зійшлися посередині двору і тихо рушили сюди. Сербин впав обличчям у траву. Рясні тихі сльози спливали з очей і зросили траву під плотом. Тут була кашка, трохи дикої вики, гостролист. Земля пахла плоттю. Від зрошених слізьми дрібних грудочок землі негайно ж знімалися малесенькі-тонесенькі, помітні тільки самому Сербинові, струйки пари. Перелякано тікав набік зелений мікроскопічний жучок...

— Де хлопці? — розітнувся над Сербиним далекий, якийсь потойбічний голос Теменка.

— Не знаю! Не заважай! — відгукнувся Макар.

Макар лежав осторонь під плотом і в усьому, щойно розповідженому, жодної участі не брав. Він занурився в томик Гегеля і запаморочено гортав сторінки. Чорт забирай! Він загубив те місце, де Гегель говорить про бога, релігію й віру. Як це так, що він забув його слова? Віра! Що значить віра?

Кашин і Теменко за спиною Сербина пересміхалися грайливо й самовпевнено, немовби цілий світ раптом зробився їх приватною власністю. Сербин ткнувся головою в траву. Він удавав, ніби спить. Ху, які бридкі були йому Теменко з Кашиним! А Піркес з Зіловим? Ху! Він їх ненавидів...

Мила, хороша і любя Катря Крос!..

ТРИУМФ ПРАВОГО ГАВБЕКА

У неділю ми щасливо пробралися до міста.

Для цього ми вирушили з села ще в суботу звечора, вночі наблизилися до околиць міста і вдосвіта, ще ген до зорі, відомими тільки нам переярками та перелісками, що безпосередньо примикали до садів і задвірків, прослизнули повз пікети георгієвських кавалерів, що саме вирушали до околиць сіл ловити дезертирів.

Васька Жайворонок був у хірургічному стаціонарі військово-польового госпіталя. Стаціонар розташований був у колиш-

ніх казармах стрілецького полку довкола муштрового плацу. Того самого плацу, де було й наше футбольне поле. Легеневий відділ стаціонару містився якраз у тій роті, де два роки тому ми так заповзято дерли надвое старі солдатські „головні убори“. Ми тоді бавилися в війну, мріяли бойовищами і прагнули руйнації. Васька дико і з восторгом вищав, коли з тріскотом переполовинювалися кашкети і брилі. Тепер війна, бойовища та руйнація були вже справжні. Вони сами прийшли сюди до нас. Скалічений Васька Жайворонок, наш правий гавбек, лежав отут, за стіною.

Назустріч нам вийшла чергова сестра-жалібниця. Вона була вся в білому, з червоним хрестом на грудях. Спід білої хустинки на скронях вибивалися два кучеряві й ніжні пасомка попелястого волосся. Обличчя її було зблідле й матове від безсонних ночей і пряної задухи хірургічних палат. Рум'янець цвів у неї не на щоках і не на висках, а під очима й коло перенісся. То був рум'янець утоми й виснаження. Очі були ясні, блакитні і глибокі, але повиті серпанком відчуження й самотності. Дарма, що сестра була зовсім молода — ну, двадцять, двадцять два роки — там, десь у самій глибині зіниць, жила в ній якась зневіра, підозрілість, гіркота. Сестра польового госпітала. Саме та руська жінчина про яку минулого року прочитав нам реферат Левко Репетюк.

— Жайворонок? — перепитала сестра. — Офіцер чи рядовий?

— Доброволець. Вольноопределяючийся.

Ми дивилися на сестру — на її зблідле обличчя, на її хворобливий рум'янець, на її втомлені очі — з пошаною і захопленням. Вона була краща від нас. Ми були тільки гімназисти. Вона побувала на позиціях, можливо, під кулями, під загрозою атаки. Вона ходила серед небезпеки і жаху, вона жила для того, щоб тамувати болі, одвертати муки, відгонити від солдатів смерть...

На наші захоплені очі сестра відповіла короткою й блідою, але ласкавою посмішкою.

Жайворонок, дарма що був тільки доброволець і вольноопределяючийся, лежав в офіцерській палаті. Він був георгієвський кавалер, і для нього зроблено виняток. Сестра запропонувала поводитися тихо, багато з раненим не балакати, не втомлювати його, не хвилювати, не говорити йому нічого нежданого і за десять хвилин піти собі геть. Тихо, навшпиньках пішли ми за нею по коридору. Її м'які капці на повстяних підшвах ледве шорхали по ковзькому асфальту долівки.

В широкому коридорі, де раніше так затишно пахло солдатським борщем, печеним хлібом, махоркою та трохи онучами, тепер били в ніс їдкі й дошкульні пахощі йодоформу, карболки й ефіру.

Перед третіми дверима сестра спинилась, озирнулась, тихо блимнула довжелезними віями, зробила виразні й промовисті очі, щоб ще раз ми прочитали в них повторення всього щойно нам сказаного, і поклала палець на уста. Це були двері якраз до колишнього цейхгауза, де ми дерли тоді шапки. Ми теж спинились, і дух нам трохи затамувало. Зараз ми побачимо й привітаємо нашого героя, Ваську Жайворонка, правого гавбека. Нашого лишаястого втікача, що повернувся з тріумфом до рідного міста і на рідні місця. Як привітати його? Поляскати по плечу? Сказати привітальну промову? Лайнути якимсь патетичним нецензурним словом? Сестра відчинила двері, оступилася й пропустила нас уперед.

Жайворонок лежав на вузькому солдатському уліжку, ліворуч, під залізною грубою. З цієї груби ми — і Васька з нами — два роки тому плигали вниз і поринали в хвилі старих солдатських „головних уборів“. Повіки Жайворонка були стулені, але він не спав. Худа, тоненька права рука, випростана спід ковдри, м'яла ріжок простирали. Жайворонок був такий худий, змарнілий і жовтий, що відразу ми його і не впізнали.

Бідний Васька! Щасливий Васька! Ти страждаєш? Ми слівчуємо і заздимо тобі! Ми пишаємося тобою, наш герой! Ти хотів нас бачити, от прийшли ми провідати й привітати тебе!

На рип дверей Жайворонок скинув повіками. Він не ждав, і в його зіницях спалахнуло тепло і блиск. Але зразу ж його погляд померк. Очі зробилися маленькі, тьмяні і якісь нетутешні. Сестра нахилилася над ним і поправила йому простирало:

— Хочете пити? Помочитися? Надвір?

Ми трохи засоромилися, але від цієї засоромленості в груди нам вдарила хвиля тепла, подяки й любові. Так, це була вона — жінка в білому, той прекрасний і хвильний образ, який ми носили в наших юнацьких серцях і який зворушував нас до тремтіння, до потаємних сліз...

Жайворонок заперечливо похитав головою і зробив нам знак підійти.

— Сідайте, хлопці, — тихо прошелотів він і ще тихше застогнав. — Спасибі, що прийшли...

Стогін повторився. Жайворонок стогнав після кожного другого слова. Пізніше ми зрозуміли, що то він не стогнав, то хрипіло йому в грудях від кожного видиху. То клекотіли кров і гній у рані.

Несміливо ми посідали на табуретах довкола. Жайворонок мовчав, заплющивши очі й відкинувшись на подушку. Мовчали й ми. Ми розгубилися й не знали, що говорити і що діяти. Лягнути по спині? Сказати привітальну промову? Вилаяти патетичним нецензурним словом? Збентежено ми м'яли

наші кашкети. Ми соромились і Жайворонка, і сестри, і один одного. Сестра — мила, лагідна жінка в білому — втомлено й підбадьорливо позирала на нас. Вона кивала нам головою — говоріть, можете говорити, тільки нехай не говорить сам. Але ми не знали, що говорити. Ми ж прийшли до Жайворонка, до свого однокашника й дорогого товариша, але от, прийшовши, ми побачили цього худого, аж чорного, юнака з заплющеними очима й такими моторошними хрипами в грудях. Це не був правий гавбек, невтомний лишаястий Васька. Це був хтось інший. Між нами і цим раненим юнаком лежала величезна й широченна життєва смуга: фронт, небезпека, відвага, героїзм, страждання...

Віддихавши, Жайворонок, поворушив пальцями і знову розплющив очі. Його рука торкнулася Макарових колін. На Макарових колінах лежала нерозлучна, неодмінна при ньому книжка. Жайворонкові пальці намацали її. Він потяг її до себе і поглянув на заголовок.

— Гегель... — прочитав він і захрипів, — феноменологія... хр-хр... духа... Це ти мені... хр-хр... приніс почитати?..

— Ні... — Макар сховав книжку. — Це я, взагалі...

Жайворонок блідо всміхнувся. Він згадав Макарову пристрасть до книжок. Він заплющив очі, і пальці його руки знову побігли по бережку простирала.

— Де тебе поранено? — відкашлявши, немов готуючись відповідати на лекції, проказав Піркес, але зразу ж знову захрип. Від Жайворонкових хрипів йому дерло в горлі.

— Легені, — прошепотів Жайворонок, — і рука...

— Ні, — поправив Зілов, — він питається, в якому бою ти поранений...

— Перемишль... А як там... хр-хр... гімназія... Вахмістр, Піль?..

— Вольноопределяющийся! — втрутилася сестра і докірливо похитала до нас головою. — Ви не балакайте. Вам не можна. Ви собі слухайте... А ви йому розповідайте.

Ми не чули цього. Ми нічого не чули. І нічого не бачили. Жах пройняв нас. Ми дивилися туди, повз ліве Васькине око, повз ліве вухо, туди, на ліве плече. Права Васькина рука неспинно й несквапно все посувалася вздовж бережка простирала туди й назад, перебираючи кромку тонкими й сухими пальчиками. Туди й назад. А ліва... А де ж була ліва? Ковдра сповзла і оголилося ліве Васькине плече. Там руки не було. Замість неї на плечі було намотано марлю, вату і легнін. Лівої руки не було зовсім...

Жайворонок заплющив очі і випростався. Ніг у маленького Жайворонка було дві, і під госпітальною ковдрою вони були дивно довгі й тонкі. На щоки Жайворонка впали фіолетові, синюваті, безконтурні тіні. Над верхньою губою, з кожного боку над куточками губ, росло в Жайворонка по п'ять чи

десять волосинок. Стільки ж росло їх на підборідді і на кутах щелепів коло вух. Волосинки були м'які, рівні й безколірні. Васька Жайворонок ще ні разу в житті не голився — навіть жартома. Але лівої руки в Васьки Жайворонка вже не було.

Раптом із сусіднього ліжка зарипів якийсь чудний і чужий голос. Ми озирнулися туди. Скорчившись під простиралом, весь забитований, лежав там якийсь рудий і патлатий чоловік. Очі його горіли, руда чуприна розсипалася по подушці, вуса були прим'яті бинтом. Він підморгував нам спід пов'язки і кривлявся:

— Пусте, так його, так! Поправиться, так його, інакше! Мені он обидві, трам-тарарам, легені прострілено, а ще голову, тарарам-трам-там! Дурниці, туди його не туди! Ще повоюємо з чортовими, мати-перемати, німцями!

— Поручик! — тихо, але суворо сказала сестра, миттю глянувши на наші червоні лица з розгубленими очима, яким нікуди було подітися від сорому. — Вважайте, поручику, тут жінщина. І діти...

Мида, мида, сердешна сестра!..

Але поручик вже її не слухав. Він заповнив своїм шорстким голосом цілу палату. Гидко лаючись, мішаючи прокльони з соромітностями, а інколи встромляючи між них і звичайні людські слова, він розповів нам про те, хто він такий, де він народився, де вчився, що робив до війни, коли пішов воювати, які вчинив геройства, де був поранений, коли видужає і як поїде на поправку додому, в якесь провінціальне місто на Дону, і як він там за час побивки вип'є всю горілку і позбавить невинності всіх дівчат від шістнадцяти до двадцяти двох років віком. Вся ця розповідь ледь-ледь умістилася в приділені нам для побачення десять хвилин. Сестра нагадала нам, що час минув і треба дати раненому спокій.

Жайворонок лежав так само випростаний, і в грудях його за кожним подихом схлипувало, немовби туди було встромлено дитячу свистульку. Ми підійшли до нього по одному і тихо потиснули йому його єдину, суху, почорнілу руку. Жайворонок на мить розплющив очі й привітно кивнув до нас пов ками. Рот його скривився немовби у посмішку. Боже! Який дорослий був уже Васька Жайворонок! Які глибокі зморшки досвіду й життєвого знання залягли довкола його хлопчачого рота!..

— Ну, кабальєро, видужуйте швидше! — весело побажав Репетюк, незручно червоніючи й полискуючи пенсне.

— Ага!.. — прошепотів Жайворонок. — Ще заграємо з Оде-сою... Наклепаємо карантинщикам...

Щож, вірно! Васька Жайворонок ще заграє в футбол. Заграє і без руки. Для чого йому рука? Він гавбек, а не голкіпер. Принаймні, не зробить генца.

Поспішаючи, штовхаючися й віддавляючи один одному

ноги, ми потовпилися до виходу. Рудий поручик гукав нам
вздогін.

— Адьє, гаспада гімназисти! Кидайте, мать вашу так, гімназію до такої матері і йдіть бити німця, мать його не туди!

В коридорі сестра зупинила нас.

— Ви знаєте його батьків?

— Так. А що?

— Треба викликати їх негайно...

— Хіба йому зараз погано? — запитав Репетюк.

— Погано? — жінчина в білому якусь мить лагідно й уважно дивилася на нас. Зневіра й гіркота її очей були в цю хвилину особливо виразні. — Так. Погано. До вечора він не доживе.

Ми стояли вже на порозі, і крізь розчинені двері знадвору, з військового плацу й футбольного поля дивився на нас ясний, бадьорий і радісний осінній день. Деревя стояли пожовклі. Повітря було прозоре і дзвінке. Сонце — яскраве, не жарке й ласкаве.

І раптом все — і яскраве сонце, і сине небо, і прозоре повітря, і стрімкі тополі, і жовтаве листя дерев — чисто все враз зробилося не те, інше, не таке, яким було півхвилини тому. Жайворонок до вечора не доживе. Хто це сказав? Правий гавбек, лишаястий і чорний Васька Жайворонок — до вечора не доживе? Що це значить?! Ви хочете сказати, він — вмре? Той Жайворонок, що так здорово „води́в“ по краю, метко подавав „штрафні“ і був мастак робити „чесні“ підніжки? Він перестане існувати? Це неможливо! Цього не може бути. Не доживе? До вечора? До якого вечора?

Під ганком стояв Макар. Він вийшов з палати трохи раніш. Він стояв, схилившись, і хутко-хутко тер собі долонями обличчя, відхукуючи та пирхаючи, немовби він умивався.

— Що ти робиш, Макаре?

Макар плакав. Він не умів ще плакати по-дорослому і тому плакав так, як це доводилося робити в дитинстві. Він пирхав і розтирав сльози по щоках. Дивно, чого ж плакав Макар? Адже він вийшов раніше і не чув слів сестри про те, що Жайворонок до вечора не доживе.

— Макаре... ти чув? Жайворонок до вечора не доживе.

Макар зірвався, заплакав уголос, ні, не заплакав, а завив, немов пес, загув, немов автомобільна сирена, і побіг геть від нас через плац.

Ми вклонилися сестрі і пішли. Ми попростували вздовж розподількових бараків, побудованих на нашому футбольному полі. Східна половина поля забудована не була і тут навіть zostалися сліди колись білих крейдяних ліній. Гол стояв цілий, на горішній штанзі сушилися простирала з рудими плямами невідмитої крові. Ми пройшли крізь гол, через голкіперський майданчик, перетяли штрафну площу. Отут, на лінії півзахисту,

і стояв правий гавбек Жайворонок. Він ішов у парі з правим краєм, Кашиним. Він вів для Кашина м'яч, а Кашин тим часом прикривав напад. Потім вони пасували по краю між собою, і Кашин робив шута під гол Репетюкові чи Сербинові.

За що ж загинув правий гавбек, Васька Жайворонок?

Ми йшли й мовчали. Жайворонок до вечора не доживе. Один з нас до вечора не доживе. Він піде в смерть. Ми знали, що таке смерть. От цими юнацькими руками кожний з нас виніс з вагонів не одну сотню трупів. Алеж то були просто трупи, трупи взагалі, а це мав бути труп Васьки Жайворонка, нашого правого гавбека. Він буде трупом і санітари скинуть його в братську могилу — на двадцять п'ять, на п'ятдесят або й на сто чоловіка. Індивідуальні могили от вже півроку дають тільки офіцерам. Солдати, добровольці й вольноп'юри лягають у братські.

Васька Жайворонок погиб за віру, царя і отечество.

Старий телеграфіст Жайворонок візьме ввечері газету і впівголоса промурмоче під ніс прізвища убитих, поранених і загиблих без вісті. Там він прочитає також, що георгієвський кавалер, доброволець і вольноопределяющийся Жайворонок Василь, його син, помер від ран у воєнно-польовому госпіталі...

І Васька Жайворонок ляже в могилу — між півсотнею таких же, як і він, нижчих чинів. І годі буде його споміж них відрізнити. Якби ж хоч була в нього його ліва рука! Тоді була б, може, сяка-така відзнака. Тепер вже про це можна сказати. На лівій Жайворонковій руці було розпеченою голкою випечено і чорним порошком натерто ініціали „В. Ж.“ Але це зовсім не значило „Василь Жайворонок“. Тепер, як лівої Васькиної руки вже немає, а сам Васька все одно завтра вмере, можна відкрити і його смертний секрет. „В. Ж.“ — це Волосюк Женя. Гімназистка сьомого класу. От уже чотири роки, як Васька свято і чисто її кохає... Це була його смертна тайна. Її не знала Женя Волосюк, її не знав ніхто. Правда, ми всі її знали, та й Жені Волосюк це також було відомо, алеж це була Васькина смертна тайна, і ніхто ніколи не показав би йому, що його смертна тайна відома. Кожний же з нас мав свою смертну тайну — хіба може не мати її гімназист, — і недоторканість смертної тайни треба шанувати... Ваську віднесуть у могилу і віддадуть тайні смерті разом з його смертною тайною, тільки що без лівої руки з ініціалами „В. Ж.“.

І раптом — дивне, буйне почуття радощів охопило кожного з нас. Нам же не треба було вмирати. Ми доживемо і до вечора, і до завтра, і ще багато, багато днів і років. І навряд щоб колись нам довелось вмирати. Цього не може бути! Хіба ж можливо, щоб ми — живі — і раптом вмерли? Ні, ні! Ми будемо жити, ходити, грати у футбол, потаємно кохати Женю Волосюк, Катрю Крос, Ліду Морайлову, Алю й Валю

Вахлакових, проститутку Мірель, Вівдю і Мотрю, оцю сестру— прекрасну жінчину в білому. Ми будемо рухатися, робити, діяти, бігати, танцювати, співати...

І ми заспівали.

Високо в прозорій і насичений сонцем простір осіннього неба жбурнув Туровський наш тужний і зухвалий заспів:

Что ты вьешься, черный ворон, над моею галавой,
Ты добычи не добьешься, черный ворон, я живой...

Так, ми були живі. І будемо. Дика, огидна, звіряча радість сповнила наші серця:

Расскажи мне, черный ворон, где по свету ты летал,
Где похитил руку эту, руку эту где достал?

І ми бачили цю руку. Це була рука Васьки Жайворонка. Тонка, суха, схудла, аж чорна. Чорний ворон ніс її в дзьобі, і ми виразно бачили, що біля ліктя розпеченою голкою випечено, а потім чорним порошком натерто ініціали „В. Ж.“...

Расскажу тебе, невеста, не втаюсь перед тобой —
За горами есть то место, где кипел крававый бой...

Ридаючи, схлипаючи й заливаючись сльозами — зухвало і радісно — з відчаєм і вірою — з відчайною вірою в наше довге й нескінчиму прекрасне майбутнє життя — ми йшли й горлали з присвистом і хвацьким прикриком ненависні слова нашої улюбленої пісні...

Черный ворон за горами, там девчонка за морями,
Слава, слава — там девчонка за морем...

(Далі буде)

НАШІ ТАЙНИ

РОМАН¹

V

„ДЕВ'ЯНОСТО ШОСТА, ЕТАПНА“

„СМІРРРНА! СЛУШААААЙ МОЮ КОМАНДУ!“

Восени тисяча дев'ятсот шістнадцятого року ми почали наш передостанній — сьомий — клас.

Два роки! Ще тільки два роки — і край гімназистській недолі: ми розстібнемо вільно всі гудзики наших осточортлих гімназичних шинелей.

Сьомий та восьмий класи це, безперечно, найгірша пора гімназичного життя. Адже найважче доживати останні роки і дні неволі. Але сьомий та восьмий класи — це zarazом і найкраща пора гімназичного життя. Адже вони до кінця сповнені юнацьких пристрасних мрій про майбутнє. Стільки марінь! Стільки уявлень! Стільки здригань розхвильованого й зачарованого знадливою невідомістю юнацького серця! Випуск! Абітурієнтство! Університет! Синій кашкет з блакитною околичкою!

Ах, синій кашкет з блакитною околичкою! Чарівний, принадний і зрадливий символ повносочного життя, особистої самостійності та громадської дозрілості! Прекрасний поріг у брамі до розкішного і незнаного саду майбутності! Як мріяли ми тобою, синій кашкете з блакитною околичкою, надрягаючи щодня вранці осточортілу гімназичну шинель разом з дванадцятьма її величезними й почварливими, нікельованими гудзиками.

А втім, восені дев'ятсот шістнадцятого року і сама реальність варта була наших юнацьких мрій. Тієї осені два

¹ Див. „Червоний шлях“, №№ 4, 5, 6, 7 за 1935 р.

старші класи прифронтових, неевакуйованих, гімназій були військовізовані.

Повідомлення про військовізацію ми дістали першого ж дня, зразу після переднавчального молебня. Нас повідомив там Мопс і поздоровив з „высокой цесцью взяць в рлуки неисценное, кровью омытое и за сим доблестными победами прославленное, оружие великой русской арлмии“. Ми, звичайно, прокричали „ура“, але, треба признатися, на цей раз наше „ура“ було якесь різноголосе та невладне. Військовізація? Зброя? До рук? Нам? Що це? Призов до армії?.. Ми були схвильовані і розгублені.

Військовізація двох старших класів мала, як повідомив далі Мопс, дві мети. Поперше — дати нам допризовну військову підготовку, щоб на час призову, коли буде і в нас потреба „засцисцятць дорогую, кровью исцекающею родину“, — ми були б цілком військово підготовлені. Подруге — підсилити місцевий гарнізон, що охороняє величезний прифронтовий, виключної стратегічної ваги комунікаційний пункт, сотнею „верных царю и оцеству, воспитанных в гарищем патриоцицеском духе молодых солдат“. Такі були інтереси нашої вітчизни. Такі були інтереси фронту. Віднині, від шістнадцятого серпня шістнадцятого року, ми — сотня юнаків, від шістнадцяти до дев'ятнадцяти років віком, сьомий та восьмий клас Н-ської класичної гімназії міністерства народної освіти, залічувалися першим і другим взводом дев'яносто шостої етапної роти.

Директор стояв на порозі нашої невеличкої рекреаційної зали, яка служила нам одночасно і за „похідну“ гімназичну церкву, і за прохідний коридор, і за одну з класних кімнат. Він був не в гаптованому мундирі, а в звичайній чиновницькій тужурці, без наполеонівської трикутки, і навіть на руках не мав білих рукавичок. Здавалося, він навіть зробився менший проти себе самого, як саме тісне приміщення жіночої гімназії проти колишнього нашого. За порогом, позаду директорової спини, невиразно туманіла якась сірувато-зеленава постать. Кінчивши своє повідомлення, Мопс відступив крок убік і з своєю звичайною театральною величавістю кинув рукою на поріг:

— Вот. Цесць имею представиць, ваш ротный командир, герой и инвалид войны, за сим кавалер ордена святого Георгия, стабс - капитан Деревянюк. Просу любиць и залаваць!

Штабс - капітан Дерев'янюк був вайлуватий солдафон з літливими очима й обвислими донизу обсмоктаними рудими вусами. Вся його військова амуниція розбовтано звисала з плечей поверх мішкуватого офіцерського кітеля. Штабс - капітан Дерев'янюк ступив через поріг і неголосно, закашлявши й подавившись вусом, привітався:

— Здравствуйте, гаспада гімназисти!

— Здрасте... здоров-жлам... наше поважання... — невла-
ді певно відгукнулося кілька голосів.

Штабс-капітан Дерев'янку подавився другим вусом і трохи
почервонів :

— Ну, отвечать ротному командиру мы научимся опосля
а теперича давайте построимся. Умеете?

— Звичайно! Щоб пак! — дещо ображено відгукнулося
ми. Три ж роки ми були в „потешних“ і три роки нам ви-
кладав гімнастику поручик Бакрадце.

— Тогда пожалуйста, попрошу отцюдова!

Штабс-капітан Дерев'янку трохи соромився. Видно було
що в такім освіченім і високім товаристві, як гімназисти
старших класів, йому доводилося буги вперше. Він намагався
висловлюватися „вольною“ мовою, але це йому погано вда-
валося. Підпрапорщик Дерев'янку дійшов капітанського чину
вже за часів війни.

Ми вистроїлися вздовж стіни й затихли. Штабс-капітан
Дерев'янку лїниво й незграбно пройшовся по залі, нудно
позираючи повз наші голови у вікно. Його рудуваті козацькі
вуса ворушилися невпинно, немов там вовтузилася комашня.
Дійшовши лівого флангу, штабс-капітан Дерев'янку враз
дзвінко клацнув закаблуками й моторно обернувся „кругом“.
Чорт забирай, але це був вже не він! Де подїлася ота лїнку-
ватість, вайлуватість і незграбність? Ноги штабс-капітана
пружинили, плечі розвернулися, очі розкидали іскри, навіть
кітель рівно й чепурно облягав його дебелий і мужній, дарма
що й опасистий, торс. Ми не встигли кліпнути очима, як на
місці вайлуватого зауряд-чиновника стояв вже бравий слу-
жака-муштровик, молодецьки підкручуючи бравий вус.

— Гаспада гімназисти! — скрикнув не своїм голосом штабс-
капітан Дерев'янку. Це був прекрасний, металевого тембру
голос ротного командира. Ми насторожилися.

— Смірнаааа! — зарепетував раптом ротний командир.

Серця наші спинились, кров стекла з облич, шкіра похо-
лола і м'язи скорчило. Але якась невідома, таємнича, надпри-
родна, прихована від стороннього, та і власного, відчуття
сила раптом ударила нас зсередини, випростувала, напру-
жила, приклеїла руки до боків, дригнула колїньми й клац-
нула закаблуками — точнісінько, як ото щойно зробив сам
штабс-капітан Дерев'янку. Ми витяглися і заанїмили струнко.

Коротка й непомітна посмішка ковзнула під бравим вусом
капітана. Капітан був задоволений. Він не марно два з поло-
виною роки готував унтер-офіцерів по учбових командах.
Будуть ще солдати для доблесної руської армії! Ми робили
струнко не гірше від юнкерів імператорської військової
школи.

— Слууушшааайй мою команду! З пра-ва-ва фланку на
пер-торой расчі - тайсь!

Немов старші, дійшли, порубані вояки, ми притьмом кидали головами ліворуч і оскаженіло, як недорізані, кричали на вухо сусідові свій номер. Нас було близько ста, і ні один з нас не помилився. Капітанові вуса лізли вгору від неприхованого задоволення. Мопсова морда сяяла батьківською, щасливою і заслиненою гордістю, немовбито саме він і навчив нас цієї прекрасної військової муштри. З усіх класних дверей довкола визирали цікаві й заздрісні фізіономії наших молодших колег.

— Ряди здвой!.. Ать - два!

Ми виконали перестроювання бездоганно.

— Сомкнись!.. Смірна!.. Молодці!

— Рад - старат - ваш - скородь!

Нашій відповіді могла б позаздрити навіть зведена рота гвардійських вольноп'юрів. Штабс-капітан Дерев'янка обернувся до директора і чемно до нього відкозиряв. Директор передавав йому достойно вихованих юнаків. Мопсова морда повсім потопла в щасливих зморшках і радісній слині. Навіть сіпнулося його праве плече — правій руці закортіло відкозирити теж на капітанову пошану.

— Вольна!..

Ми стали „вольно“, і штабс-капітан Дерев'янка коротко поінформував нас, яким чином буде здійснюватися наша військовізація. Через те, що нам треба було докінчувати нашу гімназичну науку, нам, отже, дозволялося в казармі не жити. Ми мали приходити туди лише на навчання: муштра, маршировка, гімнастика, рукопашний бій, гвинтівка, граната, ручні прийоми, стрільба, караул. А також і словесність: устами польової і внутрішньої служби. Все це мало відбуватися щодня, окрім неділь та церковних свят і царських тевоіменитств.

— Смірна!

Штабс-капітан Дерев'янка вистроїв нас по чотири і вивів у двір. Ми мали негайно ж строем пройти до роти й дістати гвинтівки. Кожний діставав за номером гвинтівку, яку і мав розбирати, чистити, доглядати. На ніч їх ставили в козли і лишали в роті під охороною бородатих ополченців, наших відняні колег.

Ми йшли, скоса поглядаючи на нашого ротного командира і стиха перемовляючися збудженими, схвильованими словами. Штабс-капітан Дерев'янка йшов позаду нас, виструнчений, бадьорий і грізний. Мопс топтався довкола, забігаючи то з правого, то з лівого боку. Він посміхався і все жував своїми заслиненими губами. Ми позирали на нього зверху, з погордою і презирством. Ми ж ішли, щоб дістати гвинтівки, справжні гвинтівки, щоб стати військовими, щоб, може, вмерти героями за „веру, царя и отечество“, а він... Що ж він? Він залишався собі якимсь там директором гімназії.

Відвині нашим начальником був наш ротний командир, герой і інвалід війни та кавалер ордена святого Георгія, штабс-капітан Дерев'янка. Директор Мопс зоставався при ньому в ролі фельдфебеля при унтерах Вахмістрі та Пілі...

В роті приміщення третього взводу вже чекало на нас. Залізні солдатські ліжка, на яких нам не треба було спати, були відсунуті попід самі стіни. Тепер солдатський дортуар виглядав немов величезна зала. Її асфальтова долівка була чисто вимита й побризкана карболкою. Величезний портрет „государя імператора Ніколая Александровича“ висів на стіні якраз проти вхідних дверей. В другому кутку висіла така ж розмірів ікона Георгія-победоносця із списом та драконом під ногами. Маленька зеленавого скла лампадка невгамовно тріпотіла вогником перед нею. В широкому проході між ліжками стояли і лежали різні гімнастичні та учбові причандали: турнік, паралелі, кобила, козел, кілька великих рам з почепленими до них напхатими соломною мішками. Ці мішки ми будемо колоти, немов живі німецькі животи.

Окремо, під стіною, в козлах, стояли чорні японські карабіни з пригвинченими широкими шабле-багнетами. Серця наші тріпонулися. Господи! Це ж, дійсно, були справжні-сінькі гвинтівки! Значить, це безперечний факт. Ми — також справжнісінькі військові.

Вітька Воропаєв, який два роки тому так шкодував, що не встигне повоювати, взяв крайню гвинтівку й обережно відсунув її замок. З замка назустріч йому блиснуло мідяно-сталеве тільце патрона. Патрон був начинений, бойовий. Значить, факт. І це був дивний факт. Адже в газетах стільки писалося, що на фронті бракує і патронів і гвинтівок!..

Закінчивши процедуру роздавання гвинтівок і записування номерів, штабс-капітан Дерев'янка сказав нам іти додому. Ніякого навчання сьогодні ще не буде. Муштра і словесність мали початися лише завтра о восьмій.

Раптом Вітька Воропаєв зробив крок уперед і, виструнчившись перед командиром, хвацько відкозиряв:

— Дозвольте сказати, ваш-скородь!

— Кажіть! — підтягся штабс-капітан Дерев'янка, що вже збирався був знову з бравого командира обернутися на затрушеного зауряд-чиновника. — Що таке?

— Так що прохання, ваш-скородь! — рапортував Воропаєв з усім майстерством строевої витяжки. — Ми просимо вистроїти нас з гвинтівками і провести маршем через місто. Ми вміємо давати ногу і обіцяємо не підкачати, ваш-скородь!

Штабс-капітан Дерев'янка посміхнувся — поблажливо і задоволено. Йому було цілком зрозуміле таке бажання. І він був задоволений з своїх учнів. Скільки бажання, старання й заповзятості до високої військової науки! Капітан Де-

Дев'яню по-командирському смикнув вус і зробив вигляд, що він не наважується ще покластися на нас.

— Просимо! Обіцяємо! От побачите! Ми вміємо! — підтримало Воропаєва кілька голосів.

— Стройся! — нарешті, гукнув Дерев'яню. — Смир - на!

Тісним, парадним, строем з гвинтівками на лівому плечі ми виходили через півгодини на головну вулицю нашого міста. Підшви наші молотили брук, ноги майже не згиналися в колінах, живіт втягнутий, груди випнуті, голови закинуто назад. Мужні, браві вояцькі фігури. Зграї вуличних хлопчаків зустрічали нас здивованими й вітальними вигуками. Що? Гімназисти?! Древньоєврейські прадіди виникали з чорних глибин бакалійних крамничок і журливо кивали своїми ветхозавітними бородами назустріч нам. Беруть? Нох амуль? Ще молодших? Ой, вей змір! Погляньте, та це ж ученики! Прохожі на тротуарах спинялися. Гімназистки вражено ширили очі й чогось шарілися.

— Ногу! — репетував осатаніло штабс-капітан Дерев'яню. — Ножку! Ать - два - три!.. Левоу!.. Левоу!.. Левоу!..

І ми давали ножку. Ми грохкали лівими підборами щосили об збите та вищерблене каміння головної вулиці. Два роки тому тут був зовсім новенький і гладенький брук. Його збили й вищербили сотні тисяч солдатських чобіт, сотні тисяч кінських підків, стопудові колеса важкої артилерії. Вони пройшли цією вулицею і загинули там, на заході, на фронті. Тепер цим торованим шляхом слави і перемог переможної й доблесної руської зброї мали йти і ми — гімназисти старших класів Н-ської класичної гімназії. Дев'янюсто шоста етапна рота. „Вера, царь и отечество“ покликали й нас.

— Ножку!.. Левоу!.. Левоу!.. Левоу!..

Ми давали ногу, ми відбивали крок, ми задирали голови ще вище, ми відмахували правою рукою щонайдальше, скільки могли. Японські карабінки муляли нам наші незвичні шістнадцятилітні плечі. Широкі леза шабле-багнетів коливалися й сверкали проти сонця вище наших голів. Чорт забирай, це було зовсім непогано! Ми входили зімкнутим строем у чуже, щойно завойоване місто. Позаду дим і кров. Позаду бій. Позаду мужність, геройство і смерть. Тут упокорення. Тут вітальні крики. Розчулені сльози. Зашарілі дівочі личка. Вони кидають троянди свого кохання під ноги нам — героям. Ми — герої! Генерал Суворов на Чортовому мості, Скобелев на білому коні, сер Френч, Козьма Крючков, есаул Епіфанцев, Володя Малафеев, Васька Жайворонок...

Вітька Воропаєв на правому флангу — високий, стрункий і ставний — стріпував білими кучерями й ніс на своїх повних і сочних губах розкішну посмішку бойового переможця та неперевершеного бального диригента.

Поруч із ним Теменко зовсім почервонів, немов маків цві. На тротуарах траплялися знайомі, і перед ними чогось було надзвичайно соромно. Зате третій від флангу — Кульчицький — розплачувався за всіх: він так ламав зір до дівчат, що вони негайно ж потопали в хвилях буйного, але солодкого сорому. Макар ішов замислившись і гублячи ногу. Його обличчя було невиразне і якесь немовби відсутнє. Старик Гегель і Кант марширували поруч із ним. Гегель з Кантом завзято сперечалися, і Макар мовчки слухав їх. Зразу з Гегелем і Кантом ішов Зілов. Він також був зосереджений і похмурий. Сотні запитань народжувалися й роїлися в його голові, але запитати було нікого. Крім того, в строю балачки заборонено. Потім ішли й інші. Оборонці Порт - Артура, герої Севастополя, балканські повстанці, трансваальські інсургенти. Потім — розгублений Туровський, зніяковілий Сербин, молодцюватий Кашин, сердитий Потапчук. Нарешті, похнюплений, похмурий Піркес. Ще змалку, з дня кишинівського погрому, він почував непереможну огиду до всього військового. До всіх цих солдатських тужурок, офіцерських еполетів, темляків, ексельбантів, лампасів. А зброя? Всякі шаблі, револьвери, гармати. Гидота! Піркес ненавидів їх.

Левко Репетюк ішов окремо. Штабс-капітан Дерев'янка призначив його на отдельного. Репетюк був без гвинтівки. Замість того при боці в нього була шабля. Це було особливо кумедно: синій гімназистський кашкет з білими кантами, срібний герб — дві пальмові гілочки з ініціалами між ними — і шабля!

Але наплювать. Яка хвилина! На плечах гвинтівки і в магазині обійма на п'ять патронів. Ми відбиваємо крок, багнети похитуються, і публіка на тротуарах милується з нас. Яка хвилина! Два роки, від першого дня війни, ми мріяли про цю хвилину. Ми йдемо захищати віру, царя і отечество! Гуп-гуп-гуп-гуп! За віру — гуп! За царя — гуп! За отечество — гуп! І ще раз гуп! В чотири цепи. Макаре, що кажуть твої філософи за віру, царя і отечество? Солдат Яків таки втік. Він дезертир. Його ловлять георгіївські кавалери. Вася Жайворонок — теж георгіївський кавалер. Він вже вмер. Він віддав своє життя за віру, царя і отечество. Ножку! „Левой!.. Левой!.. Левой!..“ Гімназистки на тротуарах безсумнівно закохаються в кожного з нас. Вони будуть писати нам на фронт листи „О любви к отечеству и народной гордости“. Вони в'язатимуть теплі панчохи і посилатимуть нам. Алеж — де Катря Крос? Чому немає Катрі Крос? Ах, ні — он і вона. Серце Сербина захлинулося. Випнути груди! Підтягти живіт! Рівніше ногу! Голову вище! „Левой!.. Левой!.. Левой!..“

Але тут Макар побачив Сербина, Сербин глянув на Туровського, Туровський на Піркеса, і всі вчотирьох вони по-

бачили, що й Зілов дивиться на них. Тоді вони мерщій розвели погляди в різні боки. За сім років гімназії вони вже так добре навчилися розуміти один одного з півпогляду. І раз за раз кожний засоромився всіх інших. Адже, в цю хвилину кожному з них хотілося, мабуть, тільки одного: заплакати... Отак ухопитися за мамину спідницю і заревти повним голодом, на весь світ — поки не очиститься серце, не виплачеться туга, поки не заснеш тихим, радісним і глибоким дитячим сном...

ЗАПИТАННЯ ПОВТОРЮЮТЬСЯ

Батько Зілова був ремонтний слюсар першого класу. Тридцять років тому — вісімнадцятилітнім парубком — він в партією орловських заробітчан приїхав на будівництво прикордонної дільниці Південно-західної залізниці. Він почав в землекопа, потім клав рейки, потім став ремонтним чорноробом. Коли вітка була закінчена, він перейшов мастильником в щойно збудоване депо. За три роки він вийшов на підслюсаря. З тої пори минуло двадцять п'ять років, і старий Зілов на цей час, рівний половині пересічного людського життя, перейшов через усі стадії й галузки слюсарської кваліфікації. Не було системи тормоза, не було взірця паровозної топки, не було марки механічних терезів, не було на всій дільниці — ні в депо, ні в вагонних майстернях, ні в технічній палаті — жодного механізма, якого б не знав, не ремонтував вже старий Зілов. Коли ж траплялося, що на залізницю поступав якийсь новий, щойно сконструйований, удосконалений механізм і технічна палата бралася його опановувати, — начальник служби тягла, начальник служби колії та й начальник служби руху насамперед посилали в ремонтну бригаду депо по слюсаря Зілова. За день, тобто за десять годин такої консультантної надурочної роботи, слюсар першого класу Зілов діставав поверх утримання ще й преміальних... карбованець сімдесят п'ять копійок. Самій технічній палаті за опанування механізма преміальних сплачувалося від одної сотні до кількох тисяч карбованців, залежно від механізма. На цих преміальних півтора карбованцях старий Зілов „розжирів“, як і кожний інший кваліфікований залізничний робітник: „власний будинок“, дві кімнатки з кухнею, на чиншовому під садибу від графа Гейдена наділі землі, дес'ять сажнів на п'ятнадцять. На цьому „грунті“, окрім згаданого вище „особняка“, уміщалися ще: сарайчик для різного господарського приладдя, халупка — два сажні на чотири — під хатньою слюсарнею, літня убиральня, помийниця, грядка з молодюю цибулькою, кущ бузку, клумба з піонами й білими айстрами та абрикосове дерево з мікроскопічним столиком під ним — для благодуш-

ного чаювання в весняні та літні вечори. За двадцятирічне чиншування старий Зілов сплатив за півторака сажнів на графський рахунок банку якраз стільки, скільки коштували на продаж п'ять десятин удобної землі. Для старого Зілова це була не так данина ліричному нахилові мати „власний куток“, як звичайнісінька собі квартплатня. Для старого Гейдена це також не була якась виключна вдала афера, а одна із звичайнісіньких граф у прибутковій статті графського бюджету. А проте, що може бути дужче за двадцятилітню звичку?! І старий Зілов так полюбив свою халупку, слюсарню, грядку з айстрами і столик під абрикосами, що, і оком не кліпнувши, почав сплачувати старому Гейденові максимальний банківий процент поверх чиншу, заведений графом з огляду на дорожнечу воєнного часу. Задля цього він почав після робочої днини ще дві-три години ходити по приватних будинках ремонтувати водогін, ватерклозет, замки і вентилятори. Втім, графу Гейденові гроші й справді буди дуже потрібні. Його одиниак-син, блискучий кавалергард, на самі білі бальні рукавички витрачав за рік куди більше, ніж річний чинш старого Зілова. Бо молодий граф Гейден робив кар'єру і собі і своєму батькові. Він був один з ад'ютантів ставки верховного головнокомандувача. Двоє синів старого Зілова не так блискуче, але також воювали. Один був солдат, другий — прапорщик воєнного часу. Один був уже вбитий, другий потрапив у полон. Третій син, Ваня, доучувався в гімназії. Була ще маленька дочка Маня. Вона мала вступити в підготовчий клас. Старий Зілов твердо вирішив дати середню освіту всім своїм дітям. Щоб не поневірялися, як колись сам старий. І от, двадцятого серпня старий Зілов дістав повідомлення про командировання його ремонтним майстром на Мурманську залізницю.

Старий Зілов схилювався на столик під абрикосами і заплакав.

З Мурманською залізницею справи були погані. Як відомо, цю величезну залізницю збудовано під час війни з спеціальними стратегічними завданнями, щоб сполучатися з союзниками не через Балтійське море, яке було захоплене німецьким флотом. Трасована через ліси, дикі тундри й болота, залізниця не мала ніякого власного обслуговуючого персоналу. Його почали туди звозити з усіх усюд величезної Російської імперії. Відразу машиністів, майстрів, агентів та інший технічний персонал просто призначали — вони доставали звичайний службовий перевод. Але не минуло й місяця, як переведені поверталися, відмовлялися служити. На новій залізниці не було де жити, не було харчів, не було навіть звичайної води для пиття. Тоді міністерство шляхів оголосило для всіх мурманських службовців подвійну платню і підвищений розряд преміальних. Цим пощастило завести ще

кілька десятків пияк, забулдиг і просто жуліків, але персоналу так і не було. Тоді міністерство знайшло інший, найневніший, вихід. Воно почало присилати на Мурман робітників із прикордонних залізничних дільниць. В прикордонних дільницях залізничний персонал вважався мобілізованим, отже за невиконання наказу підлягав військово-польовому судові. Це був хитромудрий спосіб утворити персонал Мурманської залізниці і не менш хитромудрий — звільнитися в прикордонній зоні від неблагоннадійного, небезпечного елемента.

В неблагоннадійному, небезпечному елементі от уже кілька місяців ходив і старий Зілов. Ходив, насамперед, за те, що „підписав прошення“. За перших років війни в крифронтівій зоні всяка легальна боротьба за робітничі інтереси абсолютно припинилася. Патріотичні й соціал-патріотичні організації довбили в робітничу голову свої гасла про „війну до побідного кінця“ і про „громадський мир під час війни“. Крім того, в прифронтівій зоні були чинні тільки закони воєнного часу. Вони за всяке порушення державного порядку передбачали лише одну кару — розстріл.

„Писання прошеній“ — це була остання, безглузда, популярна тільки серед старичків легальна форма відстоювання робітничих інтересів. „Прошення“ писали до найстаршого прямого начальства з приводу різних наболілих справ — дорожничі, здовження робочого дня, безплатних „оборонних“ надурочних годин, заведення карткової системи на хліб і цукор тощо. Зміст „прошеній“ був якнайлагідніший, якнайвірнопідданіший. Підписувати „прошення“ старички обирали споміж себе найкваліфікованіших, найпопулярніших, найвідоміших начальству й найспокійніших поведінкою, які були безперечно поза всякою підозрою в політичній неблагоннадійності.

Діставши таке „прошення“, вище начальство його, звичайно, не читало, відповіді, тим паче, ніякої не давало, а просто пересилало його до жандармського управління. В жандармському управлінні на автора кожного підпису заводили „особисту справу“. З блангоннадійних і смирних тихенькі старички відразу ж потрапляли в буйніші й непримирненніші елементи робітництва, заведені „під особливий нагляд“. Писання прошеній на тому й припинилося. Старий Зілов, дізнавшись про результати прошеній, аж почорнів, схуд і постарів. Його внутрішній світ, тридцятилітньою працею на двадцятилітній гейденівський чинш вихований, дістав величезної й непоправної розколини. Справа була навіть і не в самих просьбах, викладених в прошенні. Старий Зілов просив не для себе, а для всіх. Він би міг якось обмежитися, пережити дорожничу, знести здовження робочого дня, відробити що треба на оборону і згодитися на карткову систему. Прошення — що! Але вище начальство не оцінило самого способу робітників-залізничників, як вони просили: тихо,

лагідно, вірнопідданче, без ніяких вимог, загроз чи страйку По-християнському.

Старий Зілов сів того дня під своїм абрикосом, випив сам цілий штоф, закусив цілою своєю грядкою молодої цибульки і похмурий та лютий вийшов на вулицю. На вулиці він зачіпав прохожих, на всіх стрічних чиновників з державними кокардами кричав, що вони бюрократи, попа обложив христородавцем, вахмістра Кошевенка назвав держимордою, а про графа Гейдена дозволив собі висловитися, що „вони сатрап“. Після цього старий слюсар побив поліцаю, який хотів відвести його до участку, і заявив, що війна, може, і потрібна чиновникам, попам, жандармам та графові Гейдену, але йому, слюсареві Зілову, на неї наплювать. Всякого іншого за всі ці слова, звичайно, віддали б під військово-польовий суд, але старого Зілова всі знали, сам начальник служби тягла подзвонив баронові Ользе — і старого слюсаря випустили з холодної. Проте барон Ользе настояв, щоб старого внесли до мурманського списку.

Ваня Зілов проводжав старого батька до самого поїзда. Мурманський ешелон відправлявся з вантажної станції. В кількох теплушках їхали машиністи, помічники, кочегари, слюсарі, ремонтні робітники. В класному вагоні третього класу поміщалася ще кілька агентів, вагарів, рахівників і конторщиків. Одним поїздом місто вичищалося від усіх неблагонадійних елементів. Тут були запідозрені в революційній діяльності, в належності до підпільних партій, зазначені в зв'язках з жителями завойованих руською армією австрійських територій або в знайомствах з полоненими галичанами-українцями. Тут були просто нестримні на язик, невічливі до начальства, або необережні, що висловлювали свої думки, не помітивши за спиною жандарма або шпика. Тут були й звичайні п'яниці, хулігани, бешкетники. Чимало було й безпідставно „несимпатичних“ начальству.

На пероні вантажної станції стояв незвичайний тут гомін, шарварок і плач. Матері, дружини й діти прощалися з своїми рідними...

Ваня Зілов стояв з батьком на краю перону. Старий Зілов раптом посивів, зігнувся, і очі його помутніли. Тепер було зразу видно, що п'ятдесят років на світі він вже прожив. На щастя, був уже вечір, ліхтарі вантажної станції світили не дуже ясно, і Вані легко було робити вигляд, що він не помічає вогких розмазаних плям на вислих від тридцятилітньої праці щоках старого батька. Він робив вигляд, що уважно вислуховує його останній, батьківський, наказ. Ваня зоставався тепер старшим у родині й хазяїном дому на гейденівському чинші. Ваніна матір вже рік — з дня загибелі на фронті старшого сина — лежала паралізована, сестра була ще зовсім маленька. За їхнє життя і добробут відповідав він один.

Старий Зілов сухо покашлював в руку і кидав синові уривчасто:

— Перве діло це, конешно, добре підгноїти... Гною в Кашашенка візьми, як і торік... грабарку наймай на нижньому базарі, там, конешно, дешевше... Піввоза по грядці і клумбі розкидай... на весну треба буде спробувать резеду і редиску... А другу половину під абрикос, і добре перекопай... Чуєш?

— Чую...

— Гляди... А в слюсарні нічого не займай... Конешно, сам тільки роби... В старого Багатенка новий паяльник відбери... Усе забував по нього зайти... Після гімназії можеш ще там чи комусь лісапед, чи там карасинку підправити... Я, конешно, гроші акуратно висилатиму, але хто ж знає, як там в поштою... Матері ліки щоб усі купував, які доктор скаже... Вона, конешно, вже не поправиться, ти це знаєш... але лікувати стару треба. Чуєш?

— Чую...

— Ну, от.

— Ти сам, гляди, не балуй... Уроки, конешно, добре вчи... Щоб мені гімназію закінчив, інженером будеш... А то от в цію війною... Чуєш?

— Чую...

Ваня Зілов нічого не чув. Дивне й непереживане ще почуття жило в цю хвилину в ньому. Це було почуття якоїсь відокремленості, одірваності, безгрунтовості. Немовби все існувало якось самостійно, само по собі, і ніяких зв'язків ніде, ні з чим не було. Окремо собі батько, окремо собі він, окремо цей паровоз, окремо червоний кашкет начальника вантажної станції. Навіть вахмістр Кошевенко, що прийшов випроводжувати мурманський ешелон — теж, здавалося, існував собі цілком окремо. Вані Зілову було всередині холодно, порожньо і незатишно. Він, власне, думав про те, коли ж нарешті, поїзд поїде і можна буде піти додому, зостатися самому, зовсім самому...

Ця хвилинка, нарешті, настала. Але відзначено її зовсім не так, як це відзначається звичайно на залізниці — першим, другим і третім дзвінком. Її відзначено зовсім інакше.

На перон вискочив з комендантського управління худенький, миршавенький офіцерик:

— Саді-і-ісь! — заверещав він.

Вслід за ним з комендантської вийшло з півста георгіївських кавалерів. Вони тримали скатки через плече і при нозі несли рушниці. Немов ненавмисне, а просто так вийшло, що вони почали натискати на тих, хто від'їжджав, потроху відтираючи їх від натовпу прощальників.

— Садись! Садись! Садись! — погукував офіцерик, бігаючи з кінця в кінець. Вздовж перону стояло чоловіка з тридцять

жандармів і з ними сам вахмістр Кошевенко. Вахмістр Кошевенко виїняв сюрчок і довго та переливчасто засвистав. Він давав гасло машиністові паровоза. Це гасло подає звичайно тільки обер-кондуктор. Проте паровоз відповів довгим прощальним гудком. Солдати притисли від'їжджальників до самісіньких вагонів. Тепер вже вони не ховалися з своїм наміром — загнати їх у вагони якнайшвидше. Поведінка солдатів, присутність жандармів, сам вахмістр Кошевенко — все це було незрозуміле і чудне. Адже люди їхали сами? Вони дістали перевод і вирушали до нового місця служби. Тільки для зручності — бо були вони залізничники — їм подано окремих поїздів. Зовсім випадковий військовий ешелон. На широких дверях червоних вагонів виразно білили ці трафаретні написи: „40 человек и 8 лошадей“.

Старий Зілов піймав руку сина і міцно її потис.

— Ти ж мені пиши... Іване... як там і що... Ти — чоловік грамотний. Чуєш?

— Чую...

— То-то...

Шеренга солдатів підійшла вже й до них.

— Садись! Садись! Садись! — надривався офіцерик.

Старий Зілов раптом вхопив Ваніну голову й притис її до грудей. В грудях у нього щось хрипнуло й захлюпотіло. Гімназичний кашкет звалився з Ваніної голови і покотився по перону. Старий Зілов побачив простоволосу синову голову просто перед очима. Він похапцем цмокнув її, відштовхнув і риссю побіг до свого вагона. Він вхопився за край дверей, підтягся на руках і перекинув через поріг своє стариківське тіло. Воно зразу ж зникло в чорній, непроглядній глибині.

До кожного вагона, окрім залізничників, плигало ще по п'ятеро георгіївських кавалерів з гвинтівками. Машиніст дав ще раз довгий-довгий прощальний гудок. Потім він коротко свиснув ще раз — на відхід. З тендерного віконця визирало зібгане личко миршавенького офіцерики. Він відкозирював вахмістру Кошевенкові.

Поїзд рушив.

Ваня Зілов нахилився, підняв кашкет, надів його на голову і повернувся йти. Все одно, батько не показувався з глибини вагона. Та й вагони всі такі однакові, — Зілов не примітив навіть, до котрого вскочив батько. Вони попливли мимо, один-в-один, блимаючи білими написами: „40 человек и 8 лошадей“.

Але якраз, коли Ваня повернувся йти, його хтось спинив за руку.

— Дивіться! — підштовхнули його. — Та ні, там, по той бік поїзда...

Ваня глянув, але відразу нічого не побачив. Міжвагонні просвіти мигтіли занадто швидко, і не щастило крізь них.

подивитися. Та поїзд вже майнув останнім вагоном, гальмівним ганком з кондуктором на ньому, останнім, самітним червоним ліхтарем. Поруч з кондуктором на останньому ганку сиділо двоє солдатів. Тепер, коли поїзд пройшов, вся просторина по той бік відкрилася для очей. На всьому протязі колії, де щойно був ешелон, стояла довга й густа, чоловік двісті, цеп солдатів. Гвинтівки вони тримали до ноги, через кожного двадцятого стояв великий станковий кулемет.

— Невже на... них? — запитав Зілов.

Чоловік, якого Зілов питав і який щойно сказав йому „дивіться“, мовчки хитнув головою. Кивок голови був немовби найомий. Зілов придивився пильніше. Так, цього хлопця він знав. Це був кочегар з С-815. Тоді, на похороні Грачівського, він ще про щось питався в товаришів. Ваня запитливо глянув на кочегара з С-815.

— Брата! — потвердливо кивнув він наздогін поїздові. — Помічник, О-ве 13-77. Твого старого я знаю. Хто б подумав, щоб і його взяли! Такий смиряк...

Він замовк, і вони вдвох прислухалися. Здалеку ще долітали відгомони поїзда — чахкав, випускаючи пару, паровоз, лунко і дрібно відстукували на стиках колеса. Потім паровоз свиснув, і дріботіння коліс раптом стало гучніше й басовитіше: поїзд пірнув під залізничний міст.

Зілов почервонів і гнівно блиснув очима. „Смиряк!“ Його образливо ударило, що його батько „смиряк“...

— Дивно! — пирхнув він. — А товариші? Ніякої товариськості! Вони повинні були б застрайкувати!

Кочегар С-815 швидко глянув довкола, потім на Зілова. Пересвідчившись, що слів Зілова ніхто не чув, він посміхнувся й підморгнув:

— Диви який! Гарячий! А прифронтана зона, це тобі фунт ізюму? За страйк, та ще на залізниці — розстріл!

Це було, справді, так. Але Зілову ще не хотілося здаватися. Він пошукав аргументів:

— Ну, десять тисяч залізничників не розстріляли б. А хто б тоді поїзди возив на фронт?

Кочегар з С-815 задоволено й весело засміявся. На Зілова він поглянув привітно й дружньо. Син старого Зілова йому подобався. Він був, мабуть, добрий хлопець, дарма що гімназьор.

— Вірно! — ляснув він його по плечу і знову озирнувся довкола. Ні Кошевенка, ні кого іншого поблизу не було. Проте кочегар з С-815 заговорив ще тихше, зовсім пошепки. — Вірно! Страйкувати, думка така була. Десять тисяч не розстріляли б. Дарма що закон. Залізничники ж ми. Це треба розуміти. Та ж сукин кот меншовик все діло зірвав!

— Хто? — перепитав Зілов. — Хто він такий — Меншовик? Інженер?

— Та вони є й інженери, й конторщики, є й свій такий брат Зілов злегка почервонів, але співрозмовець цього не помітив. Меншовик — це, значить, зовсім не прізвище. Це щось інше. Зілов зрозумів: це, значить, така партія. Ес-ери українські, ес-ери російські, соціал-демократи, кадети, октябристи ціммервальдівці. Тепер ще, значить, меншовики...

— Він, меншовик, розумієш, хитрий! Відразу так він, взагалі, проти страйку, хай би там що. Війна, каже, до побідного кінця! Перед лицем державної небезпеки! Громадський, каже, мир! Спершу переможемо німця, а тоді вже будемо з правительством розбиратися! Загальнонаціональна, значить, справа! А хрін, кому вона загальнонаціональна, нам то що до цього? Ну, і не взяв, значить, він. Наші хлопці, котрі, значить, з більшовиків, або й так просто, всі інші — зламали йому пиху. Так він, розумієш, сукин кот, свій же, вроді брат, а немов провокатор який — гоп, і перевернувся. Теж, немов за страйк став. Переконали, мовляв! Га? От хрін! Розумієш?!

Кочегар С-815 навіть взявся в боки й дивився на Зілова, немов шукаючи в нього співчуття. Зілов знову відчув себе ніяково. „З більшовиків“! Маєте! Оказується, є ще, значить, і більшовики?!

— А може, він і справді той... переконався?

Кочегар С-815 аж сплеснув руками.

— Хто? Меншовик? Погано ти, браток, його програму знаєш. Його лінія яка? Його лінія не така! На хитрість це він вирішив взяти. Нашим козирем нас ударити. Ну, і вдарив! Тьфу!

Кочегар С-815 гнівно плюнув і вдарив себе по стегнах.

— Хитрий! Вони, розумієш, там і інженери є, і адвокати всякі, і доктори. Щодо політики вони всіх собак, значить, поїли. Кажуть, ну, гаразд, коли пролетаріат і вся соціал-демократія, тоді і ми. І ми, значить, за страйк.

— Ну? Ну? Ну?

— От тобі й ну! Та за який страйк? Отут, значить, їхня програма й починається. Тільки, значить, щоб страйк за економічні інтереси. Розумієш? Про хлібні карточки можна, про надурочні можна і навіть за больничні каси можна, чи там за аварійну пенсію. А чуть за політику — так край! Амба! Ні з місця! Політика, мовляв, не для пролетаріату! Ти, пролетаріат, за свою, значить, економіку гризись, та і вже. А яка вона, економіка, без політики? Що ти вигризеш? Політику треба змінити, саму владу потрусить, отоді й економіка зміниться! Ну, та ти ж це розумієш...

Зілов почервонів дужче. Кочегар С-815 був надто високої думки за його обізнаність.

Йому так хотілось, щоб кочегар говорив далі, він же тільки наготовився слухати. Але кочегар С-815 тицнув Зілова руку.

— Ну, бувай. Опізнився я вже. Розігрівати паровоз треба.

Під кур'єрський через дві години.

Зілов узяв руку, потис і інстинктивно затримав її. Йому було шкода, що хлопець його покидав.

Кочегар С-815 поглянув на Зілова скося, але пронизливо?

— А як же тепер ти?.. Тобто, без батька, значить, тепер: Зілов знизав плечима:

— Буду запалки на продаж робить... У батьковій слюсарні. Гімназії я не хотів би кидать... А то кину й подамся на роботу в депо... Слухай! Ти скажи, а хто це такі — меншовики?

Зілов сказав це хутко, незручно і ще раз почервонів. Адже кочегар С-815, очевидно, був певний, що він в усьому цьому прекрасно розбирається. Гімназист же, учений...

Але той тільки сердито замахав рукою:

— Отож то й горенько наше, що й вони з соціал-демократів Шумейко — механік, тобто, мій, знаєш, — їх соціал-бюрократами хрестить!.. Ну, а в гімназії ж як у вас там? — запитав кочегар. — Як там хлопці щодо війни?

Це було точнісінько те саме запитання, яке чув від нього Зілов два роки тому, на похороні Грачівського. Тоді на нього ніхто нічого не міг відповісти. Навряд чи й тепер були підстави дати якусь конкретну, вичерпну відповідь. Але Зілов насунув кашкета на лоб і, ховаючи своє зашаріння, буркнув:

— У нас, знаєш, є хлопці проти...

Кочегар С-815 зиркнув Зілову під кашкет, де очі. Навряд чи побачив він там що в надвечірньому смерку, в мутнявому сьняві високого ліхтаря крізь осінню мряку. Миттю кочегар глянув довкола. Довкола бовваніли в тумані довгі валки порожніх вантажних вагонів. Це був вантажний парк.

— Слухай! — прошепотів кочегар, дарма що близько нікого не було і їх ніхто не підслухав. — Слухай! Ти до мене заходь. Я на Пеньках живу. Машиніста Козубенка чув? Батько мій. Заходь. Федора спитай. Я. Побалакаємо. А про що тут ми з тобою гомоніли — ні телень... Добре? Шумейко ж це в твого батька практикантом по слюсарству був?.. Ага! Так ти ж приходишь...

Потім він прихилився і зник під вагоном. Він пірнув під колеса, щоб навпростець, через парки, пройти до свого паровоза в депо.

Зілов поволі побрів додому. Нові тайни чимчикували за ним, у тумані, натовпом... Соціал-бюрократи? Демократи? Меншовики? А — більшовики? Значить, ціммервальдівці. Пролетарі всіх країн... Без анексії і контрибуцій. Анексія — це захоплення, окупація чужої території. А Шумейка він знав. Це був високий, стрункий брюнет з срібними пасомками на висках... Помічник з С-815.

Новий навчальний рік почався в обставинах чергового нового захоплення. В третьому класі ми захоплювалися томагавками, бумерангами, мустангами і ласо. В четвертому на перший план сплив спорт, футбол, а також пригоди Ната Пінкертона, Ніка Картера і Шерлока Холмса. В п'ятому нами запанувала війна в усіх її проявах воєнщини і героїзму, а також робота в Червоному Хресті. Нарешті, в шостому ми цілком віддалися справі обслуговування фронту виставами і концертами нашого гімназичного театру.

Але тепер сьомий і восьмий класи змушені були від участі в театрі відмовитися. Нам було до біса мороки з самою військовізацією. О сьомій ми вставали, о восьмій ми починали муштру, о дванадцятій ми бігли обідати, о другій — до гімназії, нарешті, аж після шостої ми були вільні і, нарешті, належали самі собі. Чи ж треба признаватися в тому, що ні один з нас, окрім хіба Ермунда Хавчакз, не згаював ці кілька власних годин на науку та готування уроків? Ми віддавали цей час нашому черговому новому захопленню. Це був театр. Ми ходили до театрів на кожнісіньку прем'єру.

Спеціальні й одноразові дозволи від директора нас, треба признатися, не дуже турбували. Молоді наборщики міської друкарні були наші друзі і по футболу, і по вулиці, і по самому захопленню театром. Вони необмежено постачали нам порожні бланки гімназичних „пропускних білетів“. А підробити Мопсового підписа вмів якнаймайстерніше кожнісінький гімназдор від восьмого класу і аж до підготовчого. Труднощі з відвідуванням були зовсім в іншому. Пропускні білети видавалися тільки до руського драматичного театру, що гастролював у центрі, але нам було мало цього,— ми воліли також розкошувати і в загородньому парку Білінського, де давав вистави „русско-малорусский театр з пением и танцами под управлением Задуная-Запорожского, собственные костюмы, бутафория и парики“. Разом з мовою п'єс ці костюми, бутафорія і парики розцінювалися гімназичним начальством як крамола, мазепінство і сепаратизм, і за них каралося безумовним виключенням з гімназії.

Втім, саме в цьому театрі через день, кожної нової вистави, ми заповнювали всі вільні місця на гальорці. Кожного другого дня „русско-малорусский“ театр зобов'язаний був давати спектакль руською мовою, і тоді ми, озброївшись пропускними білетами, йшли до руського театру в центр.

Ах, юнацькі відвідування театру!.. Залита вогнями софітів сцена здавалася нам факелом уночі, і в блідих його відсвітах, що спадають сюди, в залу глядачів, наше життя здавалося таким безбарвним і нікчемним...

Гімназичний позашкільний догляд над загороднім театром

був доручений Пілеві. Він теж приходив тільки на „малоруські“ спектаклі. Це було цілком слушно: на руські сюди не приходили не тільки ми чи якісь інші глядачі, а й самі білетери театру, навіть контрамарочники. На них похмуро куняв тільки помітний поліційний офіцер. Але така була віддавня неодмінна умова існування українського театру. Йі чомусь використав барон Ользе, в той час, як скрізь по прикордонню, та, здається, і по цілій Україні, українські театри були заборонені з першого року війни. Причини жандармського лібералізму нам не були відомі.

Піль приходив щоразу точно до початку і сідав у першому ряді. Ми на цю пору чатували вже в куцах біля запасного виходу. Світло гасло, але завіса ще хвилин дві вгору не йшла. Це була наша умова з дирекцією театру. За ці дві-три хвилини ми мали виплигнути з куців, пірнути в запасний вихід, обігти сходами на гальорку і розміститися тісно не ближче третього ряду від бар'єра. В четвертому ряді нас уже з партеру видно не було. Втім, про всякий випадок ми скидали наші гімназичні кашкети й клали їх собі на коліна — гімназист без кашкета все одно, що прапорщик без погонів. Останній з нас натискав кнопку, і електричний дзвоник, спеціально для цього приладнаний, подавав сценаріусу за куліси знак, що ми готові. Рампа спалахувала, і завіса тихо здіймалася вгору.

Кулячися від дошкульних продувів холодного осіннього вітру, що вільно гуляв між віттям дерев, а також і між глядачами {хиткої гальорки старенького дощатого театру, ми розкошували в компанії залізничних робітників, міських приживчиків, госпітальної прислуги, покоївок та видужуючих нижніх чинів із слабосильної команди. Ми мліли від солодких арій ніжної Оксани, ми ревно оплакували занпащену долю покритки Рахілі, ми заходилися реготом за дурним Стецьком, ми залюбки підспівували дівоцьким хорам на вечорвицях, ми захватно підтопували карколомним фінальним гопакам... Завіса спадала — і ми вили, вищали, оббивали долоні і стоптували черевики в шалі скажених овацій... Світло в залі спалахувало — і вже жодного з нас на гальорці не було. Ми вже сиділи в куцах і нашвидку курили, тихо, але палко й пристрасно, обмінюючись вражіннями після акту... Зате, коли кінчався спектакль і Піль, встроливши вусики свої за комір чорної пелерини, тихо зникав за порогом театру в темряві садових алеї, — тоді раптом примеркла рампа спалахувала знову повним світлом, завіса здіймалася вдруге і в реві наших овацій туди, на кін, просто до ніг улюбленої примадони, бурею летіли десятки синіх кашкетів з білими кантами та срібними гербами. Це була багаторічна традиція загороднього театру, і її дотримували всі трупи, які гастролювали там і були заборонені гімназістам: оперета, фарс, мініатюр, „малоросси“.

Актори не розгримовувалися, поки — повторно — не відкнювалися гімназістам.

Того вечора ми дивилися якусь проймальну й жаліс melodраму. Старий сільський багатій закохувався в молод наймичку. Але марні були його зальоти, благання, загрози дівчина кохала молодого наймита. Протягом двох дій стар сільський кровосос і селадон проклинав молодих коханців бив їх, намагався то отруїти, то зарізати, то кинути з кру в річку. Зате в третій дії він раптом вдавався до бога, іш у монахи, а свій хутірець відписував... предметів свого щасного кохання та її коханцеві. В четвертій дії щасли молоді, благословляючи бога і свого добродія, справляли св весілля, а разом і новосілля в хаті старого кровососа. Ха була біленька-чепурненька, біля неї повітка, криниця з ж равлем, довкола маки, сояшники і рожі, а далі — вишне садочок у цвіту. Над молодим вишневим цвітом дружно й гуч гули рої джмелів. Для цього сценаріус, не одриваючись, дм у дитячий свистик з горошинкою всередині. І от, тої хвили коли молоді вдарили весільного гопака, на авансцені зно з'являвся старий кровосос у чернечій одежі, з торбою і па рицею. Він довго плакав, молився і бив себе в груди, а пот хапав патерицю й убивав обох щасливих коханців...

Завіса впала — і вся зала плакала. Піль насунув кашке на ніс і зник у темряві саду. Тоді завіса пішла вгору вдру і ми засипали нашими кашкетами безталанних молодих коха ців. Ах, і на чорта ж вони повірили старому павіанові? Хі таким кровососам можна вірити? От вам і розплата за легк вірність, добродушність, ніжні співи і пристрасні танці. Ро буркані й піднесені ми вийшли з театру.

Кроків за кілька проти дверей театру, просто під газ калільним ліхтарем стояв Піль.

Серця наші ойкнули, і ми хильнулися мерщій назад, у тів Але було вже пізно.

— Пст! — кивнув пальцем Піль.

До найближчих куців було кроків з тридцять, і прокля ліхтарі заливали все довкола густим і яскравим світлом.

— Пст, пст! — кивнув знову Піль. Потім він вийняв хустк і обтер лице.

Власне, це треба було б зробити саме нам — холодний п заливав нам чола, очі і виски. Тоскно ми топталися на місц

— Ближче! — прогунявив Піль.

Понурившись, ми попленталися ближче. Ховатися вже п було рації. Наші обличчя він вже однаково побачив. За дв кроки ми спинились, не зводячи очей. Ми знали: Піль вийм книжечку і олівець і зараз усіх нас перепише. Завтра: дирек торський кабінет, фонтани Молсової слини, тупотіння ногами потім педагогічна рада і... господи! Може, хоч по причини военного часу — не вигнання, а тільки три з поведінки!?

Зітхнувши, ми наважилися звести благальні очі на Піля тієї ж секунди стали, як укопані.

Піль стояв, прихилившись до ліхтаря, і ніякої книжечки його руках не було. В лівій він тримав кашкета, в правій — цюгову хусточку. Він підніс її до носа і гучно висякався. Під ним в нього було вогко...

Ні, ні! Це була просто нежить. Не може ж бути, щоб гімназичний педель умів плакати.

— ... в Ново-Ушицькому повіті... — пробурмотів Піль собі під ніс і, втершись остаточно, сховав хусточку до кишені. — Підійдіть ближче. Як вам сподобалося?

Ми не зрозуміли. До кого це він звертався? Нікого ж коло нього, крім нас, не було. Що і кому сподобалося?

— Як вам сподобався спектакль?

Тепер ми зрозуміли. Піль збожеволів. Це доля всіх шпиків: вони під старість хворіють на манію переслідування. Боязко ми відсторонилися. Здається, божевільні кидаються на людей...

— Надзвичайно! — відповів собі Піль. — Гра! Співи! А взагалі?..

Ми тремтіли. Піт стікав з нас, як з викупаних, і холодний осінній вітер зразу ж обвівав і морозив нас.

Втім, головний жах був попереду. Піль раптом поліз до кишені й вийняв портсигар. Клацнувши механічним замком, він розчинив його і простяг у нашому напрямі:

— Прошу, панове!.. Беріть, беріть, нічого. Репетюк, Теменко, прошу. Сербин, ви ж курите? Туровський, будь ласка...

Ми відступили. Аж тепер нам було все зрозуміле! Старе стерво ще й глузує з нас. Він хоче показати, що тепер вже нам все можна, навіть закурити при ньому: однаково він не рахує вже нас за гімназистів — завтра ми будемо вигнані геть. Ні, мрачна душо, ти нас на цьому не візьмеш!..

— Та беріть! — умовляв нас Піль. — Я все одно знаю, хто курить. І все знаю. І про театр знаю. І чи щовечора буваєте, знаю. І що кашкети кидаєте, знаю. І про дзвоник до сценаріуса знаю. Все знаю. Куріть!..

Ми з жахом відступали назад. Він наступав на нас крок по кроку і штурхав портсигаром по черзі в груди кожному. Нарешті, відчайвшись, він поклав портсигар до кишені:

— Не довіряєте... Ну, що ж... Ходімте по домах...

І ми рушили разом в темні алеї до виходу з парку.

Кинутись на нього? Накрити шинеллю і налупцювати, щоб знав? Єрунда, він знає кожного... Набити так, щоб і знати забув? Пам'ять відбити? Єрунда! Хіба це можливо?.. Пригрозити, що вб'ємо?.. Або — просто вбити?.. Єрунда! Страшно...

Піль, нарешті, надів кашкета:

— Отакий, — тихо і мрійно сказав він, — і в мене був. Отак само — домок під залізом, праворуч повітка, ліворуч — криниця

з журавлем, довкола маки, сояшники і рожі, а далі вишневи садок і джмелі гудуть...

Ху, ти чорт! Він говорив щиро... Зовсім щиро. Він, справді був розчулений. Голос його навіть тремтів. Спектакль зворушив його і викликав якісь проймаючі асоціації.

— ... корови, звісно, коней четверо і воли... мати моє в курчатах і каченятах дуже кохалася...

Нам зітхнулося легко. Випадок був небувалий, але це був факт. Старий педель розчулився. До того розчулився, що не рахував нас не за гімназистів, а за людей. Отже, і він, значить, людина? Хто б міг таке подумати!

За дві хвилини ми були вже немов друзі. Піль розповідав, а ми тіснилися довкола і співчутливо зітхали. В його дідів виявляється, був хутір: тридцять десятин, пасіка і сад. За батькові борги хутір продано. І от — Іван Петрович Петропович мусив зробитися доглядачем у гімназії. Але Піль так любить село і народ! Він таки поверне собі хутір! Без народу він не може. От побачив таку народну п'єсу і мало не заплакав.

Народ! Це було трохи незрозуміло. Про кого йшла мова? Звичайно, мистецтво це є правда життя. Сам Аркадій Петропович про це казав. Наймит і наймичка і їхній хазяїн добродій-кровосос, а також і всі їхні друзі і подруги, в синіх штанах, вишитих сорочках, барвистих стрічках і гаптованих корсетках — це й є народ. Він навіть зворушив Піля. Щепак! Вони ж так співають, танцюють, вони такі веселі! Який справді, прекрасний і надзвичайний наш народ!.. Сербин теж розчулився і захвилювався... Тільки... На секунду він був спантеличений. А хто ж тоді — солдат Яків? Сестри Стецюри? Ті баби-страйкарки? Навіть Потапчук та Репетюк?

Тут раптом було зроблене ще одне надзвичайне відкриття. Піль, тобто, Іван Петрович Петропович, в минулому, коли ще мав свій хутір, був майже сусідом Репетюка, власне, сусідував з хутором його батьків у Ново-Ушицькому повіті. Іван Петрович був розчулений до краю. Господи! Над річкою Лядова! Між Ялтушковим і Котюжанами! По праву руку від копайгородського шляху? Зразу за лісом? Господи! Та ж це зовсім поруч! Іван Петрович поліз знову за хусткою.

— Знаю, знаю! Ну, звичайно ж знаю. Зразу за фігурою, як в'їхати до села, ліворуч за гамазеєю, перший двір. Шопи. Коровник. І машина якась під навісом. Лобогрійка? Ага-ага! Я ж щоліта туди навідуюся. Слухайте, Репетюк, так тоді ж діло до вас є... Ах, і чого тільки на нашій Україні не трапляється!.. Ах, наша Україна! Давайте заспіваємо!

Іван Петрович був зворушений.

Теменко брів позаду, мовчазний, як завжди, і похмурений. Сьогоднішня п'єса йому не вподобалась, і радощі Піля — теж. Він не любив села. Скільки себе пам'ятає — все село, село й село! Там народився, там, сільським учителем, як батько,

І вмирати? Нізащо! Шопи! Коровники! Повітки! Гуси, кури! Глей, глей, глей! Теж мені Україна! Хіба ото й України, що в мужицькому обійсті?.. От позавчора була п'єса! Оце справжня Україна! Козаки! Запорожці! Гетьмани!.. Вони блискали шаблями і стріляли з пістолів за волю України!.. Тененко і порадив, і поплакав. Він теж хотів бути і козаком, і запорожцем, і гетьманом. Бігме!.. Із співом він вихопився перший. Він заспівав козацької.

Іван Петрович тим часом виклав Репетюкові своє діло. Справа була така. Ще двадцять років тому, як тільки його хутір продано, він почав ошадити та збирати гроші на відкупівлю. Та хіба від платні доглядача гімназії відкладеш? До смерті на той хутір треба збирати. Але хай там що — а трохи грошенят вже таки є. Звісно, на хутір не стане, алеж можна відкуповувати, сказати б, по частях? От Іван Петрович і вирішив для початку придбати Мар'янівського млина. Млин як закрутить, як замеле, то й відкладати непотрібно буде. Зразу хутір відкупити буде змога! Та тільки горе таке — двох тисяч до млина не вистачає... Іван Петрович пропонував Репетюкові:

— Розумієте, Репетюк? Ваш же батько не злидень! Ви його вговоріть... Йому ж самому до смерті на млин не зібратися. А вдвох ми його споловини придбаємо. В поміщики вийдемо, їй-бо, присей-бо! Рік-два помелемо, і кому буде охота в мукомелах zostаватися, той половину й відкупить. А скільки ж за ці два роки грошей у банк накопатимо? Млина ж тепер, поки війна, задурно взяти можна. Ще й дякувати будуть. Під фронтом же, коло кордону! Правда, риск є, таїти не слід — є. Зруйнувати можуть — війна. Алеж другої такої нагоди може й не буде. Коли там другої війни дочекаєшся! А воно ж, може, вийде так, що після війни кордону і зовсім не буде тут! Га! Ха-ха! Ні, ні, Репетюк, ви неодмінно повинні вашого батька вмовити... Я йому листа напишу, а ви мене порекомендуєте... Га? Ваш батько письменний? Погано! Це погано. Не треба, щоб чужий хтось листа читав. Ще перебити може. Ах, сестра живе письменна? Ну, прекрасно! Значить, я напишу...

На розі першої міської вулиці ми розпрощалися.

— По домах! — многозначно кивнув Піль. — Тихо! Марш!

Ми зірвали кашкети й весело замахали йому! Пілю! Страхіттю гімназії! Хто б міг таке подумати? Ми були з ним уже на короткій нозі...

Втім, на другий день ми були викликані до директорового кабінета. Там протягом півгодини Мопс заливав нас слиною і оглушав свистом, гарчанням і плямканням своїх гидких губ. За відвідування забороненого, крамольного театру всім нам було виставлено три з поведінки. В списку, який подав Піль директоріві, Репетюка не було. Піль пізніше пояснив, що

він зразу був забув, а тепер вже директора не варто турбувати вдруге.

В ЗАДНЬОМУ ПОКОЮ

Бронька Кульчицький раптом, на очах у всіх нас, почав нестримно багатіти. Насамперед, на ньому з'явився новий кашкет з невеличкими, але товстими, офіцерського фасону полями — давня Бронькина мрія. Потім, на військову муштру він почав ходити в новеньких з тупими модними носками „вера“ хромових чоботях. Далі, він одягся в новенький сукняний костюм, замшеві рукавички, і, нарешті, пошив довгу, до п'ят, немов кавалерійську, шинель. Крім того, він придбав собі годинник „Мозер“, срібний півфунтовий портсигар, флакон найдорогших духів „Коті“ і ще безліч різних дрібниць для туалету чи просто для забавки. Щодня приносив він до гімназії то сірничницю кавказького срібла, то позолочений вічний олівець, то свіжий комплект порнографічних листівок, то якесь чудне, з секретним замочком, портмоне, то ще якесь чергове чудо комфорту і розкошів.

Ми були докраю заінтриговані. У Броньки Кульчицького ніколи не було за душею й трьох копійок на півдесятка цигарок „Сальве“. З року в рік він живився тільки з ласки товаришів мізерними „бичками“. Тепер же він курих тільки люльку — справжній „Кніпер“ з янтарним мундштуком — і мав запас англійського „кепстену“ фунтів два. На всі наші запитання Кульчицький тільки таємничо та по-молодецькому підморгував, як завжди ламаючися та калічачи людську мову:

— Епсенбібілі! Купил имене мое вам почтение! Десять тысяч десятин чистого повітря в городському садочку під лавочкою. Милости прошу ик нашему шалашю. Фунджу сьогодні на світовий рекорд! Дядя будя ламать фасон!

„Дядею“ Кульчицький поштиво звав себе самого.

Охочих на безплатний фундбож завжди знаходилося до біса, і ми веселим гуртом валилися до кіоску „восточных сладостей“ знищувати рахатлукум, косхалву та шербет. Кондиторська фрау Банке вже на той час не існувала. Кілька місяців тому її закрито, а саму фрау Банке разом із Трудою, Марією та Елізою вислано адміністративним порядком на Сибір. Їхнє існування, як виявилось, загрожувало міцності підвалин Російської імперії.

Втім, довгий час Бронька, звичайно, не витримав мовчати, і адрес його „именія“ став відомий усім: Бронька Кульчицький грав з прапорщиками в очко.

Очко, преферанс та інші картярські гри процвітали у нас в гімназії рясним цвітом, але, з огляду на нашу малозаможність, були ці гри зовсім скромні — „по маленькій“. У преферанс грали по сотій і десятій, в очко ставили до банку

три копійки. В офіцерськiм товариствi, де грав тепер Кульчицький, мiнiмальна ставка була три карбованцi, i банки зривали по кiлька десяткiв i сотень карбованцiв. Бронька нишався, що за один мiсяць вiн виграв тисячу. Вiн, звiсно, брехав, але самих виграних речей вiн, дiйсно, мав вже на третину цiєї суми.

Охочих спробувати щастя з'явилося чимало. Одначе, для першого разу Кульчицький погодився взяти з собою тiльки трьох — Кашина, Воропаєва i Теменка. Хлопцям дуже кортило виграти. Кашин — син колiйного майстра — був чистий голодранець, але через свою малоуспiшнiсть не мав приватних репетицiй. Теменко — син сiльського учителя — не був зможнiший, а для репетицiй вiн був надто мовчазний i ледяний. Щодо Воропаєва, то в нього, як першого танцюриста та бального диригента, були свої, цiлком неодмiннi, витрати i на себе i на своїх дам.

Гра вiдбувалася в таємному картярському притулку, в задньому покою „бордели святого Георгія четвертої степенi“, як прозивали один з прапорщицьких публiчних домiв — старого бандора, пана Сапезька. Перед тим, як iти туди, Бронька Кульчицький визнав за потрібне прочитати новакам картярського мистецтва коротеньку практичну лекцiю.

— Коли ти хочеш пiти додому з монетою, — повчав Кульчицький, — то мусиш, глаз тiбе вон, додержувати трьох — i бога отця, бога сина i бога духа святого — правил. I амба! Попервах, загинай фасон i роби морду на генеральського сина в царський день. Хай прапори думають, що твiй батько гребе грошi або на гадах, або на воєнних поставках. Дядя вже пустив про вас маленьку репутацiю. На свiтовий рекорд! Ти, Вася, помiщицький син. Ти, Володька, син головного колiйного iнженера. А про тебе, Вiтька, я їм так сказав: генерала Воропаєва знаєте, — так я вам його синашу принесу, хлопець на свiтовий рекорд, i грошей стiльки ж, як у дивiзiйнiй касi старого Воропаєва. Смиху було, епсенбiбiлi! Гляди ж, хлопцi, не покажись фраерами... Друге правило — не пий. Нi краплини! Негайно подавай заяву до общества трезвостi! Але вдавай, сукин син, що ти п'яний в дошку, в планку i в гвоздь. Гляди ж, хлопцi, не пiдгадь!.. I третє правило: не лаводсь i не хвилюйсь. Нехай прапорщики хвилюються i по банку шпарять. Ти собi цигарочку кури i по марцi, по другiй — все одно п'яний програє, а тверезий виграє. Це вже гра така: очко. Тiльки для тверезих. Ну, канешно, коли на туза, i маєш ответ, тодi — чотири з боку — i ваших нет! Але без ответа — цур йому, пек йому — наб'ють морду. Гляди ж, хлопцi, не пiдкачай. Бо зверху я ще й сам морду об стiну обiб'ю i штоф юшки з носу вицiдю. А не пiдкачаєте — в орденах повернемо. Бо то все карасi та ще й буцiї.

Наука була недовга, нескладна, проте в вищiй мiрi вiд-

повідальна. Але від Бронькиних правил відгонило чимсь и
зовсім добрим, і Теменко завагався:

— Чорт його, хлопці, зна, незручно якось. Бігме! Вони
п'яні, а ми тверезі...

— Ой, держіть мене, яку мораль розвів! Чисто тобі де
душка руської басні, Іван Андреевич Крилов! — Бронька бу
широ обурений. — Що ми передьоржку робимо, чи що
Махлюємо?

— Передьоржку не передьоржку, але...

— А раз не передьоржку, то й амба! Вони грають, а не ми
за них. Дорослі люди, а не малюки. На фронт погібать ідуть
Воропаєв і Кашин схилились до погляду Кульчицького
При вході до притону хлопців перестрів сам пан Сапежка

— Йой! Матко бозка ченстоховська!

Голова в пана Сапежка затрусилася, синій пропитий ніс
затремтів, і руки обурено сплеснули вгору, звідти з одчаєм
влавши на лису голову. Він не був задоволений з приходу
гімназистів.

— Тільки прошен я вас, паньство гімназіасти! Якби цос
се стало, нех кожен пан гімназіаст кида teraz карти, нех
бежі прентке до покоюв і нех держи сен за дзевчента!

Воропаєв стенив плечима:

— Чудак ви, пане Сапежку! В бардак ви нас пускаете
спокійно щоразу! Дарма що кожний пійманий тут гімназист
коштує вам двадцять п'ять карбованців штрафу... Чого ж ви
хвилюєтесь?

Пан Сапежка навіть образився.

— Йой! Який пан розумни, так мене аж невігодне teraz
з паном розмавцяць! На заведеніє я мам себе державни па
тент і по понеділках лекажа венерічного. А за граць у карти —
пан зна, цо то ест час вуйськове: пенць рокув царскей хати,
а за такі, як пан, телента — цойнаймиє десьонць.

— Треба ж давати хабаря поліції...

— Йой! Нех бендзе здрава! Ми з паном приставом, мов
дзецко з мамон. Але нех пан зна: сон еще жандажі, сон еще
пан комендант вуйськови! Чи мене ж з десьонць кобет пан
розкаже годоваць вшістко славне православне вуйсько? Не,
я вже прошен панув гімназіасти: скоро я зарепетуєн на гвалт,
нех кожен пан гімназіаст кидаєн карти і держі сен за
Соньке, за Маньке, за Сурке. Оне вже бендзе вартоваць.

Під дверима картярської кімнати в кутку стояли прихилені
шаблі. Поміж більшості червоних темляків темніло два зви
чайні. Ці дві шаблі ще не були на фронті, вони тільки їхали
туди. Зате поруч із ними стояла крива козацька рубанка
з жовто-чорною георгіївською стрічкою. Вона належала ге
роеві. Крім того, був ще широкий кавалерійський палаш з зо
лотими інкрустаціями. Бронька кивнув на шаблі з чорними
темляками:

— Двох карасів вже притаскали! Лафа!

В картярській кімнаті було чоловіка з десятеро офіцерів. Пронька панібратськи привітався до кількох. Банк держав підстаркуватий вже піхотинець в брудній фронтівій формі в капітанськими погонами. Втім, своєю зовнішністю він був більше схожий на заштатного акцизного чиновника. Десь, певне, його покликано з запасу з першого дня війни, і так в того часу він і не бачив ні своєї старої дружини, ні своїх чотирьох чи п'ятьох дітей. Споміж інших вирізнялися тільки двоє. Один з них був козацький хорунжий з срібними погонами і двома георгіями. Другий був явний тиловий пшют. Він сидів в розстібнутому синьому мундирі мирного часу, з уланськими відзнаками і погонами підпоручика. Він був чисто виголений, з миколаївськими бачками, обличчя його було припудрене і пахощі дорогих духів сотилися від усієї його постаті.

— Підпоручик Гора - Гораєвський, ад'ютант коменданта міста, — поінформував пошепки Кульчицький. — Хлоп'яга на світовий рекорд! Кожного фраера за півгодини сухим випускає... Ну ж бо, хлопці, ворущись!

Зауваження Кульчицького відносилось до Кашина і Теменка. Від незвичної обстановки і незнайомих людей вони ніяковіли: тупцювали біля порога, не знаючи, куди діти кашкети, пальто і себе самих. Зате Вітька Воропаєв поводився прекрасно. Немов і справді був сином генерала Воропаєва. Він підійшов до столу і впевнено присунув до себе стільця:

— Господин капітан, попрошу карту и мве.

Досвід танцювального диригента — це ж не абищо! Теменко з заздністю поглянув на Воропаєва. Обсмикнувши куці гімназичні тужурки, кленучи трійним кляттам свою соромливість і насамперед ці ж таки гімназичні тужурки, Кашин і Теменко теж підійшли до стола й несміливо попросили карту.

— Карту! Ще! Чотири з боку! Розводящий! Перебор! Стучу! Очко! Ваших нет! — Ці слова вимовлялося впівголоса, крізь зуби, щоб показати спокій, дарма що всередині, під френчем, полохливо стискалося маленьке прапорщицьке серце, вимучене азартом і невезінням. Ніяких інших слів, окрім цих, в кімнаті не було чути. Вони були ні до чого. Треба було набрати двадцять одне очко і більше нічого. Це було навіть моторошно.

На окремому столику під стіною стояли пляшки з коньяком, тарілки з закускою та піднос з нарізаним лімоном. Всі були напідпитку, але тільки дедь-ледь: розстібнутий комір, примружені повіки, пригасла цигарка, забута в кутку губ, і рясний попіл на фалдах френча. Тільки старий капітан вже допивався до останньої крапки. Кожний програш він запивав маленькою, кожний виграш — великою. За півгодини він мав звалитися просто під стіл.

Воропаєв, Кашин, а за ними й Теменко почали грати. Скося вони позирали на Броньку. Кульчицький грав майстерно: на першу карту він навіть не подивився. Він ударив по банку і—щоб усі бачили—програв щось карбованців з двадцять. Престиж був набутий. Тепер можна було з зневажливим виглядом колупати по марці, немов би чекаючи справжньої карти. За півгодини програна двадцятка була повернута. Ще за півгодини взято зверх півста.

Підпоручик Гора-Гораєвський провів банк з виключним щастям. Він стукав, обійшовши одне коло, і в банку з п'яти карбованців стало сто двадцять. З правої руки в Гори-Гораєвського був капітан. Він був останній. Йому випала десятка.

— Ва ва... ба ва... ва банк!—насилу вимовив капітан, тикаючися головою в плечі сусідам. Він вже був п'яний в дим.

— Бийте по двадцятці, капітане, а ми змажемо решту!—порадив йому хорунжий, скептично поглядаючи на розкритий бумажник капітана і його розсмикані кишені.

— На все!—вперто белькотів капітан, позачергово ковтнувши велику чарку.

Гора-Гораєвський холодно поглянув на капітана і раптом поклав колоду. Кутки його губ кривилися:

— Накрийте, пане капітане...

В кімнаті зробилося тихо. Якщо банкомет просить партнера „накрити“, тобто покласти гроші на стіл, на банк, це значить, що він не довіряє партнерові. В благородному офіцерському товаристві така вимога—найтяжча образа. За неї треба бити морду, кидатися підсвічниками, викликати на герць, може, стрілятися—не знаю. Всі стихли... Капітанів програш був очевидний всім. Він був „сухий“.

— Що?—п'яно захрипів капітан, зводячися з місця. Але п'яні ноги зрадили, і він плюхнувся назад.—Що ви ска-казали, п... оручику? П... овторіть!

Гора-Гораєвський кинув на капітана нищівний погляд. Він же був, можливо, нащадок якихось бояр, князів, принаймні потомствених дворян.

— Я прошу вас, пане капітане, накрити сто двадцять карбованців!—сказав він чітко. Голос його злегка вібурав.

Капітан захитався. Він був п'яний. Крім того, він був усього тільки акцизний чиновник. Таким голосом до нього говорило тільки губернське начальство та міністерські ревізори. Такий голос був для нього і воля і закон. Капітан розгублено затрусив головою і нервово побіг по кишенях неслухняними, здерев'янілими п'яними пальцями.

— Б... удь ласка... Б... удь ласка... П... рошу...

Він чудово знав, що там, у кишенях, нема й ламаного шага, що тисячу казенних грошей вже програно,—але з відчаєм, з молитвою, з вірою в чудо він нишпорив там по сто двадцять карбованців. Поволі він тверезів. Гора-Гораєвський

стежив, презирливо скосивши очі й гидливо скрививши губи. Замість кинутися за образу на нього, цей жалюгідний піхотинець шукав тремтливими руками в порожніх кишенях. Всі довкола теж посміхалися. Вони були тверезіші від капітана, вони були молодші, вони не чули ще голосу губернського начальства й міністерських ревізорів. Крім того, Гора-Гораєвський був адьютант коменданта гарнізону. Він міг зробити помітку на прохідному свідоцтві. Міг відстрочити його і на два дні, і на два тижні. Міг дістати лікарське свідоцтво. Міг причислити до учбового батальйону замість маршового. Багато чого може зробити адьютант коменданта, користуючися в довір'я свого патрона, його підпису і печатки.

І віра і молитва капітанові не допомогли. Кров одлила йому від голови і з нею відійшли й винні пари. Капітан став майже тверезий. Принаймні він вже розумів: за тисячу карбованців відповідає і він і його четверо дітей...

— Пане поручику... Я відповідаю моїм місячним утриманням...

Гора-Гораєвський глузливо пирхнув:

— Пане капітане, ваша рота п'ятого йде на фронт. Сьомого її знищать австрійці разом із вами. Ви не встигнете одержати ваше утримання.

П'яний регіт усієї компанії уквив його мову.

Аж тепер капітан збагнув, що його ображено тяжко і не-поправно. Аж тепер він зрозумів, що мусить відповісти на образу. Аж тепер кров ударила йому в голову. Він посинів і зробив крок до Гори-Гораєвського. Зараз він ударить його, уб'є, рознесе на шматки... Але разом з кров'ю в голову вдарили знову й винні пари. Всі тридцять маленьких і двадцять великих чарок коньяку. Капітан зробив крок, захитався і гримнув до-долу разом з двома сусідами, що хотіли підтримати його. Загальний регіт привітав цей атракціон.

Тепер гра пішла жвавіше і картярський настрій підвищився. Пригода з капітаном розвеселила й розпалила всіх. Чарки загуляли частіше, мова стала гучніша, зазвучали важкі, як гарматний лафет, офіцерські дотепи. Непритомного капітана відтягли за ноги в куток і кинули на шинелі. Ще далеко до ранку компанія прапорщиків була п'яна один-в-один.

Робити вигляд, що ти п'єш і насправді не пити нічого, було не так то й легко. Проте, Кульчицький вправлявся з цим майстерно. Він наливав чарку, ставив поруч з порожньою сусідовою, потім раптом хапав, перехилив хутко в горлянку і ставив назад порожню. Зате сусідова була тепер повна. Воропаєв і Теменко показали себе прекрасними учнями. Метод Кульчицького вони поступово опановували. Кашину ця наука давалася гірше. Йому довелося випити одну чарку, потім ще одну, потім ще і ще. Десь коло другої години ночі його вже відтягли й поклали відсиплятися поруч із капітаном.

Над ранок Горі-Гораєвському грати набридло. Крім того, він був у вигаші і не хотів би покласти гроші назад. А в цей час раптом двері відчинилися і привалило ще чоловіка з десять свіженьких, тверезих і грошовитих артилеристів. Гора-Гораєвський позіхнув і запропонував півгодинки перепочити. Його негайно ж підтримав Кульчицький. Хорунжий і двоє прапорщиків приєдналися до них.

— Маньфік! — підморгнув хорунжий. — Можна перейти по сусідству? Вотр аві?

Гора-Гораєвський гидливо скривився. Він також був п'яний, але чудово володів собою. Сп'яніння його було видне тільки з того, що він був білий, мов свічка. Пропозиція козацького героя не imponувала йому.

— Фі, кавалере! Ручуся, що від вечора через них пройшло вже чоловіка по десять.

— Га-га-га!

— Я пропоную краще, панове, до тридцять сьомого госпіталю. Сьогодні чергують там Клава, Марія Кирилівна, Вірочка та Пупс. — Він по-гурманському прицмокнув і клацнув пальцями. — Га? Що скажете, панове? І гімназистів прихопимо з собою. Пупс велика аматорка свіженького!

— Го-го-го!

Словом, вирішено рушати до сестер тридцять сьомого госпіталю. Йшли Гора, хорунжий, двоє прапорщиків, Кульчицький і Воропаєв. Теменко вирішив зостатися трохи ще. Йому почала йти карта.

Коли компанія вивалилася в передpokій розбирати шаблі, то мало не попадали всі, заштурхнувшись за якесь живе тіло за дверима. В кутку коло шабель притулився один з молоденьких прапорщиків — один з тих двох, що були в новенькій амуніції і мали ще шаблі з чорними темляками.

— Фі, прапорщик! — Гора поворушив його носком лакованого чобітка. — Невже ви не знайшли бруднішого місця? Як вам не соромно ригати на доблесну зброю руської армії?

Але доблесній зброї нічого не загрожувало від прапорщика. Коли прапорщика звели на ноги й одірвали йому руки від лица, то виявилось, що їх благородіє плакали. Молоде безвусе обличчя майбутнього героя було геть заюшене рясними сльозами. Він кляв себе, присягався й розмазував сльози по обличчю. Виявилось, що він програв до копійки всі гроші, які були в нього з собою. А було в нього з собою грошей чимало. Він їхав просто з школи, з випуску і віз і обмундирувальні, і підйомні, і прогонні, і всякі інші. Тисячі дві карбованців. Ніколи раніше — до закінчення реальної школи — сердешному прапорщикові не доводилося бачити такої суми. Він вважав себе за багатія. І от — від них не зосталося й копійки.

Гора-Гораєвський потріпав прапорщика по плечу:

— Ну, годі, прапорщик, заспокойтеся! Для чого вам гроші?

нас незабаром вб'ють. Ви б не встигли витратити їх на фронті до вашої смерті. А так ви все ж таки їх прожили! Ходітьте ще до дівчат!

П'яну компанію привітав на дворі присмерк осіннього ранку. Було годин шість. Сіяв дощ, і все довкола було вогке, слизьке і противне. Головною вулицею, в напрямку до важкої станції тихо, повільно й байдуже тягся нескінченний обоз. Він тягся туди безперестанку вже третій рік. Вози під брезентом, вози без брезенту, тачанки. Мокрі фурмани сиділи, скулившись під козирками, й попахували люлечками. Інші йшли за возами й безстрасно матюкались. На компанію офіцерів ніхто з них не звернув уваги. Козиряти? Хай йому! Це фронт, а не бульвар у губернському місті.

І враз — неждано і чудно раннім ранком — сплеснули мідні звуки оркестру. Вони виникли просто з туману, з осінньої мряки, з дрібного й густого дощу. Вони проглинули гуркіт обозу, розірвали самий обоз і гучно вийшли на головну вулицю. До військової рампи простував маршевий батальйон. Тисячі дві солдатів ішли строем, струнко й вимуштровано. На чолі кожної полуроти йшов її командир. Попереду батальйону в вогкому й безколірному ранішньому присмерку полоскався навіть полковий прапор. Це від'їздило на фронт поповнення якогось полку. Дві перші роти — молодесенькі юнаки. Між ними не було старшого від дев'ятнадцяти років. Вони трималися струнко і відбивали крок. Дві другі роти були суспіль бородаті. Вони йшли, човгаючи величезними нобітьми. Бороди їхні дивилися в землю. Але оркестр грав веселий марш „Морського короля“. Оркестрові було все одно: бородаті чи безвусі, шоста година вечора чи ранку. На війні нема ні бородатих, ні безвусих, ні ранків, ні вечорів. Офіцери стали струнко і віддали прапорові честь.

Тримаючи руку біля козирка, Гора-Гораєвський скривив свої тонкі й безколірні губи:

— Які бучні похорони... По четвертому розряду...

Пропустивши батальйон, компанія звернула на залізничну колію, до госпіталів.

Втім, Броньки Кульчицького з компанією не було. Він своєчасно змився. Він був проти такого марнотратства. Він вже знав, що значить діти до сестер у компанії Гори-Гораєвського. Це — вино, шоколад, помаранчі. Карбованців двадцять п'ять вилетить в трубу. Для чого? Коли точнісінько те ж саме можна мати тільки за карбованець в салоні пана Сапежко, Бронька тихо повернув назад.

Теменко вийшов рівно о пів на восьму. О восьмій же починалася муштра. Зоставалося тільки півгодини, щоб встигнути до роти.

Ранок був вогкий, слизький, але Теменкові дихалося приємно. Справді ж, так приємно після безсонної, прокуреної й

пропитої ночі вийти на свіжий вітер і потягти в легені волю кість осіннього ранку. Крім того, в кишені в Теменка пухлилася пачечка асигнацій. Не багато, правда,— карбованців п'ятдесят. Алеж учора ввечері там була тільки десятка. Зрештою, це вже не так погано для першого разу для гімназистського класу.

Теменко легко перестрибував через калюжі. Він же нікого не обмахлював. І ніяких передьоржок. Вони ж грають, а не ми за них. Дорослі люди, не малюки. І грошей же у них до чорта! Бігме!

Голова Теменка була трохи важкувата, в роті було кисло і творожко, очі ледь-ледь поколювало піском. Але, загалом, йому було легко і весело.

ОСОБА ІНШОЇ СТАТІ

Останню лекцію Шая кінчав об одинадцятій. Сина аптекаря він готував з математики, мов і всіх інших предметів. Шая вийшов на ганок і випростав плечі. Було поночі. Сіялася мжичка, паровози гули глухо, небо було близьке, шинели смерділа собакою — була осінь.

Будинок стояв довгий, білий, слизький проти чорної, забяуреної базарної площі — немов брила криги над каламутним плесом. На другому ганку бовваніла ще одна, невиразна, темна, постать.

Шая поставив комір, пирхнув і одчайдушно пирнув у сльоту і мряку.

— Піркес?! — почувлося з другого ганку. — Піркес, це ви?

Шая став. З другого ганку до нього збігла дівоча постать. Це була Катря Крос.

— Здрастуйте! Ви додому? Так нам до алейки разом. Півдороги ви можете не мокнути. — Катря підняла зонтик, клацнула замком, і широкий чорний купол звився у них над головами.

— Дякую!

Вони пішли.

— Що ви тут робите?

— Те саме, що й ви. Через стіну від аптекаря живе кондитор. Його дочка ніяк не може опанувати мов, математики та й усіх інших предметів. Вона, мабуть, забагато їсть булочок і пиріжків...

Катря засміялась, і Шая щось промимрив від себе. Він ще не освоївся і не знав, як поводитися. З дівчатами, тобто з особами жіночої статі, він не був говіркий.

Якийсь час вони йшли мовчки. Дрібні й часті краплі рясно шаруділи по чорному й тугому куполу над ними.

— Скільки ви берете з аптекаря?

— П'ятнадцять...

— А ви з кондитора?

— Дванадцять.

Мовчанка запала знову — довга й безвихідна. Шая морщився, сопів і червонів. Він ховав підборіддя за комір шинелі, ховав ніс. Чорт же його знає, про що говорити з дівчатами! Особливо — коли вперше. З Катрею він балакав вперше. За три-чотири роки знайомства він тільки скидав кашкет при зустрічі.

— У начальника станції мені платять двадцять п'ять! Правда, в машиніста Пивоварова я маю лекцію за десять...

— Ви маєте аж три лекції?!

— А що? Одну треба на обід, другу на квартиру, а ще ж треба заплатити за право навчання!

— Я й забула! У вас же нема батьків...

Це сказано надто палко і з щирим співчуттям у голосі. Від цього знову стало ніяково, і можливість теми для розмови тепер розвіялась остаточно.

Мовчки вони проминули квартал, або й два. Теми для розмов вже не варто було й шукати. Мовчання було таке довге, що заговорити тепер було б уже просто незручно... Алеж Катрі доконче треба було розбалакатися. Вона позирала на Шаю підбадьорливо й клично. Вона посміхалася до нього в темноті. Вона бралася підспівувати собі. Шая мучився і мовчав. Проминули третій квартал. Тоді Катря зітхнула й наважилася сама.

— У вас, — сказала Катря, — більша половина гімназистів старшокласників мають лекції, а от у нас ніхто майже не має. В нашому класі маю тільки я та ще Іся Вайншенкер...

Яка це мука! От поруч з тобою іде дівчина. Хороша, гарненька й приємна дівчина. Ти її цікавиш. Вона хоче з тобою розбалакатися. Вона зиркає на тебе. І зараз, у цю хвилину, вона щось собі думає. Мабуть думає: яке ж ти безпорадне вайло!.. Але — що ж ти можеш зробити, коли от уже вісім років тебе акуратно справляють у карцер за найменшу спробу побачитися й побалакати з особою іншої статі!..

— А що у вас зараз проходять з філософської пропедевтики? — нарешті, знайшовся Шая, і його зросив піт.

Хвала богам! Це був вже благословенний ріг алейки, де Катрі треба було звертати праворуч, а Шаї ліворуч. Шая мерщій виринув спід чорного купола зонтика. Велика крапля скотилася з мокрого чорного верха і влучила Шаї за комір на гарячу спітнілу спину. Але Катря схопила Шаю за руку.

— Слухайте, Піркес!..

— Ну, до побачення. Мені вже ліворуч...

— Слухайте, — наважилася Катря знову, — Піркес! Я так би хотіла вас про дещо розпитати. Вас вважають за найрозумнішого з усієї гімназії...

Шая почервонів так, що це було помітно навіть у темряві!

осінньої ночі. Він устромив руки до кишені, потім вийняв і знову встромив. Це — навмисне? Жарти? Глум? В цю хвилину він вважав себе за цілковитого ідіота.

— У вас, може, це не так, — поспішно заговорила Катря. — Але у нас це просто неможливо. Це просто жах! Ходімте, теж піду з вами через місто. Ви розумієте, про що ми між собою говоримо? Тільки про прапорщиків і георгіївських кавалерів. „Кавалерів“ — яке ідіотське слово! Немов не в війні, а в танцкласі. Алеж ми почали це хоч з четвертого класу, а зараз — так навіть приготишки закохуються в малолітніх добровольців. А другокласниці вже бігають за землугусарами! Ви читали Достоевського?

— Мугу! — буркнув Шая.

— Ви розумієте, у нас ніхто нічого не читає. На уроках ми шепочемося про те, хто з яким офіцером знайома, або чия пасія блондин, а чия — брюнет! Між уроками ми говоримо про те ж саме, тільки вже голосно. Крім того, ми ще й пишемо одна одні листи про те ж саме! Це ж — жах! Ви читали Мопасана?

Вони ввійшли в алейку і тут раптом сильний протяг жбурнув на них густою мжичкою і загорнув їм пальта тісно довкола ніг. Щоб не впасти, Катря повинна була взяти Шая під руку. Вони майже сховалися під чорним куполом зонтика. Там, під куполом, було сухо, тепло і затишно. Правда, купол був невеличкий, і треба було йти тісно, зовсім, зовсім тісно. Алейка стелилася перед ними довга й порожня. На ній не було ні душі. В таку погоду не виходив навіть Піль. Вони були зовсім самі. Тільки обабіч похмуро чорніли мокрі осінні паркани.

— Ви чули? — Катря шепотіла зовсім близько. — Минулого тижня у Вінниці роззброїли цілу роту інженерного батальйону і, кажуть, закували всіх у кайдани. Там усі, як один, були студенти - політехніки. Вони не схотіли їхати на фронт. Як це вам подобається? А в Петрограді робітники ходять по вулиці з криками „хліба і миру“. Це — може бути? Чи — брехня? Правда, дядя писав нам з Кронштадта — справді, там продуктів не вистачає. Що ж це буде? Війна, війна і війна! Хіба ж так можна жити? Треба якось інакше! Алеж — як? Ви читали Толстого?

Шая розсердився.

— Ненавиджу! Розжирілий вегетаріанець! Соборний піп! Катря аж ойкнула.

— Ой, що ви, Піркес! Його ж відлучено від церкви!

— І все одно він піп! „Невротивление злу“! Ідіотизм! Хіба ж це можливо, не противитися злу? Іегова!

— Але й ви теж не противитесь! Війна. Це ж зло. Але хіба ж це можливо, щоб проти неї... противитися?

Шая змовк і засопів. Катря на мить вистромила голову снід зонтика — щоб просвіжитися: було жарко. Але дощ

вітром ударили їй просто в лице.— Брр!— Алейка була пу-
стинна, нікого: тільки дощ, вітер і мокрі паркани обабіч.

— Ну, скажіть же, Піркес! У нас кажуть, що ви найро-
зумніший з усієї гімназії. Ви Толстого читали всього?

Шая підозріло поглянув на супутницю.

— Ви вважаєте себе за толстовку?

Катря сердито сіпнула плечима.

— Так жити не можна. Треба інакше. Але— як? Хто
скаже— як?

— Ви толстовка?

— Ах, та йдіть ви собі! Ну, звичайно, ні! Толстовці могли
бути до дев'ятого чотирнадцятого року. Війна почалась— і
всіх толстовців... ну... ну, вбито. Ви читали Ключевського?
Овсяннікова-Куліковського? А... Соловйова?

Дощ посипав дужче й рясніше. Він підсікав наскоси і
вльоскав по ногах. Зонтик треба було похилити проти вітру
і скулитися під куполом ще тісніше— рука-в-руку, плече-в-
плече. Шая вже кілька разів намагався заговорити, але Катря
говорила збуджено і не давала йому ввернути й слова. Вона
аж тремтіла:

— Раніше, ще не так давно, я гадала, що я така маленька
дурненька, а всі інші— такі дорослі і розумні. Тепер я бачу,
що всі— і маленькі, і дурненькі, дарма що дорослі. Ніхто
нічого не знає. Анічогісіньки! І всі чогось бояться. Живуть
яксь прибиті. Чи ви читали...

— Є такі, що й не бояться!— Шаї насилу пощастило пе-
репинити Катрю.

— Хто?

— Хто?

— ... Революціонери.

Порив вітру вщух, дощову хвилю урвало. Катря мовчала.
Тільки тісніше притулилася до Шаїного плеча і перестала
тремтіти. Шая хрипло відкашлявся.

— Я знаю...— нарешті сказала Катря.— Анархісти... Есе-
ри... Есдеки...

— Меншовики й більшовики...

— Ну, от бачите, так багато! Революціонери, а між собою
незгодні... Хіба це годиться, щоб революціонери були між
собою незгодні? Значить, хтось із них справжній революціо-
нер, а решта просто так... політичні партії. От я розмовляла
з Митею Ізвольським...

— Він дурило!— перехопив Шая.— Він просто ліберал.
Вічний студент. А революціонери не такі.

— А які? Я хотіла б побачити бодай одного! Ви читали...

Але тут Шая перепинив знову і підхопив її останню фразу:

— Ви читали марксистів, Крос? Наприклад, журнал „Об-
разование“? В жовтих таких обкладинках?

Катря замовкла. Вона почервоніла. І так сильно, що Шая мусів від неї відхилитися: вона зробилася гаряча і від куполом зонга стало парко і задушно.

До кінця алейки вони дійшли мовчки. Марксисти... Хто це такі — марксисти? Марк... систи. Маркс... Журнал „Ниву“ видавав Маркс... І на цей рік Катрин батько передплатив „Ниву“, з додатками. Вже дома ціла бібліотека з цих додатків: Короленко, Мей, Толстой, Надсон, Данілевський. Марксисти?.. Ні, щось не так. Господи! Що ж це таке — марксисти!? Дощ зовсім вшух. Але паркани стояли чорні й мокрі. З дерев спадали важкі й буйні краплі. Катря спустила і згорнула зонтик. Тепер над ними був тільки сивий купол небес. Хмари пливли низько й сердито. Катря зітхнула. Розпитати було соромно..

— Ви з Хрисанфом Сербиним в одному класі? — запитала вона.

— А що? — Шая думав про марксистів.

— Нічого... Так... Він мій сусід... — Катря відвернула голову. Але це вона зробила даремне: ніч була темна, і побачити, що вона почервоніла, було неможливо. Але це відчувалося дарма що в темноті...

Біля входу до тунелю Катря спинилася. Тут вона хотіла попрощатися.

— Я проводжу вас! — сказав Шая.

Катря не відказала нічого, і тепер вже Шая сам перший взяв її під руку.

— Ах! — притулилася Катря. — Коли б швидше кінчалася війна!

Шая знову розсердився і навіть покинув Катрину руку.

— Ви думаете, що тільки в війні справа? Га-га-га! Ви думаете, що війна скінчиться і все буде вже гаразд? Так думає і наш історик, Аркадій Петрович, що буде рай на землі Єрунда! Згадайте краще, як було до війни. Так буде й тоді, коли вона скінчиться... Все. Ми з вами бігатимемо по лекції мене, як єврея, не приймуть до університету. Збігнев Казимирович придбає собі на воєнні дивіденди гніванську рафінацію, батько Зілова згниє на Мурмані, Потанчук з матір'ю здохне з голоду на своїм півморзі, солдата Якова зашлють на Сибір.

— Хто це — солдат Яків?..

— Ат! Що „зміниться“ після війни? Тільки те, що половина людей буде каліками, а друга — сиротами і вдовами Єрунда! Ненавиджу!

— А ви читали, Піркес, Бертю Зутнер „Долой оружжя“?

— Ат! — Шая розсердився зовсім. — Знаєте, Крос, я вам дам краще почитати дещо з марксистів!

Катря схопила Шаїну руку.

— Дайте, Піркес! — Вони стояли вже перед фірткою Катринного подвір'я. За високим мокрим парканом світилося одне вікно

Мати не спала: вона чекала на Катрусю.— Неодмінно дайте, Піркес. Я така вам вдячна! Ви знаєте, Піркес, так хочеться... Іди геть, Карачун! Теж мені — лизатися...

Вона не сказала, що хочеться, пустила Шаїну руку, штовхнула фіртку...

— А то...— вона майже схлипнула,— а то я не знаю навіть, що то таке „марксист“...

Шая зостався сам — в тісній вуличці, між двох довгих і нескінченних парканів з старих залізничних шпал. Паркани були мокрі, аж чорні. Між ними було тихо й задушливо. Праворуч від Крос мешкав Сербин. У нього світилося. Ліворуч була садиба Кульчицького. Вікна будинку були темні. Шая поглянув угору. Важкі хмари пливли низько. Вони бурдилися, кубилися, звивалися — чорні, сиві й сині. Дощ мав знову вдарити от-от. В грудях скиміло — не то передчуття, не то сподівання, не то радість. Щось же мало бути! Життя ж було попереду. Шая роздмив груди і зухвало скинув кашкет. Велика, немов масна, крапля зірвалася з гілки і важко довбонула Шаю у маківку. Шая мерщій надів кашкет, востромив голову між плечі, поставив комір, сунув руки до кишень і хутко пішов геть.

ОДІНИЦІ ВОЄННОГО ЧАСУ

В гімназії тепер було безпросвітку нудно.

Після чотирьох годин вранішньої муштри ми приходили на лекції зморені, не встигши приготувати уроків, повні зовсім інших інтересів. Ну, що там у тому Овідії Назоні, в уявних сферичних фігурах з ще більш уявними тангенсами їхніх умовних кіл, чи в байках історії православної християнської церкви, коли щойно сьогодні ми опанували перебіжку цеп'ю, розібрали і зібрали японський станковий кулемет і протягом цілої години практикувалися в колотті уявних німецьких животів, тобто старих солдатських матраців, почевдених до учбової рами? Інколи ми змовлялися і до гімназії взагалі не приходили. І це нам минало без жодної кари. Ми виявляли другого дня, що затрималися на муштрі, що потрапили за містом під дощ, що ходили на полігон для призової стрільби. І Мопс чи Вахмістр тільки стискали плечима. Що могли вони зробити проти умов і законів воєнного часу? Ми ледащили, нахабніли і солдафонилися.

Дисципліна в старших класах абсолютно занепала. Без обіду нас не зоставляли, бо не було коли відсиджувати безобідні години. Догани і попередження нас, звиклих до більш суворого і дошкульного впливу, не проймали й найменшою мірою. Навіть зменшення балів з поведінки мало якого хвилювало. Ну, п'ять, ну, чотири, ну, три — яка різниця? Ну, виженуть із гімназії. Та в кожного з нас за пле-

чима шість класів. Будь ласка, до школи прапорщиків — через три місяці повна змога героїської смерті за віру, цар і отечество. Ми вешталися по місту вночі, гуляли з гімназистками, курили в гімназії просто на коридорі, ховаючи цигарку тільки до рукава, коли наближався хтось із педагогів. Правда від Мопса, Вахмістра і Піля ми тікали безоглядно. Проти нас у нас вже назавжди був вихований панічний, психічний жах.

А проте Мопс добрав іншого способу дошкуляти нам. З допомогою Піля він розпочав широку, планову боротьбу з недозвеною, а інколи й нелегальною, літературою, що невідомо звідки, почала проточуватися до гімназії. Так був виявлений і знищений „Кобзар“ Шевченка, „Что делать“ Чернишевського, „Исповедь“ Толстого, „Ключи счастья“ Вербицької, „Огнем и мечем“ Міцкевича та ціла пака маленьких зелених брошурок Кащенко і ще якогось, не то Тогобочного, не то Сьогобочного — про різні приваби Запорізької Січі, української старовини та національної минувшини. Треба відзначити, що до виявлення всіх українських книжок Піля причетний не був. Побачивши у когось з гімназистів українське видання, він тільки одвертався і тихо казав: „сховайте“. Зате він розстарався у восьмому класі на перший том „Капітала“ Маркса і ще на якусь, зовсім нелегальну, закордонного видання, брошурку. Методи шукання забороненої літератури були найрізноманітніші. Перегляд усіх парт несподівано під час якоїсь лекції. Напад на учнівську квартиру і справжній трус. Провокаційні пропозиції через букіністів, що купували підержані підручники та крадені книжки. Мопс навіть ішов на те, що спиняв стрічних на вулиці і вимагав показати йому книжку, яку гімназист ніс за поясом чи в руці. Власники виявлених книжок каралося, певна річ, зменшенням балу поведінки, але, поскільки нас це вже не проймало, Мопс вигадав щось гірше. При вступі до військової школи він, як додаток до довідки про благонадійність, вислав і особистий кондуїт. Були випадки, що за такий додаток із школи посилали рядовим на фронт. Якщо книжку виявлялося без власника — покинуту на столі учнівської квартири, в порожній парті, де ніхто не сидить, або що — мешканцям учнівської квартири, сусідам по парті, або й цілому класові пропонувалося „виказати винуватців“. Ясна річ, що то була тільки форма. Гімназистська честь трималася мужньо. Виказати товариша — це було неможливо. І тому, навіть не чекаючи результатів своєї пропозиції, Мопс розписував по особистих кондуїтах „зухвалу відмову назвати ім'я власника забороненої книжки“.

Найкумедніше в усій цій справі було те, що Коля Макар, найзавзятіший на цілу гімназію книжник, так ні разу й не попався Мопсові. Макар навчився носити заборонені книжки „на собі“ — за бортом тужурки догори ногами. Він так і

читав їх нишком на лекціях, не виймаючи зза боргу, тільки розстібнувши поли та штани і скосивши очі собі на живіт. Ми захоплювався тепер Платоном і Спенсером.

Лекції ми відбували механічно, віддаючися кожний своїм особистим справам. Ми читали, змагалися в шахи, під останніми партами безперестанку дули в очко. Педагоги або справді не помічали цього, або вдавали, що не помічали, на все махнувши рукою. На перемінках ми збиралися гуртками і розповідали новини та анекдоти. Найпершою темою був Гришка Распутін. Чутки й побрехеньки про нього Кульчицький та Воропаєв приносили щодня десятками. Чорт їх знає, де вони набиралися їх так багато! Мабуть, поміж прапорщиків. Сюжети цих фавль розгорталися неодмінно в лазнях, монастирських келіях, замиських кабаках або у великопанських будуарах — в антуражі тонкої дамської білизни, відер шампанського, Гришкиної бороди, бородавок та інших його якостей. Після цих розповідей — за аналогією, чи що — Кульчицький з Воропаєвим починали задаватися й власними подвигами. Вони спеціалізувалися на сестрах-жалібницях. В їхніх розповідях ця справа виглядала так: кожнісінька сестра, тільки глянувши на Воропаєва чи Кульчицького, неодмінно трагічно закохувалася в них. Сестри бігали за ними, не давали їм пройти, вимагали кидати гімназію і женитися з ними, падали перед ними навколюшки і ловили руки для поцілунку. Воропаєв і Кульчицький все це скептично відхиляли і вимагали тільки від кожної — виконати всі тридцять шість способів кохання... Туровський сердито хмурився. Сербин шарівся. Макар сидів, збліднувши, з широко розкритими й переляканими прозорими очима. Зілов йорзав по парті й посапував. Його першою жінкою була синьоока й смішлива сусідка сестер Стецюр. Покищо вона була і останньою його жінкою. Звичайно, він її не любив. Він же не сказав з нею й трьох слів. А коли й сказав, то невідомо, чи ж вона його зрозуміла. І все ж таки він був їй дуже, дуже вдячний. Знати жінчину — це так радісно і прекрасно! Як же, мабуть, прекрасно любити! А потім — це ж були сестри-жалібниці. Білі жінки з червоними хрестиками на грудях і на лобі. Віддані, героїчні білі жінки. Не треба ж ганьбити їхнього прекрасного образу!

Після жінчин розмови переходили на очко. Кашинові не щастило абсолютно. Він не вмів утриматися від чарки коньяку. Він п'янів і програвав вщент. Він вже позганяв усі свої речі, зимову шинель, чоботи, навіть футбольні буци. Але отрута азарту була непереможна. Він починав канючити, і Кульчицький чи Воропаєв знову кидали йому десятку від щасливого банку. Кульчицький і Воропаєв дуже барвисто уміли розповідати про Кашинові невдачі. Як Володька поставив, як був у нього перебір, як поклав останню, подаровану

Бронькою, десятку, як попросив другу карту, а Гора-Гораєвський попросив його показати „ответ“. „Ответа“ не було і Гора-Гораєвський, взявши Кашина двома пальцями за комір, вивів його з кімнати і за дверима позичив йому коліном під зад...

Кашин бігав очима, червонів і намагався перевернути все це на жарт. І Воропаєв з Кульчицьким жартують, бо нічого такого зовсім не було. І Гора-Гораєвський тільки жартував, щоб усіх насмішити. І сам Кашин на те дав свою згоду, а Горою наперед умовившись, щоб пожартувати...

— А от учора,— нарешті, щастило йому звести розмову на інше,— сміха було! Іду я по вулиці з Горою-Гораєвським коли це двоє жандармів Митьку Ізвольського тягнуть. Побачив він мене і кричить: „Прощайте! Коли нічого не почуєте про мене, значить, сатрапи закатували мене!“ П'яний, чи що, Гора підійшов до Митьки, глянув на нього та як вріже йому мордюку... Сміха! Митька мало не впав...

— Ізвольського,— компетентно відгукнувся Воропаєв,— вишлють на Сибір. Мені Гора говорив. Такий, розумієте, сукий син! Він зацікавився агітацією в маршевих батальйонах. Позавчора, розумієте, таке на рампі було! Десятьох маршистів жандармам прийшлося застрелити...

— Та що ти кажеш?!. Розкажи!.. Що ж там було?!

Всі зацікавлено потіснилися до Воропаєва. Тільки Зілов та ще Потапчук zostалися на місці. Зілов глянув на Потапчука, Потапчук на Зілова, і вони зразу ж розвели очі в різні сторони. Зілов з Потапчуком могли б дуже докладно розповісти про ці події. Але вони мали, мабуть, причини мовчати. Розповідати почав Воропаєв. Він переповідав із слів комендантського ад'ютанта, уланського підпоручика Гори-Гораєвського...

Втім, розповідь була перервана при самому початку. Прозвучав другий дзвінок, перемінка скінчилась, двері відчинилися і на порозі з'явився Ян Казімірович. Ми зірвалися з місць:

— Гав-гав! Куві-куві! М'яу! Хрю! Муу! І-о-го-го!

Чудовий звірячий концерт був виконаний як по нотах. Ян Казімірович зійшов на кафедру, приємно посміхнувся, потер лисинку, почухав праву бровку і на секунду замислився. Потім він хитро зиркнув на клас і раптом розтулив свій маленький, зібганий зморщечками, ротик:

— Ме-е-е...—вилетів звідтіля овечий крик.

Ян Казімірович був наш новий викладач німецької мови й літератури. Ельфріду Карлівну дарма, що була вона руська піддана, з гімназії звільнено. Вона була справжня німкеня, з Прибалтійського краю, і цього було досить. Ян Казімірович був поляк, біженець з російської, захопленої німецьким військом, частини Царства Польського. Десь в Піотрокові Ян

Казімірович мав салон куаферії. Як це трапилось, що він здійняв пост педагога, цього ніхто не знав і розгадати не міг. Можливо, він мав протекцію. Можливо, він був шпиг. Можливо, це був просто черговий глум руської цивілізації з німецької.

Для нас лекції Яна Казіміровича були найкращою розвагою. Яну Казіміровичу було сімдесят років і він страждав стариківським слабоум'ям. Він не умів розрізнити, що добре, що погане, що робиться щиро, що навмисне. На його лекціях ми веселилися, як могли. Ми танцювали ойру, грали в очко, даючи карту й Яну Казіміровичу, виходили з класу без дозволу, роздягалися голі, влаштовували чемпіонат французької боротьби. Коли боролися такі силачі, як, скажімо, Зілов проти Кашина, всі кидали свої справи й сходилися серед класу кружка. Ян Казімірович залишався один, самотній, на кафедрі. Ніхто не обзивався до нього, ніхто не виходив відповідати, ніхто не відгукувався на його виклики. Понудьгувавши якийсь час, попозіхавши й попочухавши собі праву бровку, Ян Казімірович спускався з кафедри і собі втіснявся в коло спостерігачів боротьби. Хутко він захоплювався не гірше від інших. Він був надто експансивний, меткий і шпаркий. Всі штовхалися, штовхався й він, всі сперечалися, сперечався й він, всі кричали, кричав і він. Він метушився довкола борців, як найзапекліший „болельщик“:

— Неправильно! Ножку! Ножку! — кип'ятився він, помітивши, що один з борців вдався до забороненого прийому. — Локши йому! Неправильно! Заберіть ногу, а то я поставлю вам одиницю.

І справді, розгніваний він біг до кафедри, хапав журнал і вліплював нечесному борцеві одиницю за знання німецької мови і літератури. Ці одиниці звалися у нас „Одиницями воєнного часу“.

ЕНДЕ ДЕР ЛЕРЕРІН ДЕР ДОЙТШЕ ШПРАХЕ

Звільнення Ельфріди Карлівни відбулося для нас майже непомітно. Бо й сама Ельфріда Карлівна вже давно стала в гімназії фігурою дрібнесенькою та бліднесенькою. Престиж і авторитет колись одного з найкращих педагогів був безповоротно загублений ще того пам'ятного дня на початку війни. З почину солдафона-інспектора і багатьох інших учителів почали демонструвати перед беззбройною, до того ж і взагалі тихою, німкенею та викладачкою німецької мови свою щиро-руську „любовь к отечеству и народную гордость“. Вони намагалися чимбудь дошкулити, принизити сердешну дівчину, щиро вірячи, що цим вони завдають німецькому народові та його варварській культурі непоправної поразки. Адже кожний з них вважав себе самого за світове явище,

куди значніше й важливіше за всі півтисячі літ швабської цивілізації. Чи ж треба говорити, що за прикладом старших і педагогів ми також не віталися до Ельфріди Карлівни, гострили при ній свою дотепність на германофобських приказках про „німця, перця, ковбасу“, пускали їй живих мишей та тараканів під одягу, підкидали порнографічні листівки чи інтимні гігієнічні препарати, а, доставши за абсолютне й нахабне незнання уроку одиницю чи двійку, лаяли бідну дівчину найбрутальнішими мерзенними словами.

І от, колись, при самому початку навчального року, коли ми чекали німецької лекції й колективно вигадували, що б таке найсоромітніше й найгідкіше вступити дочері тевтонській за те, що вчора руське військо було розбите німцями на Раві - Руській, — двері відчинились і до класу увійшов миршавенький, сивенький, абсолютно нам невідомий дідуган.

— Що вам завгодно? — здивувалися ми.

— Це і є ді зібенте клясе, проше панув, — відразу трьома мовами в одному реченні запитав нас дідуган, замість відповіді.

— А ви хто такий будете? — підозріло поцікавилися ми.

— А я й буду ваш новий навчитель дер дойтше шпрахе.

Чомусь від цієї розмови нам зробилося смішно. Ми дружньо всім класом засміялися. Новий навчитель дер дойтше шпрахе якийсь час дивився на нас уважно, злегка мружачися лівим оком. Потім він раптом розтулив рота і засміявся й собі дрібнесеньким, більше схожим на овече мекання, сміхом. Ми покотилися в буйному реготі. Ми зразу зрозуміли, що жити з новим навчателем буде ще легше і куди веселіше, ніж з затурканою Ельфрідою Карлівною.

Коли, нарешті, в класі встановився сякий-такий спокій, раптом з свого місця звівся Макар. Він був чимсь схвилюваний, бо був блідніший проти звичаю і очі йому ширилися, прозорі й безбарвні.

— Послухайте, — сказав Макар, не знаючи ще, як на ім'я та по-батькові нового навчателю. — Послухайте, а де ж ділася Ельфріда Карлівна?

— Мене звуть Ян Казімірович, — надмився дідуган. — А про Ельфріду Карлівну я ніц не вем. Абер вона ест німкеня.

Макар сів. Він зблід ще дужче. Очі йому ширилися, погляд став розсіяний і далекий. Макар був дуже схвилюваний.

Після уроків Макар вийшов останнім і пішов окремо. Він навіть перечекав у роздягалці, поки повбиралися й повиходили всі. Вийшовши на вулицю, він звернув праворуч і пішов униз широкою Гімназичною вулицею. Додому Макарові було ліворуч.

Пройшовши Гімназичну вулицю, Макар вийшов на Тунельну і дійшов майже до самого її кінця, перед залізничним наси-

пом. Тут, праворуч від проїзного тунелю відходила вздовж залізничної колії довга і рівна Кишинівська. Макар спинився на розі. Впрост через вулицю за високим штахетом і рясними кущами жасміну, бузку і маслини стояв приземкуватий одноповерховий домик. Стара липа простягала над ним свої м'які гілля.

В цім домі „унтер ден лінден“ праворуч від парадного входу, в кімнатці на два вікна мешкала наша колишня учителька німецької мови і літератури, Ельфріда Карлівна Іслендер. Оцю фіртку ми перев'язували шворкою, коли знали, що Ельфріда Карлівна мала пізно вертати з педагогічної наради. Оці вікна, три роки тому, ми побили суворому педагогові за те, що за важкий диктант вона виставила цілому класові одиницю. Ох, чого тільки не нарobili ми отут, на розі Тунельної та Кишинівської, в цім домику „унтер ден лінден“!..

Макар зітхнув і ще раз зиркнув ліворуч і праворуч. Ні там ні там не було нікого. Тоді він підібрав поли шинелі і швидко перемахнув через залиту осінньою грязюкою вулицю. Не спиняючись, він шмигнув у фіртку, пробіг по густо засипаній жужелицею стежці і вибіг на ганок. Держачок на дротику від мідного дзвоника був якраз врівень з Макаровими очима. Макар вхопив його й сіпнув, може занадто рвучко. Дзвоник задзвонив якомсь враз і надто вже перелякано. Так дзвонять на пожежу, на сполох, на гвалт.

Серце Макарове також колотилося на сполох, на гвалт, немов на пожежу. Він надто шпарко біг. Він притис ліву половину грудей рукою — серце не вгавало. Він притис дужче — серце колотиться, як і раніш. Тоді Макар випростувався рівно, звівся навшпиньки і повільно, не поспішаючи, набрав глибоко в груди повітря. Так само, не поспішаючи, лиш ледь-ледь хутчій, він випустив його зразу і набрав знову. Серце негайно ж втихомирилося. Старий, перевірений, прекрасний футболістський прийом. Можна бігати невпинно півгавтайма, потім зробити п'ять-шість таких вдихів — і знову бігати півгавтайма. Макар же був лівий край. Кому ж і уміти бігати та керувати своїм серцем, як не йому?

Враз за дверима, в глибині передпокою щось стукнуло, щось рипнуло і почувися негучні кроки. Серце Макарове знову підплигнуло й заколотилося ще дужче. Що це він робить! Сором! Тікати! Геть звідси, поки ніхто не побачив! Поки не розчинилися двері!..

Хвалити бога, то була тільки служниця. Макар ввійшов у передпокій. Двері до Ельфріди Карлівни були праворуч. Служниця нещільно причинила їх, і Макарові було чути, як знайомий, трохи дерев'януватий голос Ельфріди Карлівни здивовано перепитав, як служниця знову щось сказала, а Ельфріда Карлівна перепитала вдруге і ще більш здивовано.

Слів не можна було розібрати, але так виразно брєніли тембри і інтонації.

Втім, вони заговорилися щось надто довго. Притихле серце знову почало то завмирати, то знову нервово колотитися. Щоб заспокоїтися і врівноважити кровоїн, Макар знову тихо звівся навшпиньки й глибоко вдихнув повітря. Проте, за один раз не допомгло. Макар звівся другий раз. Потім викинув руки в боки й присів. Так ще краще. Повний кровообіг. Хвиля крові від серця одливає вниз, у таз. Прекрасний спосіб заспокоїтися. Особливо, коли зробити так разів п'ять-шість вряд.

І от, саме як присів Макар втретє, розкинувши руки і відкинувши голову назад, двері з кімнати Ельфріди Карлівни розчинилися широко і на порозі з'явилася вона сама.

Макарові здалося, що він губить притомність. Кров справді відлила від серця, але відлинула, мабуть, геть уся, і Макар відчув, як це прокляте серце зовсім спинилося. Він забув навіть звестися. Так і zostався сидіти накарачки, пустивши поли шинелі по підлозі й розкинувши руки на боки.

— Що з вами... Макаре? — скрикнула Ельфріда Карлівна перелякана. — Зінд зі кранке?

Аж тепер кров буйною хвилею вдарила назад, навіть і не в серце, а просто в голову, і Макар здолав звестися — червоний і готовий вмерти від сорому...

— Взагалі... мені треба було побачити вас, Ельфрідо Карлівно... — насилу видавив він із себе.

— Абер варум зітцен зі ауф дер діле?

— Я дуже втопився і взагалі... присів трохи спочити! — несподівано для себе самого збрехав Макар, відчуваючи, як ґрунт тікає спід його ніг.

Ельфріда Карлівна недовірливо похитала головою й запропонувала Макарові зайти до її кімнати. Макар помітив, що очі її були червоні. Безперечно, вона плакала...

Ельфріда Карлівна пропустила вперед Макара, вказала йому на стілець коло столу, а сама пройшла й сіла поруч на канапу. Кімната була мікроскопічна. В ній містилися тільки стіл, два стільці, велика фотеля, шафа і канапа. Очевидно, на канапі Ельфріда Карлівна і спала. Канапа була просто проти вікна з кватиркою. Дохлі щури, жаби, вужі, живі кажани, яких ми підкидали Ельфріді Карлівні, мали падати крізь кватирку неодмінно просто сюди, на канапу. Можливо, вони залазили просто під ковдру! Брр...

Щоб відтягти увагу, Макар кинув оком по стінах. Вони були майже голі. Тільки над столом висів портрет якогось дідуса, можливо батька, та над канапою — звичайна дитяча вибійчана картинка — кицька з рожевим бантиком. Кицька з рожевим бантиком! Не може бути! Невже Ельфріда Карлівна купила собі дитячу кицьку з рожевим бантиком? А одиниці!

та двійки, які вона ставить! Хіба це сполучне між собою? Кицька і одиниці! Ні, напевне вона одібрала її в когось під час лекції...

— Ви маєте мені щось сказати, Макаре?

Макар здригнув. Ну да, в н має... мав, тобто, ну да, взагалі. В усякому разі, треба щось говорити. Він відкашлявся і зразу ж попирхнувся:

— Ельфріда Карлівна,— сказав він, але так тихо й неслівно, що треба було починати знову.— Ельфріда Карлівна! — Цього разу вийшло занадто гучно для такої маленької кімнатки. Макар знову почервонів...

— Я слухаю вас.

Тоді Макар заплющився, набрав повні груди повітря і кинувся з високого берега в глибоку річку:

— Ельфріда Карлівна! Я тільки сьогодні дізнався, тобто тільки сьогодні нам сказали, що, ну, словом, що ви вже не будете в нас викладати і взагалі. Я хочу попросити вас, Ельфріда Карлівна, щоб ви не сердилися на мене і взагалі, щоб ви простили мені і не подумали, що я, взагалі, ставився до вас, як взагалі, і взагалі...

Цих „взагалі“ було вже щось надміру, і Макар раптом заблудився в них. Але розплющитися він не міг.

— Ну? Що ви кажете? Я не розумію вас...

Голос Ельфріди Карлівни бренив немовби ласкаво і привітно. Макар набрав нову порцію повітря і вдарив:

— Особливо я прошу вас, Ельфріда Карлівна, пригадуєте, два роки тому, навіть більше, коли я складав вам передержку... Я її, взагалі, не склав, скориставши з приходу Вахмістра, чи той взагалі, я хотів сказати, інспектора. А, прийшовши на місце, я, пам'ятаєте, заспівав уголос, і всі також потягли за мною. Це було надзвичайне хуліганство, мерзенна непошана до вас, і це я дозволив собі, повірте мені, зовсім не тому, що ви були німкеня, що оголосили війну з німцями, а я був, а я був, а я був... дурень і сукин син, взагалі...

Це було все. Далі говорити вже, власне, не було чого. Макар спинився і, нарешті, завмираючи, розплющився. Який сором! Як він міг на таке наважитися?

Ельфріда Карлівна вже не сиділа. Вона стояла просто перед Макаром. З очей її, справді, бігли сльози. Ельфріда Карлівна плакала. Боже мій, яка ж вона була маленька, худенька і слабенька! Та ж навіть Макар— ну, який вже з нього взагалі мужчина і рицар!— і те міг би оборонити і захистити її. Від усіх. І від гімназистів, і від колег-педагогів, і, взагалі, від усіх. Хоча ні, від ротмістра Ользе Макара Ельфріди Карлівни не захистив би...

Ельфріда Карлівна зробила крок і поклала Макарові на плече руку. Чорт! Взагалі, між педагогами й гімназистами такого не практикується, щоб класти руку на плече. Але

саме тої секунди, коли Ельфріда Карлівна розтулила уста і хотіла щось сказати,— раптом двері до сусідньої кімнати рипнули. Ельфріда Карлівна відсмикнула руку. Макар відсахнувся, і вони обое озирнулися.

Позаду них, на порозі — в строкатому халаті, нічному ковпаку, з довгою люлькою в зубах і спираючись на ковіньку стояв жовтий прокурений дідуган. Він був точною копією портрета в рамі напроти. Тільки на портреті дідуган був лагідний, з доброзичливими очима й м'яким рум'янцем на щоках. В натурі ж, у цю хвилину, він був аж синій, очі метали іскри, і все обличчя було перекивлене:

— Швайн! Русіше швайн! — заверещав старий, висмикнувши люльку з рота. — Руський свиня!

— Тату! — Ельфріда Карлівна кинулась до дідугана.

Але злий дідуган замахнувся на неї люлькою:

— Не підходь! Ти торкнулася руської свині! Прокляття батьків паде на твою голову! — Ельфріда Карлівна затулила лице руками. — Геть! — зашипів дідуган, показуючи Макарові на двері.

Макар ще не встиг опам'ятатися. Він стояв, розкривши рота. Він отетерів. Дідуган тим часом був уже біля нього і пританцьовував довкола, розмахуючи люлькою і нічним ковпаком:

— Ми переможемо!.. Військо кайзера прийде сюди!.. Тут буде велика Німеччина!.. У славу великого німецького народу!.. Я — королівський офіцер...

Ельфріда Карлівна тягла Макара за рукав до передпокою. Вона захлиналася:

— Ради бога... я вас благаю. Він вже давно такий. Йому вісімдесят років... Але благаю... не розповідайте нікому... Ви розумієте... Я вас благаю...

Дідуган, проте, теж не відставав. Він наступав ззаду на п'яти, забігав спереду й пританцьовував на лівій нозі:

— Кожний німець — солдат великої Німеччини!.. Ми переможемо вас!.. Росію ми знищимо, хоч би яка вона була!..

Макар вже був на ганку, і Ельфріда Карлівна відштовхувала старого ідіота, намагаючись причинити двері.

— А коли руські варвари повбивають усіх наших дітей там, на фронті... німецькі жінки породять інших... і вони таки прийдуть, щоб нищити вас...

Макар плигнув з ганку на стежку.

— Шмуцігес швайн! — Дідуган жбурнув ковпак, але той впав зразу ж на порозі. Тоді він розмахнувся й пошпурив наздогін Макарові люлькою. Люлька боляче вдарила між плечі.

Про події на військовій рампі, про заколот у маршевому батальйоні та про відношення до цього студента Митьки Іввольського Зілов з Потапчуком і справді могли б розповісти чимало. Вони самі були безпосередніми учасниками цих подій.

Було це позавчора вранці, в неділю.

Треба сказати, що в Потапчука, як і ще в небагатьох,— можливо, то була підсвідома реакція на деморалізуючі обставини війни,— раптом виник дивний запал до науки. Потапчук почав ходити по товаришах, вигрібати спід бляшанок з патронами, австрійських кортиків, румунських кокард та іншого гімназичного причандалля епохи імперіалістичних воєн — забуті й нікому непотрібні підручники. Він їх відносив додому, обгрушував пил і на ціліснічкі ночі сідав до логарифмічних таблиць, тригонометричних обрахунків або ж до шифрів хемічних сполук і реакцій. Саме в цих справах завітав він до Зілова і передучора, вранці. Йому конче треба було проконсультуватися в Зілова, що був у нас відомим знавцем фізики в обсязі дещо більшому проти підручника Краевича — в справах різних анодів, катодів, омів, вольтів, ватів і ампер. Вони сіли до столу і розгорнули зошити.

Але саме тої секунди вхідні двері розчахнулися і до кімнати шпарко вскочив хлопець з чорним від вугілля обличчям та в засмальцованій робочій одежі.

— Тихо! — скрикнув Зілов. — У мене хвора мати, і ти її потурбуєш!

Але засмальцований хлопець був занадто зморений і виснажений, щоб могли когось потурбувати. Він упав на табуретку і з свистом та хрипом відсапував. Це був відомий уже нам кочегар з С-815, Федір Козубенко, машиніста Козубенка син. Після зустрічі на вантажній станції Зілов з Козубенком потоваришували.

— Швидше! — нарешті, відсапнув Козубенко. — Шукай батькову скриньку... напхай їжі... біжімо...

— Що трапилось? — не зрозумів Зілов. — Яка скринька? Кому їжі? Куди біжімо?

Але в Козубенка, видно, зовсім не було часу, та й говорити йому було важко. Він зірвався і кинувся до комори. Стара скринька машиніста, в яку він бере з собою в поїздку їжу, стояла тут же, за порогом. Федір схопив її й витрусив якесь барахло, що було всередині.

— Хліба... якийсь глечик... насип борщу... або що! — скомадував він.

Не розпитуючи, збагнувши, що справа надто спішна, Зілов кинувся до кухні. За мить він повернувся з окрайцем хліба та мискою квашеної капусти.

— Здорово! — Федір засунув це досередини й grimнув вічком. — Швидше шинель і шапку!

— Але що таке?..

— Швидше! За мною! В дорозі розповім! — і Федір кинувся з хати.

Похапавши шинелі, Зілов і Потапчук кинулися за ним. За фірткою вони наздогнали Федора. Проте, побачивши Потапчука, Федір раптом спинився.

— Це хто? — сполохано запитав він.

Зілов повагався одну хвилину.

— Це свій хлопець. Алеж я не знаю, в чому справа...

Федір теж повагався секунду. Потім махнув рукою. Слова Зілова вже заспокоїли його.

— Швидше... Тільки не будемо бігти, поки в місті. Крючок зразу перехопить... Хутчій до колії, а там вже вдаримо щодуху... Зараз розповім... Цей хлопець, може, також знадобиться...

І поки вони йшли — хвилин три — широкою Дворянською, далі Привокзальною вулицею, Федір Козубенко встиг розповісти хлопцям, в чому була справа і для чого була потрібна скринька машиніста і сам Зілов.

Вранці на військову рампу прибув якийсь маршевий батальйон. Невідомо ще зараз, як це трапилось: чи приїхав він вже розпропагандований, чи була це вже робота місцевих хлоп'ят — можливо, що й саме так, бо Митьку Ізвольського крючки піймали недалеко від самої рампи, — а тільки маршевий батальйон раптом відмовився їхати на фронт. На дверях вагонів впоперек через „40 человек и 8 лошадей“ вони написали крейдою: „Довольно! Ми не хотим воевать! Австрийський солдат не враг русському солдату. Ми хотим мира“. Комендант рампи вислав свою сотню під гвинтівкою — стерти написи і загнати маршистів до вагонів. Але комендантська сотня була затюкана, забрьохана болотом і закидана кінськими кізяками. Тоді комендант викликав батальйон георгіївських кавалерів, що стояв постоем у дванадцятому полку. Батальйон оточив ешелон і злегка обстріляв безбройних маршистів. Десятьох вбито, сорок два поранено, маршистів загнано по вагонах і вагони запломбовано, як вантажі. Комендант дав наказ негайно рушати. Але тут виявилось, що ешелон був без паровоза. Шумейко відчепив свого С 815, одвів у депо і залив топку. Коли в машиністській довідалися про бунт маршистів, відмову їхати на фронт та про вчинок Шумейка, кочегари й машиністи, які були в дежурці, викликані в наряд під військові ешелони, вирішили й собі підтримати солдатів. Вони похапали свої скриньки й розбіглися геть з машиністської. Ешелон, правда, все ж таки поїхав на фронт. Комендант викликав черговий паровоз залізничного батальйону. Але вияв солідарності робітників став відомий маршистам.

Коли поїзд рушив, заплombовані маршисти вистромлялися у віконечка і кричали назад: „Спасибі робітникам за підтримку! Підтримайте нас, а ми підтримаємо вас! На фронт ми ідемо брататися!“ Георгіївські кавалери й жандарми відповідали пострілами по вікнах...

Але до чого ж тут Зілов і машиністська скринька його старого батька?

А от до чого. Тепер треба було рятувати тих, що порозбігалися з машиністської. Шестеро кочегарів, шестеро помічників і шестеро машиністів. Всі вісімнадцятеро, а з ними й Шумейко з Козубенком, будуть віддані до польового суду. Мурманом тут не обійдеться. Розстріл!.. А втім, порятувати справу можна так. Конторщик з машиністської також злизнув тоді з усіма. Цей просто здрейфив. Зараз його вже жандарми піймали і повели. Він, звичайно, скоро очухається і викаже. Персонально кожного він не знає, певна річ, алеж у нього в наряди з номерами викликаних паровозів і, можливо, навіть прізвищами їх водіїв. Діло прогорить. Але щастя в тому, що книжки з нарядами конторщик не захопив, тікавши, а покинув на своєму столі між іншими книжками, графіками й відомостями — там же, в машиністській. Дістати книгу нарядів і знищити будь що! Але машиністська оточена зараз жандармами...

За планом Козубенка дістати книгу нарядів з оточеної жандармами машиністської і мав не хто інший, як Зілов, разом із скринькою його батька.

Вони, нарешті, вийшли на колію, і тепер вже можна було побігти. Вони пустилися бігцем праворуч, до депо. Там, по праву депо, на Волочиській колії, під парканом із старих шпал притулилася довга цегляна будівля — машиністська дежурка. Кінець свого плану Федір докінчував уже набігу. Це було дуже важко: і бігти і в той же час розповідати. Втім, і слухати набігу теж не легко. Але на перепитування часу не було. Федір казав:

— Ми зробимо так ... Пам'ятаєш, в машиністській дві зали?.. Тепер в одній ми, військовий транспорт... а в другій — пасажирський і спеціального призначення... Тепер зали стіною дерев'яною по коридору розділені... повна ізоляція... І клозети навіть окремі, не так, як ото раніш спільний був, тільки що з двох віддільчиків... Алеж віддільчики один від одного так і zostалися не до верху дерев'яною переборкою перегорожені... Розумієш?.. Жандарми тільки військового транспорту двері стережуть... Ти підеш просто до пасажирського... Той жандарм, що на розі стоїть, тебе зразу пропустить... Скажеш — батькові під поїзд їжу несучу. Та він сам побачить і не питає... Ти в пасажирську... а тоді в клозет... а тоді через переборку... а тоді до столу... книгу з нарядами схопиш... і назад... Цей хлопець хай з тобою разом підійде... для понту... жандармові

це баки заб'є... Він ще тобі гукне: „Ваня, мовляв, гляди, швидше, а то ми спізнаємося“ ... там кудись, сами придумайте... І хай стоїть, немов справді жде... Ну, от... Зробиш, Іване?

— Зроблю...

Вони добігли до рогу депо, і тут годилося знову перейти на спокійну й рівну ходу. Вони пішли, відсапуючи, віддихуючи, намагаючися притишити скажене биття серця. Федір біля паркану матеріального складу спинився:

— Ну, хлопці, рушай... Швидше треба, поки жандарми не хопилися нарядів... Я зостануся тут... А то вартовий ще побачить... Значить, Ванечка, виручай... Хлопці і робочі тобі цього не забудуть... Я, значить, виглядати буду... Коли трапиться скандал якийсь... ну, словом, не пощастить тобі... побачу, що тебе крючки вхопили, або... або, от, на годинник глядітиму... пройде десять хвилин, а тебе нема... Тоді я так зроблю... Просто вискочу і кинуся на цього жандарма... Він зніме тарарам... почне від мене відбиватись... інші йому на допомогу побіжать... А ти вже тоді, гляди, сам собі ради давай і ходу...

— Ну,— відмахнувся Зілов.— Такого не буде. Та й жандарм тебе зразу пристрелить.

— Нехай стріляє... тільки ти наряди принеси... Ну, гайда!.. Ідіть, хлопці... Хороші ви хлопці... Ідіть...

Ваня з Потапчуком тихо вийшли зза рогу. Спокійною, розміреною й непоквапливою ходою вони попростували по колії. За рогом, справді, стояв жандарм, на першому ганку машиністської—другий. Цей другий стояв з оголеною шаблею на плечі. Це було смішно. Там же не було нікого. Навіщо ця оголена шабля?

Перебалакуючися, Зілов з Потапчуком наблизилися до першого жандарма.

— Розумієш,— казав Зілов.— Вольти — це одиниці напруги, вати — одиниці потужності, а амperi — одиниці самої сили струму. Отже, ніколи не треба плутати...

— Вам куди?— тихо гукнув до них жандарм.

— Га?— здивовано обернувся Зілов.— Куди нам? До машиністської... Батькові скриньку несучи...

— До військово-транспортної?— жваво схопився жандарм.

— Ні, пасажирської. А що?

— Нічого. Ідіть...— одвернувся він, зразу втративши всякий інтерес. Жаль, жаль: коли б ці батькові діти йшли до військово-транспортної, він би їх зразу зацапав, і тоді — будь ласка, батечка, а там за хвостик і всіх...

Зілов і Потапчук пройшли повз другого жандарма. Руки їхні були холодні, спина впріли, лиця пополотніли. Прокляті лиця! Жандарм же може побачити. Він же може зацікавитися— а чого це господа гімназисти такі бліді? Око в нього таке вже хитре... Господи, господа, пронеси, господа!..

Одначе другий жандарм ковзнув по них порожнім поглядом і позіхнув. Гімназисти несли батькові - машиністові в дорогу їжу — нічого особливого. Півгодини тому дівчинка якась узяла батькові скриньку понесла...

Далі все відбулося по задуманому. Потапчук гукнув: „Ти ж, дитино, не барись, а то я й чекати не буду!“ — Зілов відказав: „Зараз, зараз, зачекай хвилину...“ — і хутчій побіг на другий ганок. У пасажирській машиністській було майже порожньо. Як там пасажирські поїзди, коли зразу й фронт? Двоє спало на лавах, один сидів біля столу і пив з бляшаного чайника чай. Зілов поставив скриньку на лаву і шмигнув у бокові двері. Там був довгий коридор з стінами, заклеєними розписами, графіками, якимись планами і наказами. В кінці були дверцята до убиральні. Зілов підбіг і шарпнув...

Жах! Двері були зачинені. В убиральні хтось був. Холодний піт потік з лица за комір, по грудях, аж на живіт. Жандарми, допитавши конторщика, можуть повернутися щохвилини. А за десять хвилин, не дочекавшись Зілова, Федір кинеться на жандарма і марно віддасть свою волю і своє життя.

Двері були хиткі, але вони були зачинені. Виламати їх легше легкого, просто раз плюнуть. Алеж там хтось сидить. Що скаже він, коли хтось при ньому виламає двері й подереться через стінку? Зілов облизав сухі губи й озирнувся. Коридор був, справді, перегороджений надвоє. Іншого шляху до сусідньої машиністовки не було. Тоді він посіпав двері убиральні ще і тихо, неголосно, але так жалісно, запищав:

— Дяденька... дяденька, будь ласка, швидше... У мене живіт болить... Я татові їсти приніс, а мені живіт як заболить... як заболить... Дяденька, я вас дуже прошу...

Зілов прислухався. Там, за дверима було тихо й непорушно. Навіть ніякісінького звуку звідти не було...

І враз Зілова рясно зросило гарячим, кип'ячим потом. Дурень! Ідіот! Кретин! Двері ж зачинені з цього боку... Там же нікого нема!

Зілов відкинув колодку і вскочив до убиральні. Кретин! Ідіот! Дурень! Правильно, переборка зроблена не до стелі. Він підплигнув і вхопився за її пруг руками. Дурень! Ідіот! Кретин! Він підтягся на м'язах, закинув ліву ногу й перexoдився на той бік, до сусіднього віддільчика клозета. То вже був клозет військово - транспортної машиністовки.

В порожній залі було непривітно і навіть моторошно. І враз було видно, що люди звідси пішли нещодавно, несподівано і похапцем. Забута пачка махорки і розгорнута книжечка цигаркового паперу. Огризок ковбаси. Склянка з чаєм. Така — зеленкуватого скла, гранчаста, чай блідожовтий, і надгрижена грудка цукру поруч. Зілов мимоволі торкнув склянку рукою. Вона була ледь - ледь тепленька. Немов жива. Хтось

щойно з неї пив. Якихось п'ятнадцять-двадцять хвилин. Зілов здригнув і відсмикнув руку.

На столі конторщика безладдя і бруд. Чорнило в одбитому денці пляшки. Обсмиканий, обшмаганий, заляпаний настільний папір. Обламана вставка. Надкушений огірок. Кілька якихось графіків. Дві-три відомості. На рух за першу половину місяця. На рух за другу половину місяця. На преміальні а зкономлене паливо. Ордерні книги — на гас, клоччя, пемзу. Книга нарядів...

Книга нарядів!

Зілов її вхопив і розгорнув на останньому листку. Наряд номер чотириста сорок два, другого листопада, машиніст Квятківському, помічнику Шумейкові, кочегару Козубенков паровоз С-815...

За десять секунд Зілов ліз вже через переборку назад. Там на прuzі переборки він на мить спинився і вперше перевів дух на повні груди. Як глибоко зітхнулося! Як вільно. Весела, урочиста радість танцювала й співала там, десь у середині, немов у животі, як у танцювальній залі. Він сплигнув. Коридор — розписи, графіки, накази... Зала — двоє спять, один п'є чай... Сінці — і ганок. Зілов вийшов на ганок по допомогу і роздивився навкруги.

Потапчук ждав там саме. На першому ганку стояв жандарм з оголеною шаблею. Другий стояв на розі матеріального складу.

За рогу вистромився хтось. То Федір Козубенко. Він помітив Зілова і нетерпляче тупцював.

Не поспішаючи, Потапчук і Зілов пішли назад. Повз другого жандарма, повз першого. Радість — весела, урочиста, скажена — танцювала, співала і гвалтувала десь усередині, немов у животі. В голову било п'яніючими хвилями:

— Ти ж тільки зрозумій! Вольтів стовб — це є простісіньке сполучення багатьох елементів. Коли, скажімо, взяти звичайний елемент Леклянше...

Фу ти чорт, як хочеться висолопити язика цьому напидюченому жандармові! Радість танцює, співає, галасує, немов п'яна. Бліде Федорове лице вистромляється зза рогу.

— Ну, як??? Як??? — благають його очі.

Зілов непоквапом підходить до рогу. Очі його блищать, грають, випромінюють світло. До таких очей не треба й ніяких пояснень. Федорове обличчя рожевіє. Його очі теж заражаються ясним лиском.

— Наряди? — вже просто так, для проформи, хрипить він халаючи Зілова за руки.

Зілов мовчки — говорити він не може, такий же шум: радість співає, лементує, витинає гопака — ляскає себе по животу. Живіт гуде дивним дерев'яним звуком. Книга нарядів разом з своєю грубезною казенною оправою тут, на

животі. Он як здорово вибивати по ній барабанний дріб — тра-та-та-та-та-гоп-са-са!

— Ванечка... друг... милий... товаришок...

Але Ванечка, друг, милий і товаришок, нарешті не витримує. Годі, він вже далі не може! За десять хвилин він пережив вже ціле, справжнє і доросле, життя. Більше він не може! Годі!!! Радості, радості — веселій, урочистій і п'яній радості — дайте широку дорогу! Гей, розступіться, ви!

І Зілов раптом озирнувся.

— Дядя! — гукнув він.

Жандарм на розі здригнувся і глянув. Тьху! Краще б його очі не бачили. Цей паршивий гімназист висолопив йому язика і аж присів від переляку, радості й грубіяництва! Величезний, червоний його язик бовтається, немов у собаки. Фу, аж непристойно! От, гукнути б зараз когось і одтарабанити до директора. Хай поставить йому отметку... Тоді б знав...

— Тс... — шарпає Зілова Козубенко. — Дурак! Провалиш!

Але Зілова вже не стримати.

— Гей, барбос! Поцілуй нас сюди ось!

Тепер вони зриваються і летять. Просто летять. Вітер свище в вухах, б'є в обличчя, вищить довкола, як недорізане поросся. Калюжі розступаються перед ними і розлітаються хмарами рясних бризків по сторонах. Стрічні відсторонюються і кленуть. Кілька собак несуться їм наздогін і вже хапають їх за п'ятки...

— Дурень! Сволоч! — сердиться Козубенко. — Стій!

Але сам не притишує бігу.

— Ой... серце... не можу... — Потапчук хрипить, але все ж таки не відстає.

Зілов біжить попереду всіх і регоче. Дико, страшно й п'яно. Він п'яний. Він п'яний „в доску“. Радість, весела, урочиста й скажена радість сп'янила його.

Жандарм за хлопцями, звісно, не гнався. Хіба він може йти з поста? Він тільки сердито посварився кулаком. Стричайте, стривайте, іродове плем'я!..

Хіба жандарм знав, що під полою в Зілова була книга нарядів, книга, де чітко й акуратно були переписані прізвища всіх вісімнадцяти кандидатів до військового суду?

СВІТ ОБСТУПАЄ НАС

Аркадій Петрович тим часом був захоплений новою витівкою. Розклад гімназистів болів йому. Розклад гімназистів доікав йому. Розклад гімназистів сушив йому серце і голову.

Освіта! Просвіта! Прекрасне прийдешнє! „Сейте разумное, доброе, вечное. Сейте! Спасибо вам скажет сердечное русский народ!“ Аркадій Петрович не міг знести підупаду нашої моральності. Картярські успіхи Кульчицького ранили його в самісіньке серце. Разом із Кашиним він убо-

лівав з його безсилля перемогти свою пристрасть. Ходіни Воробаєва до добросердечних сестер відбили Аркадію Петровичу сон. Карти, п'янки, розпуста, лінощі, неробство, хуліганство! Ах, ще ця проклята муштра! Це ж через неї всі ці „якості“. Треба щось робити. Треба вживати заходів. Треба рятувати. Інакше пропаде все — і „розумне, і добре, і вічне“. Що ж тоді скаже руський народ?!

І Аркадій Петрович вирішив утворити літературний гурток. Існування всяких гуртків в стінах, або й поза стінами, на вчального закладу для учнів середніх шкіл заборонялося категорично. Так само, як не рекомендувалося їм сходитися, навіть для спільного готування лекцій, групами більше ніж двоє-трое. Гімназист мусить завчити й відповісти учителеві урок. Більше — нічого. Нічого там заводити викрутаси і криволи!.. Отже, сама вже ідея утворення літературного гуртка — це був безсумнівно акт протестантства.

І Аркадій Петрович не помилився. Саме слово „гурток“ вимовлялося тоді неголосно. Це було нелегальне слово. А заборонений плід такий солодкий! На перші збори нашого літературного гуртка прийшов навіть Бронька Кульчицький.

Нас зустріли Аля і Валя. Збори гуртка знову мали відбуватися у Вахлакових. Аля мружилася. Валя кулилася. Було затишно і приємно. Хотілося залізти в найдавший закуток канапи, поруч із Валею, або й Алею, і слухати. І нічого не говорити. І голову прихилити Алі, або й Валі, на плече. За вікном дощ, листопад, мряка і холод. А тут тепло, горить лампа під зеленим абажуром, і Аліне, або й Валіне, плече так солодко й хвильно пахне ніжною дівочою шкірою...

Втім нас було аж одинадцять, а Аля з Валею — це тільки дві. В крайньому разі на їхні плечі можна було прихилити максимум чотири голови...

І от, ввійшовши до загальної кімнати, ми раптом побачили ще один дівочий профіль. Ще одна гімназисточка, в зеленому форменому платтячку з білим комірцем, сиділа поруч з Венерою Мілоською, скромно схилювшись над книжкою. Вона вдавала, що захоплено читає. Бо вона дуже засоромилася, коли до кімнати зразу ввійшло стільки молодих людей.

Сербинові затримтіли ноги і зробилося майже млясно. В фотелі зовсім поруч з Венерою Мілоською, скромно схилювшись над книжкою, сиділа не хто інша, як Катря Крос! Катря Крос! Катря Крос! Зовсім поруч з Венерою Мілоською! Які ідіоти були ці древні греки! Хіба ж можна порівняти цей гіпсовий істукан до справжньої і живої Катрі Крос! Втім, якби вони знали Катрю Крос...

Сербин почервонів, затремтів і тихо слизнув у кімнату до Пантелеймона. Він соромився! Нізащо! Нізащо в світі він не підійшов би привітатися і познайомитися з Катрею Крос. До Катрі Крос? Нізащо!..

Так воно й вийшло. Всі підійшли, привіталися й познайомилися. Катря встала, покинула книжку і, соромлячись, ледь-ледь потисла кожному руку. А Сербин не підійшов. Катря і Сербин, тільки вони одні й знали, що вони так і не познайомились.

Аркадій Петрович сказав коротеньку промову про завдання літературного гуртка, про „розумне, добре й вічне“, про „спасибі“, яке скаже нам руський народ. Гурток мав читати російських класиків і тут же їх обговорювати. Тургенев, Достоевський, Толстой. Можна ще й Гончарова. Скажімо, „Обрыв“. Обговорювати ми мали ідеї, думки, зміст. Аркадій Петрович запропонував почати хоч би з Тургенева.

Читати й обговорювати Тургенева було, звісно, нудувато. Адже кожний з нас перечитав його не пізніше п'ятого класу. Навіть Воропаєв, і той читав не то „Отцы“, не то „Дети“. Навіть Кашин, який окрім видань „Развлечения“ не читав нічого, і той якось помилково проглянув „Записки охотника“, — в виданні Ситіна вони були надруковані таким же шрифтом, як і Нат Пінкертон. Але з пропозицією Аркадія Петровича погодилися всі. Читати так читати. Репетюк і Піркес поклали голови на плече Алі. Кашин і Воропаєв — Валі. Туровський і Кульчицький влаштувалися обабіч Катрі Крос. Сербин тихо вийшов з Пантелеймонової кімнати і нишком притулився в кутку за Венерою. Серце його колотилося.

Читали „Отцы и дети“. Читав сам Аркадій Петрович. Базаров! Молоде покоління! Нігілісти!..

За вікном дощ не вгавав, інколи підвивав вітер, і тоді рясні й дрібні краплі сипали просто в шибки вікна. Брр... — бути зараз там, на вулиці, на негоді! Як затишно тут, в колі милих серцю товаришів, біля лампи, в теплі, з головою на дівочому плечі. Катря Крос, правда, пручалася. Вона ще не звикла. Вона не дозволяла класти малознайомі голови на її дівоче плече... Катря Крос була струнка, русява дівчина, трохи, ну зовсім трішечки, кирпатенька. Під очима в неї була темна сутінь, а на лобі кілька дрібненьких прищичків. Вона легко червоніла і тоді ставала кольору густої й темної крові. Шарілися в неї не тільки щоки, а й чоло, шия, плечі і навіть руки... Тоді Туровський спробував іншого способу. Він почав потихеньку просувати руку між спинкою канапи й Катриною спиною. Це навіть цікавіше. Можна буде обняти дівчину за талію. Але раптом його рука зустріла другу, що сунулася їй назустріч. Чорт забирай, то Кульчицький діяв з другого боку таким же маневром! Туровський відштовхнув руку Кульчицького. Але Кульчицький не відступився і відштовхнув Туровського. Тоді руки сплелися пальцями і почали змагатися. Катря сиділа непорушно. Вона слухала уважно. На неї ж всі нишком поглядали. Крім того, в житті нігілістів з'явилася жінчина. Одна, потім друга. Отже, мало щось таке трапитися...

— Ай! — скрикнув раптом Бронька.

Туровський таки захопив його пальці і хряснув кісточками. Перевага була на боці Туровського. Він діяв правою рукою, а Бронька лівою.

Аркадій Петрович кінчив розділ і зупинився. Всі солодко потяглися. Ні, не спав ніхто. Але так зачлєкли руки й ноги від довгого сидіння і лежання. Проте зразу зробилося тихо, і Туровський мусів заговорити, щоб заглушити боротьбу двох рук там, за Катриною спиною. Він відкашлявся.

— Глядіть! — сказав він. — Які були раніше покоління молоді. Їх хвилювали різні питання й проблеми. Чи є бог? Яка мета життя? Що таке безкінечність? Що таке любов?.. — Катря спалахнула, і на Туровського вдарив від неї теплий, аж гарячий, струмись. Тоді його теж ударило в кров. — А ми? Нас ці питання не хвилюють! Ми обмежені! Нас не хвилює ніщо!

Він ніколи й не думав, що з нього такий красномовець. Що значить дівчина поруч! О, це велика штука — дівчина поруч! Він вдарив Броньку кулаком по нігтях, рука сириснула і зачепила Катрю за спину. Катря випросталась і нишком відштовхнула обидві руки.

— Дурень! — відгукнувся Піркес. — Ще б цього нам бракувало! Війна! Загибають мільйони людей, світ скоро загине! А ми будемо сперечатися про бога, мету життя та безкінечність! Га-га-га! От, дурило!

Туровський сердито звів брови. Що за хамство лаятися при дівчатах? Обережно він почав знову сунути руку за Катрину спину. От, нарешті, й талія. Він обережно торкнувся дівочого поперека.

Катря знову випросталася й відкинула руку.

— Слухайте! — прошепотіла вона. — Якщо ви не покинете, я встану й піду!

— Панове! — озвався Аркадій Петрович. — Туровський неправий. Кожне покоління має свої ідеї і заперечення проти попереднього. Алеж чи нам зараз до таких заперечень? От у чому справа. Нам зараз не до незадоволень. Не до чвар. Війна! Після побідного кінця ми розберемося. Але, — голос учителя історії зворушено затремтів, — будьте певні, війна так змінить світ, що зміняться й самі люди. Війна виборє ідеали справедливості, і життя стане прекрасне!

Піркес пирхнув і сердито завовтузився на Аліному плечі.

— Хотів би я побачити це прекрасне. Звідки взятися прекрасному? Єрунда! Ненавиджу!

Аркадій Петрович схопився за книжку:

— Власно, ми говоримо не на тему, панове! Я пропоную звернути вашу увагу на... на характеристики героїв... І... і їхні суперечки з батьками.

Від прохання звернути увагу на характеристики зразу ж зробилося нудніше. Ну, да. Хорь — практик, Калінич —

ідеаліст. Здається, починало відгонити лекцією з словесності.

Аркадій Петрович взявся читати далі. Війна! Ну й війна. Може, навіть хочеться вже, щоб вона хутчій скінчилась. Але ж можна ж звертати все на війну, вона за праве діло — за братство і звільнення всіх слов'ян!

Голос Аркадія Петровича бренив гучно й дзвінко. Аркадій Петрович читав виразно, з наголосами за змістом і драматичністю ситуації. А втім, він не заважав нам. Читання бренило само по собі, ми були самі по собі. З усіх нас, мабуть, тільки один цілком уважно слухав читання Аркадія Петровича. Це — Макар. Либонь, вперше за життя йому доводилося не читати самому, а слухати. І це прикуло до себе його увагу. Базаров безперечно непоганий хлопець. Хоча, взагалі, нігілісти дурні. З нічого не може нічого й бути. Нігілісти — ніщо. Людина не може тільки заперечувати. Людина повинна щось і стверджувати. А що стверджує він, Макар? Га? Макар навіть розгубився. Фу ти, чорт! Він, здається, не стверджує нічого. Втім, він нічого й не заперечує. От тобі й раз! Як же це так? А філософи?

Тут Потапчук перервав читання. Опис життя братів Кіришинових, прекрасних тургеневських поміщиків, йому не впадобався. Цей ледар з англійськими манерами! Ну й хазяїн! Потапчук навіть чортихнувся.

— Чорта! Яке дурацьке життя!

— Життя! — зневажливо відгукнувся Репетюк. — Ви розумієте, містер, що таке життя? — Репетюк щойно якраз захоплено заздрив життю англізованого поміщиківого брата. Тільки що сам поміщик тютя. І якоговласне чорта ці мілорди ламаються? Жили б собі та й жили. Таке прекрасне життя! Маєток, господарство, безплатний кріпак-робітник. Ще чого треба?

Піркес теж відгукнувся з свого закутку. Він вже залишив Валіне плече — тепер на ньому спочивав Репетюк — і простягся на ліжку, за спинами Потапчука, Зілова і Макара.

— Життя!.. — підхопив він. — Га-га-га! Я теж хочу жити!..

Елегійні обставини спокійного, тихого, старосвітського життя, що найбурхливішою в ньому подією були змашені дьогтем чоботи Базарова, — це життя в нас, сучасників іншого і ніяк несхожого на ті часи життя, родило тихий смуток і мріяння про обставини життя прекрасного, райдужного і яскравого.

— Але, — закінчив Піркес, — я зовсім не хочу такого життя, яке зараз є... Ненавиджу!

— А якого б тобі захотілося? — іронічно закинув Туровський, знову розпочавши впертий наступ на Катрину талію.

— Якого? Га-га-га! Я тобі зараз скажу!..

Шая зробив коротеньку паузу. Він лежав навзніж, закинувши руки під голову, і очі його були мрійно примружені. Мова його бренила неголосно і сумно.

— От якого. Наша величезна й прекрасна земна куля. Але на ній тільки океани й материки. Ніяких держав, ніяких кордонів. Одна загальна країна. Жодних релігій, націй, там рас. Ненавиджу! А втім, нехай навіть будуть. І нації, і раси. Що з того, що негр чорний? Що з того, що в китайській косі очі? Що з того, що я не можу доладу вимовити літеру „р“? Адже я вмю працювати не гірше від інших. Адже так само їм. Я так само хочу жити і любити. Я — людина. Це звучить гордо!..

— Людини, — буркнув Зілов, — теж бувають різні. Є Піркес — одеський банкір, і є Піркес Шая, який не має ні батька, ні банку. Він має тільки власний розум, руки та ще, може скрипку...

— Ах, Шаїчка, заграйте нам, будь ласка, сьогодні!

Шая кинув оком на Валю і не озвався. Він говорив далі.

— Я хочу такого життя, щоб банкіра Піркеса також не було. Я його ненавиджу. Але мені не треба і його банку. Ми зробимо так. Наша земна куля буйно і яскраво зелена. То рясніють наші жита. Ми їх будемо їсти. В гушавині хлібів розкидано великі кам'яниці. Високі димарі курять з чорним димом. То наші заводи. На них ми робимо штани, черевики і плуги. Довкола заводів, у хащах зелених садів, над ізумрудними озерами й річками, в широких білих будинках живемо ми. Це наші міста й села...

— Ви живете в них і граєте на скрипці... — Репетюк глухо засміявся. — Яка ідилія, сер!

Але Піркес раптом розсердився:

— Так! На скрипці! Ідилія! Я бажаю її не для себе тільки, а для всіх!

— Дуже дякую, мілорд, але за мене не турбуйтеся!

— Хто не хоче, той може піти!

— Куди, сер? Ви ж заволоділи цілою земною кулею!

— Чорт з вами! Тим часом можете взяти собі половину!

— Красненько дякую, лорд. А я вже й не знав, що мені робити! Не жити ж разом із вами, в вашому житті „для всіх“. Однаково — для дурнів, розумних, ледарів, неробчих і працьовитих...

— Брехня! Ледарів ми виженемо до вашої половини!

— А ми зробимо з них армію і вони нам завоюють ваші сади, білі доми і ізумрудні річки!

Піркес секунду мовчав. Потім похмуро огризнувся:

— А ми вам не дамо! Ми будемо оборонятися.

Воропаєв злісно зареготав:

— Хо-хо-хо! Алеж ти, Шаю, проти війни!

Аркадій Петрович схопився й посунув до себе книжку. Ая-яй-яй! Знову вони про війну! Ну, як вони не розуміють, що про це не можна говорити. А раптом під вікном підслуховує шпик?

— Давайте далі, тільки умова — не перебивати!

Але на цю умову ніхто не пристав. Всі враз заговорили і зайорзали на своїх місцях. Потапчук і Макар зірвалися. Репетюк звівся. Туровський висмикнув руку зза Катриної опини. Це дало змогу Кульчицькому застромити туди свою. Навіть Сербин висунувся зза Венери Мілоської.

— Хотів би я знати, де це ви наберете ізумрудних річок і в чого набудуєте білих палаців? — захвилювався Потапчук.

— Чорт з ними, з палацами! — закричав Шая. — Попервах ми житимемо хоч і в хижках. Але ми організуємо такий порядок роботи та життя...

— ... що Репетюкові заманеться його відвойовувати?

— Хай спробує! Але такий, щоб не було банкіра Піркеса!

— Так би ви зразу й казали, мілорд! Ви просто мрієте шпирхичними експропріаціями!..

Піркес подивився на Репетюка. Він хотів йому сказати щось гостре й дошкульне. Але раптом передумав і махнув рукою:

— Ну, годі... сер, чи як вас там — граф? Я просто пожартував. Так набридла ця проклята війна і дратує...

— Та кинь ти, нарешті, Шаю! — розсердився тепер вже Воропаєв. — Невже ти досі не можеш зрозуміти, що це дійсно остання війна? Остання! Треба тільки перемогти шваба — і всьому край!

— Чому „остання“? Чому перемагати треба саме „шваба“? Чим він кращий від усіх інших? Мені здається, ця війна скінчиться тільки тоді, коли вже не буде кому воювати. Але нехай вона навіть і скінчиться. Так тоді почнеться якась друга... Хіба можливо, щоб не було війни, коли є уряди й держави? У кожного з них свої інтереси. Вони пересваряться знову. Ненавиджу! От, коли б влаштувати таку війну проти самих воєн...

— Ха-ха-ха!

— Власне, проти тих, кому ці війни потрібні...

— У вас не погана пам'ять, Піркес! — для більшої іронічності Воропаєв перейшов на „ви“. — Ви не погано з пам'яті шпарите прокламацію, яку ми влітку...

— Тихо! Тихо! Я вас дуже прошу! — Аркадій Петрович замахав руками і заметушився. — На бога! Я вас прошу!

— Шая має рацію! — відгукнувся зразу Туровський.

— Село зруйноване! — захвилювався Потапчук. — Робити нікому! Люди гинуть...

Сербин теж вистромився зза Венери Мілоської:

— Стільки крові! Стільки страждань! Стільки сиріт і калік! — Мимоволі він глянув скося на Катрю Крос. Катря саме виркнула на нього. Вони спалахнули. Сербин хутчій захопився знову за Венеру Мілоську.

— Війна! — Макар зірвався і замахав руками. — Війна — це,

взагалі, найбільша логічна нісенітниця! Це, взагалі, найбільший моральний злочин! Це, взагалі, абсолютний нонсенс! — Він був блідий, і прозорі очі його ширилися.

Зілов мовчав. Він поглядав на всіх і на кожного і мовчав. Останнім часом він зробився такий скупчений і мовчазний. Він навіть припинив ставити свої вічні запитання, немовби всі відповіді були відомі йому наперед.

Репетюк ляснув долонею по столу:

— Тихо, джентльмени! Чого ви так визвірилися всі на мене? Та я ж, мілорди, перший серед вас пораженець..

— Ну, знаєте! — зірвався Воропаєв.

— Панове! На бога! Я вас прошу! — Аркадій Петрович ладний був вже кидатися на людей і затуляти їм рота. Він все позирав на вікна. Йому здавалося, що там, за вікном, північ насичена жандармами і шпиками. — Я вас благаю, панове!

Зілов відкрив уже рота, щоб відповісти Репетюкові, але в цей час між ними став Піркес. Він зірвався з ліжка розпатланий і червоний. Очі його іскрилися:

— Повторіть! Репетюк! Повторіть, що ви сказали!

— Я сказав, маркіз, те саме, що ви чули!

— Ну, ну?? — захлинався Шая: — Га-га-га! Ну, ну, ну!

— Росія має бути переможена!

— Панове, я вас благаю!!! — Аркадій Петрович кинувся був до них, але раптом махнув рукою, затулив вуха і кинувся геть з кімнати. В передпокою він почав мерщій шукати свої калози і шинель.

— Це чорт-зна що! Так говорити може тільки сволоч! — гукнув з свого місця Воропаєв.

Шая вхопив Репетюка за руку й міцно її потрусив:

— Га-га-га! Репетюк! Я тисну вам руку! Я ніколи не думав! Га-га-га! Я тисну вам руку.

— Ви сволоч, Репетюк! — Воропаєв наближався, відштовхуючи товаришів. — Ви сволоч! Я вам дам у морду!

— Що? Це ви до мене?

— Вітю! Вітечка! Вікторе! — Аля і Валя вхопили Воропаєва за плечі, але він легко струсив їх обох. — Фі! Який ви нечемний!

Чорта тут було до чемності! Бувають хвилини, коли не ввічливими стають навіть бальні диригенти. Надзвичайним, мозжухінським жестом Воропаєв відстібнув манжети, висмикнув їх з рукавів і жбурнув геть. Одна з них ударила Венеру Мілоську по животу. Репетюк зробив крок назустріч Воропаєву. Він зухвало посміхався. Правда, він не був дужчий від Воропаєва і навряд чи наважився б за інших обставин з ним сперечатися. Але зараз відчував, що перевага симпатій на його боці. В такому випадку варто поводитися спокійно й сміливо.

— Мені шкода ваших манжет, віконт! Може, ви просто обігаєте до Вахмістра, або й до вахмістра Кошевенка, й повідомите їх про мої слова? Пригадую, влітку у вас з'являлися аналогічні наміри щодо дезертира Якова. Га, сер?

— Мерзотнику!!! Я вас уб'ю!

Катря Крос скрикнула й вискочила до сусідньої кімнати. Аля з Валею кинулися за нею. На порозі, проте, вони спинилися. Цікаво було все ж таки подивитися.

Воропаєв плигнув і заніс вже праву руку, але Зілов з правого боку, Туровський з лівого — перехопили його.

— Пустіть! — заревів Воропаєв. — Пустіть! Сволочі! Зрадники! Падлюки! — Він розумів, що діло зірвалося. Вдарити Репетюка він вже не зможе. Але пручатися треба було, хоч би з гонору. — Пустіть! Німецькі запроданці! Шпіони! Я вам морди порозбиваю! Сукині сини!

В передпокою гучно хряпнули вихідні двері. То, знайшовши, нарешті, калоші, накивав п'ятами організатор літературного вечора Аркадій Петрович. Він натягав шинель на ходу.

Потапчук підійшов до Воропаєва спереду і зробив йому легесеньку змазку по губах і носі. Він міг це собі дозволити, бо був перший силач не тільки в нашому класі, а і в усій гімназії.

— Ну, дядя, прохолонь...

— Іди, ти! Ти теж сволоч!

— Ну?!

Воропаєв стих. Він стенив плечима й одвернувся. Сила була не на його боці. Навіть його найближчий друг і побратим, Теменко, навіть його товариші Кульчицький та Кашин не змогли б допомогти йому. Вони стояли осторонь і невручно переминалися з ноги на ногу. Їх було всього тільки четверо.

— Ви, маркіз, можете показувати свою хоробрість і фокуси з манжетами в товаристві особливих цінителів і знавців хоробрості, ваших сестер-жалібниць! — потішився ще над переможеним Репетюк. — А нас ви цим не проймете.

Воропаєв зарипів зубами, але промовчав. Він відійшов до вікна і закурив.

На цьому й закінчився наш перший літературний вечір. Хай не образиться шановний Іван Сергійович Тургенєв: того вечора ні „Отцы“ ні „дети“ не схвилювали нас. Аля, Валя і Катря теж zostалися незадоволені. Сваритися, битися, мало не дуелі! Таке грубіянство! І потім, взагалі, навіть поговорити ніколи. Шая так на скрипці й не грав.

Ми вийшли, розділившись на дві групи. Воропаєв, Кульчицький, Кашин і Теменко пішли раніш. Вони простували до пана Сапежка. Годилося заспокоїтися й розвіятись. Гора-Гораєвський вже, мабуть, держав банк... Пізніше вийшли інші. Попереду йшли Піркес і Репетюк. Коло них Зілов і

Потапчук. Схвильовано і збуджено, раз - у - раз зриваючися з приглушеного шепоту, Репетюк інформував Піркеса про свої погляди й переконання. Коли він забувався і починав говорити вголос, товариші спиняли його. Нічна вулиця була порожня, пустинна, але — хто ж його зна? — і мури мають вуха. Що ж говорити за паркани з старих залізничних шпал?

Погляди Репетюка були такі. Ми не діти. Треба правдивитися в вічі. Російський режим нікуди не годиться. Дивіться, як заярмлено й занашено Україну. Мова заборонена, література заборонена, культура заборонена. Все заборонено. Все поросійщено. Навіть поміщики, і ті, дивіться, самі кацапи, або, на край, ляхи. А посесори, ви не ображайтеся. Піркес, — самі євреї...

— А Мусин батько? Носківецький пан? — не запитав, а швидше відповів Зілов. — Хіба ж він не українець?

— Так, так, — похитував Піркес головою. — Так, так, — підтакував він. — Так, так. Нічого. Га-га-га! Я не ображаюся. То з Піркесів, банкірів...

Репетюк хвилювався. Досі такі думки він чув тільки дома — від батька, або від братів, міцних новоушицьких хуторян. Та ще, може, від курсистки Тосі Полубатченко в Носківцях...

Трохи позаду йшли Сербин і Туровський. Туровський теж розшарівся. Він пристрасно шепотів своєму другові:

— Ти ж розумієш, вона така... така чарівна. Ти розумієш... я не знаю, як тобі це сказати... а леж, ти розумієш...

Сербин поклав йому руку на плече і потиснув:

— Добре... не треба...

— Що?..

Туровський глянув на друга. Ніч була темна і треба було прихилитися, щоб роздивитись обличчя сусіда. Вони мало не зіткнулися носами. Але він побачив. Крізь темінь ночі йому назустріч блиснули очі друга — холодним, ворожим, навіть ненависним поглядом. Обличчя друга було бліде. Воно аж світилося крізь темряву.

— Що?.. Ти??? І ти теж?!

— Облиш...

О, горе друзям, ураженим в серце однією чарівницею!

Позаду всіх плентався Макар. Він розмишляв. Філософи обступили його з усіх боків. Але, що за чорт, він, здається, просто заплутався серед них. Він нічого не розуміє! Що коїться на землі? Він почуває себе виходцем з того світу! Що за чорт!?

Ми завернули за ріг вулиці й вийшли на залізничну алейку. Яскраве світло залізничних ліхтарів привітно зустріло нас і радісно вдарило нам у вічі.

Під першим же ліхтарем стояла нічна жіноча фігура. Було по одинадцятій. Проститутки вже вийшли на свій трагічний промисел.

— Го! Мірелька! Го-го! Ура!

— Здорові, халамидники!

Це, дійсно, була Мірель. Вона була дуже рада побачитися з нами. Останній час їй стільки мороки і роботи! Ніколи їй зустрітися з старими друзями.

— Приходьте, лапitudники, до мене в гості! Мені Гора-Гораєвський трюмо купив. Можна дивитися навіть на черевики. Потім, у мене є сервіз, щоб каву пити. Шість порцелянових чашечок. Гора різних лікерів наносив. Йй-богу, колись би прийшли! Як до знайомої дівчини... Вус?

— Цсс!—Потапчук схопив її за руку.— Хлопці! Та ж то Мопс іде!

Ми глянули. Справді, то був Мопс. На другому кінці мейки, під останнім ліхтарем, тягнувши праву ногу і злегка припадаючи на патеричку, в довжелезній і широчезній чиновницькій шинелі, насунувши кар уз з величезними гострими, цемов бритва, полями до самісінького носа, полискуючи спід шкіряного козирка хижачьким лиском круглих окулярів, просто на нас насувався сам Мопс. Розійтися нам не було де. Треба було плигати через паркан. Іншого виходу не було. Ми кинулися до парканів. Піркес вхопив Мірель за руку:

— Слухай, Мірочко, я тебе прошу! Зроби йому щось таке... Ну, ми тебе просимо!..

Через секунду ми вже були по той бік паркану з високих залізничних шпал. Ми скочили на землю і припали очима до шпарин між шпалами.

Мірель стояла на місці, під ліхтарем. Так завжди стоять проститутки, чекаючи на своїх клієнтів. От вона вийняла дзеркальце і червоний олівець. Підфарбувати губи. Вона це робить навмисне так, щоб було видно тому, хто наближається здалека. Це вона дає знак. Я проститутка і я вільна. Ви можете підійти й найняти мене. Я зроблю все, чого ви зажадаєте...

Мопс підійшов зовсім близько. Залишилося кроків п'ять. Він постукував патеричкою і хижо полискував окулярами.

Коли Мопс опинився якраз на одному рівні з Мірелькою, дівчина раптом зробила до нього крок. Вона явно хотіла з ним пококетувати. Мопс аж скинувся і враз спинився. Патеричка гримнула і закам'яніла. Окуляри люто блиснули спід козирка. Голова звелася високо й погордливо, висунувши вперед зморшкувате, голене підборіддя. Зараз він закричить, витупоче ногами, можливо, навіть засвистить городского. Подлицейський свищик тепер, після колишньої пригоди з Кульчицьким, Мопс завжди носив при собі.

Але Мірель мужньо зробила ще один крок просто до нього. Вона схилила головку набік і невинно посміхнулася Мопсові спід капелюша. Яке нахабство! Мопс зараз же скличе сюди всю міську поліцію. Але Мірель зробила третій і останній

крок. Тепер вона була вже зовсім поруч з Мопсом. Її груди навіть злегка торкалися його плеча. Так роблять проститутки полюючи на своїх клієнтів. Мірель раптом підвела руку і — о, боже! — торкнулася Мопсового обличчя. Двома пальцями вона взяла його просто за підборіддя. За оте зморщене стариківське, чисто виголене підборіддя.

— Миленький! — ніжно сказала Мірель і потрясла директора гімназії, дійствительного статського совітника, Іродіона Онісіфоровича Лошакевича, за його голене підборіддя. — Миленький...

Ми розтулили роти й завмерли там, за парканом із старих залізничних шпал.

Якусь мить Мопс, очевидно, не міг опанувати себе. Можливо він був розгублений. Може, розгніваний. Може, ошелешений. Але раптом він відійшов. Директорський картуз з шкіряним козирком і величезними полями поліз геть на потилицю. Окуляри блиснули востаннє і враз взялися густою парою. Вуси спінулися й полізли ген догори, мало не до очей. На щоках виникли глибочезні ями. Підборіддя зникло — воно одвисло вниз. На місці вуст утворилася величезна печера, провалля, безодня. І звідти, з ротової розгулини, несподівано зашипів його чарівний, як гадюче сичання, голосок:

— Не „ми-лень-кий“, — перейняв він Мірелькину руку хтиво погладив її, — но сим-па-циц-ний...

Скажений, дикий, надзвичайний, неправдоподібний регот враз вибухнув з усіх боків — зза старих залізничних шпал. З вигуками. З вереском. З вищанням. З підхлипуванням. З свистом. Навряд, щоб так уміли реготати сами люциперки на найбільшому святі в пеклі.

Мопс аж підплигнув на місці. Патеричка вивалилася з його рук. Він насунув картуз собі на ніс і мершій зашкандибав геть, з яскравого світла алейки, скоріше в темну вулицю поруч...

Ми качалися по землі. Ми держалися за животи. Ми колотили один одного по спині. Але даремно — ми неспроможли були спинитись і не реготати...

ГЕРОЇ НАШОЇ ГІМНАЗІЇ

Невдовзі був улаштований вечір „героїв нашої гімназії“. Він мав складатися з чотирьох частин: вступна промова директора, вокально-музикальний відділ, танцювальний антракт і вечеря героїв-абітурієнтів з педагогічним персоналом. Нам — не абітурієнтам ще і не героям — замість вечері видавалося по бутерброду, по дві карамельки та по одному медовому прянику на брата.

Наша гімназія за роки війни дала фронтові вже понад сотню вояк, не лічачи, звісно, тих, що позакінчували до початку війни.

Три випуски — чотирнадцятого, п'ятнадцятого й шістнадцятого року — пішли до офіцерських шкіл цілком, за винятком абсолютно хворих. Крім того, чимало покидали гімназію самі з свідоцтвами за сім, шість, п'ять, ба й чотири класи, і подалися в прапорщики або вольноп'юри. Було також і кілька чоловіка малолітніх солдатів-добровольців. Васька Жайворонек, скажімо...

Вечір відбувався в тому самому коридорі, що правив нам поперемінно і за церкву, і за рекреаційну залу, і за клас. Були поставлені лави, а в кутку зроблено підвищення з кафедру. На кафедрі стояв директор, у перших рядах сиділи герої-абітурієнти, які нагодилися на цей час в нашому місті, — числом чоловіка п'ятнадцять. Далі сиділи вже й усі ми. Мопс був у гаптованому золотом мундирі, в білих рукавичках, і тримав трикутку просто перед собою. На тлі зелених гімнастборок і френчів це було особливо кумедно. Промова Мопсова блищала перлами ораторського майстерства. Присвистуючи, пришиплюючи та гугнявлячи, він злітав на верховини патетики, захлинався на нотах восторгу, розбивався в блин на акордах патріотизму, бубнів басом і гучно сякався нагадках печальних і жалібних... „Ми перемагали, перемагаємо і будемо далі перемагати“, „бо ми маємо таке прекрасне, віддане вірне вірі, царю і отечеству, героїчне молоде покоління“. „І наша гімназія виконала свій обов'язок перед отечеством і виконуватиме його так само славно і далі“. — Вісімдесят п'ять офіцерів, п'ятнадцять вольноопределяючихся, четверо малолітніх добровольців! Двадцять п'ять георгіївських кавалерів! Десять кавалерів третьої степені! Троє — другої! І один — слухайте, слухайте — повний, всіх чотирьох степенів — славний георгіївський герой! Гордість директорського серця! Гордість нашої гімназії! Гордість руської армії! Гордість ма-тушки Росії усієї Слава йому і ура!

— Ура! — охоче відповіла зала. В задніх рядах, де сиділи ми, старшокласники, сплеснув короткий, але щирий сміх.

Сміятися було з чого. З першої лави звівся і хвацьки давенькнув шпорами бравий стрункий кавалерійський підпоручик. Чотири хрести — два солдатські і два офіцерські — горіли на його грудях, на жовточорних стрічках. Це був Парчевський.

Директор зійшов з кафедри, підбіг до героя, вхопив його руку своїми обома і гаряче потрусив. Він висловлював славному героєві й гордошам вітчизни своє захоплення, свій восторг і свої вітання. Мопс вихилявся, вигинався, робив реверанси і плював щедро на всі чотири боки. Він складав героєві - поручикові свої жалкування за ті неприємності, яких він зазнав в стінах альма-матері і вину за які педагогічний персонал охоче поділить з героєм-поручиком нарівно. Георгіївські хрести вже знедійснили „вовчий білет“, і Мопс ви-

словив свою тверду віру в те, що другого ж дня по закінченні війни бравий офіцер — „ми, хе-хе, не можемо, конаючи поруциця, що к тому времени он не будет уже полным генералом“ — бравий офіцер зайде „меж важними державними делами“ сюди, до своєї старої гімназії і — хто ж буде сумніватися, що загартованому самим життям славному героєві зовсім легко буде скласти іспит і на повну матуру...

Парчевський дзвенікнув шпорами, вклонився і сів.

Мопс повернувся на кафедру й докінчив свою промову. Зоставалася ще її траурна, сумна частина. З ста чотирьох вояк, вихованих нашою гімназією, — десятеро полонено або пропали без вісті, сорок зазнало поранень або контузій, п'ятнадцятеро з них залишилися безрукими або безногими інвалідами, а двадцяттеро... двадцяттеро на полі брані... поклали живіт свій на віттар...

— Гаспада! — схлипнув Мопс, і слина фонтанами полила на всі боки. — Поцьтим вецнюю пам'ять наших героїв...

Ми всі звелися і стали струнко.

— Ве-е-е-чная па-а-а-мять...

Двадцяттеро...

— Вее-е-е-чная па-а-а-а-а-мять...

Двадцяттеро!

— Ве-е-е-чная па-а-мять.

Ми сіли знову. Двадцяттеро! Ну, да. Іваницький, Андрущенко, Полторак, Крептюков, Тюша, Жук, Кацман, Пржемуцький, Миколук, Дзига, Муфтель, Жайворонок, Грачівський... Аж ні! Грачівський, ні! Він не в рахунок двацяттерох. Він навіть не двацятть перший. Він просто так. Сам по собі. Окремо. За нього ніхто не згадає тут. Його ніхто не вітатиме. Йому ніхто не труситиме руку. Ніхто не перепрошатиме в нього. Ніхто не пропонуватиме йому одержати просто так, „на шару“ матуру за всі вісім класів гімназії. Навіть оцю вічну пам'ять проспівано не йому. Він же поклав живіт свій не на віттар, а просто на залізничні рейки.

Нам раптом зробилося сумно, і ми вирішили піти з вечора. Хай йому грець! Вокально-музична частина, танцювальний антракт, а вечеряти ж нам не дадуть... Ми почекали, поки скінчив Мопс, і потислися гуртом до виходу.

— Стійте, хлопці! — наздогнав нас хтось.

Це був Парчевський.

— Куди ви?

— Та ну його к монахам! Тебе вечерєю годуватимуть, а нам — по бутерброду...

Парчевський зареготав — невже по бутерброду?

Ми спинилися і спід лоба позирали на колишнього нашого одноклассника і товариша. Він був нам немов мало знайома людина. За ці три роки нам рідко доводилося його зустрічати — тільки мелькома, як приїздив він на поправки

З холодним уклоном в бік Вахмістра Парчевський зробив широкий жест в наш бік.

Ми вивалилися за двері, як яблука з перекинутого кошика. Оце врзав, так врзав! Ой-го-го-го-го! Оце так ужарили. Ні, він таки хлопець свій. Дарма, що герой, кавалер і гордість отечества. Герой і гордість — то для інших, а для нас він тільки Парчевський Вацек.

Регочучи й обмінюючися дотепами, ми попростували залізничної аудиторії, де був сьогодні черговий військовий бал.

Черговий військовий бал! Щодня десь в місті були військові бали. Бали — це була гаряча і непоборна пошесть у прифронтовій зоні. Куди більша за інфлюенцу, куди страшніша за тиф! Світ поділився тоді на дві частини. Половина людей сиділа в окопах — стріляла, відморожувала собі ноги, задихалася від отруйних газів, бігала в атаку, годувала своїм трупом щурів. Друга половина в цей час забризкувала духами волосся і, притоптуючи закаблуками, дзвенюючи шпирями, скажено вихрилася в нескінченних турах вальсів, паде-спанів, тустепів і танго. І чудно: коли якомусь прапорщику кві на день, на одну тільки ніч щастило видертися з окопів, спід обстрілу, з газових заслон, з зубів щурів, — він біг на самперед до перукарні, голився, стригся, виливав на завошля голову флакон духів і кидався хутчій до найближчої танцювальної зали — робити па, кружляги тури, бігати в котильйонах... І, вертаючись ранком до окопів, він згадував цей бал до самої своєї смерті. Він хвалився між товаришів, як і йому все ж таки пощастило хоч один день пожити справжнім життям... **Справжнім життям!**

Що ж, порівняно з окопами, військовий бал і справді був подібний до життя...

Залізнична аудиторія знаходилася на території залізничної поміж колій. Нам довелося пробиратися до неї між довгими ешелонів і паровозів під парами. Військова рампа і вантажна станція давно вже не справлялися сами з військовими ешелонами і вантажами. Маршеві батальйони відправляли тепер просто від пасажирської. Сюди прибувала й частина санітарних поїздів, центрально-російських маршрутів. В Карпатах зараз точилися завзяті бої. Кожний день коштував десятків тисяч людських життів і мільйонів грошей. Біля пасажирського перону стояли два ешелони з донськими козаками. Вищала гармонь, підбумкував бубен і харкали коні. По другий бік вокзалу на довгих пультманівських платформах розташувався своїм вогневим хазяйством артилерійський дивізіон. Дванадцятидюймові гармати, ящики з снарядами, прожектори без брезентів стояли там — просто мрячного, дощовитого осіннього неба. Людські фігурки в тоненьких шинельках кулилися між ними. Довжелізні валки земгородів вистроїлися

Міли закордонного павільйона станції. Від них відгонило відформом, карболкою і креозотом. Двері хрюскали раз-у-раз і уривки стогонів, схлипувань і проклять вилинали звідти. І рапу танули тут, у вогкому повітрі листопадової ночі.

Перед дверима аудиторії стояв величезний натовп солдатів. Тут були і донці з вошивими чубами, і артилеристи в владенських літніх шинельках, і санітари з земгородських важок, і якісь піхотинці з маршевих батальйонів. Ці були просто в ватяних піджаках, ватяних папахах і в портках на босу ногу. Шинелей і чобіт на всіх давно неvistачало. Втім, можливо, десь вони і були, але чи ж варто було одягати їх на це гарматне м'ясо, якому все одно завтра розриватися на шматки під німецьким вогнем? Для чого марно переводити шинелі й чобітки? Гинути можна і в портках на босу ногу.

Солдати стояли похмурі й злі. Вони збіглися сюди, до аудиторії, на яскраве світло її ліхтарів, на привабні звуки танців, що бренили за високими засклятими дверима. Але їх до танцзали не пускали. Бал був офіцерський. Заходити нижнім чинам суворо заборонялося. Похмуро й неохоче дозступився натовп перед Парчевським і нашою юрбою. Передні виструнчилися й відкозирали погоням і георгіям Вандека. Ми пройшли за ним, одвертаючись і ховаючи очі. За ці два роки ми ще не привчилися перемагати почуття сорому перед цими людьми, що їхали умирати на фронт, стояли тут під дощем і їх не пускали навіть туди, в середину — вшкварити останнього, передсмертного, гопака...

Бал був у самому розпалі. Гримів комендантський оркестр. Той самий, що виряджав на позиції маршистів. Батальйонам, які від'їздили на фронт після дев'ятої вечора, тепер доводилося рушати навіть без прощального марша і „боже, царя країни“. Оркестр шкварив тустепи. Півсотні пар звивалися, кружляли і метлялися посередині. Від георгіївських хрестів черехтіло в очах. Ми рушили насамперед до буфету. Бал був уже напідпитку. Треба було негайно ж його наздоганяти.

— Буфетчик! — гукнув Парчевський.

— Чого зволите, ваш-скородь?

— По склянці коньяку кожному з нас!

— Єсть, ваш-скородь!

І запам'ятайте, будь ласка! Ви бачите цих гімназистів, що зі мною?

— Так точно, ваш-скородь!

— Протягом усього балу кожний з них має право прийти сюди, до буфету, і пити та їсти все, що йому забажається! Ви запам'ятали кожного з обличчя?

— Буде спольнено, ваш-скородь! Не звольте беспокоїться, ваш-скородь!

Парчевський вийняв з гаманця і шпурнув на шинквас п'ять асигнацій по сто карбованців. Якраз стільки, скільки

виробляв за рік на своїх лекціях Шая Піркес. Вдвоє більше, як діставав Туровський річно від свого батька, поштаря. В п'ять разів більше, ніж давало річного прибутку все го подарство Потапчука в селі Носківцях. На позиціях офіцерові нікуди дівати гроші. Він живе економно. Зате в тилу... Та й крім того,— дурний той офіцер, що не мав на позиції побічних прибутків. Фураж, ротні ресурси, відбиті німецькі каси, нарешті, покинуті обивательські будинки... Не проплатити ж усім тим годинникам, сервізам, срібним ложкам, та простим піджакам і пальтам?

Коньяк вдарив у кров, і зразу зробилося тепло й затишно. В голові попливли ніжні вальси, пристрасні танго, запомінені рочливі тустепи. Втім, вони були і довкола. Вищав корнет, а-пістон, підвивала флейта, чвакали тарілки, бухкав барабан, захлинався гобой, гавкали тромбони, волторна виводила дикі і самотньо. В обіймах прапорщиків, хорунжих і земгусарів пропливали закочані жіночі лица. Ах, їм так хотілося ласки поцілунків і мужчин. Мужчини на світі попрпадали! Вдома їх не було. Їх можна було дістати тільки тут, на балу, та те на дуже короткий час...

Диригували балом кавалерійський корнет і Збігнев Казімірович Заремба. Збігнев Казімірович був тепер не у фракі. Йому дуже личили новий мундир, сине галіфе і срібні шпори. О, срібні шпори для мазура—це найперша річ! Збігнев Казімірович працював в інтендантстві. Третім диригентом був зразу ж призначений Вітька Воропаєв. Він був широко відомий як найкращий танцюрист від Гнівани до Деражні і від Копайгорода до Вапнярки.

Бронька негайно ж пішов шукати Гору з компанією. Він знайшов їх за кулісами театральної зали. Чоловік двадцять прапорщиків, земгусарів, інтендантів і князів із дикої дивізії розташувалися в бутафорських фотелях стилю ампір. Посередині стояв рояль. На його чорній лискучій кришці Гора держав банк. Бронька на око визначив, що в банку не менше як п'ятсот карбованців. Звір на бал зайшов крупний. Інтенданти, дикі князі! З небувалим тремтінням Бронька попросив собі карту. Земгусари й інтенданти скептично й недружелюбно оглянули його гімназичний мундир. Але Броньці на це було наплювать.

В кутку біля оркестра сиділа Катря Крос. Вона була сумна. Шаї не було, а вона б так хотіла його побачити... І Сербинові, і Туровському кров вдарила в обличчя. От вже не сподівалися! Туровський уклонився. Сербин не то вклонився, не то ні. Адже вони офіційально навіть і не знайомі. Катря спалахнула. Вона кивнула, загулилася віялком і одвернулася... Сербин! Ах, Сербин! Милий...

— Слухай!— запропонував раптом Сербин.— Ходім ви п'ємо ще.

Туровський погодився. Він зробився такий же похмурий, як і його друг. Катря затулилася віялком і одвернулася. Ну, звичайно, вона не хотіла відповісти на його уклін. Вона ж любить Сербина.

По дорозі Сербин заскочив до убиральні. Він примочив і пригладив волосся на висках. Глянув до дзеркала—ні, все гаразд! Але вона одвернулася! Що ж, він їй, очевидно, просто противний. Вона ж любить Туровського... Туровський признався тоді сам... Ну й нехай! Сербин став перед дзеркалом, трагічно нахмуривши брови. Ну, звичайно! Ще б пак! Хто ж полюбить таку пику! Волосся чорне, ніс немов дзьоб, щоки завалилися всередину рота. Привид з того світу! Тьху! Звичайно, Туровський такий рожевий, пухкенький, великі блакитні очі. Такі завжди до серця дівчатам!.. Сербин починав ненавидіти свого друга. Свого кращого друга! Він зрозумів це і трохи засоромився. Він сам собі став бридкий. З огидою він ще раз глянув у дзеркало. Там, за дверима, в залі гриміли бубни модної ойри. Мимоволі руки взялися в боки і викинулася наперед ліва нога. А-тра-та-та-та! Тай-тай-та! Ламцадрица-ойра! Ойра! Ламцадрица! Ойра! Ой-ра! Сербин пройшовся перед трюмо туром жвавої ойри. Чорт вибирай, як чудово виходило! Так що ж? Так чого ж? Якого чорта? Чому не йдеш туди, не запрошуєш Катрі? Не ведеш її в танок, пристрасний і палкий? Чого? Телепень, вахлак і бевзь?! Чого, матері твоєї чорт?! Сербин навіть вдарив себе по щоці. У, сукин син! Такий здоровий, дітей пора родити, а... соромиться до дівчини підійти...

— Ти що?—Туровський турбувався за друга й повернувся до убиральні.—Тобі недобре?

— Ну, що ти? Просто так! Ходім, газоньом! Ламцадрица-ойра! ойра!

Друзі повернулися до буфету. В компанії кількох прапорщиків там пив коньяк Кашин. Він був уже п'яний. Ні Бронька, ні Воропаєв не дали йому десяти карбованців. Він не міг спробувати щастя. А сьогодні, сьогодні йому неодмінно б пощастило. Така вже в нього прикмета є. Він навіть пробував вже взяти десятку в буфетчика. З тих п'ятсот, що віддав Парчевський. Але буфетчик не дав. Такого приказу йому не було. І де запропав цей самий Парчевський? Він би дав двадцять п'ять. Що йому? Для товариша він зробить все. Не те, що Бронька і Вітька. Сволочі! Скнари! Гімназисти!.. Кашин ненавидів гімназистів. Він любив прапорщиків.

— Мишенько! Дай я тебе поцілую!—Він поліз цілуватися до одного з сусідів, похмурого, неврастенічного прапорщика.—Люблю офіцерів! Дай поцілуємося. Все одно, і нам цього року на фронт... Все одно погирять... Поцілуй мене, Мишенько!

Він був правий. Ще рік—і, напнувши прапорщицькі по-

гони, поїдемо на фронт і ми. Війні все одно кінця - краю не було видно. Сто чотири солдати дала наша гімназія. Вони дасть ще сто чотири. І всі покладемо свій живіт на вітвар. Як ті двадцятєро.

Прапорщик слухняно поцілував Кашина і раптом заплакав. Вчинився шарварок. Всі кинулися його втішати.

— Мишко! Мишенько! Що тобі? Що з тобою?..

— Трупи... холодно... смерть...

Ламцадрица, ой - ра! Ой - ра!

Мишенька плакав і по-дитячому прихлипував. Правда, він і був ще дитина. Йому ще не сповнилося навіть дев'ятнадцяти років.

Сербин з Туровським взялися за коньяк. Прапорщикова сльози розчулили, зворушили їх. Вони любили один одного. Вони ж друзі. Що може бути краще від друга? Нічого! Друг над усе! Після третьої чарки вони теж почали цілуватися.

— Матьожко, друг!

— Христе, друг мій єдиний...

Ламцадрица, ой - ра! Ой - ра!

Треба було тут же зробити для друга щось велике, величезне. Пожертвувати собою. Наложити життям. Віддати йому все. В крайньому разі зробити якесь признання. Однаково, скоро всьому край! Війна! Кінець життю! Кінець самому світові!

— Хрисанфе! Я падлюка!..

— Це я падлюка, Матвію!..

Ламцадрица, ой - ра! Ой - ра!

Вони пили по шостій.

— Ти розумієш... я тобі скажу...

— Ні, не кажи... Не треба...

— Ні, я скажу!.. Я падлюка, а ти...

Сербин хотів затулити йому рота. Але Туровський віддерся.

— Я падлюка!.. Я люблю її... Але вона — твоя! Вона прекрасна! Я відступаюся!.. Я піду! Коли хочеш, я завтра застрелюся...

Туровський впав на коліна. Склянка і шість чарок коньяку вирували в ньому. Йому хотілось бити земні поклони і молитися. Прапорщики реготали. Кашин стукав пляшкою об стіл і лаяв гімназистів. Сербин лежав у Туровського на грудях. Вони заливали один одного слізьми. Вони ридали. Вони благали один одного. Вони хотіли цілувати один одному руки. Мишенька зверху поливав їхні голови своїми слізьми. Він обіймав їх обох...

Ламцадрица, ой - ра! Ой - ра!

— Там холодно... шури... і носи у них в крові... В людській крові, розумієте? Моему братові вони... з'їли ногу...

Вони подумали, що він труп... А він тільки дуже втопився і спав... розумієте?..

Репетюк з Теменком випадково потрапили в кімнату бібліотеки. Вони зразу ж пожалкували. Вийти з бібліотеки вже змоги не було. Високий, худий, розпатланий прапорщик стояв по той бік дверей з револьвером у руках і нікого назад не випускав. Очі його горіли навіженим вогнем. Схоже було, що він збожеволів...

Втім, покищо він був ще при своєму розумі. Просто, він пхнув марафету трохи проти норми. За годину-дві він заспокоїться і зморений засне.

Тим часом він збирав до бібліотеки всіх, що були на балу цивільних, не військових, а також і земгусарів. Він вистроював усіх попід шафами з книжками. Туди ж пхнув він і Теменка з Репетюком. Він оголосив, що зараз буде всіх по черзі розстрілювати.

— Сволочі! — репетував він, розмахуючи браунінгом.

— Падлюки! В тилу окопалися! А ми за вас кров проливаемо? Німцям продаєте нас? Співайте боже царя храни!

Земгусари, кілька залізничників, телеграфіст Пуп, Теменко і Репетюком мовчали. Було тоскно. А що, коли справді, почне стріляти? Нанюханому — що?

Прапорщик скинув браунінг:

— Ну?.. Раз... два...

Всі заспівали враз, але невлад і невголос.

— Неправильно!.. Брешете!.. Одставить!

Лампадрица, ой-ра! Ой-ра!

Сербин з Туровським знову вибралися до зали. Вони випили вже по склянці і по дванадцять чарок. В величезній залі їх кидало від стінки до стінки. Їм ледве щастило підтримувати одне одного.

В залі було зовсім порожньо. Кризь п'яний дим ледве просвічували вогники електричних канделябрів. Попід стінами в залі щільно сиділи тоскні й сумні фігури жінок. Вони сиділи одна коло одної і ждали кавалерів. Так Пенелопа ждала свого Одісея. Оркестр гримів, але уші його не чули. В голові гуло й гриміло куди дужче. Танцювали якісь три чи чотири пари. Воропаєв, Збігнев Казімірович і ще якийсь миршавий земгусарик. Вони втрюх намагалися збити куряву за всіх. Більше кавалерів у залі не було. Дами сиділи сумні і тоскні. Навіть тут не було вже мужчин. От були і нема — зникли. Вони п'яні. Вони пішли блювати до убиральні. Ах, як самотно жінчині на світі під час війни. Мужчини такі противні. Вони або вмирають в окопах, або блюють в убиральні.

Сербин і Туровський простували через залу в куток, де сиділа Катря. Але це було зовсім не так просто. Разів п'ять вони впали. Коньяк бавився ними, немов човнами штурм.

Вони упали вшосте і звалили з ніг Збігнева Казіміровича і його дамою. Але от, нарешті, і вона. Ага — ламцадрица, ой-ра, ой-ра! Здрасте, наше вам!..

Катря забилася в куток. Господи, що таке? Що трапилось? Вона сиділа собі. Танцювати не кликав ніхто. Вона виглядала Піркеса. Він же досі так і не приніс їй книжок!.. Яка ж вона дурна! Розговорилася перед ним! А тепер він, мабуть, глузує! Що вона — маленька і дурненька... Як він тоді все намагався покинути її і піти. А вона нав'язувалась!.. Ах! Якби оце не стільки людей довкола, — їй-богу, заплакала б... Аж і Сербин... Сербин! Господи! Який же гарний! Стрункий, чорнявий, ніс орлиний. І чого він такий соромливий? А може — гордий? А може — просто зневажає її? Вона ж така негарна... Оті прокляті прищики... І раптом, він! Невже п'яний? Господи, Христя! Христечко!

Сербин випростався і тупнув ногою.

— Ви!.. — гукнув він. — Ламцадрица — ой-ра! Ой-ра! Ви! — поправився він ще раз, бо п'яні вуха не чули і здавалося, що він сказав зовсім пошепки. — Ви дура! Чого ви так дивитесь на мене?!

Більше він нічого не сказав. Сльози потекли у нього з очей. Він осліп, занімів і задихнувся. Туровський плакав у нього на плечі. Геть! Геть! Швидше геть звідси!

Вони пропливли до буфету. Шторм дужчав і дужчав. Мишенька все плакав, все скиглив про холодно і про шурів.

— Шампанського! — зарепетував Сербин. — Ой-ра! Ой-ра!

Репетюкові й Теменкові, нарешті, пощастило видертися. Вони проспівали „боже царя“, „спаси господи“, „слався, слався“. Прапорщик розмахував револьвером і майже щохвилини запихав собі до носа нову порцію білого порошку. Так могло тягтися до ранку. На щастя, до бібліотеки заглянув Парчевський. Він зрозумів, у чому справа, ще на порозі. Він бахнув прапорщикові в ухо, і той простелився на підлозі.

Потім прапорщика тягли до вихідних дверей. Земгусари штурхали його чобітьми. Парчевський зірвав йому георгія з грудей. Хтось розбив йому ніс. Прапорщик бив себе в груди і ревів, як недорізаний, ревів страшним голосом, навіжено і без сліз:

— Мене?.. В морду?.. Прапорщика лейб-гвардії Кемсгольмського полка?.. Пристреліть мене, або я вас уб'ю!.. Уб'ю!.. Розстріляю!.. Шпиги! Німецькі запроданці! Мясоедови! Сухомлінови!.. Продали Росію! На Распутіна проміняли! Жиди! Сепаратисти! Бий!

Його й били.

На гамір і шарварок зза лаштунків вискочив Кульчицький. Проте, це він тільки так удав, що вискочив на гамір і шарварок. Насправді ж він уже давно шукав способу вислизнути

в картярської кімнати. Він виграв. Він виграв може з півтисячі. І він не хотів програвати. Йому це було невигідно. Краще швидше піти. Спасибі цьому занюханому ідіотові, він під пристойним приводом т ки вислизнув...

В залі було порожньо. Оркестр гримів. Ой - ра! Ой - ра! Танцювало пар п'ять. В кутку, біля оркестру сиділа Катря Крос. Обличчя в неї було таке печальне, печальне — аж Кульчицькому зробилося жаль її. Засумувала дівчинка. Бідна. В кишені у Броньки лежало півтисячі — стільки заробляє уроками Шая за рік — і настрої у Броньки через те був прекрасний. Дарма, що досі він не випив і малесенької чарочки. Бідна дівчинка! Сумує. Треба її розважити. Броньці дуже хотілося зробити комусь щось приємне. Та і, між нами кажучи, коли придивитися добре, то Катря й справді, їй - право, була зовсім не погана. Тоненька, струнка, але дивіться! Та ж вона красуня, їй - право! Це вам не Сонька чи Маруська в салону пана Сапежка...

Кульчицький підійшов і розшаркався. Ойра скінчилась, і попливли ніжні, трохи тужні, але такі спокійні такти вальсу.

— Дозвольте вас, Катрусю, на один тур?

Господи! Перший не п'яний! І як ласкаво говорить. Катрусю! Це не те, що той... дурак... дурою обізвав... І за що! Бридкий, гидкий! Ну й хай! Ніколи, ніколи, не згадаю навіть. Візьму і забуду! А з Кульчицьким буду танцювати. На злість! Хай бачить! Нехай!

Катря поклала Кульчицькому руку на плече, і вони закружляли в нижних, млосних па вальсу...

Макара, Зілова і Піркеса на балу не було.

Макар взагалі не прийшов, навіть на вечір героїв - гімназистів. Десь, певне, він прикурнув над якоюсь книжкою. Зілов на вечері був, але просто звідти рушив додому. На бал він відмовився йти. Він сказав, що матері погано, і йому треба бути вдома. Піркес на бал прийшов з усіма. Але, випивши першу склянку коньяку, він зразу засумував. Це з Піркесом бувало завжди. Досить було йому випити трохи спиртного, і він зразу ж вдавався в журбу. Він зненавиджував усе, весь світ, і його починало тягти до скрипки. Тут він побачив Катрю. Чорт побери! Та він же обіцяв їй принести сьогодні книжки! Забув! Скандал! Тікай, поки тебе не помітили! Він миттю одягся і вислизнув на двір. Мерщій він поспішив додому. Скрипку! Мелодії сами звучали в Шаній душі. Такі тужливі, тягучі й безкінечні... Скрипку! Скрипку! Скрипку!

Десь серед ночі — було вже по першій годині — Макар раптом виповз на двір. Власне, він не виповз, а скоріше вибіг. Він навіть забув загасити в своїй кімнаті світло. Він забув замкнути двері на ключ. Вони так і залишилися розчинені. Вітер стукав ними, стукав — поки не вийшов Макарів

батько, старий інвалід-машиніст, і, кленучи невдачних дітей, наложив клямку.

Макар вибіг на колю. Він ішов хутко й розмахував руками. Він балакав сам до себе. Очі його ширилися й прозорішали. Він був блідий. Він був страшенно схвильований.

Він проминав ешелони, санітарні валки, вантажні поїзди. Він плигав просто з шпали на шпалу. Назустріч йому між колій залізниці нескінченним ключем посувалася якась піша частина в похідному порядку. Гвинтівки були на ремені, шинелі підтикані, докучливо бряжчали бляшані казанки. Солдати харкали, перекидалися словами, матюкалися. Макар їх не побачив і не почув. Він нісся все далі, все вперед.

Коло будівлі аудиторії він на мить спинився. Що це? Мабуть, бал. Там люди. Можна зайти й розповісти. Макар вже простяг руку до ручки. Хрипи ой-ри рвалися йому назустріч. Але зразу він відсмикнув руку. На бал? Ні! Тільки не на бал. І він побіг далі.

Аж у місті в нього вперше виникла думка: а куди ж він іде? Куди? І для чого?.. Не йти Макар не міг. Він мусів іти. Для чого—цього він не відав. І куди—він не відав також... Хоча що ж,—можна зайти хоч би й до Шаї. Він же оце за рогом і живе. Вірно! Макар зрадив. Та ж саме до Шаї йому й треба було!

Дарма, що було вже пізно, Шая не спав—крізь щілини дверей сотилося світло. Втім, Макар і не знав, пізно зараз чи рано. Він над цим просто не думав. Він шарпнув Шаїні двері. Вони були зачинені. Тоді він постукав.

Двері тихо відчинились і звідти показалася Шаїна голова. Макар не ждав уже, поки Шая покажеться весь.

— Шаїчка!—кинувся він.—Ти розумієш, Шаїчка...

Але Шая раптом спинив його. Він вийшов до коридору і обережно причинив за собою двері.

— Тихо, Макаре! Слухай, Макаре, будь другом... Розумієш? Ти завтра до мене зайдеш? Гаразд... Га-га-га... Розумієш...

— Але чому?!—обурився раптом Макар.—Я мушу тобі розповісти! Я зараз прочитав...

— Ти це мені завтра розповіси.—Шая взяв його за руку і відвів набік, далі від дверей.—Розумієш, тобі я це можу сказати... Га-га... У мене ночує... Один студент... Розумієш, він втік. Він нелегальний. Розумієш? Він не хоче, щоб його будьхто бачив. Це товариш брата... Герш дав йому мою адресу... Я тобі завтра розповім. Тобі це я можу розповісти... Він втік від арешту. Соціал-демократ. Ти чув?.. Ну, так я тебе прошу...

Макар вийшов. Ніч була темна. Ліхтарі в місті не горіли. Щоночі бродять по небу німецькі аероплани. Соціал-демократ. Ну, звичайно, Макар розуміє, що він не хоче, щоб його

бачили. Алеж йому, Макарові, так хотілося б подивитися на соціал-демократа. Який збіг обставин! Алеж кому розповісти? Соціал-демократа Макар досі не бачив ніколи.

За рогом, Макар знав, мешкав Зілов. Макар перебіг вулицю й рипнув фірткою. У Зілова теж світилося. Макар підбіг до вікна й дрібно постукотів у лутку. Світло в кімнаті мигнуло. Чути було, як гримнув відсунутий стілець. Хтось пройшов повз вікно. Потім хляснула клямка дверей.

— Хто там?— спитав голос Зілова.

— Це я, Ваню...

— Ах, це ти, Макаре?— клямка впала.— Тільки, будь ласка, тихо, у мене зовсім хвора мати. Вона щойно заснула...

— Я тихо, тихо, я зовсім тихо...

Зіп'явшись навшпиньки, притиснувши руки до грудей і навіть розкривши рота, Макар тихо пробрався за Зіловим через кухоньку. В кухоньці за переділкою спала хвора мати Зілова. Вони ввійшли в кімнату. Ліжко було застелене і зм'яте. Лампа стояла на стільці біля ліжка. Коло неї розгорнута книжка. Зілов лежав у ліжку й читав.

Макар сів на другий стілець. Він не скинув кашкета, не розстібнув шинелі, не зчяв навіть калош. Очі його розширилися, руки він притискав до грудей.

— Ваню, — прошепотів він.— Слухай, Ваню...

— Що трапалося, Макаре?

— Взагалі, Ваню... я щойно прочитав... я щойно прочитав... Ти розумієш...— Макар задихався. Він надто шпарко біг. А може, те, що він прочитав, було надто значне.

Зілов криво всміхнувся. Звичайно, на його місці всміхнувся б кожний. Що ж Макарові й робити, як не читати? Знову, мабуть, якийсь гуманіст нових віків.

— Я прочитав... я прочитав... я не можу тобі розповісти... Це, розумієш... Я тільки тепер... Ах, який же я був дурний! Я й не знав... Тільки тепер я розумію...

— Що ж ти прочитав?

Але Макар не відповів. Його прозорі очі раптом набули осмислення. Вони щось побачили й прикипіли до цього. Макарів погляд непорушно спинився на книзі, що лежала біля ліжка коло лампи. За поглядом він і весь потягся туди.

Він ухопив книжку й підніс її близько до своїх короткозорих очей:

— І ти... І в тебе... А... а... звідки ти взяв?..— Він був ошелешений.

— А ти?

— Я... розумієш... я не знаю... я не помітив... мабуть, десь випадково...

— Мж своїх книжок?

— Так, так...

Зілов засміявся.

— Ну, добре. Це я тобі підкинув.

— Ти?!

— Я. Ми вирішили спробувати наших хлопців. Почали з тебе. Я бачу, ми, здається, не промахнулися...

— Ти? Ти? А звідки ти?

Зілов нахмурих брови і зробив заперечний знак:

— Це я тобі покищо не скажу. Потім. Значить, хороша книжка?

— Тобто, ти розумієш... взагалі... нічого подібного, взагалі, нема... Це цілий світ... Ти розумієш...

Зілов посміхався. Він був задоволений. Козубенко дістав доручення організації розвідати настрої поміж гімназистів старших класів. Можливо, були такі, яких можна було повернути до організації. Через Зілова він вирішив прозондувати кількох. Насамперед Макара. Це нічого, що він зачитаний, книжник. Це навіть добре...

Зілов скрутив цигарку й простяг Макарові порттабак.

— На, скрути...

Макар неухважно взяв тютюн і почав крутити цигарку. Руки його тремтіли, тютюн сипався, очі розширялися. Він був блідий. Стоси книжок перечитав Макар за своє сімнадцятилітнє життя, але такої книжки він ще не читав...

Така собі брошурка на сірому папері, сто сторінок тісного шрифту. От точнісінько така, як ото лежала коло лампи біля ліжка. Ну й брошурка! Яка брошурка! Вона перевернула все! Чисто все! Вона перевернула в Макаровій голові все прочитане раніш. Вона перевернула й самого Макара догори головою. Ну й книжка! З здивуванням, з радістю, з жахом дивився своїми прозорими, широкими очима Макар на брошурку „Коммунистический манифест“...

„Призрак бродит по Європе, призрак комунізму...“

Макар навіть здалеку міг розібрати цей перший рядок...

НЕ ТРЕБА СОНЦЯ!

День був несподіваний для листопада.

Зрання ще трохи мрячило — ніч була дошовита і вітрова — але вже на дев'яту хмарна запона розкололася. Крізь розколину світилася ясна-ясна, немов чисто вимита, ледь-ледь злиняла блакить. Розколина довшала й ширшала. Блакить густішала й темнішала. Вона стала зовсім синя. І враз на неї не стало змоги глядіти. Вона заіскрилася, спалахнула, запалала. То вийшло й сонце в розколину межі хмар.

Сербин прокинувся пізно. Очі важко було розплющити, у висках нило, в потилицю щось гупало від кожного необережного повороту. А як гидко в роті і на зубах! Коньяк, шампанське, чиста горілка, лікери і знову коньяк. Господи,

яке свинство! І як це людина може влити в себе таку кількість всієї цієї мерзоти?!

Сербин знову замружився. Якраз проти очей було вікно і на нього було боляче дивитися. Сонце — несподіваче, але таке ж яскраве і буйне сонце — било звідти просто Сербинові в лице ...

За допомогою сонця процедуру вставання, — дарма що й по п'яній ночі — виконати було легше. Швидше до крана — швидше холодної води, мила і шорсткий селянський рушник! Сонце таке тепле і ласкаве. Пити більше ніколи не треба. Навіщо? Це ж так противно! Брр!.. Ах, так — Катря Крос! Ну, да. Тоді, звичайно ...

Настрій зразу підупав. Сонячні промені були зовсім вже не такі й ласкаві. Звичайні, холодні, безрадісні промені осіннього сонця. Сербин домився тихо й безрадісно. Катря його не любила. І жодної надії. Тепер це вже був факт. Сам Туровський признався, що він любить... і...

Ах, Катре! Ви розбили серце Сербина. Дивіться — він навіть напився з горя, дарма, що горілка йому відворотна й бридка. Для чого ви це зробили — холодна, неприступна дівчино?! Цей юнак буде тепер так мучитися і так страждати! Чи відомі вам — холодна, неприступна дівчино — муки нерозділеного, незадоволеного кохання? Та ще — в шістнадцять років! Чи плакали ви безсонними ночами в жарку подушку, Катре? Чи, може, ви просто досвідчена, жорстока кокетка? Ах, Катре, Катре — вам же тільки сімнадцять років!

Сербин домився і тихо вийшов до сусідньої кімнати. Як здорово! Там було порожньо. Матері вже не було. Вона пішла на роботу, до своєї бібліотеки. Це чудесно! Настрій трохи покращав. Вона завжди в таких випадках плаче. Ах, господи! Бідна мама! В неї ж таке хворе й нервово серце. Ніколи, ніколи! Ще досі болить голова. А головне — сором. І щось гризе, муляє, допікає. На сумлінні щось є. Чи він вчора чогось там не наробив? Треба буде зараз же заскочити розпитатися до Кульчицького, — він же мешкає поруч, зразу за... за... ну, да — поруч, зразу за Катрею Крос. Крос! Катрею! Катрею! Крос! І чорт з нею! Можна навіть язика показати. Кульчицький мусить знати. Він був тверезий, він же грав у карти — він пам'ятає все.

Сербин взяв кашкет і вийшов на двір. Ах, яка чудова година! Без пальта, а майже жарко. Йй-право, пече! Літо! А прозорість! На небі ні хмаринки. Фу, чорт! Хай там що — а жити все ж таки добре! Вона ще довідається, вона ще пожаліє! От через рік піде Сербин на фронт, потім повернеться героєм. Як Парчевський! Поручик і чотири георгії. П'ятсот карбованців буфетчикові за один вечір. За горілку і коньяк. Фу, гидота! Ні, він повернеться таким героєм, що через його геройство, скажемо, закінчиться війна. Він, пере-

може, він винайде такий спосіб, він скаже всім їм таке слово — таке слово, що примирить всіх! Хай тоді вона пожалкує! Він буде найвідоміша в місті людина. Ха — в місті! В цілому світі!.. Хай позаздрить тоді... Він проїздитиме тоді поїздом, вона прибіжить, звичайно, на вокзал — хоч би подивитися на нього.

Вона стане в кутку і заплаче. Їй буде так гірко. Вона зрозуміє тоді, як помилялася вона, яка була неправда... А тут всі вітають його, обіймають, цілують. Навіть незнайомі, і тиснуть за те, щоб потиснути йому руку. Як американському президентові в день його народження. А вона стоятиме в кутку й гірко плакатиме... І от він тоді відштовхне всіх геть, люди розступляться перед ним, і він просто пройде до неї. Вона перелякано дивитиметься на нього. Що він хоче робити? Горло Сербина переймає спазм — він був зворушений, він передчував свою безмірну великодушність і благородство. Він же підійде просто до неї. Він візьме її за руку. Рука тремтітиме і буде мокра від сліз — Катря забула хустинку вдома і обтирала сльози просто долонею. Він візьме її за руку і скаже їй... Що він їй скаже?.. Він скаже: „Витріть сльози, не плачте...“ Ах, ні! Він скаже коротко, просто і зрозуміло. Огак гляне на неї і скаже: „Катре, я вас все ж таки люблю...“

Щоб не заплакати, Сербин мусів спинитися і потягти повітря в легені глибоко, глибоко. Він проминув вже паркан машиніста Кроса і стояв вже перед дверима хати старого скарбошукача Кульчицького.

Бронька був дома. Власне, він ще спав. Коли Сербин зайшов до його кімнати, він тільки потягся під ковдрою. Він хрипнув кістками й помаєв ручкою зза подушки. Бронька повернувся додому ще куди пізніше від Сербина. В нього були свої справи. Епсенбібілі! Він прийшов, коли був вже повний день. Він прийшов усього годин чотири тому.

— Слухай, Бронька... — Сербин присів на край ліжка. Постіль була горяча, розпарена, пігна. — Ти не пам'ятаєш, Бронька, чи я там чого вчора не наробив? Розумієш, таке почуття, немовби щось таке, якась немов неприємність...

Бронька запалив цигарку й хрипло відкашляв. Він, правда, не пив, але ніч була безсонна й трудна. Зате треба признатися — щаслива нічка. П'ятсот чистого виграша! Хоч купи собі власну хату! А що б ви думали — і купить. А то з тим старим скарбошукачем, будь він проклятий, хоч він і батько... Але гроші це не все. Ще є відчуття якогось задоволення, щастя, радості! Ах, да! Чорт забирай! Мало не забув! Правильно! Бронька радісно і грайливо засміявся:

— Ні, нічого такого я не пам'ятаю... Офіцер той, занюханий, тебе не побив? Ні? Тоді нічого не пам'ятаю.

Власне, Бронька нічого такого й не намагався згадати.

Морочити голову. Йому було що згадувати й без того. П'ятсот лежали під подушкою. А крім того — хе-хе-хе!

— Розумієш, Хрисанфе, от була дяді лафа! Уй, епсенбібілі! Ділишки нащот...

Словом, Бронькину розповідь треба переповісти своїми словами. В мові Кульчицького було надто багато нецензурних слів. Щождо цієї пригоди, яку розповів він щойно Сербинові, — звично ламаючись, хтиво підхихикуючи та солодко шиваючися під паркою, гарячою, пітною ковдрою, — то на цей раз в його розповіді не було й одного друкованого слова.

Цієї ночі, власне, уже під ранок, коли крайнеба посивіло й зблідло, коли хмари зробилися особливо низькі, коли пси вилували по передмістю, обгавкуючи передранішній вітрець, в мікроскопічному машиністівському садочку, між парканами обійстя старого скарбошукача та подвір'я Сербинового ханяїна, в самісінькому кінці, за сараєм, на купі жовтого, прилого осіннього листя, поруч із будою собаки Карачуна, дівчина з синявою під очима і невеличкими прищичками на лобі віддала свою дівочу невинність своєму сусідові, гімназистові сьомого класу, Брониславові Кульчицькому. Епсенбібілі!..

Діло було так. Станцювавши вальс, Бронька остаточно вирішив, що його партнерша справді дівчина на світовий рекорд, і дивно, як це він на неї досі так мало звертав уваги. Він взяв Катрю під руку і провів по залі після танцю. Катря горнулася до Броньчиного плеча. Їй було так гірко й самотно. Як так ображено. І хто? Людина, через яку вона стільки безсонних ночей проплакала в гарячу подушку. Христе! Милий Христечко! Ні, не милий — гидкий, противний, проклятий! Вона не хоче його знать!.. Бронька погладив дівчинці руку — вона чогось така печальна? Катря відчула до нього таке тепле почуття — подяку і симпатію. Він такий добрий. І потім якось відчуваєш себе біля нього міцніше. Як біля чоловіка. На його руку можна спертися, йому можна довіритися. Але вставатися на балі вона вже не могла. Вона запропонувала Кульчицькому піти додому. Вони ж якраз сусіди!

Ще допомагаючи їй одягтися, Бронька ніжно погладив їй плече й потис руку. Катря відповіла. Чому не відповісти? Він такий милий і добрий. Коли вони вийшли на двір, листопадовий вітер зустрів їх і зразу ж поліз за горжетку. Брр, який вітер холодний після безсонної ночі! Бронька підсунув їй свої руки. Його руки були теплі. Краще теплі руки, ніж холодний вітер. Коли вони минули колію і зайшли за ріг матеріального складу, Бронька раптом нахилився і поцілував Катрю в ліву щоку. Катря схопилася! Як він сміє! Що за жарт! Хамство!.. Але губи, правда, були в Броньки і теплі, і м'які. Над губою лоскотали молоді вусики. І так якось він впевнено і міцно поцілував. Як чоловік. Катрю так, мабуть, ще ніхто не цілував. Аж залоскотало всередині...

Коли вони проминули депо, Катря вже відповіла на Бронькині поцілунки. Вони так гріли. Потім вона була така бідна. Їй було так жалко себе саму. Її так ображено. І хто? Сербин! Якого вона так любить. Чи пак — любила. Тепер вже ні! Тепер вона нікого не любить і ніколи не буде любити. Нікого й ніколи!..

Між переїздом і вулицею Бронька вже розповів Катрі, як давно він вже помітив її. Вона така красива, показна й розумна. Зразу видно поміж інших дурних гімназисток. Так ще ніхто і ніколи Катрі не говорив. Потім Бронька почав розписувати, яка ж та Катрина краса. Катря слухала, але інколи затикала вуха й відмахувалася руками. „Цитьте! Цитьте!“ Їй було так соромно. Виходить, у неї дуже струнка фігура. Чудова — ах, як соромно! — лінія стегон. Ноги — ніжки, так сказав Бронька — струнки й міцні. А груди — зовсім як у дорослої... На доказ Броньчина рука притисла її праву грудь. Як він сміє! Катря відкинула його руку. Це свинство! Він не сміє!

Втім, коли вони ввійшли до їхнього завулку, Бронька вже розстібнув три верхні гудзики пальта й торкався її грудей вже тільки через тонку тканину зеленої форменки. Це було так соромно! При тому Бронька цілував Катрю прямо в губи.

Потім вони сиділи на їхньому ганку. Була ніч. Ледь сіріло. З даху падали й гучно дзвеніли великі краплі роси. Карачун ластився до ніг. Катря дозволила Броньці торкатися її просто під сорочку. Хай! Сербин такий дурень. Нехай! Катрі до нього нема ніякого діла. Потім посіріло ще, і Бронька запропонував перейти в садочок. Там вони довго шукали затишного місця. Нарешті присіли за будою Карачуна. Там була купа сухого листя. Карачун був з цього незадоволений. Як — чужий підходить до його буди? І сама хазяйка пускає його? Того чужого, що завжди шпурить на Карачуна цурупалками через паркан? Карачун гарчав. Катря зацитькувала Карачуна, цілувала Броньку і злегка відштовхувала його, коли його руки дозволяли собі вже занадто. Всередині Катрі страшно шуміло, немовби гримів водопад. В голові било і гахкало.

Потім Катрі зробилося страшно. Ах, як страшно! Вона навіть плакала. Вона просила, вона благала, хотіла втекти. Але Бронька держав міцно. Йому не перший раз. Подержати міцно, а там вона й сама заспокоїться. Про любов Бронька не говорив. Для чого? Щоб потім мати халепу? Обійдеться! Він вже вчений... Катря пручалася, відбивалася, дряпалася. Крім усього іншого було ж так боляче. А ганьба? Страшно подумати! А мама? Господи! Та нізащо! Це ж кінець. Господи-господи! Що ви робите?!!

Вітер шелестів голим віттям яблунь і слив. Холодні краплі роси тихо падали на голі, гарячі ноги дівчини. Відразу вона

аж кидалася після кожної краплі. Потім вона звикла, тільки шкіра ще здригалася сама. Потім і шкіра не здригалася. Шкіра теж звикла. Та й чи до шкіри — коли так страшно, так ганебно, так прекрасно. Краплі падали. Карачун тихо, незадоволено гарчав...

Сербин дивився на Броньку. Знову ламається чортів ламака! Знову брехві і хизи!.. Але серце стислося і в грудях скеміло. Жах липким холодом пройшовся по волоссю, по шиї, по спині. Цього не може бути!

— Катря!.. Дівчинко!.. Люба!.. Проклята! Грязна! Бридка!..

— Убити Броньку?

На комоді стояло дзеркало. Велике і важке. Провалити голову зовсім легко. А он ще краще — молоток. Зелені кола пішли Сербинові перед очі. Вони спіралями викручувалися звідкілясь з кутка і лізли просто на Сербина. Одне за одним — як хвилі, як море, як млосьь.

Сербин одів кашкет і вийшов. Кульчицький щось гукав наздогін. Сонце світило яскраво і тепло. Сербин пройшов повз Катрину фіртку, повз особнячок машиніста Кроса, повз широке венеціанське вікно. Там, за вікном, на білому ліжку з блакитними бантиками ще спала Катря. Огида скорчила Сербинові горло, груди, цілого. Він проминув свій дім і пішов просто в садочок. В саму глибину, аж під паркан. Там він став і сперся лобом на темну й зеленувату від цвілі дошку паркана.

Жити не було ніякого сенсу. Ну, ще рік. Ну, ще два. Потім його пошлють на фронт. Потім його уб'ють, як Жайворонка. Кулею в лоб, у груди, в серце. Або одірве ліву руку разом із випеченими ініціалами „К. К.“. І ніхто не знатиме, де лежатимуть його останки. Ніхто не прийде і не заплаче. Бо вона... вона... „К. К.“... Ах, мерзотнику! Падлюка! Сербин неодмінно уб'є його. А потім себе. У нього є дома австрійський карабін. Воропаєв пропонує замінити його на німецький Зауер з додачею двадцяти карбованців. Двадцять карбованців Сербин якраз винен Кульчицькому. Він жбурне йому їх у морду і застрелить його з німецького Зауера.

Сербин зірвався. Очі його палали сухим полум'ям. Він підбіг до паркана і підплигнув. За мить він вже сидів на ньому. Ще за мить він вже сплигнув на той бік. Він упав просто на купу сухого листя, зразу за будою Карачуна. Карачун здивовано визирнув з буди. Він не гавкав. Чого йому гавкати? Цього сусіда він знав. Це ж той, що плигає через паркани, ламає айстри і ставить їх його хазяйці на вікно. Карачун виліз із буди й, ліниво помахуючи хвостом, пішов назустріч. Він був все ж таки здивований. Адже тут айстр не було. Айстри в квітнику. А тут тільки буда та купа сухого листя. Карачун на ній інколи спочиває й гріється на сонці. Вчора на цій купі були в Карачуна гості. Отой сусід з дру-

гого боку грався тут вчора з молодого хазяйкою. Карачун навіть загарчав, згадавши. Ніколи б не став він гратися з тим сусідом. Карачун не любить його. Він же завжди шпурить на Карачуна каменяками та цурупалками.

Сербин упав на купу листя і зарився в нього з головою. Воно було зверху сухе. Сонце вже просушило його. А всередині воно було вогкувате, пріле і духмяне. Осінь же. Воно не може вже висохнути просто неба на осінньому сонці.

О, небо! Не треба неба! Не треба сонця! Нічого не треба. Тільки смерті. О, господи, пошли смерть бідному шістнадцятилітньому юнакові. Пошли. Її ж у тебе так багато!..

Карачун лизнув холодні пальці Сербина своїм теплим і шаршавим собачим язиком...

(Закінчення буде)

НАШІ ТАЙНИ

РОМАН¹

IV

„СТАРАЯ ВЛАСТЬ ПАЛА!“

ТРЕТЬОГО БЕРЕЗНЯ ЗА СТАРИМ СТИЛЕМ

Третього березня день був звичайний, передвесняний. Сонця не було. Під високою примарною оболонкою небозводу, одна одну випереджуючи, низько і сквапно пропливали, пробігали й кублилися пошматовані кудласті хмарки. Вітер з заходу дмив поривчасто й непостійно — то тепліший, то холодніший, але вогкий і пронизливий. Сніги танули дружно, але приховано: зверху був сніг і лід — ніздрюватими хрупкими шкоринками, а зісподу стояла вода і рудувата мерзла кашиця.

Ми сходилися до гімназії притьмом. Зранку до дванадцятої ми були на стрільбищі, два кілометри за містом. Ми опановували кулемет. Першим пристрілював сьогодні Піркес — японський, зразка 1914 р. Запах пороху, тріскотня кулемету та загал ний весняний неспокій зморив і виснажив нас. Алеж ці дні були такі незвичайні, такі несподівані і тривожні! В світі коїлося щось чудне і таємниче. Газети вже кілька днів не приходили. Прямі дроти були в розпорядженні ставки. Вісті звідусіль доходили лише чотками та від робітників іскрового телеграфу. В Петрограді коїлося щось загадкове і хвильне. Двадцять шостого вибухли страйки і немовбито сталися заколоти в самому війську. Двадцять сьомого був царський указ про розпуск думи. Двадцять восьмого був утворен й якийсь тимчасовий комітет. Першого — ще таємничіший „совет рабочих и солдатских депутатов“. Крім того, немовбито, арештовувалося самих міністрів. Це вже було неймовірно, незрозуміло, моторошно і до чорта цікаво. Адже і в нашому місті раптом з'явилися на вулицях рясні полі-

¹ Див. „Червоний Шлях“ №№ 4, 5, 6, 7, 8 1935 р.

ційні й жандармські патрулі. Городовики вже не стояли по одному на розі, а ходили по чотири, з п'ятим унтером на чолі. Робітники з депо й вагонних майстерень все намагалися зійтися до гурту — то на військовій рампі, то на вантажній станції, то в самому депо. Але кінні жандарми щоразу пильнували їх саме там і, посвистуючи нагаями, розгоняли всіх. Йшла поголоска, що робітники все ж таки десь управлялися влаштовувати якісь зібрання потаємно. Немовби то був у робітників якийсь підпільний комітет.

Дві перші лекції — закон божий і латина — ми заповзято обмірковували ці надзвичайні події. Марно отець Іван благав когось вийти до кафедри й відповісти йому урок з історії церкви. Ми тільки одмахувалися. Де вже там до історії, чи до церкви! Такі події. Страйк! Заколот! Мітинг! Громадяни! Самі слова які хвильні й значущі! Латиніст махнув рукою і, захопивши Цицерона, пішов з класу з половини лекції.

Але третьою лекцією мав бути Вахмістр.

Ми мерщій перекурили, дзвінок продзвонив, — ми посіли місця і поприсували до себе Сіновського. Події подіями, а Вахмістр ганятиме нас зараз до сьомого поту по курсу словесності, витягатиме з нас жили руської літератури, садовитиме на палю — „на кол“ — за незнання отечественної літератури. Перед лекціями Вахмістра завжди бувало так могорошно і тоскно.

Нарешті, двері розчахнулися, і ми всі зірвалися, щоб за смерти і виструнчитися. Але то був не Вахмістр. До класу хутко ввійшов Зілов. На перших двох лекціях його не було.

Зілов був просто з двору. Він був у кашкеті і розстібнутій шинелі. Незрозуміло було, як же йому пощастило прослизнути повз швейцара і Піля. Слід кашкета на лоб Зілову звисало мокре й злипле волосся. Піт стікав по висках. Дихання вихоплювалось в нього з шумом і присвистом. Він довго і шпарко звідкілясь біг. В руці Зілов бгав папірець. Трьома кроками він переплигнув вільну від парт просторинь класу і скочив на кафедру.

— Хлопці! — сказав Зілов, задихаючись. — Царя нема!..

— Що? — гукнув хтось.

Зілов скинув кашкет, одкинув назад скуйовджене й мокре волосся і коротко передихнув:

— Микола другий зрікся престолу... Ось його маніфест... Мені дав Трушицький з Іскрового телеграфу... — Зілов показав зібганий папірець і зразу почав його поспішно розгляджувати на кафедрі. І тут ми раптом побачили, що до третього гудзика гімназичної шинелі Зілова наспіх і неакуратно прив'язано обривок вузької червоної стрічечки.

„В тяжелую годину ниспосланных русскому народу великих страданий... дабы облегчить народу нашему единение и сплочение... признали мы за благо... отречься от пре-

стола... Передаем насліддя наше... брату нашому... Михайлу Александровичу...*

Ми слухали ошелешені. Що таке? Зрікся? Перестав бути царем? В ім'я отечества і блага руського народу?.. Це була історична подія! В які дні судилося жити нам!

Зілов скінчив. Руки його тремтіли. Він ніяк не міг скласти папірець і сунути його до кишені. Але, коли він вийняв руку назад із кишені, вона не була порожня. В ній була довга й тоненька пожмакана червона стрічка. Зілов вихопив її і хутко-хутко почав дерти на дрібні шматки. Ми мовчали. В класі було тихо, немовби лекція Бахмістра вже почалася. Обривки червоної стрічки Зілов кидав на перші парти. Звідти їх перекидали на другу, на третю, на цілий клас. По шматочку кожному — пришпилити на груди, обмотати довкола гудзика. Раптом з останньої парти зірвався Воропаєв і побіг проходом між партами. Він скочив на кафедру. Назустріч йому Зілов простяг останній червоний обривок. Воропаєв схопив його і обернувся до класу. Обличчя його схвилювано зашарілося. Пальці, поспішаючи, обкручували гудзик червоною стрічкою.

— Гаспада! — гукнув Воропаєв і голос його переривчасто відрубав. — Гаспада!.. Нехай... цей великодушний... і героїчний вчинок... зворушить наші руські серця... і назавжди залишиться в нашій пам'яті... Ура благородному руському царю Николаю!

— Ура! — відповів клас. Ми справді були зворушені. Історія вийшла з потріпаного підручника Іловайського і ось вдерлася простісінько до нашого класу. — Ура!

— І хай же живе наш молодий іосудар-імператор, Михайл перший... Боже, царя храни-и-и... — Воропаєв заспівав.

— ...сильний, державний, — підхопили голоси, — царствуй на славу, на славу нам, царствуй на страх врагам...

„Боже, царя храни“ нам доводилося співати мало не щодня. То молебень „о дарованні победы“, то бал на користь поранених, то Мопсове сповіщення про чергову перемогу „руського оружія“. Але ніколи — ні разу за все наше гімназистське життя — „боже царя“ не співалося ще за таких обставин: один цар пішов і на своєму місці залишив другого...

Зілов стояв білий, як стінка. Він не чекав цього співу. На третьому гудзику і в нього, і вже в кожного з нас, і в кожного з співців „боже царя“ червоним цвітом цвіли обривки його вузенької червоної стрічки.

Двері розчахнулися вдруге і на порозі став Вахмістр. Він глянув на клас і спів погустішав та зміцнів — веспівали майже всі. Стулені губи Зілова посиніли й тремтіли. Воропаєв притиснув руки до боків і стояв струнко. Співали гіми... Похиливши голову, Вахмістр почекав, поки ми докінчили куплет. Тоді він зробив два широкі кроки і схвилювано

зійшов на кафедру. Зілов і Воропаєв пішли на свої місця. Зілов був білий і схудлий. Воропаєв був червоний і урочистий. Немов саме він і „помазав“ на царство царя Михаїла першого ...

Цілу хвилину,— то була одна з найдовших у нашому житті,— Вахмістр водив по класу очима, пильно придивляючись до нас. Він хотів пройти своїм водявим, безколірним поглядом крізь наші застібнуті на п'ять гудзиків тужурки, крізь наші груди, просто в серця. Але червоні стрічки на третіх гудзиках перепинили його погляд і не пустили його далі. Один по одному всі сорок перелічив він треті гудзики. Навіть в Едмунда Хавчака на третьому гудзику цвів червоний клаптик. Обличчя Вахмістра мінилося щохвилини. Відразу воно червоніло, потім воно блідло, по тому чоло зрешував піт. Після того він знову шарівся. Нарешті, він звів праву руку і випростав указовий перст. Поволі і важко він окреслив перстом коло по лінії рівня третього гудзика гімназичних тужурок, що були перед його очима.

— Зніміть! — наказав він,

. Ми здригнули.

Вахмістр спустив руку, відхилився і побіг поглядом по наших лицах. Але ми скосили зір і зробили рятівничі — широкі, невинні й благонадійні — невидючі очі. Тепер ми бачили двох, трьох, чотирьох Вахмістрів.

— Зняти... негайно ж, — пропищали знову чотири Вахмістри.

Ми не рухалися. Ми закам'яніли. Було невимовно страшно. Так проминула друга з найдовших хвилин нашого життя. Здавалося, вона ніколи вже не скінчиться...

Нарешті, Вахмістр заговорив знову. Це був голос тихий, лагідний, догідливий і улесливий. Так говорить дядько до свого любимого, але неслухняного небожа.

— Господà, — говорив дядько, — я дуже рекомендую вам гаразд порозмислити над тим, що ви робите... Ви стоїте на межі того, щоб зробити необачний і непоправний цілим майбутнім життям крок... — Він помовчав кілька секунд. — Вважайте, господа... — голос його здригнув, — вважайте, господа, адже ще нічого напевне невідомо...

Ми не рухалися. Тяжко страждаючи, зітхнув Хавчак. Ми мовчали. Так проминула третя з найдовших хвилин нашого життя.

Вахмістр зійшов з кафедри і зробив крок до дверей. На порозі він спинився.

— Ми не будемо зараз зацікавитися, — сказав він. Голос його був надтріснутий і сиплий. — Я пропоную вам порозмислити цю годину, а на тій перемінці... ми побалакаємо... ще...

Він вийшов. Стомлені, вимучені, знесилені ми впали на наші місця.

— Так, мілорди...— сказав Репетюк.

Цар Ніколай другий зрікся престола. Ми його трошки знали—царя Ніколая другого. Він був точнісінько такий, яким мальовано його на портретах: середнього зросту, пригладжене з лівим проділом волосся, руда борідка, прозорі блакитнуваті очі, беззмістовна лагідна посмішка на вустах. Щороку він проїздив через нашу станцію. Тоді з усіх вдовжколіїних і привокзальних вулиць виселяли всіх мешканців, вікна домів, що виходили на залізничну колію, забивали дошками навхрест, і шпалерами—спиною до колії й царського поїзда, обличчям сюди, до забитих навхрест вікон—на довгі кілометри вистроювався всі чотири наші стрілецькі полки. Митьку Ізвольського за два дні до того вивозили з міста геть, не ближче, як за сорок кілометрів. В самій будівлі нашого вокзалу були спеціальні розкішні царські покої. Проїжджаючи, Ніколай другий неодмінно з'їдав на нашому вокзалі шашлик. Його якимось славетно на всю Російську імперію умів готувати сам власник буфету і всіх інших буфетів нашої залізниці, татарин Кабутаєв. За цей шашлик Ніколай другий подарував татарині Кабутаєву брильянтовий.. хрестик на шию. Подаючи щороку черговий шашлик до столу Ніколаєві, правовірний мусульманин Кабутаєв одягав на шию, поверх комірця і галстука, царський подарунок—брильянтовий хрест.

Червоні стрічки годилося б зняти з гудзиків. Не варто було робити необачний і непоправний цілим майбутнім життям крок... І, взагалі, до чого червоні стрічки, коли один цар іде і приходять другий? Воропаєв стрічечку відстебнув.

Але раз довелось побачити Ніколая другого і нам. Це було кілька років тому на весні. Вранці ми прийшли до гімназії, як завжди. Раптом по класах забігали класні доглядачі. Уроки сьогодні касувалися. Всім нам до одного пропонувалося йти до перукарень і стригти череп наголо.

Потім Мопс Вахмістр і Піль вистроїли нас у гімназичному дворі. Вистрижені голови наші купалися в теплом промінні весняного сонця. Мопс виходив на ганок і патетично викликав: „Здрасьте, мои гимназисты!“— „Здрам-жлава-ваш-імперат-велічество!“— горлали ми.— „Как проходит васа зизнь и уценіе?“— „Покорно балдарім ваш-імперат-велічество!“— „Уцитесь и растите на славу родине“.— „Ради старатсья ваш—імперат-велічество!“— „До свиданія, дети“.— „Ура!“— Ми підкидали шапки вгору й бігли вздовж фронту, немовби за від'їжджаючим поїздом... Після обіду нас приведено на вокзал і вистроєно струнко. Двоє восьми-класників з'явилися нестрижені. Вони вже склали випускні іспити, і хотілося їм, одягшись в цивільне, пофорсу-

вати своїми розкішними шевелюрами. Їх на вокзал не допущено. Нарешті, під'їхав поїзд. З царського вагона вийшов опасистий, дебелий сивий чоловік, весь в орденах і лампахах. Він щось сказав, звернувшись до нашого фронту — „Здрам - желам - ваш - імперат - велічество“ — захватно відповіли ми. Ми забули, що цар же рудий, а не сивий. То був тільки міністр царського двору, Фредерікс. Тоді на приступці вагона з'явився справді Ніколай. Він кап-у-кап був схожий на свої портрети. „Урррааа!“ — одчайдушно зарепетували ми. Ніколай приклав руку до козирка військового кашкета і посміхнувся. Гімназичні кашкети рясно злетіли в небо. Хвилини дві Ніколай тримав руку біля козирка й ворушив губами. Він щось намагався нам сказати. Можливо, якраз ті запитання, які так ретельно вивчав з нами Мопс. Але це було неможливо — ми горлали „ура“ безперестанку і шпурили кашкетами вгору. Ніколай махнув рукою і пішов у вагон... Коли поїзд рушив і ми, нарешті, перестали кричати „ура“, ми раптом побачили Мопса. Він стояв під ліхтарем і заливався рясними сльозами. Немовби йому щойно виставлено три за поведінку. Група підлабузників і підлипайл тіснилася довкола нього. „Що з вами, Іродіоне Онісіфоровичу?“ — сам мало не плакав Едмунд Хавчак. Мопс поклав руку Хавчаківі на стрижену голову, шморгнув носом і спробував обтерти сльози хустинкою.

— Дцетки, дцетки, — прохлипав Мопс, — вы есцьо столь молодые, а узе сподобилися увидеть сей прекрасный лик. А мне — только на пятьдесят пятом году жизни выпало счасье лицезреть насого царя-богоносца!.. — Він молитовно звів заслізені очі догори. — Господи, ныне отпусти раба твоего по глаголу твоему с миром...

Двох восьмикласників, що прийшли нестрижені, Мопс не допустив до дальших випускних іспитів і залишив на другий рік у восьмому класі...

Ні. Знімати червону стрічку не годилося!

Але поки ми пробували розмислити над усіма подіями і словами Вахмістра — нова поява ошелешила нас.

Двері розчахнулися втретє і на порозі з'явився якийсь чоловік в чорній шинелі і з руденькою борідкою. Кінець світу! Чужі люди почали заходити до гімназії і просто в шинелях і калошах вдиратися до класів. Через ліве плече і спіраллю довкола лівої руки у чоловіка в чорній шинелі була обкручена, немов аксельбант, широчезна й довжелезна червона бинда. Петлиці на шинелі були блакитні — студентські.

Не переступаючи порога, студент змахнув правою рукою.

— Товариші! — гукнув він.

— Урррааа! — заревли ми диким, надприродним ревом йому назустріч.

Поперше, то був Митька Извольський. Ми знали всі, що три місяці тому його заарештовано, і він зник. Подруге, на плечі й довкола руки в нього були широчезні червоні бинди. Такі самі червоні, як і наші стрічечки на третіх гудзиках. Потрете, це був справжній чоловік, із справжнього світу, звідти, де люди живуть повним життям, а не тільки учать уроки і дістають одиниці. Ось хто розповість, з'ясує і розтлумачить нам все, чисто все. Ось хто порадить нас, чи важити нам усім майбутнім життям для непоправного кроку. Митька Извольський! О, без нього ж не обійшлося зречення царя! І, наїєшті, з порога класу, звідти, з того справжнього життя, нам кинуту раптом якесь несподіване, надзвичайне, вперше чуване й потрясливе слово-заклик:

— Товариші!

Ми — товариші. Це до нас сказано — товариші. Сам Митька Извольський назвав нас товаришами! Ура!!!

— Товариші! — гукнув Извольський. — Виходьте всі на вулицю!.. Приєднуйтеся до повсталого народу... Михайл Романов теж зрікся царювання... В Петрограді революція!..

Серця нам тьохнули. Революція!

— Кровожерливому самодержавству край! — залементував Митька Извольський. — Хай живе свобода!

Лавиною ми двинулися до дверей. З усіх інших класів вже висипали на коридор. Педагоги полохливо й розгублено тулилися до стін. Митька Извольський підбігав до кожних дверей і вигукував свій надприродний заклик. Очі його горіли, волосся, борода й червона бинда розвивалися.

— На вулицю!.. Маніфестацію!.. Демонстрацію!.. Ура!..

Було весело, захватно і незрозуміло. В грудях захлиналися й завмирало.

На чолі з Митькою Извольським ми посипалися на вулицю. На під'їзді ми підхопили Митьку й понесли попереду на плечах з одчайдушним лементом і свистом. Митька стояв, розмахуючи руками, і теж щось репетував. Але чути його вже не було. Кашкета він загубив.

Раптом з гімназичної брами виринуло кілька постатей. Вони бігли просто до нас. Попереду були Федір Козубенко і Стах Кульчицький. Стах був молодший Бронькин брат. З гімназією йому не поталанило, він вчився тільки, либонь, рік, потім до чотирнадцяти років ганяв собак, а ось вже два роки працював в депо за слюсарського учня. Відносини поміж братами були досить чудні: вони майже ніколи не бачилися, коли ж і зустрічались ненароком, то негайно ж закачували рукава і починали один одного лушпарити. Бронька зневажав брата „босяка“, Стах відплачував ненавистю до „карандаша-задаваки“. За Федором і Стахом бігло ще чоловіка п'ять молодих робітників.

— Робітники! — заревів Митька, спиняючи нас і їх велич-

ним помахом руки.— Пролетаріате! Революційна інтелігенція іде, щоб плече-в-плече умерти на барикадах за свободу!..

— Ура!— завищали ми.

Федір, Стах та інші робітники зірвали кашкети і замаями до нас. Федір ухопився за штахет і підтягся вгору. За мить він вже стояв на прuzі. Він махнув, рукою і крики довкола притихли.

— Хлопці!— гукнув Федір.— В місті повно поліції і жандармів! Петроградські робітники вже розквиталися з своїми! Наші з депо і вагонних майстерень вже почали обеззброювати наших барбосів і фараонів! Хто з вас не боїться...

Вибух обурення не дав йому докінчити. Федір сплигнув додола і побіг. Ми кинулися слідом. Крик, свист, лемент бігли за нами вслід. На бігу Федір про щось перегукувався з Зіловим і Стахом Кульчицьким.

І от—коли ми всією оравою завернули за ріг, ми раптом побачили тих, кого роззброювати кликав Федір Козубенко. Від залізничного тунелю просто до нас ішло п'ятеро поліцаїв. Четверо йшли по двоє, п'ятий—унтер—попереду і трохи збоку. Бляхи їхні блищали. Оселедці гриміли по тротуару.

Ми стали враз. Ми враз заніміли.

Поліцаї простували до нас. Їхній вигляд здавався рішучим і войовничим—шаблюки, револьвери, свистики. Правда, їх було п'ятеро, а нас принаймі півста. Втім, півста патролів до наганів у них безперечно знайшлося б...

— А як же їх роззброїти, раз вони озброєні?— вже дрейфлячи запитав хтось.

— Якби не були вони озброєні, то не треба було б їх і роззброювати!— сердито огризнувся Федір.

Кілька чоловік засміялися.

Поліцаї тихо посувалися назустріч нам. Втім, тепер ми вже бачили, що вигляд у них не стільки войовничий, скільки розгублений. Зречення царя, мабуть, переполошило і їх. Раптом вони спинилися. До нас їм залишилося кроків з п'ятнадцять.

— Гей!— гукнув старший поліцай.— По какому такому польному праву?.. Разойдись!.. Толпами більше одного собираться не полагается!..— Він помацаз на грудях, чи на місці його свистик, і позирнув на своїх товаришів. І вони і ми нерішуче затупцювали.

— Як же його?— тоскно прошепотів хтось.

Всі мовчали. Ніхто не знав, „як же його“. Федір стояв, тісно стуливши губи й насунувши кепку на самі брови. Руки він тримав у кишенях. Стах нетерпляче сіпав його за рукав. Зілов і Піркес стиха, але пристрасно, перешіптувалися. Піркес нервово сіпав своїм розгвинченим торсом. Потім вони враз нахилилися до Федора з двох боків. Вони пропонували цих тим часом проминути, сісти на візників і гнати до нашої роти

по японські карабінки. Правда, карабінки були порожні: всі патрони ми вистріляли сьогодні на стрільбищі. Митька Ізвольський раптом вихопив з кишені штанів мікроскопічний дамський браунінг. Наша юрба, стиха шаркаючи, поволі почала відступати назад.

І враз, розштовхуючи всіх, наперед вийшов Потапчук. Його широка спина в ветхій задрипаній шинельці спинилася перед нашим фронтом на мить. Потім, розмахуючи довгими руками, що мало не по лікоть старчали з коротких і тісних рукавів, він хутко пішов просто до городовиків. Наші ряди колихнулися. Ми шумно хопнули повітря і затамували видих. Зараз мало статися щось — щось непоправне цілим майбутнім життям. Городовики не рухалися, вичікуючи.

Коли Потапчук був уже на два кроки від унтера, той раптом метнувся рукою до шаблі і сквапно відступив крок назад. Але Потапчук був вже поруч. Не спиняючися, просто з ходу, він широко розмахнувся і вглиз поліцаєві дзвінкого ляща. Шапка з бляхою підлегіла вгору, впала і покотилася по землі. Дебелий унтер хитнувся, вхопився за щоку і повалився спиною на паркан.

Скрик, зойк, ні — рев — вибухнув з півста грудей і ми вже були поруч з Потапчуком. Мордастий і вусатий унтер стояв струнко, лиш похитуючися від ударів то в правий, то в лівий бік. Один по одному, зліва і справа, Потапчук дав йому ще чотири ляпаси. Погім він вхопив сюрчок, смикнув і видер прищіпку разом із м'ясом шинелі.

І ревом і лайкою ми оточили інших чотирьох. Бліді, тремтливими руками, вони відстібували кобури з револьверами і скидали через голови португелі шабель. Перша шабля дісталась восьмикласникові Теплицькому, тому, що грав городничого в нашому гімназичному театрі. Федір Козубенко вхопив першого револьвера. Інші револьвери схопили Стах і двоє інших робітників. Шаблі наче тили Митька Ізвольський, Кашин, Кульчицький і ще хтось. Червоногарячі поліцейські шнури Макар зв'язав до купи, мов пасмо. Кашин підчепив це пасмо гострієм поліцейської шаблі. З цим червоним прапором він став на чолі.

— Отречемся от старого ми-и-ра... — Ізвольський заспівав, і голоси робітників його негайно ж підхопили. Ми приєдналися невлад, як хто умів. Зрештою, мотив був знайомий — це ж був гімн союзниці Франції. Ми рушили хутко, підтюпцем, в бік до головної вулиці.

П'ятеро роззброєних, простоволосих і обдертих людей в чорних розстібнутих шинелях — колишніх поліцаїв — оторопіло дивилися нам услід.

Вставай, подымайся, рабочий народ!
Вставай на борьбу, люд голодный...

Ми співали. І в грудях нам співали і плакали наші серця.

Сьомого березня ми зібралися на всегімназичні збори. Це були перші в нашому житті—в житті кожного з нас, та і взагалі, мало не в двохсотлітньому житті російської гімназії—збори гімназистів. Ще в мурах самої гімназії! Ще і з дозволу начальства! Ще і з правом ніякого дозволу ні в кого не питатися! Якби влаштувати таке зібрання ми спробували ще тиждень тому,—наша гімназія була б негайно закрита, ми всі до одного були б виключені, а баламути-призвідці дістали б вовчі білети. І от, минув тільки тиждень, і ми—сто дев'яносто друге покоління російських гімназистів—вільно і урочисто зішлися на перші всегімназичні збори.

Правда, цей тиждень це не був тиждень. Це був місяць, рік, вік. За цей тиждень ми пережили ціле життя—і яке ж повне, барвисте та змістовне! Яке несподіване, надзвичайне і разуче! Зречення царя третього березня—то ж була тільки скромна прелюдія до дальших, цілком запаморочливих подій.

Насамперед ми, гімназисти, тобто, до того вихованці середніх учбових закладів міністерства народної освіти, враз тепер ставали дорослими і справжніми людьми. Ми раптом почали брати повноправну участь у житті, і в якому житті! Ми навіть таким чи сяким чином почали впливати на хід і розвиток самого життя.

Прилучившись до робітників депо та вагонних майстерень, ми протягом кількох годин розбрали всю поліцію нашого міста. До кабінета справника—серед інших, разом із Федором Козубенком, Стахом Кульчицьким та простоволосим, розпатланим Митькою Ізвольським—ввійшли й Піркес, Зілов, Кашин та Кульчицький Бронька. Справник стояв у кутку біля вікна, і руді вуса його поспівувалися. Митька Ізвольський заявив, що він соціал-інтернаціоналіст, і ім'ям революційного народу потребував від нього зброю і ключі. Що за ключі—невідомо. Очевидно, мова була за ключі від міської брами. В історії Іловайського такі ключі від упокореного міста неодмінно діставав кожний історичний переможець. Такі ключі були і в Новгороді, і в Суздалі, і в Києві, і в Переяславі. Навіть Наполеон дістав такого ключа від погорілої Москви... Митька Ізвольський ждав. Справник пополотнів і руки його затремтіли. Він вийняв з столу браунінг і відстебнув портупю. Револьвер і шаблю він поклав на стіл. Потім добув з кишені зв'язку ключиків на вічному нікелевому колечку і кинув їх зверху. То були ключики від його комода, шафок, шухлядок, шкатулок та всякого хатнього начиння. Митька Ізвольський почервонів. Трапилося непорозуміння. Але розтлумачувати його було ще більш незручно. І соціал-інтернаціоналіст знайшов вихід. Браунінг він поклав до кишені, шаблю

передав Кульчицькому, а колючку з ключиками велично й урочисто простяг справникові:

— Революційний народ повалив самодержавство, поліцейському режимові і сатрапі — кінець. Але народ вертає вам вашу особисту власність... Ви вільні! Ідіть!

Справник пересмикнув плечима, скулився і пішов до вихідних дверей, на які вказував йому невблаганний перст розпатланого і дуже задоволеного з себе Митьки Ізвольського.

Після поліції черга була за жандармерією. Але тут обійшлося й без нашої участі. Ротмістра Ользе, вахмістра Кошевенка і цілий ескадрон було обеззброєно силами робітників і авіаційного парку під керівництвом бортмеханіка Ласка. Барон Ользе особистої волі проте з рук Ласка не дістав і був ув'язнений до його ж комендантської каталажки, з якої авіатори щойно випустили всіх заарештованих.

Того ж таки вечора в місті утворено „народну міліцію революційного порядку“. До неї записалися насамперед ми всі, потім учні залізничної школи і городського училища, кілька дрібних поштових та казначейських чиновників, а також і більша половина обеззброєних городовиків. Кожному з нас було видано шаблю, кобуру з наганом солдатського зразка і на ліву руку — широку червону бинду. Другою, вужчою, биндою ми вже з власної ініціативи обгорнули околички гімназичних кашкетів і вже поверх неї пришпилили на місце гімназичні герби. Начальником міліції Митька Ізвольський домігся від Ласка призначити його, як жертву царської сваволі і поліцейського режиму. Ми ходили по вулицях уночі, а також і вдень, і зверталися до прохожих, де їх збиралося більш, як двоє:

— Громадяни! Додержуйте революційного порядку!

Говорити це було трошки ніяково, але зате, якою гордістю й самоповагою сповнювало це наші серця!

Другого ж дня в місті почала видаватися й газета. То був, власне, інформаційний бюлетень, який за три дні, як було вибрано виконавчий комітет, перетворено на „Вісті Виконавчого Комітету“. Газетка друкувалася в друкаренці, де до того не друкувалося нічого, крім театральних афіш, аптечних сигнатурок та гімназичних бальників. Для такого акта, як газета, друкарня, отож, не була технічно підготована. Ми — гімназисти старших класів — взяли на себе коректу, випуск і збирання матеріалів. Експедицію і розклейку газети на стінах і стовбах було покладено на гімназистів молодших класів. Користаючи з необмежених прав і можливостей прекрасної свободи слова, Левко Репетюк написав і подав до газети „заклик до гімназисток“. Заклик під наголовком „Відозва до молоді жіночої статі“ був видрукований в другому ж номері газети. Він починався так:

„Товарищи гимназистки!

Старая власть пала, и обновленная Россия воспрянула от ига рабства и насилия!..“

Втім, найбільшим нашим переживанням були, безперечно, вибори виконавчого комітету. Вони відбулися шостого ввечері. Кінематограф „Міраж“ був набитий тисячма людей. Довкола по двох перехресних вулицях вирувало море. Залізничники, солдати, торговці, місцева інтелігенція, приміські селяни, майстрові — тут були всі. Все місто вийшло на вулиці й зійшлося сюди, до дверей „Міража“. Бідному кінематографові загрожувала загибель. Він мав бути зметений з лица землі напором ентузіазму революційного народу. Власник кінематографа, старий Олексійчук, бігав, патлаючи волосся:

— Стільці, мої стільці! По руб двадцять платив за кожний до воєнного часу!

Але нам було доручено підтримувати порядок. Ми вистроювали шпалерами людей вздовж тротуарів, розганяли вуличних хлопчаків, надсадними, зрваними голосами з вулиці до вулиці ми вимагали додержувати революційного порядку. Всередині, в фойє кіно та вповодж сцени, де сиділа президія урочистих громадських зборів, двадцяттеро закам'янілих гімназистів з оголеними шаблями на плечі несли урочисту почесну варту — перший народний караул.

А втім, все це зовсім не було смішно тоді. Старі люди довкола нас плакали ридма. Обиралося першу народну владу, перших народних представників! Сльози текли і по щоках першого народного караулу. На наших очах поставало нове життя. На наших очах творилась історія. Залізничний оркестр в чергу з комендантським виконували поперемінно марсельезу і варшав'янку. Десятки червоних прапорів прикрашали збляклі й вогкі стіни кінематографа „Міраж“. Збігнев Каз мірович Заремба повним і соковитим голосом підспівував марсельезу по-французькому. Всі били в долоні, злазили на стільці, кричали „браво!“ і „ура!“ Митька Ізвольський, раніш просто старий студент і „піднадзорний“, а тепер, виявляється, соціал-інтернаціоналіст, ходив без кашкета, і волосся його буйно розвивалося на вітрі. Кашкет він загубив ще під час першого роззброєння городовиків і вдавав, що досі не мав часу про це згадати. На завітчану й прикрашену червоним ситцем сцену зійшов військовий лікар Іщенко.

— Народне зібрання нашого міста будемо вважати за відкрите! — гукнув він щосили. — Від імени партії соціалістів-демократів...

— Ууурррааа!!! — несамовитим ревом відгукнулася зала, за нею фойє, потім вулиця і, нарешті, здавалося, все місто. Півгодини тяглася процедура виборів виконавчого комітету

та інших органів тимчасового самоврядування — і півгодини, не змовкаючи ні на хвилину, гриміло довкола кінематографа „Міраж“ і по околицьких вулицях страшне, надприродне „ура“ ... До виконавчого комітету були обрані і Митька Ізвольський, і доктор Іщенко, і Збігнев Казімірович Заремба, і Аркадій Петрович, і машиніст Козубенко, Федора Козубенка батько, і Варвара Власівна Вахлакова („да здравствует свободная женщина!“), і залізничний касир Воропаєв, і багато інших відомих і поважних у місті людей. Головою Виконкому був обраний доктор Іщенко.

Доктора Іщенка ми підхопили на руки і понесли. Попереду посувалися Кашин і Кульчицький Бронька, розмахуючи оголеними шаблями й розчищаючи дорогу. Доктор Іщенко сидів на спині в Пантелеймона Вахлакова. Воропаєв, Теменко, Сербин та інші підтримували його з боків. Митька Ізвольський кричав:

— Геть самодержавство!

— Геть! Долой! — ревів натовп.

— Да здравствует свободная Россия!

— Ууурррааа!

Так вийшли ми на вулицю. Море людських голів кипіло перед нами. Кшкети летіли вгору, нам маяли хустинками, зонтиками, просто руками. Неспадний рев завис довкола. Появу доктора Іщенка вітали, як друге пришествя. Втім, це саме так і було. Перед народом з'явився перший його вибранець і представник. Це зовсім не був доктор Іщенко. Це був живий символ свободи і революції. Живий доказ повалення самодержавства. Люди кричали, співали, плакали. В горлі збиралися сльози, і повікам не сила була їх затримати — вони стікали по щоках, вони зрошували груди, вони-рясно крапали додола. Було весело, страшно і патетично. А головне — світ враз зробився такий близький і люди такі рідні. Незнайомих у місті не стало. Всі знали один одного. Всі посміхалися один до одного. Так хотілося одне одного любити! Ну, певне: що ж і починалося тепер, як не царство свободи, щастя і любові?

Доктора Іщенка ми, не спускаючи з плечей, цілу ніч носили з мітингу на мітинг. Ми побували і в вагонних майстернях, і в клубі прикажчиків, і на зборах кондукторів, і в авіаційному парку, і в депо, і на вантажній станції, і в госпіталях, і на військовій рампі...

І от сьомого ми, нарешті, рушили до гімназії на наші всегімназичні збори.

З третього березня ми в гімназії не були. Просто з фасаду, знад парадного ходу, ще здалеку, нас привітав довгий червоний стяг, розшитий срібними позументами:

Свет и свобода прежде всего!

Це було написано не денебудь, а на гімназії, на мурах нашої альма-матері. Серця наші затремтіли. Ми рушили через парадний хід.

В роздягалці, над дверима до коридорів, був розпластаний другий, червоно-срібний, плакат:

*Где трудно дышится, где горе слышится,—
будь первым там!*

Ми вийшли до коридору. На всю стіну зали, що правила нам і за рекреаційку, розстилався величезний, гаптований золотом по червоному, транспарант:

*„Мы дружно служим в вечном храме
Свободы, правды, красоты—
Затем, чтоб гордыми орлами
Слепные сделались кроты!“*

Нам перейняло дихання і ми переступили поріг нашого класу. Над кафедрою—завжди перед очима цілого класу—висіла широка червона стрічка з написом:

*„Сейте разумное, доброе вечное. сейте—
спасибо вам скажет сердечное,
русский народ!“*

Ми впізнали Аркадія Петровича. Це постарався він, Вибраний учора до тимчасового виконавчого комітету, він дістав в ньому портфель нагляду за справами освітніми. Негайно він роздобув сорок метр в червоного нансуку і двісті метрів церковного позументу. Варвара Власівна організувала гімназ-сток, і за ніч всі чотири лозунги були готові.

Ми привітали Аркадія Петровича теплим, вдячним „ура“. Вигук „ура“ зробився за ці дні найбільш поширеним висловом нашої мови.

Порядок денний першого в історії гімназії гімназичного зібрання був такий:

1. Вибори тимчасового гімназичного учнівського комітету.
2. Вигнання інспектора класів, Юрія Семеновича Богуславського, прозваного Вахмістром.

На кафедру зійшов восьмикласник Каплан.

— Товариші!— сказав він.—Збори революційних гімназистів нашої гімназії будемо вважати за відкриті. Для ведення зборів від імени восьмого класу пропоную обрати президію...

Ми вже не кричали „ура“. Сил більше вже не було. Криком „ура“ вже не сила було висловити той восторг, який ми почували. Ми плакали в захваті, ми розомлівали від щастя і блаженства. Свобода—це було прекрасно! Зараз ми виберемо президію, потім ми будемо урочисто засідати. Як цілком дорослі. Та де там—дорослі? Адже тиждень тому і дорослим таке не було приступне. Ми виберемо споміж нас же самих

наших власних же товаришів, які й керуватимуть нами всіма, які й будуть мало не найвищою владою в гімназії ... Де вже тут до криків „ура“! Ми зачаровано й розомліло мовчали.

До учнівського революційного комітету — так ми його найменували — було вибрано семеро. Від восьмого класу двоє — Каплан і Столяров, від нашого двоє — Піркес і Репетюк, від шостого, п'ятого і четвертого по одному — Кружицький, Кабутаєв, Рябошапка ... Чотири молодші класи своїх представників до комітету не мали. Головою комітету був обраний Каплан.

З першим питанням покінчено, і перших наших вибранців ми привітали урочистими громовими оплесками.

Коли оплески стихли, Каплан знову підвівся. Він просив тиші. Він її дістав негайно. Ніякий Піль, Вахмістр, ба й Мопс, не змогли б так хутко заспокоїти дві сотні гімназистів, зібраних до одної кімнати. Адже просив тиші наш перший народний представник. Крім того, Каплана в гімназії дуже шанували. Це була одна з найосвіченіших осіб не тільки в гімназії, а і в цілому нашому місті. Стикатися з ним у суперечках рідко наважувалися й самі педагоги. Каплан був з вундеркіндів — з феноменальною пам'яттю й надзвичайними здібностями до гуманітарних наук. Він говорив шістьма мовами, читав — вісімнадцятьма. Знав напам'ять незчисленні строфи древніх і сучасних поетів. Поінформований він був абсолютно в усіх справах життя. Це була ходяча енциклопедія.

Коли в залі зробилося абсолютно тихо, Каплан сказав:

— Товариші! Три дні тому революційний народ обеззброїв всіх унтерів і вахмістрів царської поліції й жандармерії. Ми з вами брали в цьому посильну участь. Але революційний народ в праві покликати нас з вами до суворої відповідальності перед свободою і революцією. Бо в захопленні й захваті перших днів ми проминули обеззброїти жандармського вахмістра, приставленого до нас самих!

Зала загула й зачовгала ногами.

Каплан звів руку вдруге, просячи уваги й тиші.

— Які обвинувачення ми маємо до інспектора нашої гімназії, Юрія Семеновича Богуславського? Я скажу коротко, товариші. Він — жандарм, шпиг, деспот і тиран. Цього доволі, і ці обвинувачення ми кидаємо йому в лице.

Каплан змахнув рукою і випростував палець в напрямі до дверей. Мимоволі ми всі кинули туди поглядами. Там, за великою скляною шибкою, заглянути до якої з коридору міг тільки один височенний Вахмістр, — там за шибкою стояло в повітрі обличчя. Це був він, Вахмістр. Це було його широке, м'ясисте обличчя з маленькими безкольоровими очима. Він дивився сюди, до нас, на двісті гімназистів його гімназії, що зібралися сюди для того, щоби викинути з гімназії його.

Чудні почуття в цю хвилину заворушилися в наших серцях. Ми відчули свою силу, і нам раптом зробилося Вахмістра жаль. От, справді, скільки років мучив і утискував нас оцей чоловік, скільки горя й лиха зазнали ми від нього, а от зібралися ми його виганяти, раптом в нашому серці заворушилися до нього співчуття. Адже — революція! Так хотілося всіх людей любити, всім прощати, бути великодушними. Так хотілося забути кривди, виправдати гріх. Адже такий був тоді лад: Кассо, старий режим, самодержавство...

Каптан знову обернувся до зали:

— Крім того, чотири роки тому ця особа надрукувала знамениту книгу, яку, як ви пригадуєте, видавано кожному з нас для виховання в нас високих, вірнопідданчих і царелюбних почуттів! Ця брошура звалася „Трехсотлетие дома Романовых“. Хіба можемо ми стерпіти, щоб автор „Трехсотлетия дома Романовых“ керував нами й виховував синів вільного народу?!

Хтось пирхнув, хтось запротестував, але його зразу ж втихомирено.

— Долой! — сплеснуло кілька вигуків з різних кінців.

— Долой! — підхопили ми всі, загораючись люттю.

Хвильове почуття жалості зникло враз. Ми знову гостро ненавиділи навісного Вахмістра. Ми позривалися з місць і, обернувшись до дверей, простісінько в цю ненависну пику, розплющену там, за скляною шибкою, кричали наше двісті-голосо „долой!“

Вахмістрова фізіономія дивилася ще якийсь час і зникла.

Тої ж майже секунди двері відчинилися.

Ми аж заніміли. Невже?

Але ввійшов не він. Шпарко перебираючи коротенькими ніжками, розмахуючи руками й полискуючи зопрілим лисим черепом, до зали вбіг Аркадій Петрович. Бігцем він дістався до трибуни і підняв проти нас обидві руки.

Неохоче ми змовкли. Педагогам вхід на наше зібрання був заборонений. Але це був Аркадій Петрович. З ним ми жили в мирі та злагоді. Крім того, він був обраний до міського виконавчого комітету. Він був народний представник.

— Господа! Товариші! — скрикнув Аркадій Петрович, поспішаючи й затинаючися. Він був дуже схвильований. — Громадяни! Я прошу дозволити мені зробити вам заяву від нашого тимчасового революційного комітету...

Ми стихли зовсім. Тимчасовий революційний виконавчий комітет мав зробити нам якусь заяву! Це було цікаво. І це приємно лоскотало нашу пробуджену свідомість. Дивіться, що робиться на світі! Нам, гімназістам, бажає зробити заяву сам виконавчий комітет! Найвища влада в місті! Народні представники! Ті самі, кого вибирали під нашим почесним караулом!

— Господа! — заторохкотів Аркадій Петрович. — Наш тимчасовий революційний виконавчий комітет, довідавшись про ваш намір негайно звільнити з посади інспектора гімназії, Юрія Семеновича Вахмістра, чи пак, тьфу, чорт, ні-ні, тьфу-тьфу! — Аркадій Петрович замахав руками, ногами й головою, одмахуючися від необачної помилки і зрікаючися її. — Вахмістра Семеновича Богуславського! Фу ти, чорт! — Ми покотилися реготом. — Господа! Увага, увага! Я вас прошу! Будь ласка, тихше! Воропаєв, не кричіть, будь ласка! Кашин, я вас zostавлю без обіду! Громадяни! Товариші!

Нарешті, ми заспокоїлись, і Аркадій Петрович здобув можливість закінчити свою заяву.

— Так от, революційний комітет, звичайно, покладається на вашу революційну совість, але від себе вважає за потрібне просити вас бути розважливими й розсудливими в розв'язанні цієї справи, поскільки... поскільки... за абсолютно точними й правдивими, пильно перевіреними даними, громадянин Юрій Семенович Богуславський є член партії трудовиків. Огже, звичайно, як ви бачите, так би мовити...

Аж от коли в нашій залі настала цілковита, абсолютна тиша. Ми змовкли й закам'яніли. Член партії Вахмістр! Автор „Трехсотлетия дома Романовых“, організатор позашкільного догляду за гімназистами, той, що вилучив у нас антивоєнну прокламацію! Той, що наказував нам зняти червоні бантики третього березня! Що за чорт?!

— Провокація! — раптом гукнув Піркес ззаду. — Ненавиджу!

— Пірркес!!! — зойкнув Аркадій Петрович, загиливши долонею об кафедру і аж підскачовиши на місці. — Як ви смієте говорити це представникові революційного комітету? Я вас zostавлю без... Тобто, це контрреволюція, господа!

Ми розійшлися зовсім тихо і не співаючи Марсельєзи.

ХТО БУВ ГОГОЛЬ

Дванадцятого березня було свято повалення самодержавства. В місті була призначена всенародна демонстрація, загальноміський мітинг і парад. В параді, крім зведеного батальйону георгіївських кавалерів, авіаційного парку, зведеного полку слабосильних команд видужуючих і тилкових поповнень, які трапилися на цей час у місті, мали взяти участь і ми — дев'яносто шоста етапна рота гімназистів.

З восьмої години ранку ми були вже в роті. Прийдуці події надто хвилювали нас. Демонстрація — перша в нашому, та хіба ж тільки в нашому, житті, демонстрація і парад! Ми маємо пройти через місто церемоніальним маршем. Ми

Ми з'явилися до роти в старанно наглянцтованих чоботях, шинелі забраті під ремні, на лакових поясах з великими

нікелевими гімназичними застібками — солдатські патронники. Ми накинулися на наші японські карабіни з клоччям, оліо-нафтом і тертою цеглою. Наші гвинтівки повинні були блищати, як золото і срібло. Ми повинні були „показати“! В кутку стояв вже прибитий до щойно зрубаного молодого грабка наш довгий червоний гімназичний стяг — віднині наш прекрасний революційний прапор. Ми мали освятити його на сьогоднішньому всенародному святі повсталого народу.

„Свет и свобода прежде всего!“ — цвіли на нансуковому полотні літери з церковного позумента.

Останніми — вже дещо припізнившись — прибігли захекані Репетюк, Теменко і восьмикласник Теплицький. Теменко ніс довге держално з прапором, замотаним у рогожу. Притримуючи свою фельдфебельську шаблю, Репетюк скочив на купу старих матраців, що служили нам замість німецьких животів під час вправ із багнетами.

— Панове! — гукнув він голосно і підвищено.

Ми негайно ж обступили його. Нас привернув не тільки дзвінкий ораторський вигук, а й інше. Репетюк гукав не по-російському, як звичайно, а по-українському.

— Панове-товариство! Навісний царат повалено і прокляту російську державу розстрошено! Велика народна революція повинна дати волю й українському народові! Найкращі сини України вже стали на шлях виборення української самостійності! У Києві мужі нашого народу вже утворили національну раду, що порядкуватиме долею великого українського народу! Слава ж нашій національній українській раді, панове-товариство!

— Слава! — охоче підтримали його. Революція на наших очах росла вглиб і роздавалася вшир. — Слава! — Українська мова в устах Репетюка всім дуже заімпонувала. — Слава! — Була ще особлива приємність гукати це нове слово „слава“ замість звичного вже „ура“. Це нагадувало Запорозьку Січ і картину Репіна.

Репетюк вихопив з рук Теменка держално з прапором і почав здирати з нього рогожку.

— Так от, панове! Ми поробили цілу ніч і зробили цього прапора. Ми підемо на парад як сини свого народу, з цим національним прапором на чолі!

Рештки обідраної рогожки спали. Репетюк підніс держално догори й крутнув ним кілька разів. Довгий двокольоровий — жовто-блакитний — стяг мляво розкрутився з держална. „Хай живе вільна Україна!“ — було вишито на ньому червоним гарусом.

— Слава! — закричали Теменко й Теплицький.

— Слава!

— Ото ще знову з цією хохломанією! — скривився Воропаєв. — Сюдою-тудою, геп...

Кілька чоловіка пирснуло.

— Кинь, Вітька, ненавиджу! — спинив його Піркес.

— Дурак! — схопився Туровський.

Репетюк почервонів і зневажливо відкопав губу:

— Ви, пане-добродію, проти української нації?

— Самі ви бардодей! — Воропаєв теж почервонів.

— Так і українська нація проти вас!

— Товариші! — втрутився Каплан, саме вчасно, бо проміж

Репетюком і Воропаєвим доволі було двох слів для сварки. — Покиньте, товариші! Ганьба! Воропаєв, це свинство! А коли я скажу вам „што-й-та, ен-та“, так, по-вашому, я цим доведу незугарність російської мови?

Він вимовив ці слова з таким кумедним прононсом, що всі покотилися сміхом. Це, власне, й ліквідувало інцидент. З ініціативи Каплана вирішено було нести обидва прапори попереду роти поруч. Червоний — як символ революції в цілому, Жовто-блакитний — як символ національної свідомості. Червоний поніс Столярів, жовто-блакитний — Теменко.

Ми вистроїлися. Червоні бинди оперізували наші кашкети, червоні міліційські пов'язки були на лівих руках, червоні стрічечки звисали на плечі з багнетів. Репетюк дав ногу, два прапори здригнули попереду, і ми рушили до міста.

День був прекрасний, сонячний. Небо було синє і чисте. Свігу вже зовсім не було. Зате скільки було грязі! Наші наглянцовані чоботи моментально вкрилися грязюкою до половини. Ми давали ногу захоплено, і фонтани бризків злітали спід наших підшов навкруги. І ми були дорослі. Ми марширували простісінько в наше життя. Піркес завжди мріяв бути скрипачем. Зілов — інженером шляхів. Макарова віддавна мрія — закінчити Сорбонну. Потапчук волів би бути агрономом. Кашин — авіатором або моряком. Потаємним прагненням Пантелеймона Вахлакова було зробитися лікарем жіночих хвороб. Хрисанф Сербин був приховано й неспіливо закоханий в прекрасний і печальний образ Чайльд-Гарольда... І от, нам усім втішно було вибивати чітко солдатський крок на тісних вуличках між двох тротуарів, заповнених раділим і святковим народом. Два прапори тріпотіли і звивалися попереду наших струнких рядів. Нас вітали, нам маяли хустками, нам кричали „ура“ і „слава“. Немовбито саме ми й зробили всеросійську революцію. Так к чорту ж скрипачів, Сорбонну, агрономію і Чайльд-Гарольда! Ми хотіли бути тільки революціонерами. Який жаль, що революцію вже, власне, зроблено. Вже не треба ні кидати бомб під колеса царевим каретам, ні перестукуватися в камерах централів, ні ходити сибірським етапом, ні співати „Гей, Баргузин, пошевеливай вал“...

Густий гомін, хвилясте море голів з рясними сплесками стягів, прапорів і транспарантів ударили на нас, коли ми, на-

решті, стали на гірку, де Нова вулиця широким гирлом своїм вливалася в Ярмарковий майдан. Величезний майдан був повнісінький народу. Посередині вже вистроювалося каре військових частин. І враз ми побачили, що сплески прапорів і тут були не однакові. В загальній масі червоного різкою плямою вирізнялася невеличка група прапорів жовто-блакитних і ще менша — чорних.

— Що то за чорні хоругви?— стиха поцікавився Туровський.— Це траур?

— Це анархісти,— відповів йому Макар.

Анархісти! Виявляється, в нашому місті були свої власні анархісти! Хто б міг таке подумати? Про анархістів нам навіть читати не доводилося. Про них траплялося чувати лише переповідки, та й те пошепки і з оглядкою. Одчайдушні урвіголови. Істоти надзвичайні, надлюдські, надприродні. Зневажливі очі, погляд зухвалий. Чорні сомбреро, чорні плащі, чорні косоворотки. Револьвери, бомби і полумаски. Аж завмирало серце...

Раптом, пробившись крізь юрбу, до нас наблизилася кілька чоловіка. Попереду йшов солдат з петличками іскровика. Через високу папаху звисала у нього широка жовто-блакитна стрічка.

— Слава українському прапорові!— гукнув він назустріч нам. Підійшовши ближче, він поінформував:— Ми до вас, громадяни-гімназисти, депутацією. Всі українські демонстрації і частини збираються разом, окремо. Отож, просимо, значить, і вас до гурту!— Він кинув рукою туди, де скупчилося десятків зо два жовто-блакитних стягів.

До гурту! Всі українці разом! „А вже років двісті, як козак в неволі“... Запорозька Січ і гетьман Богдан Хмельницький. „Зібралися всі бурлаки“. Українська національна рада у Києві. „Ой, не ходи, Грицю, та й на вечорниці“... Ну, звичайно ж до гурту!

— Струнко!— подав команду Репетюк, ладнаючись повести роту в указаному напрямі. Але команда його не досягла наших рядів, і самі ряди наші враз розламалися й розсипалися. Рясні вигуки сплеснули назустріч команді.

— Дозвольте!.. Куди?.. На якій підставі?.. Я не хочу!.. Отставіть!.. Що за чорт!?

Вітька Воропаєв голосно зареготав. Кульчицький заіржав, Репетюка кинуло в кров, і пенсне заплигло на його носі.

З рядів, взявши гвинтівку до ноги, вийшов Каплан.

— Товаришу!— звернувся він до іскровика з жовто-блакитною стрічкою.— Я гадаю, ми мусимо пройти просто до військових частин. Ми не цивільна демонстрація, а рота воєнізованих.

— Отож!— гукнув хтось з депутації.— Україна повинна мати свою армію.

Наші ряди розпалися зовсім. Ми оточили депутацію. Нас оточила юрба демонстрантів. Всі засперечалися і васварилися.

— Я сам руський! — кип'ятився Кашин. — Якого чорта я піду туди? Це ідіотизм!

— Ти сам ідіот! — образився Туровський. — І ти зовсім не руський. Ти просто несвідомий. З діда-прадіда ти живеш на Україні..

— А з бабки-прабабки ми старовіри. Йолоп!

— Ми підемо під червоним прапором! — виступив Зілов. Під тим прапором, під яким петроградські робітники зняли повстання!

— Добродію! — аж захлинувся Репетюк. — В Петрограді живуть росіяни. Якби це було десь у Києві... А тут у нас Україна! Ми мусимо йти під самостійним українським прапором!

— Порядок, товариші! Стройся! — гукнув Столяров. — Ми підемо під нашим загальногінназичним прапором. Хай хто хоче, той іде собі окремо!

Ця фраза, власне, й розв'язала суперечку.

— Чудово! — закричав Репетюк. — Ми й підемо окремо. — Він нервово поправив на собі амуніцію. — Ми формуємо український взвод. Гей! — гукнув він. — Українці, гуртуйтеся до нашого прапора!

Серед шарварку й гвалту почалося перестроювання нашої роти. Ми нерзувались, лаялись, шарпали один одного. Натопт докола нас теж гукав „слава“, свистів, тюкав і реготав. Під жовто-блакитний прапор перейшла мало не половина роти. До українців приєднався й дехто з поляків. Опинився тут і Кашин. Не тому, що його переконав Туровський, а тому, що шкода було зраджувати компанію.

Втім, наша компанія все ж таки розкололася... Під жовто-блакитний прапор пішли, крім Репетюка, Теменко, Туровський, Сербин, Кульчицький, Потапчук і Кашин. Під червоним zostалися Піркес, Воропаєв, Зілов і Макар. Макар, правда, був українець.

— Струнко! — подав команду Репетюк. Жовто-блакитний прапор здригнув, і українська полурота готова була рушати.

— Струнко! — подав команду Столяров. Червоний прапор звився і друга полурота виструнчилася.

— Руш! — скрикнули Столяров і Репетюк одночасово. І полуроти розійшлися ліворуч і праворуч.

Друзі — Піркес, Зілов, Макар, Воропаєв — тут. Друзі — Репетюк, Теменко, Туровський, Сербин, Потапчук, Кульчицький, Кашин — там. Компанія була розбита перший раз в житті. Ми глянули нишком одне на одного і зразу ж відсмикнули очі геть. В серці заскимвіло, холод пройшовся у спорожнілих грудях, надібав там серце і хижо його стис. Ми одвернулися геть і вдарили підошвами дужче. Грязь приснула рясно

на всі боки. Була ж весна. Два прапори звивалися й тріпотіли попереду нас.

Мов уві сні, ми пропливали далі на свої місця. Майдан і загони демонстрантів пливли повз нас, вирилися і кружляли, немов нереальні, неправдоподібні. Прапори вихрилися й лопотіли на весняному вітрі. Жовто-блакитні: „Вільна Україна!“, „Національна рада!“ Червоні: „Установчі збори“, „Війна до перемоги“, „Федеративна республіка“, „Восьмигодинний день“, „Наша влада—це рада робітничих і солдатських депутатів“. Під прапором з гаслом „Робітнича молодь вмере за соціальну революцію“ ми побачили Федора Козубенка. Він був у шкуратянці, підперезаний ремнем і з відібраним у поліцая маузером біля пояса. Він стояв на чолі невеличкого, чоловіка з п'ятдесят, загону. Все то були юнаки—здебільшого знайомі нам учні залізничної школи чи учні та підмайстри з депо й вагонних майстерень. Там був Стах, там стояла поруч з Федором і якась дівчина. Серед усіх хлопців вона була одна... Чорт забирай, значить, у Козубенка був цілий загін якоїсь молоді, яка заявляла, що вона вмере за соціальну революцію! Ах, чорт, чому це ми не здогадалися написати на прапорі, що ми вмеремо?!

Федір Козубенко глузливо й люто закричав до нас, сварячись кулаком:

— Що ж ви, карандаші, надвое перервалися?! Кишка не витримала?! Ех!..

Ми сховали очі і відвернулися.

Там, куди ми одвернулися, наші погляди зустріли жіноче обличчя, що посміхалося до нас. Під червоним капелюшем тріпав вітер чорні кучері і полискувало пенсне. То була панна Полубатченко. Вона теж приїхала на свято повалення самодержавства з Носківцеь. Вона стояла в гурті різномастому й барвистому. Кілька хуторян у празникових свитках, кілька скромно зодягнених дам з червоними бантами на капелюшках, багато військових чиновників, двоє-троє бородатих студентів. І ще — двійко очей, що так і пронизували нашу лаву, кожного з нас. Ми озирнулися і впіймали їх. То були маленькі, воляві очі інспектора Вахмістра. Він помітив наші погляди і одвернувся. Величезний стяг покривав своїм полотнищем всю цю купку людей. „В боротьбі здобудеш ти право собі“ було розмальовано на ньому.

Але тут чорні оксамитові крила раптом пурхнули просто до нас, здригаючися й лопочучи угорі. Зараз ми мали побачити справжніх анархістів! Похмурий, стрункий юнак, справді, в чорній косоворотці і в величезних кучерях без шапки, спирався на держално чорної хоругви. „Анархія — мати порядку!“ — шумів чорний птах над ним. Та ба! Знайомі лиця. Перукар Ронька! Аптекарьський учень Щенснолевич. Роза Брубахер — трагічна, напівбожевільна дівчина, два роки тому.

вигнана з гімназії за недозволене й скандальне для гімназистки шостого класу народження дитини.

Потім був один чисто блакитний прапор. На ньому ієрогліф шестикутної зірки. Сіоністи.

Потім знову було червоно.

На трибуні згрудився весь виконавчий комітет і рада робітничих депутатів. Вони мали приймати перший парад революції. Доктор Іщенко, Митька Извольський, Збігнев Казімірович Заремба, машиніст Козубенко, Варвара Власівна Вахлакова з якоюсь недочитаною книжкою під пахвою, залізничний касир Воропаєв. За ними робітнича рада — Шумейко, Ласко, голова ради — токар по металу Буцький.

Нарешті, був і парад. Це була, власне, одна хвилинка. Церемоніальним маршем — карбована, важка хода, голови вгору, плечі широко розкинуті — треба було перейти ярмарковий майдан повз трибуну один раз. Кілька оркестрів — комендантський, залізничний, ще якийсь — невпинно виконували „марсельезу. Марширувати треба було під „Вставай, подымайся...“

Це було незвично, але надзвичайно піднесено. Першими пройшли георгіївські кавалери. Короткий змах сотень правих рукавів, чорний зблиск сотень халяв спід шинелей, голови — до трибуни, доктор Іщенко з руками рупором до рота і тисячне „ура“ на відповідь. Потім пройшло тилове поповнення. Потім пройшов авіопарк. Потім видужуючі. Нарешті — ми, червоний взвод. За ним жовто-блакитний. Після нас йшла полурота іскровиків, теж під жовто-блакитним прапором. Змах правих рукавів, очі до трибуни. Доктор Іщенко: „Хай живе свобода — ура, „слава!“ — і тільки короткий чорний зблиск спід сірих гімназичних шинелей. Червоні бииди на наших багнетах дрібно тріпотіли...

Революція була прекрасна! Від марсельези груди сповнювалися захватом, а серце — слізьми. Епоху скінчено. Оця трибуна з доктором Іщенком була на її межі. Тепер починалася нова. Наше життя розквітло на грані. Леле! Яке ж то прекрасне прийде на нас попереду, там!

З трибуни робітничої ради кожен частину вітають змахом великого червоного стягу.

— Пролетарі всіх країн!.. — гукає Шумейко.

— Солдати, робітники і селяни!.. — підхоплює Ласко.

— Революційне юнацтво!.. — Це вже просто до нас кінчає токар Буцький.

Привітання котяться вздовж трибуни і далі — слід прапорів делегацій.

Слід прапора з написом „В боротьбі здобудеш ти право собі“ нас вітає Тося:

— Слава вільній Україні! — намагається перекричати вона всіх, демонстративно адресуючись тільки до другого взводу.

Під трибуною стоїть Аркадій Петрович. Циклопичний червоний бант цвіте в нього на грудях.

— Сепаратисти! Мальчишки! Мазепинці! — всвердлився він своїм голоском у вигук „слава“ жовто-блакитного взвода, — Гоголь теж був малорос!..

ПЕРШИЙ ПОСТРІЛ

Що справа з сепаратним виступом на параді на тому не закінчилася, — це було зрозуміло кожному. Але, щоб вона мала отакі о наслідки — цього, звісно, ніхто сподіватися не міг.

Другого дня вранці при вході до гімназії, на порозі роздягалки нас зустріла чорна класна дошка. Густими крейдяними літерами на ній було накреслено:

„Всі йдіть просто на екстренні збори.

УРК.*

Зала гула й шаруділа, немов вулик. Дві сотні старших гімназистів збудоражено перебалакувалися й перегукувалися з кінця в кінець. Мета надзвичайних загальних зборів була зрозуміла всім. Репетюк, Теменко і Теплицький, зібравши довкола себе гурт, шушукалися в кутку. Воропаєв розглагольствував у натовпі п'яти-та шестикласників. Він обурювався і лютував. Хавчак, брати Кремповські та ще кілька шляхтичів стояли під стінкою, мовчазно й зневажливо схрестивши руки і ноги. Це була їхня звичайна поведенція — презирливо схрестивши руки та ноги, мовчазно спертися на стінку. Вони причисляли себе до породи вищих людей.

На кафедру зійшов Каплан. Біля його розмістилися інші члени комітету: Столяров, Піркес, Кружицький, Кабутаєв, і Рябошапка. В залі стало абсолютно тихо.

І оротко Каплан поінформував про вчорашній інцидент учнів четвертого та п'ятого класу, які на параді не були. Потім він перейшов до суті справи. УРК — учнівський революційний комітет, — розглянувши й обговоривши вчорашні події на своєму екстремному засіданні сьогодні вранці, вбачив у цьому наявність двох антигромадських, негідних громадян вільної Росії, вчинків. Сформування окремої полуроти та її дефілювання під окремим прапором, при всій повазі учнівського революційного комітету до цього прапора, як символу української „свідомості“, є не що інше, як розкол громадської єдності, отже — розбиття молодих сил революції. Принесення Репетюком окремого прапора, тобто обдуманна підготовка дальшого сепаратного виступу, не може бути розцінено інакше, як антигромадський, отже, в умовах вільної Росії, антиреволюційний вчинок.

УРК вирішив:

запропонувати всегімназичним зборам громадським осудом заплямувати вчинок українців та зокрема поведінку Репетюка. Запропонувати Репетюкові перепросити в загальногімназичних зборів. Від почесної посади заступника голови комітету Репетюка так чи так усунути.

Капкан скінчив. В залі стояла тиша ще глибша, як перед початком. Зала занімала. Оце було так!.. А — кінець старого режиму? А — „старая власть пала“? А — свобода? От тобі й свобода! Та це ж деспотизм не гірший від колишнього! І це тоді, як всі заборони і закони зметено, як все можна, як всіх хочеться любити, прощати, носити на руках?.. Запропонувати? Засудити? Звільнити?.. І так чинить хто? Міністр Кассо? Директор Мопс? Ні! Найпоступовіші, найактивніші, найреволюційніші, чорт забирай, споміж наших товаришів! Капкан! Піркес! Що за чорт?!

На кафедру, хутко перебігши проходом між парт, скочив Репетюк. Він був блідий, пенсне його тремтіло.

— Панове! — скрикнув він, і голос йому був вищий і голосніший, як було б треба. — Я прошу вас мати на увазі, що дарма що я член комітету і заступник його голови, а крім того, виходить, — він злісно посміхнувся, — також і підсудний. Мене не було навіть покликано на це засідання комітету. Отже! — гукнув він. — Я не голосував за таку постанову комітету!

— Я також не голосував! — гучно пробасив Рябошапка, роблячи крок уперед.

Зала тихо зашаруділа. Мимоволі, хто й зна чого саме, всі погляди кинулися на Кружицького. Він стояв поруч із Рябошапкою. Кружицький стенив плечима і криво всміхнувся:

— Я мусів скоритися більшості...

Тоді, раптом, вибухнув галас і шарварок. Всі заговорили враз. Всі закричали. Всі затупотіли ногами й застукали покришками парт.

— Єрунда!.. Що за деспотизм!.. Аж занадто!.. К чорту з такими постановами!..

— Ой, понт! — заламався Кульчицький. — Та це ж не УРК, а просто урки!

— Га-га-га! — вибухнув загальний регіт.

— Геть з такими постановами!

— Тихо, товариші! — вдарив долонею по кафедрі Капкан.

Всі стихли. Тільки Воропаєв щось бурмотів в кутку біля погруддя Пушкіна. Гіпсові бюсти Пушкіна і Гоголя покинули свої розкішні мармурові п'єдестали в вестибюлі мужської гімназії і прийшли за нами сюди, в приміщення гімназії жіночої. На поганеньких дерев'яних підставках розмістилися вони скромненько обабіч дверей до цього найбільшого класу - зали. Воропаєв сів на останню парту, Пушкін стояв поруч із ним.

Відкинувшись, Воропаєв сперся Пушкіну на груди. Він буркотів безперестанку незадоволено, але не вголос.

— Тихо, товариші!— гукнув Каплан.— Я прошу мати на увазі, що постанову цю ухвалили не випадкові зайти з вулиці, а учнівський революційний комітет, який ви самі й обрали!..

— Ну, й комітетик ми собі обрали,— не вголос, але чутно пробурмотів Воропаєв.— Двоє єврейчиків, двоє хохликів, одне татарча та ще один полячок, що сам собі й ради не дасть тільки „змушений коритися більшості“... От вам і свободна Росія...

Каплан підвищив голос, щоб заглушити це бурчання.

— І цей комітет, товариші...

— Геть комітет, раз він такі постанови ухвалює!

Це зарепетував Кашин. Зала вибухла, дружно підтримавши Кашинів протест. Всі загукали, всі затупотіли, всі заревли.

— Геть!— горлав мовчазний Теменко.

— Фьюююю!— пронизливо свистів Туровський, застромивши два пальці між зубів.

Каплан зблід і трохи відступився. Він підніс руку вгору:

— Звичайно, товариші, ви в праві вибрати собі другий. І я мушу заявити...

— Ні!— розітнулося раптом від стінки.— О, ні! Для чого ж другий?— То подав голос котрийсь з братів Кремповських.— Для чого ж вибирати знову другий комітет? Адже українці та поляки в комітеті не голосували за таку ідіотську постанову. Для чого ж нам їх переобирати?

— Ви хочете сказати...— спалахнув Каплан.

— О, так, проше пана, я хочу сказати саме це!— Кремповський відрубав ці слова і одвернувся, ще тісніше стуливши руки на грудях. Його брат і Едмунд Хавчак точнісінько повторили всю його міміку, немовби й оці слова сказали саме вони.

Каплан для чогось одяг кашкета і почав застібати шинель. Пальці хибили і гудики не застібалися.

— Дійсно!— раптом вирвався Воропаєв.— Щось вони починають вже порядкувати не тільки справами нашого комітету, а і взагалі, України!

На мить стало тихо. Хто? Воропаєв? Про кого? Про Україну? Що він сказав?

— Насильство! Деспотизм!— зарепетував Кашин.

— Вони хочуть собі на користь обернути свободну Росію.

— Що їм Росія?

Воропаєв зірвався, розмахом руки закликаючи його послухати.

— Дійсно! Яке вони мають право утискувати волю українців?! Це чорт зна що! Тут Україна, а не Палестина!

І знову на секунду стало тихо. Надто несподівані були слова Воропаєва. І про Україну, і про Палестину.

На цій секундній тиші тіляки прорипіли короткі й хуткі кроки. Проходом між парт метнувся Ваня Зілов. Він став перед Воропаєвим. Воропаєв стояв розшарілий, кружляючи очима й розмахуючи руками. Зілов коротко поглянув йому в лице, потім враз змахнув рукою і коротко, але звально, ударив Воропаєва по щоці. Воропаєв сів і відкинувся головою Пушкіну на плече. Він боляче стукнувся об твердий гіпс. Ляпас пролящав дзвінко і лунко.

Гамір у залі мов відрубало.

Але для того, щоб зразу ж помножити його на себе самого. Вибухнув гвалт.

— Сволоч!— Воропаєв зірвався, оскаженілий, синій, бризкаючи слиною.— Я тебе вб'ю!— Він кинувся до Зілова, хапаючися до кишені, немовби там і справді мав бути револьвер чи ніж.— Жидівський підлиза!

Гвалт вибухнув ще і виплеснувся за всякі межі ймовірності. Каптан підняв комір шинелі і насунув кашкет на ніс. Немовби комір і кашкет могли вигородити його від цього страшного, проклятого і несподіваного слова...

За шибкою дверей до коридору манячило широке кругласте обличчя. То висівся Вахмістр. Йому вхід на учнівські збори був заборонений. Але він сумлінно виконував свої інспекторські обов'язки. Тепер він виконував їх мовчки. Він ні на кого не кричав, нікого не зоставляв без обіду, нікого не обшукував. Він тільки ображено мовчав і кружляв очима. Очі його то вузилися, то ширшали. Коли він був незадоволений,— вони ширшали. Коли ж дійсність балувала його якоюсь втіхою — його очі вузилися.

Вахмістрове обличчя висіло в шибці дверей, туманіючи й міняючися за нерівностями скла, і очі на ньому вузилися.

Столяров вже хвилину кілька махав руками, вимагаючи спокою й тиші. Але це було намарне. Тишу і спокій було втрачено остаточно, здавалося — повік. Ми ревли, ми захлиналися, ми заходилися в запалі, як немовля від перших своїх слів на цьому світі... Тоді Шая Піркес сплигнув на першу парту. Він тупотів по гулкій шухляді закаблуками, він маяв кашкетом, він роздирався від крику. Нарешті, на нього звернули увагу. Воропаєва і Зілова відтягли в різні боки.

— Товариші! — прохрипів, нарешті, Шая, зовсім втративши голос.— Товариші! Ми вимагаємо, щоб Воропаєв був негайно вигнаний звідси! Геть з наших зборів! З нашого товариства! З нашої гімназії! Ми вимагаємо!!!

— Хто „ми“?

— Євреї? — єхидно затхнувся Воропаєв.

— Ні! — одкотив коміра Каптан.— Ми всі! Революційна молодь! Ми всі вимагаємо!

— Всі! — простогнав Зілов.

Тарарам вже дійшов того недосяжного ступеня, після якого його вже можна вважати за абсолютну тишу. Очі Вахмістрові, там, по той бік шибки, мінилися й зникали. Вони вузилися.

До кафедри враз кинулися всі. І Воропаєв, і Сербин, і Зілов, і навіть котрийсь з братів Кремпковських. Кожному доконче треба було сказати щось, щось крикнути, щось проголосити. Але всіх випередив Репетюк.

Репетюк затарабанив по кафедрі щойно в гармидері відламанною ніжкою від стільця.

— Панове - товариство! Панове добродійство! Хвилинку! Я голосую! — Зала притихла. — Хто за те, щоб Воропаєва негайно ж викинути з нашої гімназії?

Зала відлинула і загарчала.

— Хто за це, прошу піднести руки вгору!

Стало зовсім тихо. Але здавалося, в кімнаті гуде від биття двох сотень юнацьких сердець.

Машинально Каплан і Піркес звели руки догори. Сплеснуло ще кілька десятків рук в різних кінцях. Столяров. Зілов. Макар. Але дві сотні розгубилася. Було надто несподівано. Вони не чекали. Вони не розібралися ще в думках і почуттях.

— Мало! — гукнув Репетюк. — Тепер, панове - добродійство, я ставлю на голосування другу пропозицію. — Репетюків голос знову забряжчав і задеренчав ледь вище й голосніше, як було б треба. — Хто, панове, за те, щоб викинути з гімназії Каплана, Піркеса і... і всіх євреїв, взагалі, а також...

Аж от коли настало стовпотворіння вавілонське. Бо це вже був і не галас, і не шарварок, і не рев. Не менше сотні рук зметнулося вгору. Ці встигли вже розібратися в своїх думках і почуттях. За! За це! За те, щоб вигнати всіх євреїв. Першим підкинув руку Воропаєв. Брати Кремпковські. Едмунд Хавчак. Теменко. Підкинули інші. Підкинув Кульчицький. Підкинув Кашин. Але Кашин зразу ж відсмикнув її назад. Тоді, озирнувшись, відсмикнув і Кульчицький.

— Вигнати! — ревла сотня горлянок. — Вигнати! Геть!

Репетюк вдруге загилив ніжкою стільця по кафедрі.

— Отже, панове - товариство! Хай не лізуть до нашої неньки - України з руками! Ми не дамо порядкувати собою цим Бейлісам!..

— Не смієш!!! — Макар зірвався несамовитий. Він був аж зелений. Губи його трусилися. Очі дико кружляли. — Ти не смієш так! Сам ти Вера Чебирик! Падлюка! Замокни! — Він пошпурив в Репетюка книгою, яку тримав у руках. Але вона не долетіла і впала на підлогу.

Потапчук, білий, як крейда, похитуючися й шарячи в повітрі руками, немов невидючий, пішов до кафедри. За ним

кинувся Сербин. Він схлипнув і хутко облизував сльози. Хтось біг із другою ніжкою від паламаного стільця:

— Назад! — зойкнув Воропаєв. Він був поруч Репетюка.

Але ззаду вже підбігали інші. Макар істерично кричав. Зілов підходив до Репетюка з правої руки. В цей час Сербин спереду штовхнув Репетюка в груди. Але Репетюк був куди дужчий, і Сербин сам відлетів назад. Зате Потапчук вже хапав Репетюка за плече.

— Назад! — вдруге залементував Воропаєв.

Сербин почував, що він зараз вмере. Репетюк! Левко Репетюк! Невже він? Йй-богу, це можна вмерти! Центрфорвард. П'ять років в парі на футбольному полі.. Жах здавлював Сербинові горло. Плюнути в ці очі! Вистрілити б в це лице...

— Бах! — гучно вдарив постріл.

І враз все завмерло. Тільки там, позаду, біля дверей, сплеснуло й посипалося на підлогу оскалля розбитого, розкришеного твердого гіпсу.

Пушкіна не було. Погруддя, власне, залишилося. Але на гіпсових плечах вже не було гіпсової голови. Куля влучила в гіпсову шию. Розтрощена голова посипалася до порога.

Ми завмерли і заніміли. Постріл! Скільки пострілів ми вже чули за наше куценьке юнацьке життя! Скільки пострілів зробив вже кожний з нас там, на стрільбищі за містом! Скільки пострілів!.. І все ж таки оце, зараз, щойно — прозвучав перший, зовсім перший постріл в нашому житті...

Всі відсахнулися назад. Вітька Воропаєв стояв білий, з посинілими вустами. Рука з револьвером нервово здригалася. В нього таки був з собою в кишені зауер. Той самий, що він пропонував Сербинові міняти на карабін. Він стріляв для остраху, щоб спинити й відкинути натовп назад. Він цілив на метр вище — в рівень не людської голови, а голови монумента. І влучив в нашого старого гіпсового Пушкіна...

— Ой, я не можу! — завив раптом Кульчицький. — Дантес!

Кілька чоловіка спробували зареготати. Втім, з того нічого не вийшло.

Каптан, Піркес та інші євреї — всі євреї нашої гімназії — один по одному, насунувши кашкети й відкотивши коміри, бліді і схудлі, виходили до коридору. Повз осиротілого самотнього Гоголя, повз Вахмістра — очі Вахмістрові вузилися — вони пішли до роздягалки, до сіней, на двір. Вони пішли з гімназії.

Адже — їх виключено...

На порозі роздягалки стояв Піль. Тиждень тому — на другий же день існування учнівського революційного комітету — посаду доглядача було скасовано. Піль перестав бути Пілем, він зробився просто Іваном Петровичем Петроповичем і виконував обов'язки діловода гімназії та учителя співів і ка-

ліграфії в молодших класах. Але сила багаторічної звички була така, що за хвилину до кожного дзвінка перед перемінкою він звивався зза писемного столу і вибігав з своєї канцелярії. Він біг до роздягалки і ставав там під годинником.

Він стояв, покусював свій лівий, тоненький, як шнурок від черевиків, вусик, як стояв і покусював двадцять років свого життя. І ліва його нога здригалася й тремтіла в коліні, як здригалася й тремтіла вона протягом попередніх двадцяти років. Можливо лиш, що протягом цих двадцяти років нога посіпувалася в коліні не таким швидким темпом—повільніше. Алеж протягом цих двадцяти років ще ніхто, ніколи і ні разу в мурах гімназії не стріляв із пістолета.

Ми мовчки розходилися. Гіпсові останки Александра Сергійовича Пушкіна хрумтіли під нашими ногами. Ніколай Васильович Гоголь — „тоже - малорос“ — випроваджував нас поглядом порожнім і невидющим, але похмурим і сумним.

САМИ!

Ввечері Шая грав на скрипці.

Ми любили Шаїну гру. Ніхто не умів грати для нас так прекрасно. Нічия гра не промовляла до нас так чуло і щиро. Нові, незрозумілі прагнення, незбагненні передчуття та тремтливі й радісні смутки народжувала нам Шаїна музика...

Сьогодні було не так. Сьогодні нічого того не було. Музика не проймала нас. Звуки до нас не сягали. Здавалося — вони zostавалися ненароджені, невиллакані, там, в маленькому і худенькому тілі Шаїної скрипки... А це рипіння спід смичка, це лящання об стіни, це брентіння в шибках вікна — то були тільки тіні звуків, тільки їхні привиди. Тільки фантоми — холодні, мертві і неправдоподібні.

Мелодія не знайшла ґрунту, в який би посіяти зерна прекрасних звуків. Збіжжя падало в силучі піски, дощі не змочили його, сонце не зогріло. Холодний суховій розвіяв зерна і самий ґрунт на чотири світи.

Ми були спустошені.

Дальші події минулого дня були такі:

Першим прибіг до нас Аркадій Петрович. Циклопічний червоний бант квітував на його грудях. Він захлинався й розмахував руками. Лисина його була мокра, немов з дощу.

— Ви не праві! І ви неправі! І ви неправі також! — він тикав в груди кожному.

— Хто ж тоді правий? — похмуро поцікавився Потапчук.

Правим Аркадій Петрович уважав себе самого. Він негайно розподілив нас усіх на українців, євреїв та росіян, і його точка зору була така: українці, взагалі українці, неправі, бо проявили жажливий сепаратизм, особливо злочинний перед лицем отечественної війни; євреї, взагалі євреї, неправі, бо

виступили з вимогами, надто образливими не тільки для українців, а й для всіх росіян.

— Виходить...—сердито крикнув Зілов,—що правий Воропаєв?!

— Так!—Аркадій Петрович аж зайшовся.—Тобто, я хотів сказати—ні! Зілов, ви, будь ласка, мене не збивайте! Послідовна руська людина...

— ...прямує до „союзу руського народу“...—запально відгукнувся Зілов.

— Зілов!!!—Аркадій Петрович загилив долонею по столі.—Замовчіть! Я вас zostавлю без обі... тобто, я хотів сказати, ви не чесно полемізуєте! Руські, власне, малороси, тобто, я хотів сказати—українці...

— Українці! Українці!—зірвався раптом Макар. Він все ще був блдий і позеленілий.—Взагалі, українці! Чи не можна б розглядати кожного окремо, а не валити всіх до одної купи, взагалі? Всі українці не відповідають за кожного Репетюка...

— Вірно! Я теж українець!—схлипнув Сербин.—Але...

— Господа! Громадяни!—патетично сплеснув руками Аркадій Петрович.—З яких пір ви почали одхрещуватися від товариської відповідальності за вчинки кожного з вас? Я не пізнаю вас, Зілов, і вас, Макаре!—Аркадій Петрович заломив руки і закотив очі.—Ви вже починаєте називати прізвиська ваших товаришів і виказувати їх начальству. Ганьба! Зупиніться! Я не вимагаю від вас цього! І Зілова я не чув! Фі!

Макар ніяково сів. Він нікого не збирався виказувати, але що ж таке виходить? Він розгубився. Зілов пробурмотів щось зухвале, але й він був збентежений. Справді ж,—про роль в усіх подіях Репетюка та Воропаєва було відомо тільки нам самим. Ніхто цього не знав. А раз так, то є елементарні правила товарищкості: гімназист ніколи не викаже товариша—хай там хоч що!..

Потім з'явився Вахмістр. Після сьомого березня він появився вперше. Який же він був лагідний та розважний! Його голосок брнів ніжно й ласкаво. Він обороняв і українців, і євреїв. І ті, і ті були праві. І ті, і ті погарячкували. Все це зопалу. Все це заповзятість і молодощі. Все це ще виправиться. От і сам він, Юрій Семенович Богуславський,—хіба він не гарячкував, не помилявся замолоду? Го-го! Ще й скільки! Всі живі люди помиляються. І помилки тільки свідчать про живість і активність людини. Замолоду Юрій Семенович, виявляється, брав участь в студентських бешкетях проти уряду і був за це взятий під догляд поліції. Щоб реабілітувати себе, йому от і довелося написати оту горезвісну брошуру, хай їй всячина—„Трехсотлетія дома Романовых“. Але, тим легалізувавшись, він здобув змогу вступити до підпільної партії соціалістів-революціонерів. Одначе, і в ній вже будши, він не уник інших помилок свого життя.

Скажімо — згадати оту прокламацію, яку йому, як інспекторові гімназії, довелося відібрати цього літа в групи гімназистів на польових роботах. Безперечно, він повинен був її сконфіскувати, бо тож була противоєнна прокламація, а соціалісти-революціонери за війну до побідного кінця. Але, мусить признатися, він тут дещо перебавив куті меду. Людина не може не помилятися, і треба вміти бути толерантним і вміти прощати помилки...

Він говорив півгодини. Ми не уважно слухали його. Зміст його промови мало зворушував нас. Куди більшої уваги варте було те, що інспектор гімназії Юрій Семенович Богуславський, на прозвище Вахмістр, на цей раз говорив до нас українською мовою...

Це вперше в стінах нашої гімназії українська мова брєніла з кафедри з уст нашого педагога і вихователя.

Потім коло ганку гімназії загурчало авто. Переляканий Піль ввів до класу Збігнева Казіміровича Зарембу. Він був у військовій формі, з інтендантськими погонями, з шаблею при боці і револьвером при другому. Срібні шпори ніжно схлипували шокроку. Червона бинда обмотувала його лівий рукав. Подія вже стала відома виконавчому комітетові. Комітет послав до нас свого представника.

— Що то є, що то є, прошен панув! — вхопився Збігнєв Казімірович за свою лису голову, зійшовши на трибуну. — Такі грєчні хлопці, такі кавалери, і така прикрось!

Нам трохи одлягло. Пана Зарембу ми так звикли бачити в ролі першого танцюриста й першого бального диригента, що всяка інша роль в його виконанні могла бути прийнята тільки як комедійна. Нам було смішно з пана Заремби. Потроху ми починали посміхатися, потім пирхати, нарешті, реготати вголос. Пан Заремба промовляв дуже пристрасно. Він крутився на місці, притоптував закаблуками, придзвонював шпорами, примахував руками. Ну, зовсім танцював мазура. Схопившись на нашому реготі, Збігнєв Казімірович, нарешті, притримав руки та ноги і виголосив свою пропозицію:

— Справу вигнання євреїв ми мусимо переголосувати. Тимчасовий виконавчий комітет тішить себе надією, прошу панув, що мої слова врозумлять вас, говариші. Ви, молоді громадяни і такі грєчні кавалери, скористали вже з наданого вам тимчасовою революцією права вільного голосування. Але сталася прикрість! Тепер скористайте з вільного права другий раз, щоб скасувати вашу першу тимчасову постанову. Нех вигнані пшийдуть назад!..

— Слухайте! — гукнув Зілов. — Невже ви не розумієте, що ваша пропозиція така ж ганєбна, як і наш вчинок! Та ж коли ви пропонуєте голосувати, отже, значить, ви припускаєте можливість двох вирішень. Це непорозуміння й контрреволюційне викривлення ідей свободи!..

Збігнев Казімірович образився, продзвонив шпорами до дверей, сів в авто і загурчав.

Тоді, раптом, в гімназії з'явився високий худорливий чоловік з запалими щоками і чорними вусами та сивинками на висках. Він був в довгополому рудому пальті і на голові мав кашкет з двома срібними позументами та срібним же паровозиком спереду. Це був помічник машиніста другого класу Шумейко.

— Товариші!— сказав він, зійшовши на кафедру.— Мене прислала до вас наша рада робітничих і солдатських депутатів... поскільки тут у вас вийшов такий скандал і конфуз. Сидно, хлопці! А ще образовані! Сволочі ви! Це я вам кажу, а ви мене знаєте!

Хто ж не знав помічника машиніста Шумейка? Після відомого заколоту в маршевому батальйоні, що відмовився їхати на фронт, помічник Шумейко мусів, взагалі, з міста зникнути. То ж саме він і мав вести ешелон. То його П-п-135 стояв попереду ешелону під парами. То він відчепився від ешелону, одвів паровоз у депо і загасив топку. То він подав знак до чергової машиністовки. То він організував викрадення книги нарядів через кочегара Козубенка Федора. На другий же день після повалення царату Шумейко з'явився до міста. Втім, як стало тепер відомо, Шумейко з міста і не тікав,— він переховувався на конспіративній квартирі, готуючи в залізничному вузлі страйк і антивоєнний виступ. Помічник Шумейко був членом підпільного комітету соціал-демократів більшовиків.

— Так от, хлопці! Половина нашого міста—це живуть євреї! Це вони, значиться, годують, одягають і узувають вас! Проміж них є такий же пролетаріат, та й такі ж буржуї, як і проміж руських! Ех, ви! Якийсь сукин син, якийсь панок засунувся проміж вас і баламутить, буржуйське щеня, псує нам дітей трудового народу! Ви, хлопці, не повинні терпіти проміж себе таких супчиків. Вони розкладають і руйнують вас. Женіть їх геть!

Помічник Шумейко ніяких пропозицій нам не робив. Він сказав, що ми самі наробили бешкету, самі маємо його і ліквідувати. Він закликав негайно ж розв'язати цей інцидент, але розв'язати його так, як підказує нам наше революційне сумління. Самі! Розберіться, зрозумійте і знайдіть собі вихід. Тоді прийдіть до нас і розкажіть, що ви надумали. І коли надумаете ви по-пролетарському,— ми допоможемо вам.

— Тільки ж знайте, батькові діти!— кінчив він.— Антисемітизм—це зброя реакції і контрреволюції. І ми, пролетаріат, цю зброю у ворога видеремо з рук, поламаємо і далеко в сине море закинемо!..

Шая кінчив.

Він акуратно поклав скрипку у футляр і футляр повісив на стінку поруч з портретом матері. Це була красива, пристрасного типу, єврейка років тридцяти. Її замучено в дев'яťсот третьому році під час кишинівського погрому.

Ах, як ми болісно відчували свою ницьсть! Як гірко і огидно було нам...

— Ех,—Сербин потягся, хряснув кістями й журно зітхнув.— Якби то отак прокинутися завтра і — нічого того й не було. Просто сон, кошмар...

— Ні!— Шая повісив футляр і рвучко повернувся до нас.— Ні! Це прекрасно! Принаймні тепер видно кожного — який він є!

— Взагалі,— відгукнувся Макар,— нічого особливого. Це лиш демонстрація одної з найбільш яскравих суперечностей феодально - капіталістичного суспільства, утвореного на основі експлуатації людини людиною і на поневоленні державою міцнішої нації націй слабших і дрібніших.

Ми всі озирнулися на Макара й глянули йому на руки. Але Макарові руки були в його власних кишенях. Ніякої книжки, навдивовижу, у нього в руках не було. Він цитував з пам'яті.

— Алеж ми... — почав був хтось.

— Ні!— Піркес зірвався роздратований і гнівний.— Ненавиджу! Що значить „ми“? Хто це „ми“? Є — ти, він, я! „Ми“ — це було, коли ми — тобто ти, ви, я — не мали нічого, окрім футболу і романтики товариських традицій старої гімназії. Але тепер революція дала нам життя! І для життя наше химерне „ми“ не годиться. Тепер потрібне інше, нове „ми“!.. І воно знайдеться от саме через такі епізоди, що руйнуватимуть наше старе, хлопчаче і не громадське „ми“...

— Це вірно... — сказав Туровський, роздумавши.

Зілов сердито мовчав. Мовчав і Потапчук.

„Сами!“ — Так сказав помічник Шумейко. Сами розберіться, зрозумійте і знайдіть собі вихід...

Добре. Ми пробуємо сами.

Алеж — товариськість! Священна гімназистська традиція! Не виказувати ні правого, ні винного! Ні доброго, ні злого! Ні друга, ні ворога! А — елементарні правила товариськість? Один за всіх і всі за одного? Хіба не вмер під паровозом Грачівський? Хіба ж не міг він виказати, що горілку пив Воропаєв, і вовчий білет тоді б обминув його?

Закон товариськість, закон дружби світив нам, як єдина правда-нашого темного гімназичного життя.

Ми були друзі. Ми були побратими. Всі за одного. Через вісім років гімназичних огидних буднів, через вісім років юнацьких радощів і печалів, через вісім найкращих в житті людини років ми пронесли нашу прекрасну дружбу. Може, то була тільки футбольна команда? Вести по краю, пас під

гол, шут? І — все? А хіба ми не висиджували одне за одного в карцері? Не страждали всі за провину одного? Не підказували на уроках математики? Не списували латинських екстемпорале? Не кидалися за одного проти вдсятеро дужчої зграї п'яних хуліганів?.. Можливо, ми могли б піти одне для одного на смерть..

Але життя суворіше від смерті. От вдарила по нас — по нашому тісному товариству, по нашій дружбі — перша справжня життєва подія, — і що ж?

А може, ми — тобто ти, ви я — ми були праві й раніше? Адже в священному додержуванні нашої хлопчачої, юнацької правди ми — тобто ти, ви, я — не виказували ні друга, ні ворога — ворогові? Бож Пілі, Вахмістри, Мопси, вахмістри Кошевенки та барони Ользе — ті, що вимагали від нас виказувати, — вони ж були вороги? Ми не виказували ворогам!.. А тепер — тепер революція. Життя має належати нам. Адже Шумейко не ворог нам, і ми для нього не вороги. Стривайте! Хто ж це — нас, нам, ми?

Ах, як все гидко і ганебно вийшло...

Чи правда життя — це зовсім не така? Чи правда юнацького товариства — це не що інше, як брехня? Найбільша брехня?

Брехня! Трагічна і лиха брехня.

А що ж тоді правда? Правда — юнацтва? Правда — товариства? Правда — дружби?

Нація?

Народ?

— Ах, киньте! — зірвався Шая. — Ненавиджу! Нація! Народ?! І я нація і ти народ. І Репетюк нація і Збігнев Казімірович Заремба — народ. Навіть Піль, і той — народ!

Так що ж?

Ми знали історію православної церкви, середні віки, Грецію, Рим. Ми цитували Цицерона і вміли скандувати Тіта Лівія. Ми розумілися на сферичних тілах і вміли оперувати логарифмами. Альфонса Доде ми перекладали в лівр увер. Індукцію та дедукцію ми превзойшли в психології. Але от прийшло життя, звичайне собі життя, вдарило нас, роздерло пелену юнацьких тайн, і — виявляється — ми ні чорта не розуміємо.

Вирішіть сами!

Зілов, нарешті, встав і запаленими очима оглянув усіх нас.

— Хлопці! — сказав він хрипло і задушевно. — Слухайте, хлопці! Ми завтра прийдемо і запропонуємо всім хлопцям сказати Репетюкові і Воропаєву, щоб вони пішли собі з гімназії геть, а то... а то ми візьмемо й виженемо їх сами.

— А коли більшість не погодиться? — простогнав Сербин.

— Або не погодяться вони? — так само відгукнувся Туровський.

Зілов захвилювався, і кров ударила йому в лице.

— Тоді ми сами, хай нас буде менше, підемо до ради робітничих і солдатських депутатів, до товариша Шумейка, і скажемо, що ми вимагаємо цього. Сами!

— Правильно!..— скрикнули враз Потапчук і Піркес.— Правильно!

— Взагалі... це... дійсно... правильно...— згодився Макар. На жаль, його пам'ять у цю хвилину не змогла добрати на цей випадок цитати ні в кого з філософів нових і минулих віків.

ТРИ ЗАЛПИ

Наприкінці квітня ми ховали Мірель.

День був прозорий, дзвінкий і ароматний. Чисте небо, теплий, радісний хор перших цикад. Рясне листя щойно народжене з глейкої брості. Зелене і м'яке, воно ще пахло смолою. Квітували тюльпани, фіалки, нарциси й перський бузок. Завтра мали вже розквітнути каштани і акація. З чорної ріллі, зза міста, без вітру плив сюди гострий і пряний дух. Весна була щира, щедра і буйна. Так буває тільки у нас на півдні.

Мірель вмерла звичайно і просто— саме так, як у хвилини задуми й зажури вона уявляла собі. Черговий тижневий огляд несподівано виявив, що в неї люес.

Хто її заразив, Мірель не знала. Люес має інкубаційний період до трьох тижнів. За цей час Мірель прийняла не менше як тридцять чоловік. Один заразив її. Двадцять дев'ятох, очевидно, заразила вона.

Для лікування і одужання потрібні гроші і терпіння. Гроші Мірель могла б мати. Для цього вона тільки повинна була б не залишати свою працю. В ім'я власного одужання щодня заражати ще одну людину. Моральної проблеми тут ніякої не було. Вона обслуговувала маршеві батальйони. А їм— все одно їхати на фронт і назад не повертатися. Чи не один чорт— з люесом чи без люеса погібати на фронті?

Але терпінням Мірель не могла похвалитися. Півроку! А тоді ще два роки! Ні, терпіння Мірельці бракувало...

Коли ми заплющувалися, ми дуже яскраво уявляли собі, як все сталося. Мірель йшла до себе на Пеньки від лікаря— як в тумані. Вона не плакала і нікого вона не проклинала. Не було ні гніву, ні одчаю. Тільки горе, безкрає, як порожнеча. Життя вже не було. Воно зосталося там— в кабінеті поліційного лікаря. Там, в кабінеті, розламана на жіночому столі, Мірель покінчила рахунки з життям і перейшла в смерть... Прийшовши туди, в те місце, яке досі було її домом, Мірель насамперед скинула з себе одягу— всю, догола. Чорний фетровий авіаторський піржіок, горжетку з чорної куниці, чорне

шовкове манто, чорне едвобне плаття, чорні лакові човники, чорні ажурні панчохи, чорний ліф, чорні рейтузи і білу сорочку. Все це вона згорнула жужмом, кинула в грубку і розпалила вогонь. Як ласкаво грів холодну голу шкіру вогонь! Туди ж, у вогонь, пішли і всі інші одежі, білизна, а також і всі інтимні деталі туалету і професії Мірель. Вона вкинула в грубку все— всю себе... Потім вона наточила повну миску води і поставила її на огонь. Коли вода нагрілася, вона поставила миску на підлогу, стала в неї ногами і довго та акуратно милася милом і терлася мийкою. Чисте тіло—це єдиний скарб, який мала Мірель. Потім Мірель підійшла до дзеркала. Гарна смуглява і юна дівчина дивилася з дзеркала на неї. Вона поставила бокові дзеркальця трильяжу. Тепер вона бачила себе в трьох вимірах. Рівна, округла спина, опуклі стегна, її улюблена цвотна лінія живота і лобка. Все це було таке рідне, що можна було заплакати. Сльози вперше потекли по щоках дівчини, зогріваючи закам'янілу, захолоду шкіру обличчя. Як жалко було цього гарного, юного тіла... Потім Мірель відсунула шухлядку трильяжу і вийняла браунінг. Його подарував їй поручик Гора. На її спеціальне прохання—щоб застрелитися, коли вона захворіє на сифіліс... Де ж серце? Вона обережно відсунула ліву грудь—це мала бути прекрасна, ніжна і тепла, смаглянка-грудь—і стромила під неї лиску чорне дуло. Тут. Дуло навіть злегка підплигувало—так колотилося серце. Мірель здригнула від холодного доторку дула—здригнула страшним, потрясливим, непережитим здриганням і, скрикнувши „М'оме!“—натиснула курок...

Ні записок, нічого іншого Мірель не залишила. Її знайдено отак— голу, з пробитим серцем, з браунінгом в правій руці, розкинуту на підлозі проти трильяжу. Біля неї стояла миска з мильною водою, з мийкою в воді та мильницею поруч. Груба під плиткою була набита незгорілими шматками одежі й білизни...

Труна стояла на марах, віко було зняте і Мірель востаннє, мертвими очима, дивилася в височину, в безмежність. Вона немовби приглядалася до своєї дороги туди—у безвість, в нікуди. Очі Мірель були розплющені, лише примружені. Застрелившись, вона упала навznak, повік їй ніхто не закрив, і вони лишилися відкриті. Погляд вмер, але очі залишилися. Вони були чорні, мутні й моторошні, як прірва.

За що вмерла Мірель?

Ні за що. Просто так. Хіба мало вмирає людей? На фронті поруч щодня вмирає їх кілька десятків тисяч. В госпіталях нашого прифронтового міста за всі три роки війни не було ще дня, в який умерло б менше, як сто чоловік.

Ні. Ми не почували ніякого обурення проти прапорщика, що заразив Мірель? Хіба ж він сам винайшов сифіліс? І війну вигадав не він... Мертва Мірель—це була жива ілюстрація

до соціальної недосконалості життя в умовах капіталізму, — так сказав Макар...

Але нам так жаль було Мірель. Просто жаль. І жаль стискав наші серця.

Ми йшли за марами натовпом, похиливши голови, ступаючи в ритм запряженим у мари чорним кобилам. Кобил вели двоє фігурантів у чорних лівреях і чорних циліндрах з срібними позументами. Це й був весь почет. Мірель була юдейської віри, але рабин її відмовився ховати. Вона була непростима грішниця і нечиста.

Чому нечиста? Вона сама зробила собі посмертне обмивання, а душу вона очистила, простреливши її.

Рабин пояснив: життя її було нечисте, а самовільна смерть — найбільший гріх.

Втім, ми не настоювали. Батьків і близьких у Мірель не було, і обряди не було для кого робити. За її труною йшли два фігуранти і три десятки гімназистів.

На перехресті Одеської та Привокзальної зза рогу раптом вийшла Катря Крос. Вона йшла нам назустріч і спинилася. Якусь мить вона затрималася на тротуарі, розглядаючи нашу процесію. В петличці її жакета палала махрова червона троянда. Катря зійшла на брук і пішла поруч з нами.

Ми змішалися. Чого? Вона, мабуть, думала, що ми ховаємо когось з товаришів-гімназистів. Як відповісти, коли вона питає — кого? Збрехати? Та ж відкрита труна. Мірелі, правда, Катря не знала. Сімнадцятилітній дівчинці-гімназистці скандально знати, що на світі є проституція і проститутки. Що ж, тоді збрехати?

Кульчицький проте змішався з інших причин. Йому просто зробилося якось негаразд, якось тісно між живою Катрею і мертвою Мірель. Коли другого вечора після тої знаменної в Катриному житті ночі він знову прийшов до Катрі, Катря раптом ударила його по щоці і прогнала геть з очей повік. Щождо Мірель, то, коли другої ночі після того знаменного вечора Кульчицький з'явився до неї, Мірель раптом гахнула його по морді і гукнула йому „геавек!“.

Сербії і Туровський почервоніли і одвернулися. Туровський одвернувся від Сербина, Сербин відвернувся від Кульчицького, Кульчицький відвернувся від Катрі Крос.

Втім, Кульчицький зразу ж перший почав шукати стежку із замішання.

— Ах, так! — згадав він. — Лафа! Америка оголосила війну Німеччині. Ви чули?

— Тепер нехай німець начувається! — охоче відгукнувся Кашин. Присутність дівчини бентежила його за всяких обставин. — Ще два тижні, і ми переможемо!

— А як же! Го-го-го! — Піркес реготнув коротко й

ніяково. — Вчора на річці Стоход німці розбили й взяли у полон нашу сороктисячну армію.

— Взагалі! — почервонів Макар, ховаючися за спини товаришів, щоб Катря його не помітила. — Німецькі соціал-демократи видали відозву до російського пролетаріату, вітаючи російську революцію... Пролетаріат еднається через голови своїх вождів і фронти імперіалістичних армій...

— А тимчасовий уряд?! — закашлявся Теменко. — Видав заклик про право поляків на самовизначення і про утворення окремої польської держави. Бігме!

— І в гімназіях Київської округи дозволено викладати українською мовою, а також спеціальне українознавство. — Це прошепотів Туровський.

— Самі відозви! — відгукнувся Потапчук, сердито роздвляючись Катрин профіль. — До селян теж видано відозву, щоб вони не займали поміщицької землі, а хто займатиме, того під суд. Не дадуть селянам землі міністри-поміщики!..

— Хай не будуть дурнями! — розсердився Зілов. — І відозв не слухають. Он робітники явочним порядком встановлюють восьмигодинний день. — Зілова дратувало, що присутність Катрі його соромить.

— Бігме! — мовчазний Теменко почував особливо гостру потребу заховати в балачку своє замішання. — У Вінниці вже формуються спеціальні польські легіони.

— Та що ти кажеш? А яка ж у них буде форма?

Бронька Кульчицький згадав, що він католик, отже, немовби й поляк. Звісно, покищо, поки не скінчиться війна, він не збирався вступати до польських легіонів, проте поінформуватися про всякий випадок не заважало. А що, коли форма в польських легіонерів справді буде гарна й показна? Якись там кунтуші, ментики, китиці?!

Всі помовчали, скося поглядаючи на Катрю. Катря йшла, похиливши голову, ні на кого не дивлячись, ні про що нікого не розпитуючи. Губи її були стулені, червона троянда похитувалася в петлиці... Сказати хіба їй, щоб ішла собі геть? А то ж — скандал! Мірель лежала навznak, байдужно змруживши свої чорні очі до неба.

Сербин трохи повернувся і сказав так, щоб Катря неодмінно почула:

— Скрізь, по всіх містах утворюються спілки середньо-шкільників. Ми теж організуємо таку спілку у нас...

Тоді, нарешті, Туровський наважився і обернувся просто до Катрі:

— Ви вступите до такої нашої спілки, Катре?

Він промовив це навіть трохи зухвало. Замішання треба ж було кудись діти.

Катря глянула на нього одним оком скося.

— А Кульчицький? — прошепотіла вона. — Там теж буде?..

Туровському перейняло дух. Кульчицький? Так, значить, Кульчицький? А як же Сербин? Що за чорт...

— Ну, так ... а як же ... — втрачаючи ґрунт під ногами, про- буркотів він. — Всі ... всі ... будемо там.

— Тоді я не буду! — сказала Катря і відвернулася.

Серце Сербина враз немовби розірвалося. Принаймні воно різко вдарило і потім перестало існувати. Втім, через кілька секунд воно, навпаки, почало колотитися весело й сильно. Мила Катре! Він ледве встиг стриматися, щоб не заспівати.

Зілов ішов якраз поруч із Катрею. Відвернувшись від Туровського, Катря повернулася до нього. Він зустрів її стурбованим і серйозним поглядом.

— А до нас, — прошепотів він, — підете, Катре? Козубенко організовує робітничу юнацьку спілку. Кульчицького ми не приймемо.

— Піду! — відповіла Катря. — Тільки ж я не робітниця?

— Це все одно. Ми учимось, алеж батьки наші — робітники.

Сербин був надто щасливий, щоб почути цей шепіт. Він так і не знав, що Катря повернулася для того, щоб зразу ж знов піти ...

На кладовищі могила вже чекала готова. Ми зняли труну з дрогів і поставили на купу землі. Піркес скинув кашкета і випростався над Міреллю. Ми згрудилися тісно довкола.

Шая говорив довго і сумно. Він розповів нам життя Мірель — розповів так, немовби сам його бачив. Він розповів про невеличке єврейське містечко на межі Польщі і Білорусі, про годинникаря Монеля і його четверту дочку Мірель. Він розповів, що то був двадцять п'ятий годинникар у містечку, де всіх годинників було тільки д адцять шість. Він розповів про „черту осідлості“ і дитинство маленької Мірелі між паршивих кошенят і здохлих собак. Там знайшла вона свій гумор і веселощі, проти яких були слабші і не встояли ні смерть батька, ні трахома братів, ні сама війна, біженство, голод, торгівля власним тілом. Їх вистарчило аж до першого сифілісу. Шая сказав, що жити так далі не можна. Таке життя треба пофарбити, приробити до нього ручку — і викинути. Життя треба собі справити нове, зовсім нове — без приточок, підшивок і нових гудзиків до старих дір, — як наші перелицьовані штани.

Катря плакала. Вона промакала сльози хусточкою коло самих очей. Ми теж плакали. Ми тільки ховалися за Катрину спину, щоб вона не побачила наших сліз.

Мірель лежала тихо і поглядала в безкрає небо. Ти, Мірель, з'явилася невідомо звідки, і от вже відходиш, знову невідь куди. Яке тобі було до нас діло? Ніякого. Як і нам до тебе. Втім, ми ж тебе любили, Мірель. На кого ти нас покидаєш? На Катрю? Так, Катря, от вона, єдина дівчина поміж нас, юнаків. Ти хочеш сказати, нехай тепер її живий образ буде нам замість твого, мертвого?..

Ти була нашою гіркотою, Мірель. Нашим першим юнацьким розчаруванням. Ти наше миле мишігінє і наше дороге пімперле...

Макар і Сербин підняли віко. Піркес взяв молоток і довгі цвяхи. Катря хутко нахилилась і поцілувала Мірель в її холодний, синій лоб. Потім вона заспішила пальцями коло грудей. Вона шукала квітку. Висмикнувши її з петлички, вона стромила її мертвій у волосся. Червона махрова троянда запалала в чорних кучерях Мірель. Ми взяли труну і посунули її до краю ями. Мірель хитнулася в своїй останній постелі, голова її струснулася, і вона кивнула нам. Віко впало зверху і закрило все назавжди...

Коли труна стала на дно й брили глини застукали рясно і густо по домовині, — Туровський подав тихий і короткий знак. Ми вийняли з кишень револьвери — браунінги, зауери, парабелуми, стеери — яких тільки револьверів не мали гімназисти за часів війни! — і раз-по-раз тричі випалили просто в небесну височінь, просто в страшну безмежність неба — трьома печальними, жалобними залпами...

ЧЕРЕПИ І КОСТІ

І от війна спалахнула знову.

Шістнадцятого червня Александр Федорович Керенський видав свого знаменного наказу.

„Воины! Отечество в опасности!.. В полном сознании великой ответственности... ваш вождь... вся Россия благословит вас... Офицеры и солдаты!.. Приказываю вам — вперед!..“

Літературним стилем це було дуже подібне до маніфесту про зречення царя Ніколая. А втім, цей наказ і був фактичним кінцем керенщини і Керенського. Адже через два дні — вісімнадцятого — півмільйона демонстрантів пройшли вулицями Петрограда з транспарантами „Вся влада радам!“. То й був початок липневого повстання пролетаріату.

Наступ Керенського — останній і смертний спазм фронтової війни — розпочався з південно-західного фронту. Першими відкрили операції сьома та одинадцята армії. Вони рушили з Прута на Бистрицю, з Серета на Стрипу і до Золотої Липи. За три дні вже був обложений Каліш. За чотири ударила вся тисячокілометрова лінія фронту. Російська армія ще раз з страшним вереском козацьких орд і диких дивізій вдерлася в нещасну Галичину, несучи на прапорах на цей раз „свободу“, а на багнетах незмінно — руїну, насильство і смерть.

За тиждень все було кінчено. Російську армію розгрошено, відкинута назад, і вона панічно побігла, як ніколи раніше, до старих кордонів старої Російської імперії.

Три роки минули в ніщо. Збруч знову потік між двох держав, як три роки тому. Він знову зробився міждержавним

кордоном. Мізерна річечка — якихось десять-двадцять тисяч відер води добового бюджету. Кожний день трирічної війни пролив крові вдвоє більше.

Але цей тиждень був надзвичайний тиждень. Він був величезний — на половину всього нашого попереднього життя. Які події! Наступ свободи! Сам Керенський приїхав царським поїздом на позиції. На станціях він вистромлявся з вікна салону, скидав з голови керенку і несамовито репетував:

„Граждане свободной России! К вам мое слово! Революция в опасности! Все на фронт!“

А фронт вже гарчав. Важкі гармати били так страшно, що навіть тут, за вісімдесят кілометрів, жалісно схлипували шибки, і вся небесна просторінь гула і здригалася, немов осіння хуга в степу.

Фронтіві підступи заворушилися й загуркотіли. По шосе і воєнних трактах ніч і день невпинно бігли фуражні обози, санітарні повози, реквізовані селянські підводи з бородатими резервістами-ополченцями. Вони були в селянських штанах, постолах і кожушках на плечах. Тільки солдатський картуз з хрестиком на полях виказував їхню приналежність до армії. Вони сиділи на возах, звисивши ноги через драбиняки — як сиділи і їздили вони от уже сорок років щоліта в косовицю на поле. І між колін, як руків'я кіс, вони тримали довгі й заіржавілі однозарядні берданки. Отари овець, череди корів та рої свиней тисячоголовими гуртами трусили підтюпцем туди ж — на захід, на фронт. Вони теж бігли на убій. І умирати вони мали аж двічі. Спочатку під довбнею — щоб своєю смертю підтримати сили, мужність та ентузіазм бійців. А тоді, разом із силою, мужністю та ентузіазмом, — під зливою німецької шрапнелі. Німець не ждав. І вони бігли умирати риссю.

По волочиській колії побігли нескінченні ланцюги червоних вагонів. По чорному полі в куточку, де вагарі відзначають крейдою назву станції та найменування вантажу, білою емалевою фарбою красувався людський череп на двох схрещених кістках. Такі емблеми малюють на залізних дверях розподількових шаф електричного струму. Тільки замість „40 человек и 8 лошадей“ там буває підписано „смертельно“. Чорні кармазинові прапори із сріблом гаптованими черепами й кістями тріпалися по вітру попереду ешелонів, встромлені в груди паровоза. Вітер рвав чорними полотнищами і роздирав важкий кармазин, як ситець, на стьожки і гноття. Страшні емблеми смерті були нашиті й на лівому рукаві в кожного солдата. То їхали штурмові „батальйони смерті“.

Керенському немовби пощастило. Умирати їхали батальйони сибірських мисливців, донських гуртоправів, московських купчиків, саратовських студентів, українських автономістів, колишніх жандармів і колишніх городовиків. Але умерти на фронті їм не довелося. Там умирали резервісти і солдати.

Ім же довелося попереду бігти назад. Смерть прийшла по них згодом — на полях громадянської війни.

Останніми проїхали батальйони: „Христа - Спасителя“, „Одеса - мама“ і прапорщика Бочкарьової.

Батальйон „Христа - Спасителя“ був сформований з монахів, семінаристів і загулялих попів. Ряси їхні були підкачані на кшталт французьких шинелей, довге волосся було не стрижене, на грудях теліпалися наперсні хрести. Їхній чорний прапор був зроблений у формі церковної хоругви. Батальйон був озброєний шаблями, а в марші попереду несли хрест і кропило з кропильницею. На станціях монахи виходили на перон і служили молебни. З околиць сіл збігалися діди і плакали навколяшки. Пішла чутка про кінець світу. Баби-сектантки, переслідуювані за старого режиму і легалізовані Лютневою революцією, послали Керенському телеграму з проханням дозволити сформувати батальйон і їм.

Батальйон „Одеса-мама“ був дещо одмінний проти „Христа-Спасителя“. Він був сформований в Одесі з ширмачів і злодіїв, яких революція зворушила так, що вони вирішили зробитися чесними людьми. Одеський „союз блатних“, на який, певна річ, не міг не зважати всеросійський тимчасовий уряд, казали, звернувся до Керенського з пропозицією виміняти своє героїство, а коли що, то й...—Альоша, шя!—то й смерть на амністію і свободу. Рота батальйон мав чотири: імени Соньки Золотої Ручки—рота урок-котів, імени Свободної Росії—рота фармазонщиків, імени Вертінського—рота стирщиків і рота „Дерібасівська“—ширмачів. Прапор батальйону був справлений з темномалинових, майже чорних порт'єр, спеціально для цієї мети, кажуть, вкрадених з кабінета градоначальника серед білого дня, під час засідання в цьому кабінеті одеського тимчасового виконавчого комітету, думку якого про доцільність формувати батальйон уркаганів—переказують—запросив Александр Федорович Керенський. Комітет схвалив од усього серця підтримати прохання свободних урків.

Втім, військового обмундирования солдатам „Одеси - мами“ про всякий випадок не видали. Їм пообіцяли видати його вже на лінії вогню. Так само не видали їм і гвинтівок, мабуть, справедливо вважаючи це за марнотратство,—кожний бо ракло міг сам собі десь розстаратися на гвинтівку. Отже, батальйон їхав тим часом озброєний лиш фінками і власними шпалерами. Але такого одіяння, яке було на солдатах батальйону смерті одеських альош, ніколи б не придумав би й сам Черноблер з кінофабрики Ханжонкова. Тут були піжони в шовкових циліндрах, але по пояс голі і в штанах з ріхмушками. Були денді в лакерках, але без штанів і в футбольних трусиках та купальних халатах. Були ферти босі, але в мистецьки заправаних візиточних брюках і дамських трикотажних кофточ-

ках. Були фендрики в широченних бриджах, але без чобіт і з солідними котелками на головах. Були блоти в матроських тільниках. Були жлоби в селянських козушках.

З громогласним співом „Альоша - ша, возьми полтона ніже, брось Адесу вспомінать“ ешелон батальйону смерті підкотив просто під пасажирський вокзал. Це було чудно, бо всі ешелони спинялися лиш на військовій рампі. Але пізніше з'ясувалося, що з сусідньої станції батальйонний комітет послав начальника нашої залізничної дільниці телеграму з повідомленням, що батальйон смерті „Одеса-мама“ вирішив спинитися коло пасажирської станції. Начальник дільниці не послухатися не посмів. Поїзд спинився, альоші вискочили з вагонів — вагони, до речі, у них були тільки класні, а для командування навіть м'які — і кинулися у вокзал. Насамперед вони зірвали вітрину з фотографіями, що висіла на стінці в багажному відділі під написом „бережіться карманних злодіїв!“ Потім вони вдарили в буфет і за п'ятнадцять хвилин очистили його весь, разом із касою та срібними ложками. Крім того, у сердешних пасажирів, яким лиха доля присудила в той день переїздити через нашу станцію, було вкрадено протягом цих п'ятнадцяти хвилин: сто сорок годинників, двадцять срібних портсигарів, дев'яносто натільних золотих хрестиків і тридцять бумажників з загальною сумою грошей дев'ятнадцять тисяч.

Коли ешелон, нарешті, рушив, альоші ще довго маяли з вікон кепками, циліндрами і дамськими панамами. „Дерібасівська“, „Рівочка“, „Молдаваночка“ та „Семь сорок“ ще довго дзвеніли в прозорім повітрі літнього дня, волочачися за поїздом „Одеса-мама“, як золотий хвіст за кометою Галяя в тисяча дев'ятсот дев'ятому році.

Нарешті, надвечір підкотив і батальйон смерті прапорщика Бочкарьової. На паровозі лопотів чорний прапор ажурного шовку з оторочкою чорних брюсельських кружев. Срібний череп і білі кості вицяцьковані бісером. Це був перший жіночий батальйон, той самий, що чотири місяці пізніше вісварту в Зимньому дворці в ніч падіння тимчасового уряду й абшиту самого Александра Федоровича. Три сотні блондинок, брюнеток і шатенок-фрі висипали на перон. Власний батальйонний оркестр виконував ніжні полонези всуміш з пристрасними кадрилими та марсельезою. Весь міський гарнізон ринувся до військової рампи.

Блондинки, брюнетки і шатенки - фрі, зодягнуті в новеньку військову уніформу, шпацирували по перону парочками. Вони по-снайперськи пострілювали очима, ніжно поводили клубами, і коміри їхні були розстібнуті так, щоб крізь проріз солдатської гімнастерки були видні голі груди. Батальйонерки мали проте таксу, суворо нормовану: дві керенки, без презерватива — п'ять.

Вночі прийшло перше повідомлення. В бою під Нараювкою наша армія розбила австрійців, полонивши триста офіцерів, вісімнадцять тисяч солдатів і двадцять дев'ять важких гармат. О першій годині ночі велелюдна маніфестація з факелами, ліхтарями й страсними свічечками, застромленими в горілчані пляшечки без дна, з співами марсельези і портретами Керенського, під церковне подзвіння рушила довкола міста. Сполохані пси валували й рвалися з припон, збентежені півні розгублено кукурікали, гайвороння покинуло свої гнізда на верхів'ях тополь і кружляло вгорі, схвильовано й заклопотано гергочучи. Попереду демонстрантів з плакатом, чорним і відзначеним моторошною емблемою з черепа і кісток та написом „Мы умираем за свободную Россию“, йшов член нашого тимчасового комітету, уповноважений в справах освіти, культури і пропаганди, Аркадій Петрович... Ніч була прозора, зоряна й місячна. Але нічне повітря гуло, здригалося і схлипувало. То там, за вісімдесят кілометрів на заході, і вночі і вдень безперестанку били німецькі берти, гупали сорокдвасантиметрові чемодани, вибухали одною миттю сотні фугасів і тисячі шрапнельних снарядів...

Признатися — останніми місяцями війни немовби й не було. Вона відійшла собі в далечінь, в тумани, в абстракцію. На фронтах було відносно спокійно. Куди бурхливіше було тут, у тилу, всередині країни. Була ж свобода! Революція!

І от — знову війна.

І на цей раз, здається, мали воювати й ми.

Ще шістнадцятого ввечері комендантські вістові обійшли всіх нас з великою прошнурованою та пропечатаною книгою. Це була книга секретних наказів по гарнізону нашого міста. На її сторінці тридцять сьомій під номером наказу двадцять дев'ять нам, допризовникам дев'яносто шостої етапної роти, пропонувалося за дві години прибути до роти, в чому й розписатися тут же під текстом наказу.

Були літні канікули. Ми були відпущені і з гімназії, і з роти. Ми мали з'являтися ще тільки через два місяці. І скликати нас мав директор, Іродіон Онісіфорович. І от — вістові, книга секретних наказів і підписи коменданта гарнізону, поручика Гори-Гораєвського та командира роти дев'яносто шість, штабс-капітана Дерев'янка...

Серця наші стиснулися. Призов? Мобілізація? Фронт?

А як же буде з свободою та революцією?

Цей час, а надто останній тиждень, події всередині країни були такі надзвичайні і значущі! Підготовка до Установчих зборів провадилася прискорено й помпезно. Паркани й мури цвіли циклопичними афішами. Транспаранти оперізували все, що можна було оперізати: дерева, ліхтарі, стовби, а також самих людей. „Голосуйте за список номер такий-то!“ — кричало до вас все: і афіші, і транспаранти, і плакати, і незчисленні ора-

тори на нескінчимох мітингах. Ми, гімназисти, сповнені почуттів свободи і революційної толерантності, виконували все і для всіх. Ми розклеювали афіші для есерів, малювали плакати партії народної свободи, чіпляли через вулиці транспаранти есдеків-меншовиків, розкидали метелики есдеків-більшовиків, після того закликали прохожих на мітинг федералістів.

Втім, це ще було не все. Українська центральна рада видала свій перший універсал:

„Народе український!.. Ми вволили твою волю... Хай буде Україна вільною... Тимчасове правительтво наші домагання відкинуло... Однині самі будемо творити наше життя...“

Юрій Семенович Богуславський, наш колишній інспектор, прозваний Вахмістром, тепер вже не був ні інспектором, ні вахмістром. Він спішно виїхав до Києва представником до Центральної ради. Ми — гімназисти — ретельно розучували „Не пора, не пора!“, „Ще не вмерла“, „Ми гайдамаки“ — нові, невідомі досі навіть Туровському, пісні і бродили по місту з карнавками на користь утворення міської національної української бібліотеки.

Проте, і для кожного з нас зокрема це літо минуло в діяльності гарячкової, патетичної і такої неждано новій.

Туровський і Теменко з головою занурилися в справи організації міської „Просвіти“. Вони мали керувати в ній секцією молоді, з якої під орудою Івана Петровича Петроповича мав бути утворений національний хор. Туровський мав вести в ньому першого баса. Теменко розраховував у драматичному гуртку „Просвіти“ дістати ролі Гриця, Петра й Івана.

Сербин ще на весні був обраний секретарем міської організації середньошкільників. Організація! Та ж саме цього йому й було потрібно! Він зрозумів, що все життя йому бракувало якраз організації. Молодь мусить жити тісно, дружно, об'єднана спільними інтересами! Інтересами своєї юнацької організації. Сербин скликав засідання, улаштовував збори, писав протоколи, листувався з київським центром.

Макар остаточно закинув залізничну бібліотеку. Там нічого вже було читати. Він виписав з Києва „Історію України“ Грушевського, з Петрограда — „Історію государства російського“ Карамзіна і з Парижа через Стокгольм „Histoire de revolution française“ Мішеле і абсолютно ізолювався від світу цього над дванадцятьма тисячами сторінок, писаних трьома мовами.

Кульчицький грав по великій. Гора-Гораєвський, призначений тепер замість барона Ользе комендантом міста, не вважав за можливе ходити до притулку пана Сапежка, і тому улаштовував грища у себе вдома. Кульчицький грав між командирами полків, головними лікарями госпіталів, головними інтендантами та земгусарами в еполетах не вище

полковницьких. Треба признатися, грати стало важко. Витримки, якої було досить для прапорщиків з гімназичної лави, не вистачало проти кадрових офіцерів, провінціальних поміщиків та синків столичних фабрикантів. Кульчицький програвав і ходив чорний, як безмісячна ніч.

Потапчука в місті не було. Він виїхав до себе на село, на польові роботи.

Шая Піркес теж виїхав з міста. На час літніх каникул він став на працю інструктором сільськогосподарського всеросійського перепису і виїхав на села. Він затримувався в кожному селі коло тижня і з кожного села надсилав Зілову чи Макарові захоплені листи про те, що тільки тепер він побачив і зрозумів життя, і що революція ще тільки-тільки має бути, а Керенський просто балакун і брехло.

Зілов поступово набував високої слюсарської кваліфікації. Обминувши учнівський верстат, він став зразу підслюсарем на капітальний паровозний ремонт. Сяк-так це забезпечувало йому, матері і сестричці харчі до початку занять у гімназії. Що мало бути після того, Зілов уявляв досить туманно. Щовечора по роботі, від шостої до восьмої, за столиком під улюбленою абрикосою в садочку старого слюсаря Зілова збиралося чоловіка десять паровозоремонтних підручних, віком від шістнадцяти до вісімнадцяти. Верховодив поміж них брат Броньки Кульчицького — Кульчицький Стах.

Через два дні на третій — повертаючи з чергового рейсу С-815 — на заняття приходив і Козубенко Федір. Інколи, соромлячись, заходила і тихенько сідала в кутку Катря Крос.

То були сходки ініціативної групи для утворення спілки робітничої молоді, чи робітничих підлітків — ні назви, ні статуту придумано не було. І не про це навіть на сходках ішла мова. Мова йшла про війну, про економічні взаємини держав, про міждержавні політичні альянси, про дипломатичні союзи та інші високі й світові матерії. Втім, особливий інтерес слухачів викликали повідомлення Зілова й Козубенка про те, що таке анексія і контрибуція, які є політичні партії та котрі з них за і котрі проти війни. Тут Козубенко неодмінно виймав пожовклий, потріпаний і на згибах протертий папірець, обережно розгортав його і ще раз, не поспішаючи, перечитував. То була перша відозва циммервальдівської конференції тисяча дев'ятсот чотирнадцятого року. Більшовицька частина соціал-демократії — це була єдина в цілому світі партія, яка послідовно від першого дня війни виступала проти імперіалістичної війни, ні на які поступки за три роки не пішла і, навпаки, піднесла гасло перетворення війни імперіалістичної на війну класову.

— Так от, — згортав Козубенко папірець і знову обережно ховав його до записної книжечки. — Що ж таке є війна кла-

сова? На це найкращу відповідь дає нам той же товариш Ленін. А саме...

Саме на такій мові того вечора фіртка з вулиці розчачулась і в двір, човгаючи солдатськими чобітьми, ввійшли троє вістових. Один з них ніс велику прошнуровану й пропечатану книгу, інші двоє тримали на ремнях гвинтівки.

— Котрий тут буде Зілов Іван?

— Я! — сказав Зілов.

Десятеро хлопців теж звелися і зблідли. Катря Крос дрібно затремтіла. Подібно було, що Зілова мали заарештувати.

Але то було тільки згадане вище повідомлення. Через дві години, тобто, о дев'ятій вечора, з'явиться до етапної роти 96.

Призов? Мобілізація? Війна?

А — свобода? А — революція?

Хто ж був правий? Шая Піркес та Вітька Воропаєв? Революція — це єдиний спосіб покінчити з війною, отже — нехай живе революція? Чи — революція це єдиний спосіб довести війну до переможного кінця, огже — нехай живе революція, також?

Зілов розписався в великій прошнурованій і пропечатаній книзі. На наказі було написано „секретно“, і військовозобов'язаний Зілов, під загрозою військово-польового суду, не мав права сказати про те, в чім він розписався, жодній живій душі на світі. Тому він розповів це товаришам аж тоді, як вістові, клацнувши закаблуками, зникли за фірткою...

ПЕРШИЙ ОБОВ'ЯЗОК

Ми бігли до роти з усіх кінців міста.

Ми були схвильовані.

Таки довелось, значить, і нам!

Ми кидали матерів, що заламували руки й падали неприємні. Похмурі батьки виходили провести нас на ганки. Заплакані сестри бігли за нами до рогу. Чи ж відпустять до від'їзду, бодай попрощатися?

Серця билися, як на порозі незнаного. Передчуття, невідомість, моторошний, хвильний і нерозгаданий образ таємниці прийдешнього стискали їх.

Було страшнувато. Війна — не забавка. Ми це прекрасно знали. Ми бачили відірвані руки, потрощені ноги * розпахані животи. Алеж: фронт, бій, хоробрість, „Уланы с пестрыми значками, драгуны с конскими хвостами“... Буде що розповісти гімназисткам. Буде чим похвалитися!

Правда, до війни і воєнщини ми відхололи вже за ці три роки, алеж тепер це зовсім інша справа! Ентузіазм вільного народу! Ударні батальйони смерті! Чорні прапори і

черепи із схрещеними кістками! Свобода і революція в небезпеці! Сам Керенський сказав. Ми чули його на власні вуха.

„На фронт! До победного кінця! Не за веру, царя и отечество, а за свободную Россию!“

Піркес і Кашин поспішали до роти разом. Шая на кілька днів заїхав до міста з свого перепису, і от — потрапив якраз під наказ... Груді Кашина розпинало піднесення, і там ставало так просторо, що серце починало в порожніх грудях важко і голосно гупати.

— Нарешті, й ми! — прошепотів він, облизуючи обсохлі губи. — Чи думали ми три роки тому, що війна буде ще так довго і саме нам припаде честь здобувати перемогу?!

— Прх! Честь! Ненавиджу! — пирхнув Піркес. — Ганьба!

— Шая! — Кашин аж спинився і затримав Піркеса за рукав. — Шая! Слухай! Ну, нехай, я знаю, що ти не любиш війни. Нехай! Але, — голос Кашина завібрував урочисто, — але скажи мені, Шая, отак, поклавши руку на серце, зараз, коли от ми вже йдемо, покликані на цей високий подвиг, скажи: невже ти не почуваш свого обов'язку? Невже ти не вмер би за вітчизну, Шая? — Голос Кашина, нашого урвиголови й ковоода всіх бешкетництв, тремтів.

Піркес уважно поглянув Кашину в лице. Вони стояли один проти одного, сами на схилі залізничного насипу. Ліворуч були казарми дев'ятого, праворуч — десятого стрілецького полку. Восени п'ятнадцятого року дев'ятий, десятий, одинадцятий і дванадцятий полки до останнього чоловіка полягли в мазурських болотах. Отам, за трьома мачтами іскрового телеграфа, в сірій казармі десятого полку була і наша етапна рота 96. Піркес нахмурился.

— Вмер би... — сказав він. — Але де та вітчизна, за яку мені вмирати? Я її не маю...

Кров вдарила Кашину в лице.

— Це свинство! — скрикнув він. — Ти не маєш права! — В його голосі забреніли сльози. — Я розумію, ти єврей! Але ж і єврей мусить відчувати себе сином тої країни, в котрій він живе, працює і їсть. Це свинство!

Піркес одвернувся.

— Слухай, Володю, — глухо заговорив він. — Ти думаєш, я не хотів би мати вітчизни? Вітчизни, за яку б я, не вагаючися і з радістю, пішов би вмирати? — В голосі Піркеса теж затремтіли сльози. — Але зрозумій... Я хочу мати таку вітчизну, де б... де б ти не дорікав мені тим, що я єврей, що я невдячний чужак. Ні, ти пострівай! Я мушу сказати! Я хочу мати собі таку вітчизну, де б мене ніхто не ображав і я не ображав би нікого. Я б хотів мати собі вітчизну, що існувала б на основі свободи, рівності і братерства!

— Вітчизну не вибирають собі, а в ній родяться! — скаженіючи, зарепетував Кашин.

Піркес пустив його руку і теж закричав:

— Її треба собі робити!

— На землі раю не буває!!

— Буває! Мусить бути! На чорта інакше жить?!!

Втім, вони зразу спохватилися, засоромилися і мовчки пішли. До роти було вже кілька кроків.

Наші матері проте марно зомлівали. Батьки могли не хмуритися і сестри не плакати. Ніхто ще не збирався посилати нас на позиції. Нас покликано для виконання інших обов'язків. Жорстокі й криваві бої вдарили по цілому фронту. Тисячі поранених падали щогодини. Величезні стаціонари нашого міста неспроможні були прийняти всіх. Під ударні госпіталі пішли всі, які були в місті, бараки, казарми й кінематографи. Нашу роту допризовників послано в розпорядження Червоного хреста. Ми мали зустрічати летучки, що прибували просто з фронту, приймати з них ранених і розподіляти їх: легких — у бараки, важких — у стаціонари, середніх — у санітарні поїзди для відправки вглиб. Три роки тому ми вже виконували точнісінько це. Тоді ми прийшли сами, покликані патріотичним ентузіазмом. Тепер на наш патріотизм розраховувати не доводилося. Вирішено за краще нас просто мобілізувати. А втім, все це, і насамперед „секретність“ цього, то був лиш надмірний ентузіазм нового комендантського ад'ютанта — вольноопределяючогося Віктора Воропаєва.

Вітька Воропаєв, залишивши на нашу вимогу гімназію, негайно ж вступив вольноп'юром до армії, відбив місяць на фронті і оце щойно поручик Гора по-приятельськи витяг його до себе ад'ютантом. Тепер провадження всіх балів у нашому місті було покладено виключно на Воропаєва. Збігнев Казімірович Заремба місяць тому виїхав до Польщі головним інтендантом сформованого у Вінниці польського легіону.

Левко Репеюк теж залишив гімназію на нашу вимогу. Він подався до вінницької школи прапорщиків і в грудні вже мав бути офіцером.

Ми були незадоволені. Нас, значить, не відправляють. Чорт-і-що! Отечество в небезпеці, наступ свободи, героїзм! Ми вже так розігналися. Ми воліли покласти живіт свій на олтар віри, чи лаяк — свободи, революції і отечества! Обурено ми заявили свій протест штабс-капітанові Дерев'янку. Штабс-капітан Дерев'янку покрутив вус, сплюнув і нічого не сказав.

Летучки почали прибувати вночі. Вони прибували з інтервалами в сорок-п'ятдесят хвилин. Дільницю обслуговувало чотири валки, а ранених не бракувало й на двадцять. Отже, летучку треба було зразу звільняти, щоб вона могла негайно ж повернути назад. Таким чином, за сорок хвилин треба було

впорядитися з десятима пульманами. Це триста-чотириста чоловіка. Нас було шістдесят. Десятьох забрала кухня, десятеро пішли в бараки, решта сорок приймали валки — по чотири чоловіка на вагон.

Летучка підходила — ми вже ждали її з носилками біля ніг. Поїзд ставав і, похапавши носилки, ми кидалися до вагонів. По черзі ми хапали з койок покалічених, блідих і чорних людей — вони звивалися й репетували від болю, — клали їх на носилки і бігли геть. Кров часто цибеніла з носилок на землю. Розподілом керувала тільки сестра. Лікарі були зайняті в бараках — там була зроблена похідна хірургічна. Спихвату мінялися перев'язки, обдиралося загноєне шмаття, вправлялися вибиті члени, приладнювалося шини під зламані кістки. Стогін і зойк стояли над бараками. Лікарі поспішали, пов'язки віддиралися не дуже ніжно, швидкі операції робилися тут же, без жодного наркозу, зволікати не можна було. Ми бігали з носилками туди й сюди — до бараків і до вагонів — і все таскали лікарям під руки нових і нових.

Сестра, яка керувала розподілом, мусіла поглянути на кожного. Це було неможливо. Поранених в летучці було триста, носилок двадцять, а хвилин тільки сорок. Але на війні неможливого не буває, і сестра встигала. То була хоробра і досвідчена бойова сестра. Вона вимагала тільки одного — кожні носилки мусять пройти повз неї. Вона стояла під ліхтарем. Триста поранених — триста носилок одна по одній — густою чергою дефілювали мимо. Вона відкидала простирало і кидала блискавичний погляд на розпростерте тіло. Тоді слідує, тоді трете...

— Барак! — гукала вона. — Госпіталь!.. Вглиб!

І ми кидалися з носилками до бараків, до висланих госпіталями двуколок і машин, до глибинних санітарних ешелонів, що вистроїлися в кількості не менш десяти по другий бік військової рампи. Потім, з порожніми носилками, ми бігцем неслися до летучки.

Коли людині бракувало ноги чи руки, помилитися при розподілі не було підстави. Коли ж місце поранення було приховане, потрібно було принаймні дві хвилини, щоб роздивитися і оглянути рану. Але сестра мала на кожного максимум тридцять секунд. І вона встигала роздивитися й оглянути. І ми ручимося, що вона не схибила й разу. І нехай би хто насмілився закинути їй таке. Ми б поламали тому руки й ноги, поклали б на носилки і віднесли б до бараку — на операцію без наркозу. Мила, прекрасна жінка в білому!

Коли Сербин проходив з носилками вперед повз сестру, він мало не випустив носилок і мало не впав. Серце його облилось окропом і захололо. Та ж це була та сама сестра. Ота, що була з нами коло Жайворонка. Ота, що на її руках сконав наш хоробрий правий гавбек!.. Одначе це ще не було

підставою для того, щоб губити носилки з пораненим і падати самому — хіба рідко доводиться людям зустрітися знову і в другий і в третій раз?

Ні, Сербин перехвилювався зовсім не з простого здивування. Він перехвилювався з іншого. Він поглянув на сестру, на прекрасну жінку в білому, схилену під ліхтарем над черговими носилками, — і він, Сербин, відчув і зрозумів, що ще тоді, того літнього вечора над приголов'ям вмираючого Васьки, він всією душею — безтямно і патетично, як божество, — покохав цю прекрасну жінку в білому, цю мужню і героїчну милосердну сестру...

Над бараками завис зойк і плач. Люди корчилися від болю й жаху просто тут, на чайному столі, покритому гарматним брезентом. Кров цибенила з них просто на землю. Черевики хірургів чвакали по кісточки в кривавій багнюці. Лікарі були чорні від втоми, їхні халати були суціль коричневі, а обличчя і руки фіолетові — від загуслої крові.

Прибула друга летучка. Потім третя. Над ранок прибула четверта. Після неї підкотила п'ята. То була та, що п'ять годин тому вже приїздила першою. Вона була заляпана кров'ю до дахів. Нових поранених довелося класти на неприбрані після перших койки. Вони плавали в своїй і чужій крові.

Ми носили й носили. В барак, по поїздах, до госпіталів. Все було чорне, в очах було чорно, на летучках на чорних полях були білі кості і білі черепи. Червоні хрести палали на грудях паровозів. Або ні — на грудях паровозів звивалися чорні прапори, а червоні хрести палали на вагонах летучок. Але то зовсім не були хрести, а тільки патьоки крові. І кров була зовсім не червона, а вже засохла — чорна.

— В бараки! — гукала сестра. — До госпіталю!.. Вглиб!

Ми бігли до бараків, до госпіталів, до поїздів, що вглиб.

— В ім'я чого? — закричав Шая.

— І чи є на світі правда, ім'ям якої можна калічити й убивати людей? — на межі істерики підхопив Сербин.

— Так! Така правда є! — гнівно відгукнувся Шая. — Це та правда, що для людини більша, важливіша і дорогша за її життя. За яку вона дасть себе покалічити і піде сама на смерть. І ця правда така величезна і могутня, що перемагає таку колосальну і страшну брехню, як ця війна!.. От ти поїдеш зі мною зараз на село і ти зрозумієш, що...

— Я не розумію тебе! Я не можу більше... — простогнав Сербин. — Коли кінець крові, каліцтву і смерті? Коли?! Я хочу вмерти.

— Коли не буде на світі проклятих капіталістів! Коли народ вирве революцію з рук міністрів, поміщиків! Коли солдати на фронті пустять кров із власних генералів! — відгукнувся П'ррес. Він працював з Сербином в парі. Сербин ішов попереду носилок, він — позаду.

Але носилки затрималися, і задня пара — Кашин і Кульчицький — наскочили Піркесові в потилицю і теж примушені були спинитися.

— Та ну вас! Швидше! — розсердився Кашин. Але тут він почув Піркесові слова і остаточно розлютувався. — Дурак! — закричав він. — Як ти смієш? Тебе не питаємо! Війна буде до переможного кінця...

— Лам - ці - дриця - гоп - ця - ця! — відгукнувся Кульчицький. — Ану бо, швидше, а то цей, — він кивнув на раненого з розкраєним черепом, — зараз перекинеться...

В цю хвилину вже і йому в спину наскочили носилки з Зіловим і Макаром.

— Ти сам дурак! — спалахнув Шая. — Запам'ятай на все життя: я проти вашої дурацької війни! Проти! Проти! Проти!

— Ти не смієш!

— Ленін... — встряв Зілов, — теж проти, і він каже...

— Плювать мені, хто там що каже...

— Ленін, — відгукнувся Кульчицький, — німецький шпигун. Він приїхав в заплomboваному вагоні...

— Ти сам сволоч!

— Падлюка!

— Іди ти!..

— Мерзотник!

— Причепився чорт - і - чого! Ідіот!

— Я тобі в морду дам!

— Братики!.. — простогнав поранений. — Братики, несіть вже... змилюйтеся... одходю... нехай вже... хоч коло дохтура вмру...

Та пробку помітила вже сестра. Двома стрибками вона була коло нас:

— Швидше! Без балачок! Дураки! — гукнула вона. — Госпіталь! Вглиб! А цього в барак!

Ми похапали носилки й розбіглися в три кінці.

СПРАВЖНЯ ЛЮБОВ

І це була справжня любов.

В кінці вересня запахли фіалки. В дощову мряку світило сонце. Собачий гавкіт був райською музикою. Глевкий хліб здавався найкращою їжею богів. Пив він тільки нектар.

Досі він ненавидів свою фізіономію. Він обминав дзеркало як особистого ворога. Зроду він був певний у своїй почварливості й огидності. Саме через це він зробився похмурим відлюдком, страждав в гіркій самотності й славився поміж людей погордливим себелюбцем. Тепер він біг до кожного свічадла, спинявся проти крамничних вітрин з дзеркального скла, навіть придбав собі кишенькове дзеркальце і з охотою заглядав до нього щоразу, як поблизу нікого не було. Він зрозумів, що

він надзвичайний красень. Які правильні риси обличчя! А статура? Стрункий, широкоплечий, ставний. Справжній мужчина! Він почав посміхатися до людей, привітно до них вітатися, зустрічаючись, а на незнайомих поглядав широкими доброзичливими очима. І люди враз здивувались, як це вони досі не помічали, який же з нього пречудовий симпатяга!

Ніколи раніше він не співав. Йому бракувало і голосу, і слуху. Він тільки гірко заздри́в іншим, бо душа була в нього лірична і співати — була його трагічна мрія. Тепер він з ранку до вечора не змовкав. Він наспівував всі, які чув, пісні, потім починав знову від першої до останньої, і так без кінця. Він співав правильно і мило приємним, звучним і м'яким юнацьким баритоном.

Але вечорами він ходив, мов навіжений. Від смерку йому забивало дух. Питьма падала на нього і давила, як вага. Місяць роздирав йому серце, а кожне зітхання так розпинало йому груди, що було боляче, і ввібране повітря нікуди було дівати, — він мусів зразу ж істерично його видихати геть. А серце колотилося так, що здригалися кінчики пальців на руках.

Тоді світ навколо курився в рожевому й моторошному мареві. Люди пропливали відокремлено — чудні, далекі і чужі. Замість довокільних подій стояла нескінченна серія завмерлих туманних картин з плохенького чарівного ліхтаря. Це було не життя, а дешевий провінціальний кінематограф.

Бо він був закоханий.

Він любив. І він мав підстави сподіватися, що й він любий. Інакше — хіба б вона покликала його до себе? Хіба б вона кликала його — саме так?

Вона підійшла, глянула, чи близько нікого не було, поклала йому руку на плече і припала до нього. На одну тільки секунду. Але це була перша жінка, яка припадала до нього, нехай і на одну секунду.

— Ви краще приходьте до мене... — сказала вона, і крізь її мову прорвалося притримане схвильоване дихання, а крізь тонку тканину косинки пахнув секундний запаморочливий доторк.

Він пробував уявити собі, як же це він до неї прийде. Але це було потрясливо, страшно і неуявно.

Ах, якими мізерними і сміхугідними бачив він тепер всі попередні свої — наївні, дитячі — захоплення і закохання. Які кумедні були вони проти цієї справжньої любові!

Їхнє знайомство відбулося так.

Тиждень вони працювали поруч. Довкола були болі, страждання і смерть. Покалічені люди корчилися, звивалися і репетували. Він працював щоденно півдня і потім на півдня, розбитий і фізично і морально, він з іншими товаришами йшов спочивати. Коли спочивала вона, він не знав. Коли він йшов відпочивати — вона зоставалася. Коли він приходив —

вона вже була. Його обов'язки були, нехай і важкі, але прості. Він носив носилками ранених, тримав їх за ноги чи за руки під час перев'язки, допомагав їм справитися, виносив померлих до похоронної двоколки. Це було все.

Її функції були незрівняно складніші й відповідальніші. Вона оглядала ранених, визначала їхній стан, виконувала це блискавично, бо часу не було, потім бралася робити перев'язки та різні медичні маніпуляції. Вона оддирала чи одмочувала присохлі до м'яса бинти, згортала гній з рани, вичищала діри в кістках, вставляла томпони, висмикувала пінцетом скалки гранат і розривних куль, бинтувала, впорскувала умираючим морфій і кофеїн. Вона була хірургічна сестра. Але хірургічна сестра, що пройшла через три роки війни, що збирала ранених під кулеметним вогнем, що вміла не спати п'ять діб вряд, що за відсутності лікаря сама брала ланцет і розтинала м'язи, шукаючи олива, сталі чи чавуна. Три роки тому вона пішла на фронт охоче, залишивши гімназію в сьомому класі. Вона була тоді тендітна, замріяна і екзальтована дівчинка вісімнадцяти років. Тепер їй був тільки двадцять другий, але вона прожила життя куди більше, як разом її батько-вчитель, дід-лікар і прадід-суддя.

Це була жінка в білому. Рядова сестра - жалібниця. Солдати брали її за руку і плакали. Вони звали її — милосердна сестриця. І вона була ставна і красива блондинка. Тільки рум'янець був у неї не на щоках чи висках, а під очима — рум'янець утоми і виснаження. Та очі були глибокі й самотні, з постійним сумом і гіркотою в погляді.

І от цю жінчину, це божество — насмілився покохати він, мізерний, сімнадцятилітній...

Правда, він тільки дивився на неї здаля зачарованими й захопленими очима. Він тільки блід, коли проходив повз неї, і його кидало в кров, коли вона в якійсь справі зверталася просто до нього. Нізачо, навіть на смертних муках, він не признався б у своїх почуттях. Вони мали вмерти разом із ним...

Але вона була жінчина. Вона все це прекрасно почувала. Хлопчик був такий наївний і несміливий. Але він був гарний, юний і міцний. І вона підійшла до нього сама.

Вона жила в стаціонарі Червоного хреста. Її кімнатка була в самому кінці довжелезного коридору старої казарми. Раніше, до війни, коли тут жили здорові й живі солдати, в цій кімнатці засідав каптенармус з всіма книгами. Кімнатка була три сажні вздовж і дві впоперек. Під стіною стояло вузьке солдатське ліжко, з солдатською ковдрою і кошлатими б'язевими простиралами. Поруч, на ящику спід медикаментів, застеленому хірургічною серветкою, стояла свічка в пляшці, коробочка з порошками вероналу і лежало багато порожніх пачок спід цигарок. Навпроти, на другій стіні, висіла пофар-

бована в біле госпітальна шафка. Там були, мабуть, медикаменти, абошо. В кутку, завинуті в простирало висіли скромні й нечисленні одежі. Сіре сестринське плаття, запасний білий халат, солдатська шинель і цілий жмут сліпучо білих, накрохмалених і заправованих косинок з червоним хрестом. Вона щодня пов'язувала свіжу косинку, навіть на фронті.

Вона лежала на ліжку навznak, закинувши руки за голову, коли він таки ввійшов.

Зелені кола тікали від його очей, ноги тремтіли і дихати не було чим — він навіть не знав, як він наважився постукаєи.

— Ввійдіть! — сказала вона. — І пробачте, що я буду лежати. Зараз одинадцята, а опівночі мені на зміну. Я не спала сорок годин. А перед тим... а перед тим знову сорок... — засміялась вона.

Язик його прилип до горлянки. Але він через силу одірвав його, здавалося з м'ясом:

— Тоді... той... простіть... я піду... іншим... може... разом... коли...

— Та що ви! Я ж кликала вас. Який ви чудак! Навпаки, ви мені дасте змогу спочити. Сон не допомагає, коли дуже стомлений. Але лежати треба неодмінно. І... і отак погладити ручку... — Вона простягла руку, взяла його руку, що висіла безжиттєво, як батіг, і погладила її теплими сухими пальцями.

Він затремтів. Може, сказати? Признатися? Як він її любить? Як він її боготворить? Стати навколішки і поклонитися їй до землі? Сказати, скільки весь світ проти неї нічого не вартий?

— Ви не спочили теж? — вона посунулася. — Лягайте і простягайте ноги. Покладіть їх на спинку вгору. Це неодмінно. Ви зразу спочинете. Правда, тут так вузько. Це таке неблаганне й суворе холостяцьке солдатське ліжко! — Вона засміялася. — Та лягайте бо!

Він покірно ліг. Він ніколи б собі не повірив, щоб він насміївся лягти. Поруч з нею! І так тісно! Ху...

Він напружив всі внутрішні сили, щоб стиснутися, стулитися, зробитися меншим і тоншим — щоб, господи, допоможи, господи, не торкнутися її тіла, її...

Але вона відкинула ліву руку й підклала йому під шию. Він опинився майже в її обіймах... Аж тепер він відчув, що справді непритомніє...

— Ви так втомилися? Бідний хлопчик! Натє, ковтніть води. Ну, от. А тепер запалимо цигарки, і все буде гаразд!

Це була чудова приклучка. Він вхопив цигарку і почав її жадібно смоктати. Серце гупало, як мотор.

— Як у вас б'ється серце! — сказала вона не то з жахом, не то з кокетством і прихилила голову до його грудей...

Він відкинув голову назад як тільки міг. Але волосся все одно пахло, все одно лоскотало підборіддя. Він ковтнув повітря...

— Я знаю вас...— поспішно прохрипів він.— Я вас пам'ятаю. Пригадуєте, як ми приходили до вас?

— До мене? Ні!— вона щиро здивувалась.— Коли? Де?

— Та ж восені... Невже забули? В тій маленькій палаті. Там умирав Жайворонок. Вольноп'юор. Наш товариш. Він був у нас правим гавбеком.

— Не пам'ятаю. Він вмер?

— Ну-да. Йому пробито груди і відстрелено ліву руку. Такий чорнявий і обличчя в лишаях.

— Ні. Не пам'ятаю. Щодня стільки вмирає. І вас не пам'ятаю. Ви приходили сам?

— Ні. Нас було багато. Товариші.

— Не пам'ятаю!— сказала вона рішуче.— Ну, і чорт з ним. Боже, які у вас холодні руки! А у мене?

— У вас... — він захрипів, — теплі...

— Давайте я вас погрію!

Як пустотливе дитя, вона миттю розстібнула гімназичну тужурку і шмигнула руками йому під сорочку на груди.

Господи! Руки, справжні жіночі руки лежали в нього на грудях і навіть тихо гладили пушок коло сосків. Все попливло довкола нього. Щось треба було робити... Закричати?.. Заспівати?.. Заплакати?.. Піт зросив його.

— А тепер вам уже гаряче!..

Господи! Хоч би ж не задихнутися! Хоч би ж не вмерти просто отут! Господи, господи, що ж це, справді, таке?!

Вона присунулася ближче і суха спека вдарила йому в лице. Така спека повинна бути в пустелі Сахарі опівдні літнього дня. Мідяний дзвін настирливо бив на сполох в його бідній сімнадцятилітній голові. Величезний страх зростав в ньому, нестримний, як зухвалість. Кволим зусиллям волі він все ж таки спробував відсунутись. Але її права рука підхопила його тіло впоперек і не дала йому звалитися з ліжка геть. І зразу ж вона нахилилася і поцілувала його в губи. Неймовірний вибух ударив і розчавив його всього.

Її руки ковзнули по його тілу. Вони були сухі, гарячі, м'які й ніжні. Вони нишпорили, вони шукали, вони пестили. Вона тягла його зламане тіло до себе тісніш. І він не знав— притомний він, чи зомлілий. Бо страшний гомін стояв довкола, як злива, як катастрофа.

Вона на мить звелася і через його голову дмухнула на свічку. Полум'я тріпонулося, вона дмухнула ще, і в кімнату впала п'тьма.

Але то була тільки мить. Малесенька чорна мить. Він ухопився був за неї, як за життя. Він прагнув заховатися в темряву. Але п'тьма звелася і потихеньку пішла. Над две-

рима було скляне віконце. Крізь це віконце з коридору спадали сюди відблиски жовтавого електричного світла. Вона бачила його. Він бачив її. На стінці в коридорі просто проти віконця висів чотирикутний годинник з круглим циферблатом.

Вона розстібнула собі комір і оголила груди. Було чверть на дванадцятку. Потім вона повернула його до себе, огорнула теплими руками, притисла і поцілувала. Теж в рот, але тепер — довго, довго, нескінчимо...

Капельмейстри немовби тільки й ждали того. Вони змахнули паличками, і оркестри вдарили. Хто їх знає, скільки їх було, тих оркестрів. Звучало все. Били мідні військові марші. Бреніли симфонії. Співали хори. Звучали капели. Захлиналися квартети. Виводили соло. Форте! Цілий світ заповнився музикою. Фортіссімо! Капельмейстри змахнули паличками, і барабани вдарили враз. Та так вдарили, що розкололася надвое кімната, розкололася каварма, все рідне місто, цілий світ. Бо розкололася вона...

І він мало не заплакав, а заплакати було варто.

Ну от, відбулося те, що мало відбутися. Тисячоліттями тисячі народів складали про це тисячі своїх найкращих пісень. Поети писали поеми, художники малювали картини, артисти виконували образи. Відбулося те, з чого повстали могутні і прекрасні, невмирущі мистецтва. Що запліднило культури, цивілізації, історію, віки, саме життя. І саме прагнення до життя. Для чого люди жертвують спокоєм, не спиняються перед стражданнями, прямують до запевної загибелі, йдуть на смерть і навіть сами вкорочують собі віку. Відбулося найголовніше. Відбулася любов.

І це була перша любов.

Він прилучився, нарешті, до повного і справжнього життя.

І це було так страшно, що вдруге він утримався заплакати.

Вона лежала поруч і ніжно перебирала йому волосся. Так голубила його колись змалку матір. Короткими дрібними поцілунками вона освіжала його виски, очі і уста. Але він одвертався. Він соромився себе. Було гидко. Вона була не нависна. Ніколи ще не був він такий спустошений.

Годинник за шибкою в коридорі показував двадцять п'ять на дванадцятку.

Словнений образи і зневаги, він хильнувся, щоб звестися, щоб зараз же піти геть. Світ за очі геть! Вона підтримала його бажання.

— Пів на дванадцятку, — прошепотіла вона. — За півгодини зміна, ти вже йди. Завтра ти прийдеш знову! — Вона палко обняла його й обсмалила доторком.

Він видерся і звівся. Хитаючись, він зробив два кроки. Зразу стало легше. В голові з'явилися ще невиразні, але думки. Господи! Що відбулося! Найбільше!!

Він зрозумів, що помилявся, що то було зовсім не те — ніякої огиди і ненависті не було. Навпаки. Господи! Була любов! Обоження! Все!

Він хильнувся назад — щоб впасти до її ніг, припасти до неї вустами і заявити їй, як надзвичайно, як надприродно і дуже він кохає її.

Вона раптом ніжно й інтимно усміхнулася.

— Але діточок мені зовсім немає часу мати. Слухай! Підійди до шафки, — сказала вона.

Машиналино він відступив до шафки. До нього не дійшло, що вона там сказала таке.

— Будь ласка, я ще трохи поліюся. На другій полиці, он бачиш, дай мені кружку. В кутку біля миски пляшечка з калі гіперманганікум. Крапни у кружку. Та й ти обмийся. Я чиста, але це треба завжди...

На полиці шафки стояла скляна ексмархівська кружка. Ніякої іншої там не було. Гумова рурка зміїлася від неї униз. Машиналино він простяг руки і взяв. Кружка була завбачливо наготовлена. В ній була вода, ще тепла. Ще тепла! Для того, щоб вона зараз була ще тепла, її треба було налити кип'ятком півгодини тому. Скажімо, перед одинадцятою...

Кров відлинула йому від голови. Він відчув, що замерзає. Що зараз впаде. Але несамовита лють вдарила зсередини і підтримала його.

Він вхопив кружку, розплескуючи розмахнувся і щосили жбурнув просто туди — в неї, в той прекрасний образ його юнацького безмежного кохання...

Потім грюкнув за собою дверима і побіг. Сплеск води, брязкіт розбитого скла і зляканий крик — це було все, що зосталося йому від прекрасного і наївного образу.

Він біг коридором. Обабіч були двері до палат. І в кожній палаті на сотнях вузьких солдатських койок корчилися, звивалися і стогнали сотні нещасних, покалічених, залитих стражданням людей.

ОСТАННІ ГІМНАЗИСТИ

Фінальний матч цього сезону нам довелося грати пізно. Деревя вже стояли голі, повітря було холодне, але погода ясна. Осінь цього року затрималася. Був кінець жовтня.

В нашій команді відбулися великі зміни. Було введено двоє нових. На центр замість Репетюка став Теменко. Кульчицький перейшов в беки на місце Воропаєва. На капітана був обраний перший ентузіаст футболу, Сербин, Хрисанф.

Грати матч проте довелося тільки десятьом. Кульчицький раптом не прийшов. Він повідомив, що захворів. Це було дуже дивно, бо годину тому ми всі його бачили немовби

живим і здоровим. Він повертався з міста, похмуро посвистуючи. Матч був із збірною одинадцяткою військовополонених чехів, розташованих у нашому місті.

Власне, весь цей матч — то була тільки даниналюбимій традиції. Обставини зовсім не були такі, щоб улаштовувати матчі й віддаватися спортові. Щоденно життя частувало новинами, фактами і подіями. І то були новини надзвичайні, факти погрясливі і події майже неправдоподібні.

Перший Київської округи з'їзд рад робітничих, селянських та солдатських депутатів вирішив передати всю владу радам. Другий з'їзд козацьких частин прифронтової смуги ухвалив підтримувати тимчасовий уряд. Третій з'їзд українських військових організацій визнав за єдину державну на Україні владу Українську центральну раду...

Рефері засвистав, і ми вистроїлися по середній лінії. Новий центр, мовчазний і тихий Теменко, став ногою на м'яч. Морозець ніжно пощипував голі колінки й розстібнуті груди. Оркестру не було. Глядачів було зовсім обмаль. Дві сотні видужуючих — на костурах, десяток сестер-жалібниць, півтора десятка санітарів і тільки купка рідних болельщиків — залізничних робітників. Серце стискалося смутно і тоскно. Де ви, прекрасні матчі минулих років?

Ми були готові. Ми глянули на рефері і кинули оком один на одного. Голкіпер Піркес, беки Туровський і... і нікого. Далі Зілов, Кашин, Потапчук, Теменко, Сербин і Макар. Стара гвардія прекрасних футболістів. От ми і знову всі разом. От ми і знову кожний на своєму місці. Рефері подасть знак, ми почнемо, і радість мужнього, організованого грища поведе нас вперед, все вперед, на ворожий гол! Все буде так само, як і раніш... Серця стислися смутно і тоскно.

Рефері засвистав. Теменко передав Сербину. Сербин перекинув з ноги на ногу і переслав сильним шутком Кашину на правий край. Лінія чехів ударила на нас. Вони були слабші, ми бадьорили себе, але гралося в'яло й нервово. На голкіперському майданчику, під самісінькими ворожими ворітьми, Теменко раптом зробив генц. І взагалі, щось було зовсім не так. Туровський марно прикривав напад, щоб Воропаєв одбив м'яч, — Воропаєва ж зовсім не було. Тоді брав Зілов, виносив далеко наперед Репетюкові але центр не приймав, бо в Теменка був зовсім інший норів. Паса мусив приймати Сербин. Але коли він перекидав Жайворонкові, то м'яча перехоплював чеський напад, бо Потапчук, що був тепер на місці Жайворонка, був не меткий і за короткою пасовкою не встигав. Перший гавтайм кінчився один — нуль на користь чехів.

Ми загорнулися в шинелі й стали за вітром, під санітарний барак. Ми не смоктали лимонів — які там лимони! — і, хоча ніхто не дозволив собі напитися води, наша спортсменська дисципліна так підупала, що ми дістали кисети й запалили

махру. Холодний вітер міцнів, і з заходу наповзали кудласті хмари. На ніч можна було сподіватися негоди. Ми тихо й незлосливо перелаювалися. Були всі підстави програти й другий гавтайм.

Останнім до гурту підійшов Піркес. Він простував через поле з якимсь солдатом.

— Пізнаєте? — кинув на нього рукою Шая. — Го-го! Невже ніхто не пізнає?

Але ми впізнали. З ним був Яків. Солдат Яків Юринчук із Носківець. Дезертир віри, царя і отечества. Він був у шинелі, ватяній папасі з кокардою, але зовсім без погонів. Темні смуги невігорілого на сонці сукна відзначали місця, де погони колись були. За плечима, через груди на ремені, висіла в нього гвинтівка.

— М'ячика, значиться, ганяєте? — посміхнувся солдат Яків. — Ну, і що?

Ми кинулися до нього і тісно обступили з усіх боків. Кожному хотілося потиснути руку, зазирнути в очі, вдарити по плечу...

— Якове!.. Га-га! Хіба ви знову солдат?.. Де ви були? Як вам тоді пощастило?

Потапчук обняв його і почервонів.

— Яша! Яшко! Ти живий?

Яків посміхався і відповідав усім не то іронічно, не то соромливо.

— Живий, значиться... Не ввіймали тоді: місяців з п'ять по лісах з хлопцями блукали... Сами, значиться, з'явилися, як революція, конешно, проізошла. Думали, прийшов, значиться, кінець! А воно, бач, яке діло... Генерали з буржуями і до революції, значиться, присобачилися... Та ж тепер вже діло по-інакшому обертається. Не розщот фронтовикам гвинтовки кидати і по домівках розходитися.—Яків поправив ремень і пересунув гвинтівку на плечі зручніше.—З німцями, конешно, до победного кінця нехай собі Керенський з офіцерами мудрує, а у фронтовиків думка, значиться, й самого Керенського, коли що, потрусити...

Ми вислухали це спокійно. Ми вже чували: „без анексій і контрибуцій“, „сепаратний мир“, а також і „геть міністрів-капіталістів!“ Военні захоплення потуманіли вже навіть у Кашина.

— Вони кажуть,— знову заговорив Яків, сердито потоптавшись на місці й похухавши на замерзлі руки,— вони, значиться, кажуть „обороняйте революцію від німців!“ Хо! А про саму революцію вони виражаються, що її німці підкинули, значиться, нам у заплomboваному вагоні. Хо! Чого ж тоді її, революцію, від німців боронити, раз по-їхньому виходить, що вона сама німецька? Ха!

— Га-га-га! — дружно зареготали видужуючі на костурах та

санітари, що оточували нас кільцем.— Га-га-га-га! Туди твою бабушку, щоб не дригалась!

— На чорта,— розсердився Яків,— вона нам, панська революція? Як ми собі свою, солдатську і пролетарську, зробимо!..

— В „Окопній Правді“,— підхопив Зілов, тісніше запинаючи поли шинелі проти вітру,— хороша стаття є про те, що солдатам ворожих армій воювати не між собою треба, а всім разом проти тих, кому ця війна потрібна: проти фабрикантів, поміщиків та генералів...

— Атож! Мир хижинам, війна дворцям!— компетентно відгукнувся хтось з натовпу.

— І рада робітничих та солдатських депутатів...

— Та ти вище стань, а то не чутно!— гукнув знову хтось, спозаду.— Вилазь, вилазь вище, хай всі послухають!— загуло в натовпі довкола.

Стати не було на що і, підтримуваний кількома плечима, Зілов просто зіп'явся на футбольний м'яч. Все ж таки це було вище проти всіх на цілу голову.

Почався мітинг...

Вечері справді вдарив дощ.

Але ще до дощу, на останній лекції— була тригонометрія— до гімназії раптом з'явився штабс-капітан Дерев'яно.

Він ввійшов до класу просто серед лекції, не спитавшись і грюкаючи чобітьми. Ми зірвалися струнко. Він недбало кинув двома пальцями до козирка:

— Гражданин учитель, так що я повинен оцей самий ваш урок припинити...

Потім він клацнув закаблуками і обернувся до нас, набираючи бравого вигляду і підтягаючи амуніцію. А була на ньому повна похідна офіцерська зброя: шабля, револьвер, планшетка з компасом, бінокль, термос і портабак.

— Рота!..— скрикнув він на дзвінкому шепоті.— Смирно! Слухай мою команду!

Ми стали струнко, і він скомандував нам.

Спокійно, без розмов, ми мали вийти з класів, спуститися в роздягалку, одягти шинелі і вистроїтися в гімназичному дворі. Далі, по чотири в ряд, околишніми темними вуличками, без жодних балачок, без куріння цигарок, пильнуючи абсолютної тиші й ладу, ми мали обійти передмістям і пройти до себе в етапну роту 96.

— Отечество, свобода і комісар тимчасового уряду кличуть вас під гвинтівку!— закінчив наш ротний командир.— Понятно?

— Так точно, господин капітан!

Але капітан зашипів, озираючися на вікна:

— Тихо, чорти полосаті! Не на параді, душа з вас геть! У місті об'явлено осадний стан! На ципочках— марш!

Тихо, навшпиньках, але даючи крок „на місці“, затамувавши навіть дух, ми рушили з класу чергою. В середині щось обрізалось, впало і тягло страшним тягарем униз. Можливо навіть — трохи млоіло. Повз нас, теж навшпиньках, тільки що не даючи кроку, пробирався тихий і блідий Федір Євгенович Мерцальський. Під ліктем у нього був журнал і підручник Кісельова. Він шмигнув повз нашу чергу і пірнув мерщій униз по сходах. Піфагорові штани, чортова драбина та всі інші теореми й аксіоми, здавалося, пішли за ним із нашого життя — навек.

Навшпиньках, мовчазні і зблідлі, ми пройшли крізь гімназію. Було тихо. Було абсолютно тихо. Ніколи ще, за всі сто дев'яносто два роки існування російської гімназії, в її стінах не було такої мертвої, такої убійчої, такої смертної тиші. Двері всіх класів були розчахнуті, і на порогах стояли завмерлі педагоги. Зза їхніх спин визирали грона стрижених дитячих голів. Вони були з очима широко розведеними і ротами розтуленими ще ширше. Вони не дихали.

Під годинником в роздягалці стояв Піль. І це було неправдоподібно, але, присягаємось, це було так: він стояв зовсім рівно, і ноги в нього не здригалися під колінками. Він був білий, як смерть.

Надворі справді періщив дощ.

Втім, з дев'яносто трьох нас до роти дійшло заледве півста. Чотири десятки — в темряві ночі, в шумі дощу — загубилися невідомо де...

Події, які примусили міського комісара тимчасового уряду покликати під гвинтівку навіть нас, неповнолітніх гімназистів, були проте цілком поважні.

З Петрограда надходили відомості, для комісара ніяк не втішні. Робітники вимагали передати владу радам і з дня на день можна було сподіватися збройного виступу. В Києві було не легше, але куди туманніше. Українська центральна рада заплутувала і тимчасовий уряд і робітничі ради. Вона утворила „Комітет охорони революції“. Партії, які підтримували тимчасовий уряд, утворили „Комітет порятунку революції“. Більшовики організували ревком. Робітники арсеналу були готові до повстання. Але комісар тимчасового уряду стягував з фронту вірні урядові козацькі частини, штурмові батальйони смерті, а також юнкерів офіцерських шкіл. І от у Вінниці — між нами, Києвом і фронтом — спалахнуло повстання збільшовизованого п'ятнадцятого пішого полку. Він виступив на підтримку утвореного у Вінниці більшовицького ревкому. Вірні урядові юнкери й штурмові батальйони ударили на ревком і його військо. Кілька годин вже тривав жорстокий артилерійський бій.

В нашому місті гарнізон був вірний тимчасовому урядові. То була комендантська рота поручика Гори-Гораєвського і

георгіївські кавалери поручика Парчевського. Рота служби іскрового телеграфу підтримувала Українську центральну раду. Але авіаційний парк внушав комісарові не безпідставні побоювання — там же верховодив більшовик Ласко. Ще гірше було з залізничними робітниками. Їх в місті було понад п'ять тисяч. І хоча частина депо, розпропагована „Просвітою“ і націоналістичними партіями, стояла за центральну раду, робітники вагонних майстерень були збільшовизовані.

Пан-комісар міста мусів все це зважити. Ще сотня багнетів, вірних тимчасовому урядові — мовиться про гімназистів, — звичайно, не була зайва.

Був вечір. Дощ перейшов вже на холодну і сльотну мряку. Вогке й змерзле місто причаїлося тихо в сподіванні невідомих і тривожних подій.

Дворець вокзалу в центрі палав яскравими огнями. Там у розкішних царських покоях екстренно засідала рада робітничих і солдатських депутатів, під головуванням токаря Буцького разом з представниками громадських організацій та делегатами фронту. Результат мав бути один: або комітет порятунку — або ревком... В суміжній залі першого класу суціль, один коло одного, тісно, один одному в потилицю, стояли солдати, робітники і горожани. Вони чекали на вирішення... На трьох вхідних до царських покоїв дверях, на три сторони, стояли три кулемети системи „Максіма“ з трьома кулеметниками біля кожного. Проти кожного кулемета, просто грудьми на люфу, стояли юрби ошелешених роззяв. Адже дев'ятеро кулеметників, перехрещені набійними стрічками і з бомбами при боці, то ж були — Лисичко, Ветерков, Куць, Збарек, Запорожець, Міхно, Мадюдя, Іванов жонатий та Іванов нежонатий — всім же відомі строґалі, слюсарі і теслі з вагонних майстерень. Під страшними стрічками, бомбами і наганами у них же були звичайні цивільні пальта, засмальцьовані піджаки і знайомі добродушні лица. Це були перші червоногвардійці, яких бачило наше місто.

Територія авіопарку і територія вагонних майстерень потопали в цілковитій темряві. Завбачливі бортмеханік Ласко і помічник Шумейко наказали тут електричне світло виключити. Лише по залізничних коліях, що розтинали й смужили парк вагонних майстерень, та вздовж насипу від авіопарку до заллятого світлом вокзалу блимали несміливі й мізерні гасові каганці. То світилися сигнали на семафорах і стрілках. На один бік світло од них спадало зелене, але на другий — червоне.

Ще ніколи так тихо не було над нашою станцією. Навіть коли налітали німецькі повітряні розвідчики. Паровози не вигукували, маневровики не гриміли буферами, транзити не гуркотіли колесами на стрілках...

І тільки з трьох сторін, здаля, порушувало цей урочистий

і моторошний супокій. Від військової рампи долунали удари кінських копит об дерев'яні долівки вагонів і противна гармошка, захлинаючись і заздрячи, розповідала про те, як „ехал из ярмарки ухарь - купец, ухарь - купец, удалой маладец“. Там стояв транзитний ешелон донців. Він послав своїх делегатів на засідання нашої ради заявити, що донці присягли тимчасовому урядові і присяги своєї не зламають... З другого краю, далеко зза міста, раз - по - раз, по чотири в ряд, чулися глухі, з довгим і гуркітливим залізним відлунком гарматні удари. Але вони були не звідти, звідки ми звикли вже чути артилерійську луку. Гармати били не з заходу. Гармати били зі сходу. Вони били не з фронту. Вони били в тилу. З глибин самої країни. Це було чудно і лячно... То панцерники батальйонів смерті і юнкерів обстрілювали Вінницький ревком і повсталий проти війни, за ради п'ятнадцятий піший полк.

З третьої сторони, з півдня, з басарабських узгір'їв здіймалася вгору, у височінь рожево-гаряча заграва на чверть небосхилу. То догорав якийсь підпалений селянами панський маєток. Заграва стояла бліда, німа і непорушна, немов здійнялася й стала навек.

А втім, найголовніше було інше. Між фронтом і нашим містом був розташований виведений з позицій на спочинок другий гвардійський корпус на шістдесят тисяч багнетів. І от, на чолі Кемсгольмського та Волинського полків відома більшовичка Євгенія Бош прямувала сюди, щоб захопити наш залізничний, вирішний для південного заходу, вузол, підтримати повсталий Вінницький полк і рушити на Київ, на допомогу київським робітникам...

В закутню між вагонними майстернями та передмістям „Вугольник“ в пільмі ворушились якісь тіні, метушились люди — буяло притаєне і притишене, невідоме життя. З пригашеними ліхтарями тихо під'їхав паровоз. Він підкотив вагон і знову обережно, немов напوماцки, відійшов. Засув клацнув, ролик рипнув, двері гримнули і серед приглушеного шепоту багатьох схвильованих голосів щось забряжчало рясно і знайома. Так може дзвеніти тільки зброя.

То помічник Шумейко приставив від авіопарку вагон із сотнею гвинтівок, зарядами і гранатами. Червоногвардійці потай озброювалися.

В кутку біля блок-посту тіснився молодняцький гурток. Козубенко і Стах зібрали свою двадцятку і інформували про плани дій. Було майже поночі, все довкола принишкло. Козубенко шепотів і далеко зі сходу раз - по - раз, чотири рази в ряд, негучно схрипувала сталева гарматна луна. Непереможний внутрішній трепет сповнював кожного юнака.

Відомо всім: вдень револьверний постріл полохає, гвинтівочна стрілянина підносить і бадьорить, від кулеметної

черги робиться нудно і тоскно. Від віддалених гарматних залпів стаєш чуйним, розсудливим і кметливим. Алеж поночі, коли все навшпиньках і замість мови — шепіт...

Гурток стояв тісно, не ворушачись, лиш переступаючи з ноги на ногу і швидко віддихуючи. Поміж чорних чи рудих просмальцьованих робітничих ватянок та полупальт блідо ясніли три сірі гімназистські шинелі. Козубенко жестикулював тільки лівою рукою, а права підтримувала на ремені руську гвинтівку з довгим тригранним багнетом. До багнета, як у значкового пішого взводу, був прикріплений трикутний прапорець. Коли чиясь цигарка, затиснута в кулаку, на мить проривалася крізь жменю коротким, неясним спалахом,—тоді на мить в оточенні скупчених і насторожених безвусих облич вирізьблювався і червоний трикутник з білими поспішними літерами:

„НАШЕ ОТЕЧЕСТВО — СОВЕТЫ“

— Алеж ми війни не хочемо. Ми хочемо миру!— непевно прошепотів хтось, невидимий з темноти.

— Вірно!— погодився Козубенко.— А де ж той мир?

— За мир треба воювати!— сказав Зілов.

— Лютневу революцію,— сказав Козубенко,— теж зробили солдати й робітники, але буржуазія скористалася і сіла знову нам же на карк...

— Хлопці!— раптом схопився Потапчук.— Я пропоную насамперед піти обеззброїти гімназистів.

— Ну от!— відмахнувся Козубенко.

— Ненавиджу! Кому це потрібно! Ми прийшли не гратися, а битися за ради і ревком!

— А я думаю,— сказав знову Зілов.— Потапчук говорить доладу. Гімназисти, звичайно, розбіжаться й сами, алеж там сотня японських карабінок і тисяч п'ять зарядів до них.

— О! Правильно!— ляснув їх по плечах Козубенко.— Я зараз запитаю Олександра Івановича.

— Може,— спинив його хтось,— перечекати, що вирішать на вокзалі?

— Дурне! Та ж тоді вже буде пізно!

Козубенко повернувся з Шумейком. Шумейко був підпезаний поверх демісезонного драпового пальта-кльош солдатським поясом з бляхою. При боці він підтримував незвичний маузер. Він уважно вислухав Козубенка, Зілова й Потапчука.

— Добре, хлоп'ята, надумали. Сто гвинтівок та п'ять тисяч зарядів нам он як потрібні. Та ж опасаюсь я, хлоп'ята, одного: їх сотня, а вас двадцятєро.

Піркєс зневажливо пирхнув.

— Олександрє Івановичу!— сказав Зілов.— Яка ж там

сотня, коли от трое нас тут? А скільки розбіглося вже? А скільки ще не наважується?

Шумейко глянув на Зілова, на Піркеса, на Потапчука і раптом зареготав. Але — тихо, пошепки, самими вустами й горлянкою.

— Мазурики! — покрутив він Зілова за вухо. — Вам це, конешно, краще знати. Одначе я теж так само думаю. Та тільки друга біда, хлопці: стрілянини ніяк знімати не годиться. Паніка вдарить. А на вокзалі рада з Васею Буцьким сидить! Комендантська рота [та георгіївці тільки на те й чатують, щоб наших похалпати. Ні, хлопці, і не просить!

— Та ж сто гвинтівок і зарядів же п'ять тисяч! — змолвився Козубенко.

— У нас же гвинтівок тільки сотня, — печально сказав Стах. — А гвардії ми б і тисячу набрали...

— Олександрє Івановичу! — зашепотів Козубенко. — От хрест святий, чи, тьфу ти на нього, без хреста, просто їй-богу, чи як його там, хай мене грім поб'є! Без пострілу! Просто на псилохо... Тьфу ти, на психологію! З маузера мене застрелите, коли спартачу!

Всі змовкли. Тільки швидко дихали. Було темно. Гармати зі сходу били так само — методично й розмірено — раз - по - раз, по чотири в ряд.

— Крім того, — сказав Зілов, — це ж три кілометри від станції. Паровозом ви нас до волочиського блоку підвезете, а там ми пішака туди й назад. Право-слово, Олександрє Івановичу!

Шумейко мовчав. Він дослухавсь. Він роздумував. Сто гвинтівок і п'ять тисяч зарядів! Це ж сотня червоногвардійців!

— Ну, Козубенко, гляди! Не подивлюсь, що в батька твого за помічника три роки їздив. З маузера тебе застрелю. От із цього. Паняй на тендер, мазурики!

Тридцятєро юнаків скинули гвинтівки за плечі й весело подерлися на тендер з усіх боків. Піркес ліз, сердито лаючись і комусь докоряючи. Він уважав це за гру. Він волів би негайно на барикади, на бій — за революцію, за ради, за ревком. Як умирали паризькі комунари в тисяча вісімсот сімдесят першому році.

Шумейко дав хід, і паровоз обережно рушив уперед. На тендері спід ніг осипався вугіль, вітер дмив рвучко і віддирав поли пальт, а зверху було похмуре, темне і вогке небо. Місто пропливало далеко в чорних обрисах і дрібних цятках ліхтарів. У вікнах домів майже ніде не світилося. Станція була за тополями військової рампи, і її світла сюди видко не було. Потім рампа скінчилася, поплив мур матеріального дворища, і зза нього рясно визорілися незчисленні вогники військових госпіталів.

Раптом паровоз страшно струснувся, немов зіп'явся на дибі, і став. Хлопці вхопилися один за одного і всі разом посипалися на вугілля. Шумейко дав несподіване, аварійне стоп.

— Що трапилося? Що таке?

Але тільки змовкли поршні, інші звуки вдарили сюди, на паровоз, звідти, з темноти. То були рясні й голосні людські вигуки. Шумейко стояв на приступці, світячи запаленим клоччям у гасі, як факелом. Назустріч тремтливому полум'ю забагрянилися обличчя і заблищали багнети. Паровоз стояв, оточений натовпом озброєних робітників, майстрів авіопарку та невідомих різноодежних солдатів.

— Шумейко! Ти?

— Я.

— Ну, щастя, що став, а то б стріляли!

На паровоз поліз молодик у шкуратянці й авіаторському чорному пиріжку. Це був бортмеханік Ласко. В руці він тримав звичайний кондукторський сигнальний ліхтар.

— Жодного паровоза під парами в депо. А ти це куди? З хлопцями?

Шумейко пояснив.

— Повертай назад. Наказ ревкому тобі! Поїхати до Гніванського мосту!

— Це ж вісімнадцять кілометрів!

— Авжеж! Ближче б пішки дійшли.

Справа була така. Військо тимчасового уряду, що обложило Вінницю, довідалося про рух двох гвардійських полків на чолі з більшовичкою Євгенією Бош. Це йшла їхня загибель. Вони посадовили юнкерів на броневик і погнали його до мосту через річку Бог. Міст треба покусувати, і тоді гвардійцям пішки та плавом перебиратися ген скільки часу. За цей час юнкери, батальйони смерті й козаки встигнуть покінчити з ревкомом і повсталим п'ятнадцятим полком. Треба було сідати на паровоз і гнати кур'єром туди—не допустити юнкерню до мосту.

— Ну, хлопці, злазь з паровоза!—гукнув до козубенківців Шумейко.—Таке діло: буду повертать. Чи той! У тебе людей скільки? Може, заберемо і цих?

— Наших півста. А ваших чоловіка тридцять є та ще пристало фронтовиків та усяких з госпіталів видужуючих—чоловік сорок. Навіть персонал медичний є!—він весело запишався.—Доктор наш Іщенко не забув, сестрицю-добровольця з бинтами і йодом прислав. І гвинтівок у нас сотня і кулеметів три. Гімназистів треба негайно роззброїти. У вас же гвинтівок тільки сто?

— Командир!—гукнув голос знизу ображено і сумно.—Кулеметів у нас треба щитати тільки два: третій, чортова душа, якийсь японський!

— Як так, то й так!—не роздумуючи вирішив Шумейко.—

Злазьте, хлоп'ята. Гуляйте далі пішки. Тільки глядіть, щоб гвинтівок принесли сто і без жодного пострілу!

— Гей, слухайте!— гукнули зразу вниз Зілов і Потапчук.— Хто про кулемет казав? У вас що, японських зарядів нема? Так зараз будуть.

— Та зарядів, їх чорт - і - скільки є!— ще ображеніше і ще сумніше відгукнувся невидимий.— Та машинка сама з якимсь секретом. Кулеметників у нас, бач, нема. Ну, з Максимкою, звісно, справимося. А от до цього ніхто й не втямить, як його приступитися. Японська якась машинка!.. Думка є, покинути його тут...

Піркес скочив із приступки на землю і рушив до невидимого, на голос, навмання. Серце його заколотилося схвилювано й тривожно:

— Не треба кидати! Де ви?— він впіймав когось за рукав.— Де кулемет? Я японський знаю. Покажіть сюди. Присвітіть, будь ласка, товаришу Шумейко!

Шумейко вихопив нового клоччя, вмочив в гас і запалив просто з жару топки. Факел спалахнув ясно і тріпотливо.

Так. Це був він. Новенький станковий япончик зразка тисяча дев'ятсот чотирнадцятого року. З нього ще ніхто ніколи не стріляв. Точно з такого кулемета ми вправлялися в стрілянині на стрільбищі. Шая навіть розбирав його і чистив.

— Він!— сказав Шая і аж задихнувся від хвилювання.— Я їду з вами. А де патрони?

— Чи ба, хлопче!— гукнув хтось із темноти.— Значить, разом?

— Якове, це ви?

— Атож, Керенському будемо сипати!

— Швидше, швидше! Гаятися часу нема!

Шумейко побіг запалити ліхтарі. Без ліхтарів у далеку путь рушати було небезпечно. Козубенківці тим часом вже позлазили. Хлопці Ласка обліпили паровоз, як виноградні ягоди гроно. Вони обсіли тендер, тіснилися в машиністівській будці, розмістилися на містку довкола паровоза. Багнети на-стовбурчилися іжаком.

Шая примістив кулемета під грудьми паровоза— люфою просто туди, вперед, у невідомість, у несподіванку, у небезпеку. Ліхтарі засвітились, і за схрещеними лазами променів і Шая і кулемет сховалися невидимі.

За Шаїною спиною, ховаючись від стрічного вітру, при-тулилася тоненька фігурка, єдина тут поміж червоногвардій-ців жіноча постать. Це була дівчина з великою сумкою на ремені через плече і маленьким червоним хрестиком на білій пов'язці через лівий рукав. Милосердна сестра - доброволець, прислана завбачним лікарем, більшовиком Іщенком.

— Давай!

Шумейко дав хід, паровоз скреготнув, рушив, зразу на-

брав ходу і за хвилину майнув за зворот військової рампи. Ще за хвилину він проминув міст біля одинадцятого полку...

— Піркес!.. — Шая здригнув. — Піркес, це ви?..

Вітер бив просто в груди, свистів у вухах, деренчав спинками ліхтарів, вищав між шлангів у пожежному ящику. Людський голос почути було неможливо. Тим паче — жіночий. Алеж цей голос був надто близько — тут, поруч, за спиною — і уста дівчини припали Шаї майже до щоки.

— Крос!?

— Ах, Піркес! Я така рада... що й ви тут! — прокричала дівчина, притулившись до Шаїної щоки, бо інакше не було чути. — А то самій мені... було навіть... якось моторошно... Відразу...

Шая радісно зареготав, зареготав на повний голос, але то був немовби шепіт... Паровоз гуркотів, гримів, хитаючись як на хвилях, линув шістдесят кілометрів на годину.

— Що? — не дочула й перепитала Катря.

— Нічого! — Вітер зривав слова з самих вуст і кидав їх невідомо куди, десь, мабуть, у поле за десятки кілометрів. — Нічого! Я... просто... засміявся... — відповів Шая, так само, як говорила вона, майже притулившись вустами до щоки. Але Шая стриматися не зміг і притулив губи до щоки вже й зовсім тісно...

Короткими стрибками паровоз переплигнув кілька стрілок і блискавичним фейерверком мигнула мимо станційка Браїлів. Довкола знову була тільки чорна і глупа ніч. Паровоз майже безперестанку подавав сигнали, і свисток ревів, але тут попереду, під грудьми паровоза, гудіння майже не було чути — вітер зривав гуд із свистка і жбурляв геть назад далекою туманною луною. Шая ледве тримався, вквіщився ногами в поручні й руками в ребра вузенької площадки. Втім, він на мить звільнив таку руку, знайшов Катрину і потис.

— Ви пробачте, — прокричав він, — Крос... що я тоді... восени... так і не приніс вам... обіцяних книжок...

Катря відповіла на потиск і притулилася до його щоки.

— Нічого! — почув він. — Я дістала сама... У Колі Макара... А ви читали!.. Щойно на вокзалі розкидано відозви київських... більшовиків...

— Га?

— Готується... повстання... арсеналу!..

Вихор раптом спав і стало чути, як стугонили колеса об стики на рейках: паровоз враз зменшив швидкість. Від раптової зміни ритму Шая мало не скотився на полотно. Катрині руки вчасно підхопили його за поли шинелі...

Кампанію роззброєння було виконано так.

Коли сірі обриси казармених будівель забовваніли з ночі, туманно мерехтячи запітнілими вікнами, Зілов з Потапчуком

пішли вперед. Козубенко з іншими хлопцями йшли позаду, кроків сорок оддала, невидимі в темряві осінньої ночі. До речі дощ знову почав накрапати. На ганку роти стояв вартовий.

— Хто йде?— полохливо скрикнув він і зразу оступився назад. То був Пантелеймон Вахлаков. Він змок, змерз і взагалі не був пристосований до військового й самостійного життя. Вигляд у нього був жалюгідний і мало войовничий. Він страшно зрадів, пізнавши товаришів.

— О! Хлопці! Ну, слава богу! А ми думали, ви теж утекли Чоловіка тридцять повтікало. Ну його к чорту!— мало не заплакав він. — Може б, справді, додому піти? Га? Ви як думаете, хлопці?

Зілов і Потапчук пройшли повз нього. Тоді миттю підскочили ззаду, затулили рота і скрутили руки назад. Сердечний Пантелеймон тільки гикнув і негайно ж зомлів від несподіванки і переляку. Хлопці поклали його на ганку і рушили в середину. Казарма була яскраво освітлена. Сотня чистеньких японських карабінок стояла в козлах під стіною одна - в - одну. Ціла гора бляшанок з зарядами висилася поруч. Двоє вартових крокували вздовж, туди й сюди. То були старший Кремповський і Хавчак. Решта згрудилися посередині. Вони зсунули старі матраци — мішки, які ми кололи замість німецьких животів, — і лежали на них, нероздягнуті, в шинелях і з патронниками на поясах. Рота гімназистів була в стані тривоги і бойової готовості. Тісним гуртком збилися півста новоспечених солдатів. За вікнами казарми була ніч, невідомість і недалеко гарматна стрілянина. Гімназисти курили і пошепки стривожено перешіптувалися.

Зілов смикнув гвинтівку зза плеча і скинув її на руку.

— Гей!— гукнув він і не впізнав сам свого враз загрубілого й захриплого голосу. — Ні кроку з місця! Хто зробить крок до гвинтівок — стрілятиму!

Як один, всі скочили і сполошено притулилися один до одного. Хавчак зойкнув, кинув рушницю і, навпаки, впав. Але тут всі впізнали Зілова і цілий вибух найдобрішої лайки полинув на його голову:

— Ідіот!.. Що за жарти!.. Сволоч!.. Як ти смієш?.. В морду йому!

— Йй - богу!— загорлав Зілов знову, остаточно чужим і невпізнаним голосом. — Я серйозно! Ні кроку до рушниць!

Але тепер вже всі й сами зрозуміли, що щось не так. З коридору раптом один за одним вбігли чоловік двадцять озброєних і, вистроївшись півколом, теж скинули гвинтівки на руку.

Спантеличено і злякано гімназисти відступили і збилися ще тісніш. Гвинтівки стояли в козлах. При боці в них були тесаки. На грудях кожний мав якусь розетку. Розетки були жовто - блакитні, біло - малинові, навіть трикольорові і

червоні. Вони були за центральну раду, за Реч Посполиту, за конституційну монархію чи за революцію взагалі і об'єдналися для оборони тимчасового уряду. Два десятки гвинтівок дивилися на них — вони відступали назад і полотніли.

Втім, можливо, страшні були й не гвинтівки. Страшніше було інше. Проти них, попереду тих, стояв Ваня Зілов — однокашник, колега, свій...

Зілов стояв білий і закусивши нижню губу. Спід козирка він похмуро оглядав усіх. За ним стояв Потапчук, теж з гвинтівкою на руку, весь червоний, і одвертав очі набік. Він ніяковів. Он же Теменко, Кашин, Туровський... Кілька годин тому Туровський підказував же йому, що таке тангенс котангенс і як вичислити обсяг і поверхню сферичних тіл...

Сербина, Макара і Кульчицького Броніслава в гурті гімназистів не було.

— Руки вгору! — прохрипів Зілов.

Гімназисти підняли руки вгору і спустили голови.

Але в цей час всі здригнули і двадцять затворів клацнули поспішно, як один. Там, за перегородою, що відділяла унтер-офіцерський закут, раптом розітнувся брязкіт розбитого скла. То штабс-капітан Дерев'янка висадив шибку і втік у ніч.

Сотня гвинтівок і п'ять тисяч зарядів були здобуті хлопцями Козубенка без жодного пострілу, як наказав червоногвардійський командир, помічник Шумейко.

БАТЬКІВЩИНА

Тепер принаймні він знав, що він дезертир.

Отакий, як, скажімо, солдат Яків.

Ні, не такий. Солдат Яків дезертирував із царської армії, не схотівши брати участі у „війні до переможного кінця“. А з якої армії і від яких гасел дезертирував він? Це достеменно не було йому відомо.

А трапалося все це так.

Коли, вийшовши тихо з гімназії, рота обережно пірнула в завулки передмістя, Сербин раптом помітив, як хтось — у тумані та мряці він не зміг навіть розібрати, хто саме — тихо відійшов від рядів, спинився біля тополі і розстібнув шинель. І Сербина враз обсіпало сухим жаром і облило холодним потом. Він зрозумів. Це було навмисне. Тому нічого не було потрібно. Він тільки вдавав, щоб, прикрившись цим... утекти. Потім ще хтось раптом схилився до ноги — немовби йому розв'язався шнурок на черевіку. Сербин простежив за ним одним оком. Той пропустив всі ряди — клятий шнурочок все не зав'язувався — ряди пройшли, а він так і залишився в тумані позаду.

І, нарешті, — просто перед ним крокували Зілов, Піркес і Потапчук. Вони йшли, нахилившись один до одного, і по-

шепки перебалакувалися. В цей час перед ними був місток між слободою і територією дев'ятого полку. На цьому містку ми колись билися з солдатами, що хотіли арештувати нас за тягання у них патронів. Місток був вузький, тільки на двох уряд. Треба було на ходу перестроюватися по двоє. Зілов, Піркес і Потапчук немовби загаялися. Вони затопталися на місці, і задні немовби відштовхнули їх. Вони підійшли набік — немовби для того, щоб усіх переждать. Але збоку були кущі глоду. Вони прихилилися за них, а потім їхні шинелі метнулися в завулок — до міста, назад...

Перше Сербинове бажання було — кинутися й собі. За ними. Назад. Він навіть зробив крок убік. Але зразу ж він і спиївся. Вони ж його не покликали?..

Йому аж в горлі зробилося солоно.

Ні за що! Ні за що він не піде напрошуватись! Нехай!

І тоді він наважився сам. Приключки він довго не шукав. Він вжив щойно вивіреного способу. Він теж нахилився зав'язати черевики. Але тут він побачив, що він же в чоботях і зав'язувати не було що. Тоді він випростався, відійшов до тополі і розстібнув шинель...

Минула хвилина, і він зостався сам. Зовсім один. Туман і мряка проковтнули роту попереду. Правда, товариші були ще недалеко. Може, кроків півтора-двісті. Побігти й наздогнати мерщій? Адже він зостався сам-один, а там же — всі! Він ледве стримався, щоб не виконати цього. Він зітхнув глибоко і роздивився навкруги. Прийшлося навіть скинути шапку й підставити голову під рясні й дрібні краплі дощу.

Він був один, сам — завжди сам! — і довкола було тихе, темне, поснуле чи причаєне місто. Навіть не валували пси. Фу, чорт, як на світі самотно жити!

Отже, він — дезертир. В першу ж годину покликання до військових обов'язків. В ім'я чого він дезертирував?

Сербин зосередився і присилував себе згадати всі аргументи солдата Якова, єдиного дезертира, якого він знав. „Осточортіло... Остобісило... кому воно потрібно... поміщик на фронт не йде... жиріє і багатіє... без анексій і контрибуцій... Нам ця війна без інтересу“... Це були чужі слова — Якова, Сербину вони були холодні. Він просто був проти війни. Він не міг цього зносити — руїна, знищення, страждання, кров, смерть. Годі! Йому ж тільки сімнадцять років! Він хоче жить! І щоб довкола теж було життя! А не руїна, страждання і смерть... Правда, він знав, власне він відчував, що на світі, в житті людини, є — мусить принаймні бути — щось таке велике, прекрасне й найважливіше, за що людина може руйнувати, згодна страждати, навіть піде на смерть. Це безперечно. Але — що?

Отечество. Яке? Свобода. Незрозуміло! Ідеал? Тьфу, яке ж ідіотське слово! Не то одеколон, не то мазь для черевиків...

То що ж? Що? За що вмер би, скажімо, він, Сербин Хрисанф?

От Зілов, Пиркес і Потапчук, мабуть, знають — за що. І вони пішли. Не покликали, чорти!..

Втім, Сербин догадувався, куди вони пішли. Вони з цим і не ховалися, власне. Скільки вже днів вони розповідали про те, що залізничники організують червону гвардію для оборони рад, і вони думають до неї записатися. Отже — червона гвардія? Це Сербину не зовсім було зрозуміло. Росія — це він знав. Україна — також, здається, було зрозуміло. Монархія і республіка — в цьому він, безперечно, розбирався. Потім, значить, народність і демократія — ще б пак! Сербин ненавидів всю цю зграю буржуазії — всіх тих поміщиків, фабрикантів і особливо дворян та аристократів. Він за робітників і селян. Це безперечно. За революцію!.. Ага! Оце ж воно й є! За революцію! За революцію він може піти і на страждання і навіть — в горлі стислося — навіть на смерть. Барикади, руїна, страждання, він, і над ним тріпотить по вітру прапор. Гранати вибухають, кулі свистять, огонь і дим! І він падає, пробитий коло серця. Друзі підхоплюють його. Музика... Ні, де ж на барикадах музика? Він просто каже: „Друзі, я вмер за революцію!“ І останнє зітхання... Бідна, бідна мама, її Христя вмер...

Ах, мама! Вона ж зостанеться одна, сама. А вона так любить свого Христю! І вона ж вже старіє. Хто нагодує її, хто потурбується, як вона постаріє та заслабує? Хто закрие їй очі, коли вона вмере?

Мама зробилося так жалко, що Сербин зрозумів, що нікуди і ні за кого він вмирати не піде.

Він дезертир.

Сповнений зневаги, презирства і огиди до себе самого, Сербин рушив назад.

— Тобі, Хрисанфе Захаровичу, так і вмерти вічним гімназистом!..

На вокзалі була страшенна тіснота. Перони були забиті юрбами солдатів різних частин і родів зброї. Адже щоп'ятнадцять хвилин до перону підкочував новий поїзд чи ешелон. На Москву й на Петроград відтягувалися з фронту війська. На всіх входах і виходах вокзалу чатували козацькі патрулі. До третього березня дев'ятого сімнадцятого року вони були вірні цареві. Тепер вони були вірні тимчасовому урядові. В залі першого класу було стовпотворіння вавілонське. В сусідніх царських покоях засідала рада. Там вирішалося надзвичайне питання. Питання, від якого відразу мало змінитися все, все зробитися іншим і інакшим. Комітет порятунку чи ревком! Тимчасовий уряд чи ради! Коаліція чи більшовики! Війна чи мир!

Народу набилося так тісно, що ніде було пройти. Люди

стояли один коло одного в задусі й парі — і ждали. Солдати, робітники, інші громадяни.

Біля самісінького входу до зали Сербин враз наштовхнувся на Броньку Кульчицького. Він сидів на лаві з якимись речами поруч. Як радісно побачити свого! Значить, і Бронька Кульчицький втік? Ах, ні, він же захворів і не був ні на матчі, ні в класі, ні там...

— Здоров! — підійшов Сербин. — Ну, що нового чувати?

Кульчицький був похмурий і злий. Крім того, він був незадоволений з появи Сербина.

— Нового? Есть такие слухи, что Николай второй заделался царем на станции Попелюхи...

— Та ні, я серйозно...

— Серйозно ж.

— Ти що, захворів, чи що?

— Та піймав же... хіба не чув?

— Кого піймав?

— Кого! Мене самого! Трипер піймав...

Сербин почервонів.

— Як же це тебе?..

— Та ті ж курви... з женського батальйона „Отечество в опасности“! Піймав би я її! Мордюку б на складові елементи розбив!

— А куди ж це ти тепер вибрався? Це бідони твої?

— Мої. Грошей, ти знаєш, скільки на лікування потрібно? Ангідрид його перекис марганця! Вагон грошей! Взяв я, значить, у батька меду два бідони. Завезу до Києва, продам. Там продовольча криза, і за кожний бідон мішок керенок дадуть. Буду спекулянтити.

— А що ж ти батькові сказав?.. Для чого тобі мед?

— Нічого не сказав... Пішов до льоху і взяв.

Помовчали.

— У тебе ж стільки грошей було...

— Було. А тепер ноль целих. Хто ж тепер в карти гуля? Революцію, фраери, захищають. А на що вона їм? Карасі...

Зала гула тихо, але незадоволено. Тепер це вже стало ясно всім: у Раду пролізли чужі. Всякі там трудовики, федералісти, поступовці, меншовики. Продали Раду кровопивцям і Керенському. Розігнати її! Щось робітників і солдатів у ній мало. Все інженери, інтелігенція та канцеляристи. Отут нехай засідання роблять. Просто у залі. Серед нас! Серед солдатів і робітників.

В кутку біля дверей до дамської убиральні був зроблений невеличкий поміст, запнутий короткою завісою, наспіх змайстрованою з штофних порт'єр із царських покоїв. То член виконкому, уповноважений в справах освіти, культури і пропаганди Аркадій Петрович наблизив мистецтво до мас і низів. Щовечора для солдатів і, взагалі, для всього вільного на-

роду тут відбувалися короткі „летучі“ концерти. Але сьогодні актори Аркадія Петровича раптом сами обернулися на солдатів. Вони взяли гвинтівки і стали насторожі. Аркадій Петрович теж стояв насторожі своїх обов'язків. Піль був посадовлений до акомпаніаменту, Аля і Валя Вахлакови вистроїлися в ряд з Аркадієм Петровичем на авансцені.

Аркадій Петрович простягав руки вперед до зали, очі його спинялися, брови трагічно збігалися вгору під саму лисину.

— Друг мой! — стогнав Аркадій Петрович. — Брат мой! Усталый, страдающий брат!

— Кто бы ты ни был... — схлипували Аля і Валя.

— Не падай душой! — Всі втрюх вони щодуху скрикували. Лисина Аркадія Петровича бралася від того рясним потом.

— Пусть неправда и зло полновластно царят над омытой слезами землей! — Валя мерзликувато кулилася і з мукою давала на це свою згоду.

— Пусть разбит и поруган святой идеал, пусть струится невинная кровь! — Що могла Аля проти цього подіяти? Вона тільки шулилася й добирала басовитих нот.

— Верь! — дискантом вібрував Аркадій Петрович. Він благав. Він готовий був стати навколішки, розпластатися в блин. Аби повірили. — Настанет пора! И погибнет Ваал! — Він робив описового жеста на захід, в бік фронту. — И вернется на землю любовь...

Піль натискав педалі і брав патетичного мажорного акорда...

Від цього було так соромно, що Сербин послішив вийти геть.

В тунелях, у багажній залі, в залі третього класу — скрізь відбувалися невеличкі й скороминучі мітинги. То промовляв солдат, то робітник, але найбільше промовці були з телеграфістів, панків з червоними хрестами на рукавах чи в кашкетах з кокардами міністерства народної освіти. Вони прикликали до спокою й революційного порядку. В кутку біля білетних кас третього класу в натовпі солдатів з білими биндами по околичках кашкетів та жовто-блакитними петличками на ковнірах — то були частини центральної ради — Сербин раптом побачив сіру гімназичну шинель. З її кишень густо стирчали газети, брошури і книжки. Макар!

Макар промовляв.

— Товариші! — промовляв він. — Буржуазія навмисне роздмухує національний шовінізм. Вона хоче розколоти лави трудящих. Тільки пролетарський інтернаціоналізм може вивести людство з тупика світових суперечностей, міждержавних незлагод і імперіалістичних воєн! Українські соціал-демократи і українські соціал-революціонери такі ж неправі, як і російські есдеки, російські есери чи єврейські бундівці. Тільки

більшовики, вимагаючи передати всю владу робітничим радам...

Його дещо витіювату мову, здається, мітинг розумів не дуже. Але з Макара, попервах, було досить і того, що він сам себе розумів, нарешті, зовсім добре. Він навіть ні разу не сказав свого „взагалі“.

Сербин відчув, як йому стає холодно, як замерзають і віднімаються ноги. Революція! Єдиний порив народного протесту! Свобода, рівність і братерство! І раптом — більшовики, меншовики, есдеки українські, есдеки російські, есери українські, есери російські. Ще й єврейські бундівці!

— Господи! Я нічого ніяк не розумію! — він вхопився за голову і мало не з плачем кинувся геть.

Але рев натовпу в цю секунду спинив його.

— Геть! — заревів натовп з двокольоровими петличками. — Геть більшовиків! Геть більшовиків, жидів і кацапів!

Макар якось немовби підплигнув і зразу зник — потоп у юрбі. Його смикнули за ноги і стягли з лави геть. Потім кілька кулаків і козацьких нагаїв зметнулися догори і впали униз. Макара почали бить.

Сербинові потемніло в очах. Він захитався і, нічого перед собою не бачачи, кинувся товаришеві на допомогу...

Шая лежав ліворуч від мосту. Йому було добре видно міст і кроків з тисячу залізничної колії. За тисячу кроків колія губилася в переліску. За переліском була станція Гнів-вань. Високі прокурені димарі висилися там з гушавини дерев. Навпроти станції була цукроварня.

Було годин сім, але ще тільки ледь-ледь сіріло. Осінній день не поспішав — він ішов похмурий і хмарний. Солдат Яків лежав поруч із Шаєю з непотрібним у смерку біноклем в руках. Але Шая прекрасно бачив все довкола, дарма що було майже поночі. Він бачив і таке, чого ніякий зір не побачив би звідси і білого дня. Влітку мало не щодня ми їздили сюди купатися.

На станції тихо, немов пошепки чахкав паровоз. Юнкери прибули вже з півгодини.

І от Шая і Яків раптом побачили їх.

Біля семафора на ясній в смерку стрічці засипаного річковим баластом путі з'явилися враз невиразні, неточні крапки. Вони рухалися. Вони посувалися сюди. Їх було небагато і негусто. Але це був тільки центр цепі. Два фланги її наближались півколом і їх не було видно на фоні переліску. Максिम з нашого правого флангу враз вирвався довгою тріскотливою чергою.

— Ото ще! Рано! Патрони тратять! — розсердився Яків.

Темні цятки пурхнули на сторони і стушувалися на темному фоні переліску.

“Минуло з півгодини. Тепер вже було сиво і ясно. Ріка вниз, під насипом, горбилася й вурдилася білим, кашлатим туманом. Важко, з переборами застукав юнкерський Л'юіс. Він стукав знад самої річки. Юнкери не тратили марно часу і зайшли з боків. Кулі з гидким плумканням сипалися й гасли в воді. Зразу затакав і другий Л'юіс. Він бив з другого флангу. Л'юіси схрестили свої приціли і сипнули по фермах і биках мосту. Відлунки рикошетів від сталі були дошкульні, як дряпання нігтем об скло. В грудях Шаї закрутилося, потім ще дужче закрутилося і забренило. То розгоралося піднесення. Приціл він взяв на сотню кроків від тамтого краю мосту. Звідти, з переліску, зза вповоджжолійних кущів глоду, мали зненацька вискочити вони. Вони намагатимуться перебігти міст і вдарити в атаку. Іншого способу для них не було. Наша цеп лежала по цей бік. Перестрілювати її їм довелося б принаймні до вечора. Шая тримав пальці на спуску, і вони злегка тремтіли. Він уп'явся поглядом у кущі глоду. Все життя, сучасне і майбутнє життя, всі його тайни були тільки там — за тими кущами подільського глоду.

І от, це сталося саме так.

Вони знялися враз з гущавини кущів, і, дико закричавши, побігли до мосту. Не два, а чотири Л'юіси враз загуркотіли часто і близько. І тепер їхній приціл упав вже на наш берег, майже по лінії нашої цепі. Юнкери бігли й кричали „слава!“ Не „ура!“, а „слава!“. Це була українізована школа прапорщиків, що підтримувала центральну раду. Сили центральної ради з'єдналися з силами комісара тимчасового уряду проти спільного ворога — більшовиків. Вони не могли допустити, щоб гвардійський корпус пішов з позиції і оголив фронт. Війна з німцями мала йти до перемоги, українські націоналісти вже передумали орієнтуватися на поразку Росії і підтримання Австрії. Вони обстоювали війну до переможного кінця і підтримку Антанти. Здається, Антанта була дужча від німців. А „самостійність“ Україні Антанта обіцяє теж. Центральна рада вже видала і другий і третій універсали. Вона теж не хотіла сваритися з тимчасовим урядом. Вона сподівалась дістати пристойну автономію з рук Установчих зборів. Юнкери не добігли до мосту кроків з двадцять і залягли. Іх зустрів рясний вогонь. Двоє залишилися на полотні. Але Шая спізнився, він натиснув спуск аж тоді, як це вже не було потрібно — юнкери лежали вже в приколіяному ривчаку.

Шая спізнився тому, що саме в цю мить від криків „слава!“ раптом замислився про те, що це ж біжить саме та школа прапорщиків, в якій перебуває і Левко Репетюк. З прокляттям на свою неухажність Шая урвав запізнїлу чергу.

Але тут юнкери відкрили скажену стрілянину. Торохкотіли чотири Л'юіси, пачками били щонайменше три сотні рушниць. Солдат Яків зойкнув і припав за кущем. Цівка крові зачерво-

ніла спід рукава на раптом недвижну ліву руку. Наша цеп сиділа в окопах. Алеж ці окопи були пристосовані для того, щоб приймати бій з заходу, а юнкери били із сходу. Вони били окопам у тил.

Катря перебігла за куща ззаду і впала поруч з Яковом. Хутко-хутко вона почала розривати рукав, що на очах намокав темним і парким. Куля була дум-дум.

— Цікаво, — подумав Шая, — хто ж кого поцілить: я Репетюка, чи Репетюк мене?

Юнкери зірвалися і побігли знов. Гвинтівки вони тримали в лівих руках, а правими розмахували над головами. В правих були затиснуті гранати. Л'юіси татакали невмовчно. Наші правофлангові Максімки гаряче вдарили по мосту. Три юнкери беркицьнули, і один з них ковзнув під поручні і шубовстнув у річку. Лівий фланг мовчав. Тепер вже йому треба було ждати: перші дві ферми були в профілі власної цепі, — адже окопи грудьми дивились на захід, а не на схід. Друга сотня юнкерів знялася з рівчака й побігла вслід за першою. Шаї мигнуло в очах. Йому здалося, що він побачив Репетюка. За п'ятсот кроків це була безсумнівна омана. І от тут, в цю секунду, Шаї зробилося страшно. Він зрозумів: втративши десятків зо два людей, три чи чотири сотні юнкерів перебіжать цей коротенький міст через цю жалюгідну вузьку річечку. Нехай тоді кожний із них кине одну гранату, і від усього червоногвардійського загону не залишиться й душі. Значить, поцілить таки Репетюк? Сухі Шаїні губи скривились, і нижня від того тріснула посередині. І на мить Шая озирнувся. Тільки на мить. Бож за мить юнкери мали вже вибігти на третю ферму, і Шая муситиме натиснути спуск. Його приціл точно по лінії останньої ферми. А Репетюка він ненавидів на все життя.

Озирнутися Шая мусів неодмінно. Він відчув, або скоріше — йому здалося, що хтось пильно вдизляється на нього ззаду. Ви знаєте — такого відчуття неможливо перемогти. Шая озирнувся, і тої короткої миті йому було цілком досить, щоб роздивитися і побачити все, чисто все.

Втім, Шая зовсім не побачив того, що було справді безпосередньо позаду нього. Ні пораненого блідого Якова, ні Катриних великих затуманених очей понад ним, ні грабового зрубу, ні піскуватого згірка, ні села Демидівки віддала. Замість усього того Шая раптом уздрів, що позад їхньої ріденької цепі стоїть, створюючи їм тил, друга цеп — могутня і безконечна. Звідки? Коли вона встигла підійти? Треба було швидше крикнути і радісно сповістити про підмогу всіх. Шая знав в обличчя мало не кожного робітника вагонних майстерень — сім років він вертався з гімназії напроти другої зміни — і от, він міг би присягти, що там, у другій цепі, вони були всі до одного, і не тільки вагонні майстерні з токарем Буцьким. Разом

з ними було й депо. Он же був помічник Шумейко, молодий кочегар Козубенко, слюсарський учень Кульчицький Стах. Потім ще, і ще — цих машиністів, помічників, слюсарів і ремонтників Шая чудово знав, либонь, кожного на прізвище. Он, у старого Чубчика була молода і красива дружина — Шая милувався з неї і потай зітхав. Потім, був авіаційний парк на чолі з бортмеханіком Ласком. Потім — дивіться! — солдата Якова Одарка в гурті страйкарок-молодиць. Потім — і дивного в тім нічого не було — Шая побачив і власних батьків. Замучений батько Абрум і згвалтована мати Двойра. А коло них прострілений у Карпатах брат Герш.

Потім Шая побачив Ваню Зілова з старим батьком, а з старою матір'ю — Петра Потапчука. Далі був Макар з усіма трьома братами — раненим, полоненим і вбитим, а також і з старим інвалідом Макаром, що проїздив на паровозі кочегаром, помічником і машиністом сорок один рік...

Але позаду другої цепі було ще щось, і серце Шаїне зробилося велике, як цілий світ. Там, за другою цеп'ю, далі, де ото немовби мало собі бути прибузьке село Демидівка, — там стрімко висилося у величезних й невимірних контурах і обсягах щось надзвичайне, щось прекрасне, щось велетенське — щось таке, про що страшно було навіть подумати, що таке незвичайне прекрасне і велетенське може бути!..

Але, товариці, отже воно є. Це надзвичайне, прекрасне і велетенське існує. І це вже дійсність!

Шая кинув тільки короткий погляд, але розглянув його все до найменших деталей і зрозумів, що то таке. Він тільки не встиг оформити свою думку в слово. Бо найкоротше слово, яким можна визначити це щось, має аж дев'ять літер. А мить скінчилась, і Шая мусив вже одвертатися...

— Одарку!.. — прохрипів поруч солдат Яків Юренчук із Носківцець, і Шаїн погляд відзначив миттю його зеленаве змертвіле обличчя. — Одарку там ... побачите ... може ... колись ... А прокламацію тую ... я, значиться, приніс ... від робітників ... з Петею ... Потапчуком ... Була у нас згода ... значиться ...

Шая кивнув — юнкери якраз вибігли на третю ферму — натиснув спуск і заспівав.

Ніколи ще так весело не було Шаї Піркесові.

Япончик рвався з рук, вихлопи били в лице, гуркіт перестав бути чутний, юнкери сипалися з ферми просто в воду, було тихо, як ніч, і тільки Шая співав високим і гучним — вищим і гучнішим за весь світ — голосом:

Ты добычи не добьешься, черный ворон — я живой!

Він співав чорного ворона, чорний ворон вився просто перед ним, і він випускав стрічку за стрічкою просто в нависну, прокляту птицю — нехай не змахує своїми чорними крилами над нашим ясним і прекрасним життям...

Куля вдарила Шаю просто в груди. Він підплигнув і звалився навznak.

Але червоногвардійці виплигнули з окопів, і все, що залилося ще на мить від Шаїної свідомості, заповнилося веселим і могутнім криком контратаки.

— Ненавиджу!— з усіх сил закричав і Шая. Але він навіть не ворухнувся устами, бо тих всіх сил у нього вже не було зовсім. Юнкери повернулися й побігли назад.

1934 рік

Кінець